A MONORI TANÁCSKOZÁS
1985. június 14-16.

X 5546

A MONORI TANÁCSKOZÁS

1985. JÚNIUS 14–16.

Budapest, 2005
1956-os Intézet

'56 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
3.

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000388244

X 5546

SZERKESZTETTE
RAINER M. JÁNOS

© 1956-os Intézet
© Rainer M. János

© Antal László, Bauer Tamás, Bence György, Benda Gyula, Benda Kálmán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Demszky Gábor, Donáth Ferenc, Elek István, Fekete Gyula, Für Lajos, Halda Alíz, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Kósa Ferenc, Laki Mihály, Lengyel László, Levendel László, Litván György, Mészöly Miklós, Réz Pál, Sinkovits Imre, Solt Ottilia, Szabó Miklós, Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós, Tardos Márton, Varga Domokos, Vargha János, Vargyas Lajos, Vági Gábor, Vásárhelyi Miklós, Vekerdi László

Minden jog fenntartva.
A kiadvány részleteiben sem reprodukálható, keresőrendszerben nem tárolható, illetve semmilyen módon nem tehető közzé elektronikusan, mechanikai, fotómásolati terjesztéssel a copyright tulajdonosának előzetes írásos engedélye nélkül.

Könyv- és címlapterv
Molnár Iscsu István

7 RAINER M. János: **HÚSZ ÉVE A „MÁSIK MAGYARORSZÁG" MONORON, 1985-BEN**

23 ELŐADÁSOK ÉS KORREFERÁTUMOK FACSIMILE
DONÁTH Ferenc: Megnyitó szavak.....27
CSURKA István: Új magyar önépítés.....28
SZABÓ Miklós: Még néhány szó a magyar önépítésről.....43
CSOÓRI Sándor: Eltemetetlen gondok a Dunatájon.....48
KENEDI János: Demokratának lenni: igen, de miért?.....59
BAUER Tamás: I. Nyolc észrevétel a kongresszusi irányelvekhez.....64
II. A reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásában.....74
LAKI Mihály: Négy kiegészítés Bauer Tamás írásaihoz.....81
KIS János: Korlátainkról és lehetőségeinkről.....85
VÁSÁRHELYI Miklós: A magyar út a világban.....96

101 A VITA JEGYZŐKÖNYVE FACSIMILE
1985. június 14. délután.....104
CSENGEY Dénes.....105
DONÁTH Ferenc.....106
FEKETE Gyula.....107
VARGYAS Lajos.....108
BENDA Gyula.....108
MÉSZÖLY Miklós.....110
SINKOVITS Imre.....112
KONRÁD György.....113
BENDA Kálmán.....118
LEVENDEL László.....119
VÁSÁRHELYI Miklós.....123
VÁGI Gábor.....124
TAMÁS Gáspár Miklós.....125
MÉSZÖLY Miklós.....127
BENCE György.....128
LENGYEL László.....130
VARGHA János.....132
BENDA Kálmán.....133
SZALAI Erzsébet.....134
CSURKA István.....135

1985. június 15. délelőtt, június 16. reggel.....138
VARGYAS Lajos.....139
KIS János.....142
CSURKA István.....145
LITVÁN György.....149
HALDA Alíz.....150
FÜR Lajos.....151
TAMÁS Gáspár Miklós.....160
MÉSZÖLY Miklós.....167
RÉZ Pál.....170
KONRÁD György.....172
CSURKA István.....175
VARGHA János.....176
LITVÁN György.....177
BENCE György.....178
FEKETE Gyula.....180
LITVÁN György.....183

SZABÓ Miklós.....183
VEKERDI László.....184
VARGA Domokos.....185
BENDA Gyula.....188
MÉSZÖLY Miklós.....190
CSOÓRI Sándor.....191

1985. június 15. délután.....195
SZALAI Erzsébet.....196
ANTAL László.....200
TARDOS Márton.....202
VÁGI Gábor.....206
DONÁTH Ferenc.....208
FEKETE Gyula.....210
TARDOS Márton.....214
MÉSZÖLY Miklós.....214
TARDOS Márton.....215
LENGYEL László.....216
SOLT Ottilia.....219
TAMÁS Gáspár Miklós.....222
SZABÓ Miklós.....223
BAUER Tamás.....223
TARDOS Márton.....228

1985. június 16. délelőtt.....229
MÉSZÖLY Miklós.....230
CSENGEY Dénes.....230
LAKI Mihály.....236
MÉSZÖLY Miklós.....236
KONRÁD György.....237
LENGYEL László.....239
ELEK István.....242
SZABÓ Miklós.....244
BENCE György.....245
SOLT Ottilia.....247
FEKETE Gyula.....248
SZALAI Erzsébet.....249
TAMÁS Gáspár Miklós.....250
MÉSZÖLY Miklós.....252
CSOÓRI Sándor.....252
DEMSZKY Gábor.....253
CSENGEY Dénes.....255
KIS János.....256
DONÁTH Ferenc.....259

261 FÜGGELÉK
261 KIEGÉSZÍTÉSEK A MONORI TANÁCSKOZÁS JEGYZŐKÖNYVEIHEZ
VÁSÁRHELYI Miklós korreferátuma.....261
DONÁTH Ferenc bevezető szavai.....265
KENEDI János hozzászólása.....266
VARGHA János hozzászólása.....266
CSURKA István hozzászólása.....267
MÉSZÖLY Miklós bevezető szavai.....268
VARGHA János hozzászólása.....268
VARGHA János hozzászólása.....269
KÓSA Ferenc hozzászólása.....270
SOLT Ottilia felhívása.....274

277 A TANÁCSKOZÁS RÉSZTVEVŐI

HÚSZ ÉVE
A „MÁSIK MAGYARORSZÁG" MONORON, 1985-BEN

1985. június 14–16-án a monorierdői kempingben találkozott negyvenöt magyar értelmiségi. „Gondolatainkat kicserélni jöttünk össze, mivel nyomós körülmények sürgetik, hogy keressük a kiutat társadalmunk romló állapotából és az ország nehéz helyzetéből. Ez jogunk és kötelességünk is" – foglalta össze a tanácskozás célját a szervezők vezéralakja, a találkozó házigazdája, Donáth Ferenc.[1]

Amikor húsz év után közreadjuk az ott elhangzottak alapján született szöveget, az előadásokat, korreferátumokat és a vita jegyzőkönyvét, nemigen találhatunk pontosabb meghatározást Monorról. Donáth Ferenc bevezetője előtt a résztvevők kézhez kapták és elolvasták a tanulmányokat, s elhangzott az első szóbeli vitaindító, Szabó Miklós reflexiója Csurka István szövegéhez. A vita első felszólalója, Csengey Dénes kérdéseket tett fel, a találkozó céljait, lehetséges végeredményét igyekezett tisztázni, mintegy előzetesen. Donáth ekkor újra, kissé részletesebben fogalmazta meg a találkozó célját, az *eszmecserét,* magyarázatképpen hozzáfűzve a résztvevők körének meghatározását: „Azért választottuk ezt a célt, mert jelenlegi helyzetünkből indultunk ki. Lényegében laza csoportok azok, amelyek itt többé-kevésbé képviselve vannak. Egymástól külön teszik a dolgukat. Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőben növekedni és sokasodni fognak, ezt helyzetünk alakulása fogja magával hozni. [...] Én tehát amellett vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos."

A tanácskozás résztvevőinek felsorolásából (lásd kötetünk 24. oldalán) nyilvánvaló, hogy milyen „laza kis közösségek", „körök" képviseletére gondolt Donáth Ferenc. Azokra az eszmei és tényleges körökre, közösségekre, amelyek tagjai a nyolcvanas évek közepén már egy–másfél évtizede a Magyarországon fennálló rendszer bírálóinak számítottak, mégpedig olyanoknak, akiknek kritikája a hétköznapi „morgásnál" (a *jus murmurandi* gyakorlásánál) rendszeresebb és *szervezettebb* volt, átgondolt és átélt. Azokra a körökre, amelyekből ebben az időszakban, a nyolcvanas években alakult ki a magyarországi posztsztálini rendszer politikai ellenzéke. 1985-ben ez az ellenzék különféle politikai, ideológiai orientációjú csoportokból állt, a szerveződés, a csoportképződés különböző fokán. Monoron azonban együtt, közösen beszélgettek és gondolkodtak, s ennek eredményeit nyilvánosságra hozták. Mindez együtt olyan politikai *cselekvés* volt, amelynek jelentősége azonnal nyilván-

1 Lásd Donáth Ferenc megnyitó szavait a kötetben. – A továbbiakban azok az idézetek, amelyeknek a forrását nem adom meg, a monori tanácskozás jegyzőkönyveiből valók.

valóvá vált itthon és a határokon túl.[2] A tanácskozás mérföldkő az 1956 utáni magyar és közép-kelet-európai ellenzéki mozgalmak történetében.

E bevezetőnek nem lehet feladata ezt a történetet részletesen elmondani. A mostani szövegkiadás célja az emlékeztetésen túl éppen az, hogy adalékot, mégpedig reményeink szerint fontos adalékot szolgáltasson e még újra és újra megközelítendő, megvitatandó, feldolgozandó történethez. A magyarországi ellenzéki gondolkodás és mozgalom ebben a tekintetben hasonlít a hazai szovjet típusú rendszer, s azon belül a Kádár-korszak egy sor más jelenségéhez. Mivel a rendszerváltással a korszakot lezártnak érezzük, ezek a jelenségek szerepelnek középszintű és népszerű összefoglalókban, sőt bekerültek például a középiskolai tankönyvekbe is. Eközben azonban jelenleg is különféle alapkutatások tárgyai, részletesebb elemzésük jórészt várat magára.

A történeti mozzanat, a saját történet pedig a hazai ellenzék szinte minden áramlatában kiemelt, identitásképző szerepet játszott. A demokratikus ellenzék[3] első történeti összefoglalója, bár nem kifejezetten történeti összegzésként, hanem állapotrajzként született, már egy évvel a monori találkozó előtt napvilágot látott.[4] A rendszerváltás idején az első nyilvánosságban bemutatkozó (vagy újra felbukkanó) főszereplők személyes életútjuk bemutatásakor tulajdonképpen ezt a történetet rögzítették.[5] A fordulatot követően azonnal felmerült a történeti visszatekintés igénye. Vásárhelyi Miklós már 1991-ben egyenesen a magyar közélet egyik feltűnő sajátosságának nevezte, hogy „elnagyolja a Kádár-korszak ellenzéki mozgalmai témáját. Nem jelennek meg monográfiák, dokumentumgyűjtemények, visszaemlékezések, újságcikkek, bibliográfiák és kronológiák. Feledésbe merül, milyen erők, áramlatok játszottak szerepet az ellenzéki mozgalomban, személy szerint ki mit tett."[6] Ennek okát egyrészt abban látta, hogy „az álellenzékiek és a lapítók sajnálatos módon [...] nagy befolyásra tettek szert a mai magyar politikai életben", másrészt aktuálpolitikai megfontolásokban, amelyek elkerülni igyekeznek a rendszerváltás utáni politikai gondolkodás és a múlt, az ellenzéki tradíció szembesülését. Tamás Gáspár Miklós pár évvel később ugyanerre a jelenségre mutatott rá: „A 70-es–80-as évek másként gondolkodása meglehetősen népszerűtlen a mai [1993-as] Kelet-Európában. Lengyelország kivételével (ahol létezett egy 1976-tól csaknem folyamatos forradalmi hagyomány) az egykori másként gondolkodók csupán névleges szerepet játszanak a politikai életben, s szimbolikus alakjaikat, Havelt, Wałęsát, Konrádot »kommunistának«, »árulónak«, »ügynöknek« bélyegzik. A magyar parlamentben a valamikori másként gondolkodás bármilyen említését gúnykacaj, huhogás, fütty kíséri a kormánypárti padsorokból. Hivatalos történészek és újságírók olykor még létezését is tagadják. Érthető a mai demokratikus vezetők küzdelme saját elfogadható pedigréjükért, ahogyan zavaruk is, hiszen szinte kivétel nélkül kollaboránsok, egykori kommunista funkcionáriusok, vagy legjobb esetben kishitű »szendergők« voltak, akik az utolsó ötven évet némán töltötték."[7]

2 Híre Moszkvába is eljutott, s mások mellett felkeltette Mihail Gorbacsov, az akkor csak nemrég választott szovjet pártfőtitkár figyelmét. Szeptemberi találkozójukon Gorbacsov meg is kérdezte Kádár Jánostól, hogy valóban volt-e ellenzéki „kongreszszus" Magyarországon (ő ugyan Balaton melletti helyszínről tudott). Kádár a helyszín pontosítása nélkül igenlően válaszolt. Baráth–Rainer szerk. (2000) 62. p.

3 A *demokratikus ellenzék* fogalmán az alábbiakban azt a másként gondolkodó ellenzéki csoportot értem, amely magát a hetvenes évek közepétől így határozta meg. Eredete a hatvanas évek harmadik harmadától létező különféle (politikai, irodalmi, művészeti) kritikai – a hivatalos értékrenddel és hatalmi intézményrendszerrel szembeforduló, többnyire budapesti értelmiségi szubkultúra jellegű – körökre vezethető vissza. A hetvenes évek közepétől mind szervezettebb és tudatosabb tevékenységük középpontjába az emberi és állampolgári jogok követelése és demonstratív gyakorlása, a hivatalos-kontrolláltól független, nyilvános szóbeli és írásbeli kommunikáció került. A nyolcvanas évek elejétől a *Beszélő* és más sokszorosított szamizdat folyóiratok váltak a tevékenység fő színterévé. A kifejezés használata nem jelenti, hogy 1989-ig más csoportokat nem tekintek demokratikusnak, ellenzékinek vagy akár mindkettőnek.

4 Kenedi (1984).

5 Különösen Kis (1988); Kenedi (1992). Kenedivel az interjú 1989 nyarán készült.

6 Vásárhelyi (1991) 5. p.

7 Tamás (1999) 181. p.

A magyarországi másként gondolkodás, a legszélesebb értelemben vett ellenzékiség történeti elemzésének feltételei még ma sincsenek meg. Nem csupán a Vásárhelyi és Tamás által említett politikai vonatkozások miatt. A szükséges források jó része hiányzik vagy hiányos. A másként gondolkodás „archívuma" a különféle kezdeményezések ellenére még nem jött létre.[8] A másként gondolkodásra vonatkozó állambiztonsági iratanyagnak csak igen kis része hozzáférhető. Problematikus az ellenzékiséghez, másként gondolkodáshoz való történeti-kronológiai viszony. Fentebb a Kádár-korszak egyik történeti jelenségeként említettem – 1989 óta azonban a legtöbbször a rendszerváltás összefüggésében ábrázolják. Vagy annak közvetlen előtörténeteként, vagy a jelen politikai folyamatainak és jelenségeinek a rendszerváltásra visszanyúló előzményeként, ahol az valósággal egybeolvad magával az átmenettel, s az ábrázolás rendező elvei aktuális érdekek és érzelmek.[9]

Amikor a monori jegyzőkönyvek kiadásának gondolata felmerült, a találkozón elhangzottakat történeti szempontból próbáltuk szemlélni. Természetesen mai vizsgálati nézőpontból, de az akkori történések közegében és perspektívájában. A monori szövegek korpusza elsősorban a magyarországi politikai (másként) gondolkodás történetének adaléka. Ugyanakkor hiányzó láncszeme is, hiszen e történet legfontosabb szövegei az elmúlt tizenöt esztendőben napvilágot láttak.[10] Ez a furcsa hiány, meglehet, összefügg az ellenzék és a másként gondolkodás mai domináns narratívájával. Monoron olyanok beszélgettek egymással, olyanok gondolkodtak együtt, akik 1989-ben és azután igencsak távol kerültek egymástól politikai és nyelvi szempontból. 1989 óta azért számos olyan történeti munka született, amely önmagában, esetleg átfogó ábrázolás keretében elemezte a hazai másként gondolkodás és az ellenzék történetét. Ilyen mindenekelőtt Csizmadia Ervin monográfiája a demokratikus ellenzékről, továbbá több könyvrészlet és tanulmány.[11] Napvilágot látott a résztvevők számos visszaemlékezése és utólagos értékelése. Ezek fényében, ezekre alapozva ajánlunk az olvasó figyelmébe két gondolatot, amelyek segíthetnek a húsz évvel ezelőtti szövegek értelmezésében. Az első a Monoron beszélők körének meghatározásával függ össze. A második a találkozó megszervezésével és a szöveg keletkezésével.

Eddig a „másként gondolkodók", illetve az „ellenzék" fogalmát egyaránt használtuk.[12] Nem véletlenül, hiszen Monor ebben a tekintetben egy vízválasztó időszak középpontjában áll. 1956 után Magyarországon csaknem másfél évtizeden át nem beszélhetünk politikai másként gondolkodásról, még kevésbé politikai ellenzékről. Hogyan lehetséges ezt mondani, amikor nyilvánvaló, hogy ekkor is nagyon sok ember gondolkodott másképpen a politika, a rendszer kérdéseiről, mint ahogyan azokat az uralkodó egypárt megjelenítette? Hogyan lehetséges, ha ugyancsak sokan ellenezték részleteiben vagy egészében azt a rend-

8 Legközelebb ehhez a Közép-Európa Egyetem Nyílt Társadalom Archívuma jutott, amely a magyar mellett hatalmas kelet- és közép-európai anyagot is őriz, lásd www.osa.ceu.hu

9 Példa rá Gulyás (2001–2003). A történeti leírás perspektívájának kérdését az 1956 utáni korszakra vonatkozóan tárgyalja Gyáni (1993 és 2003).

10 Ilyennek tekintem Csizmadia (1995b) 2. kötet: Dokumentumok; Barna–Kenedi et al. vál. és szerk. (1990); Réz szerk. (1991); Havas sajtó alá rend. (1992); Gyarmathy–Lévay szerk. (1990); Hegedűs szerk. (1992); Fordulat és reform (1987); Agócs–Medvigy szerk. (1991); Bozóki főszerk. (1999) stb.

11 Csizmadia (1995b) 1. kötet; Tőkés (1998); Csizmadia (1995a és 1998), újabban Szabó (2004). Érdekes, hogy a demokratikus ellenzéknek nevezett emberjogi-radikális áramlat történetét sokan elemezték, a népi-nemzeti mozgalom és gondolkodás Kádár-kori története ugyanakkor jobbára feldolgozatlan.

12 A köznapi szóhasználatban, de az elemzésekben is gyakran azonos értelemben használják a két fogalmat. A Magyarországon kevésbé elterjedt másként gondolkodók kifejezést azonos értelemben használja az angol, illetve az orosz szakirodalom (dissidents, dissent, illetve disszigyenti, inakomüszlije, disszidencija), lásd Viktor Voronkov és Jan Wielgohs fejezetét Pollack– Wielgohs eds. (2004) 95–118. p.; Subin (2001) 423–509. p.; Medvegyev (1999) 100–226. p.

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
3.

szert, amely Magyarországon fennállt? A válasz nyilvánvalóan abban keresendő, hogy ez az alternatív gondolkodás, ez a szembenálló viszony mennyire válik tudatossá, s mennyire lesz nyilvánvaló az egyén és legszűkebb (mondjuk családi) körén túl. Új teret nyit-e a vélemény megfogalmazása számára, vagy a rendszer által megalkotott intézményi és nyelvi keretek között marad? E vizsgálati szempont nélkül a hatvanas években a kommunista párt politikai bizottságában tevékenykedő, elkötelezett gazdasági reformer mondjuk 1963-ban vagy 1973-ban (amikor pártnyelven „revizionistának", „elhajlónak" stb. nevezték) a mából egyaránt „másként" gondolkodónak, sőt „ellenzékinek" tűnhet. Hiszen az uralkodó mérsékelt sztálinista áramlathoz képest másként gondolkodik, sőt azzal időnként – persze a pártközpont vastag falai között – éles vitában lévén, akár „ellenzékinek" is bélyegezhették. Ezt a nyilvánvalóan apologetikus megközelítést, amely a volt egypártok rendszerváltóinak kvázi-történeti legitimációját szolgálja, figyelmen kívül hagyhatjuk. De a probléma a kelet-európai ellenzéki mozgalmak *történeti* ábrázolásában is felmerül. A domináns ideológiai tartalom alapján általában megkülönböztetik az ötvenes–hatvanas évek reformkommunista-pártellenzéki és a hetvenes–nyolcvanas évek emberi jogi ellenzéki szakaszait.[13] Ez a megközelítés is túlságosan szélesre nyithatja a „másként gondolkodás" és az „ellenzék" fogalmi kereteit. Ha viszont e fogalmak meghatározását *egy* határozott ideológiai orientációhoz kötnénk – például a szocializmus értékrendjének teljes tagadásához vagy feladásához –, a kereteket túlságosan szűkre zárnánk.

Detlef Pollack és Jan Wielgohs egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet bevezetőjében ezért a „másként gondolkodás" és a kritika más megnyilvánulásainak megkülönböztetését a társadalmi kommunikáció rendszerében a megfelelő diskurzusok helyéhez köti. „Ennek megfelelően másként gondolkodásnak (*dissidence*) nevezzük mindazokat a rendszerkritikai megnyilvánulásokat és tevékenységeket, amelyek létrehozták vagy létre kívánták hozni a nyilvános politikai és kulturális kommunikáció autonóm területét a pártállam hivatalos intézményein kívül, s ily módon nyíltan tagadták a rendszer ama törekvését, hogy teljes mértékben ellenőrizze a közéletet. […] A másként gondolkodók tevékenysége nem elsősorban a rendszer megdöntésére irányult, hanem inkább az autonóm cselekvés terének kiszélesítésére a létező keretek között." Ehhez képest „ellenzéknek" csak a kelet-európai országok szovjetizálásának (a negyvenes évek közepének-végének) szakaszában működő nem- vagy antikommunista erőket, illetve a nyolcvanas évek végén fellépő nyílt rendszerváltó mozgalmakat és pártokat tekintik.[14]

Ha azonban a másként gondolkodás, majd a politikai ellenzék kialakulását folyamatként szemléljük, akkor másutt látjuk a választóvonalat. A monori tanácskozás egyik legfontosabb résztvevője a *demokratikus ellenzék* volt. Kis János egy 2001-es előadásában a következőképpen vázolta ennek kialakulási folyamatát: „Amikor a demokratikus

13 Pollack–Wielgohs eds. (2004) IX–XVII. p.; Körösényi (1988)

14 Pollack–Wielgohs eds. (2004) XIII. p.

ellenzék történetéről gondolkozunk, úgy tűnik, négy szakaszt érdemes megkülönböztetni. Az elsőt előtörténetnek nevezném, ez nagyjából 1968 és 77 közé tehető. Ez az időszak, amikor azok a körök, amelyek aztán az ellenzéket majd létrehozzák, kialakultak. De még nem konstituálták magukat politikai ellenzékként. A második szakaszt 1977–79-80 közé tenném, a kezdő határ az nagyon éles, a záróvonal kevésbé. Ez az erőgyűjtés időszaka, amikor már köztudott, hogy van ilyen, hogy politikai ellenzék Magyarországon. Kezdetét megítélésem szerint a Charta '77 mellett kiadott szolidaritási nyilatkozat jelzi, amelyik először demonstrálta, hogy Magyarországon önálló, nyilvános, a széles közvéleményhez forduló, politikai fellépésre kész csoport létezik. Valamikor 1980 táján ér véget ez az időszak, a Szeta[15] megalakulása, a sokszorosított szamizdat létrejötte a határvonal. Az ellenzék tevékenységének fő periódusa 1980 és 87 közé teendő. 1987-ben kezdődik meg az a folyamat, amelyik azután a politikai pluralizálódáshoz, és ezen belül részben az ellenzék politikai folyományainak létrejöttéhez, részben magának az ellenzéknek addigi formában való megszűnéséhez vezetett."[16] Bár Kis János explicit módon nem jelenti ki, nyilvánvaló, hogy a szakaszok fő tartalma hol egyezik Pollackék definíciós kísérletével, ahogyan világos az is, hol tér el tőle. Az előtörténet az 1956 óta először ismét politikai kritikát gyakorló, másként gondolkodóvá váló szubkultúra kialakulásának (és fő képviselői egzisztenciális marginalizálódásának: állásvesztés, foglalkozási és publikációs tilalom, rendőri-bírósági zaklatások) időszaka. A végpont (negyedik szakasz) a Pollack–Wielgohs-féle „ellenzéké". Kis János azonban élesen elkülöníti az erőgyűjtés második és a politikai ellenzékiség fő, harmadik szakaszát az elsőtől és az utolsótól. A demokratikus ellenzék *politikai másként gondolkodóként* a Kádár-rendszer formális intézményein és informális kommunikációs csatornáin kívülhelyezkedő nyilvános gesztussal, a csehszlovák másként gondolkodókat sújtó eljárások elleni első tiltakozó petícióval határozta meg magát. De már ebben az időszakban – és később is – különbözött a hazai másként gondolkodók más, alakuló köreitől a független nyilvánosság előtti demonstratív joggyakorlás révén. A fő szakaszban ezt egészítette ki a társadalmi problémák átfogó szemléletének, a szó valódi értelmében vett politikai gondolkodásnak, a politikai program készítésének igénye. Az ehhez szükséges autonóm nyilvános *politikai* kommunikáció az új csoportképződés feltétele lesz. Ellenzéki politika és program a posztsztálini rendszerben akkor is lehetséges, ha végső célja nem a rendszer megdöntése; ez a nyolcvanas évek elején Magyarországon és a térségben nem tartozott a reális eshetőségek közé. A hatalmi intézményrendszerrel szembeni „elvekkel igazolt engedetlenség" cselekvésmódja azonban létrehozta azokat a kis *köztársaságokat*, amelyek a köz ügyeiről szabadon gondolkodtak. Ez a nyilvános gyakorlat eleve politikai alternatívát kínált, viszonyítási pontként szolgált. A *demokratikus ellenzék* a nyolcvanas években még tovább lépett, amikor ezen a megteremtett alapon

15 A Szegényeket Támogató Alap 1980-ban alakult, elsősorban szociológusokból, akik korábban a Kemény István vezette szegénység- és cigánykutatásokban vettek részt. A társadalom perifériáján élők anyagi és jogi segélyezését tűzte ki célul.

16 Kis (2001).

állva a politikai programok készítésének igényével lépett fel.[17] Ennek fordulatjellege egyidejűleg is nyilvánvaló volt. Kis János 1982-ben a *Beszélő* 3. számában ezt érzékeltette: „A szamizdathoz, a Szetához meg a szabadegyetemhez elég volt – hallgatólagosan – egyetértenünk az emberi jogok kötelező érvényében. A többség valószínűleg a liberális demokrácia elveit is elfogadta, magáénak vallotta a nemzeti függetlenség és nemzetiségi autonómia eszméjét, és nem hiszem, hogy sokan volnának közöttünk, akik ne azonosulnának a szocialista hagyomány valamelyik részével. De mindez háttérben maradt. Ha viszont politikai alternatívákat akarunk megfogalmazni és értékelni, akkor világossá kell tennünk eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk, és ki kell fejtenünk, hogy megközelítésüket milyen intézményes megoldások által képzeljük el. [...] meg kell törni a csendet. Figyelmeztetni kell a veszélyre, emlékeztetni a lehetőségekre."[18]

Monor egy másik főszereplője a két világháború közötti népi írók szellemi-politikai hagyományára[19] építő író-irodalmár csoport volt. Ők a fenti definíciós keretben, a hetvenes-nyolcvanas évek folyamatában tekintve ugyancsak sajátos másként gondolkodói körnek tekinthetők. Jelenlétük a magyar szellemi életben nemzedéki, alkotói, személyes szálakon visszavezethető egészen az ötvenes évekig. Irányadó személyiségük, orientációs pontjuk, Illyés Gyula a *Magyar Nemzet* 1977. karácsonyi és 1978. újévi számában a rendszer ellenőrzött nyilvánosságának peremén adott erőteljes életjelt létezésükről, politikai és morális értékeik súlypontjairól. Képviselőik közül Csoóri Sándor a hetvenes évek végétől, Csurka István a nyolcvanas évek elejétől megjelent ezen a peremterületen *és* a petíciók, valamint a szamizdat által alkotott autonóm nyilvánosságban (ahogyan akkor a második gazdaság analógiájára nevezték: a második nyilvánosságban). Elvbarátaik nemigen követték őket, de Csoóri magatartása – főleg Illyés halála után – mintaként szolgált. A népiek nem konstituáltak maguknak önálló nyilvános szférát, nem szándékoztak kivonulni a Kádár-rendszer informális politikai kapcsolatrendszereiből – de vezető személyiségeik tudatosan használták a másként gondolkodás eszköztárát is. Az együttműködés 1985-ben már hosszabb múltra tekintett vissza a két kör között – a második Chartatiltakozástól (1979) a *Bibó-emlékkönyv* szerkesztésén és összeállításán (1979–81) át különféle újabb petíciókig a nyolcvanas évek elején. Sem sors-, sem értékközösségről nem beszélhetünk, de időnkénti közös gondolkodásról, esetenkénti együttműködő cselekvésről, a bizonyos fokú egymásra utaltság és összetartozás tudatáról igen.

A gazdaság és társadalom reálfolyamatairól beszélő közgazdászok és szociológusok külön csoportot alkottak a résztvevők között. Lengyel László visszaemlékező esszéje a *Fordulat és reform* címmel 1986-ban készített kibontakozási javaslat előtörténetéről – talán nem véletlenül – ugyancsak 1978–79-re teszi a későbbi programkészítő csoport verbuválódását.[20] A közgazdászok más módon, mint a népi írók, de ugyancsak

17 Kis (2000).

18 Havas sajtó alá rend. (1992) 1. kötet 121–122. p.

19 Csepeli (1995).

20 Lengyel (1987).

az első nyilvánosság perifériáján tették közzé nézeteiket. Ugyanakkor létezett egy saját belső, második vagy *másfeledik* nyilvánosságuk: a szakmai viták és a kutatóintézeti félbelső, félbizalmas kiadványok világa. Ezeken a fórumokon csaknem teljes nyíltsággal lehetett fogalmazni, ugyanakkor a közlők biztosra vehették, hogy üzeneteiket egyforma figyelemmel olvassák az MSZMP KB székházában és a demokratikus ellenzék másként gondolkodóinak lakásán, mert mindkét irányba eljutnak. Jellemző, hogy a radikális reformközgazdász[21] Bauer Tamás 1980-ban és 1985-ben egyaránt a Magyar Szocialista Munkáspárt soron következő kongresszusához intézett beadványban fejtette ki nézeteit a gazdaságpolitikáról, és állt ki érdemi piacosító reformok mellett. Egy-egy – többékevésbé az első nyilvánosság peremterületén elhelyezkedő – periodikában (1981-ben a *Mozgó Világ*ban, 1985-ben a *Valóság*ban) közölhette is beadványainak főbb gondolatait. A második alkalommal azonban a teljes gondolatmenetet a monori előadásban összegezte.

A közgazdász és népi írói csoport monori részvétele, a szabad gondolatcsere és vita a másként gondolkodó csoportból politikai ellenzékké váló demokratikus ellenzékkel fordulatot jelentett az ellenzék történetében. Fordulatot két vonatkozásban: a másként gondolkodóvá válás folyamatának előrehaladott állapotában lévő csoportok előreléptek ezen az úton, egyben teljes jogú résztvevők és vitapartnerek lettek egy lehetséges közös politikai program kialakításának első állomásán. Monor, ez a kivételes jelentőségű alkalom egyszerre szemlélteti az egyes körök gondolkodásának jellemzőit és irányait, egyben a köztük lévő nézetkülönbségeket és a beszélgetés politikai kultúráját.

Monor, pontosabban a tanácskozás gondolata és a résztvevők körének kialakítása minden visszaemlékező szerint Donáth Ferenc nevéhez köthető. Az egykori illegális kommunista, a Márciusi Front egyik kezdeményezője, 1945 után a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja vezető politikusa, 1956 előtt a pártellenzékhez közel álló személyiség, aki az ötvenes évek elején, majd a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként éveket töltött börtönben, aki mindkét büntetése után közgazdászként dolgozott, gyökerekkel és élő kapcsolatokkal kötődött szinte minden másként gondolkodó csoporthoz. Nemcsak akkor már több mint ötvenéves politikai rutinja, tapasztalata, hanem tapintatos, megfontolt és óvatos személyisége miatt is nagy tiszteletnek örvendett minden „körben". Donáth politikai pályáján végighúzódott az erősebb, olykor összehasonlíthatatlanul erősebb ellenféllel szembeni sokrétű összefogás, kommunista szóhasználattal a „népfront" gondolata. Tapasztalatai voltak arról is, hogy valódi „népfront" – igazi politikai szövetség – csak hátsó szándékok nélkül, együttes gondolkodás, szabad vita és konszenzus alapján lehetséges.

A *Bibó-emlékkönyv* szerkesztésekor a népi írókkal kialakított együttműködést Donáth fenntartotta a kötet összeállítása és szamiz-

21 A gazdasági reformerek különböző típusairól lásd Kornai (1987). Tanulmánya második részében (27–30. p.) a radikálisok közé sorolja a Monoron jelen lévő Antal Lászlót, Bauer Tamást és Tardos Mártont, továbbá Nyers Rezsőt és Csillag Istvánt – elsősorban a nyolcvanas években publikált írásaik alapján.

datos sokszorosítása után is. 1984 késő tavaszán javasolta, hogy a különféle másként gondolkodó csoportok személyes találkozó során, szabadon vitassák meg az ország problémáit – némiképp az 1943-as szárszói konferencia mintájára.[22]

A politikai együttműködés, egyáltalán az ellenzéki politizálás mint lehetőség, majd gyakorlat felfogásában a *Bibó-emlékkönyv*ben, a petíciókban, de még a szamizdatban részt vevő másként gondolkodók véleménye is eltért. A demokratikus ellenzék egyes képviselői állandóan működő *társadalmi bizottság* vagy *tanács* felállítását szorgalmazták, amely a különféle akciókat lazán koordinálná. Ilyen koordinációs szervezet nem jött létre, de a monori tanácskozás megszervezése mintegy „modellezte" a lehetséges együttműködést. Egyben határt is szabott az egyes körök akcióinak. Nem lehetett arról szó például, hogy Monoron valamiféle demonstratív közös állásfoglalást fogadnak el. Donáth és a demokratikus ellenzék képviselői nagyon jól tudták, hogy a népi írói csoport ebbe aligha egyezne bele. Mindenképpen meg kívánják őrizni szabadságukat és önállóságukat azokban az informális tárgyalásokban, amelyeket a kultúrpolitikai vezetéssel ekkor folytattak a *Hitel* című folyóirat és a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyeztetése ügyében.[23] Donáth tudta azt is, hogy a közgazdászok is úgy gondolják: a reformjavaslatok címzettjei a gazdaságpolitikai döntéshozók, s nincsenek egy véleményen abban a kérdésben, hogy érdemes-e még beszélni a címzetthez. Donáth tehát eleve úgy képzelte, s ezt az elképzelését érvényesítette is, hogy a találkozó nem fogad el semmilyen közös nyilatkozatot.

Monor közvetett előzményei, a szovjet típusú rendszer hazai és általános válságának tünetei azonban a politikai vitát szinte szükségszerűen írták elő. Az 1980–81-es lengyel válság, a Szolidaritás forradalma; a Szovjetunió utódlási válsága (Monor idején Gorbacsov csupán negyedéve volt a szovjet párt főtitkára); a hetvenes évek végétől húzódó hazai „reform-hezitálás"; az MSZMP 1985-ös kongresszusa, amely szakítást jelentett be a stagnálással, és a gazdasági növekedés gyorsítását tűzte ki célul; az 1985-ös választások, amelyek során az itt-ott fellépő demokratikus ellenzéki, egyéb másként gondolkodó vagy egyszerűen csak spontán, „civil" kezdeményezésekre induló jelölteket már nem tudták megakadályozni abban, hogy a jelölésért versenybe szálljanak, de két kivétellel (Király Zoltán, Szeged; Czoma László, Keszthely) elbuktatták őket[24] – e távolról sem teljes felsorolás csupán érzékelteti a nyolcvanas évek közepének nyilvánvaló politikai feszültségeit. E feszültségek a mából az összeomlás első jeleinek tűnnek, többen akkor is annak látták, de arra, hogy ilyen gyorsan bekövetkezik, senki sem számított. Ellenkezőleg, hosszabb vég- (vagy nem is vég-) vonaglásra számítottak. A késő kádári vezetés magához képest is eléggé idegesen, szinte hisztérikusan reagált a válság jeleire. Szerkesztők leváltása, lapbetiltások, személycserék, szilenciumok, rendőri intézkedések jelezték a hatalom félelmét és bizonytalanságát. Ebben a helyzetben a monori politikai

22 Kis (1992). Donáth előkészítő feljegyzéseit lásd Donáth (1992) 265–266. p. – A monori találkozó szervezésére vonatkozóan lásd elsősorban Csizmadia (1995b) 1. kötet 310–317. p.; ezen kívül Magyar–Hann (1995) dokumentumfilmjére, a Kenedi Jánossal folytatott személyes beszélgetésre és Kis János közléseire támaszkodtam. Lásd még Kőszeg (1999); Müller (2000). – Kis János emlékezete szerint a találkozó ötletét Donáthtól hallotta Duray Miklós második letartóztatása után. Durayt 1984. május 10-én vették őrizetbe.

23 A Monor előkészítéséről folyó tárgyalások meg is szakadtak egy rövid időre, amikor a *Hitel* ügyében a népi írók levelet intéztek Kádár Jánoshoz. (Kis János közlése.)

24 Kozák et al. szerk. (1985).

tanácskozásban való részvétel személyes – és akár egzisztenciális – kockázatokkal járó állásfoglalás volt.[25]

A tanácskozás programjának kialakítása és a meghívottak listájának összeállítása szorosan összefüggött, és több mint egy évig tartott. Az ezzel kapcsolatos, változó helyszíneken (többnyire a Bástya étteremben) tartott megbeszéléseken Donáth Ferenc „elnökletével" Bauer Tamás, Csoóri Sándor, Csurka István, Kenedi János és Kis János, továbbá Für Lajos és Mészöly Miklós vettek részt. Ezek során alakult ki először a konferencia tárgya. Végül az ország állapotát, legfontosabb problémáit és a kiút eshetőségeit tárgyaló találkozó mellett döntöttek. A következő kérdést a főelőadások és -előadók meghatározása jelentette. A konferencia „kezdeményező szervező bizottsága" ebben érvényesítette először a paritás és a kontingensek elvét. Két fő előadást, az ország helyzetével általában foglalkozót és a határon túli magyar kisebbségekről szólót a népi írói csoport két vezéregyéniségére, Csurka Istvánra és Csoóri Sándorra bíztak. Korreferenseik azonban a demokratikus ellenzék képviselői, Szabó Miklós és Kenedi János voltak. A gazdasági problémák előadója és „opponense" is a közgazdászok közül érkezett, az elkötelezett reformer Bauer Tamás és a reform esélyeit szkeptikusabban megítélő Laki Mihály személyében.[26] A politikai kiútról, egy lehetséges ellenzéki program alapelveiről Kis János készített előadást, amelyhez Vásárhelyi Miklós korreferátuma kapcsolódott. Vásárhelyi a leginkább a demokratikus ellenzékhez kötődő, de mégis sajátos külön „kört", a volt 1956-os elítéltek körét reprezentálta. Az ő jelenlétük (Vásárhelyin kívül ide számított a vitát vezető Litván György, a *Bibó-emlékkönyv* szerkesztésében részt vevő Halda Alíz, de például Varga Domokos is) egyrészt a forradalom hagyományának vállalását fejezte ki, másrészt a konferencia közös kiindulópontját. Valamennyi elemzés, előadás vagy felszólalás 1956-ra hivatkozott. Monor az ötvenhat utáni helyzet, a Kádár-korszak számvetése volt, nem terjedt ki a szovjet típusú rendszer egész korszakára, ahogyan keveset mondott arról is, ami a sajátos magyar történeten kívül esett. Ez alól leginkább Vásárhelyi Miklós korreferátuma, kisebb mértékben Kis János előadása volt kivétel.

Egyetlen esetben adódott előzetes nézeteltérés a tematika körül: a demokratikus ellenzék javasolta, hogy a tanácskozás napirendjén – ha nem is önálló előadás keretében – szerepeljen a hazai cigányság helyzete. Ezt elsősorban Csurka István opponálta. Úgy vélte, hogy ha a magyar társadalom szociális és mentális betegségeiről beszélnek, a cigánykérdés ezen belül is értelmezhető. A szervezők és előkészítők végül abban állapodtak meg, hogy a cigányság helyzetével külön témaként nem foglalkoznak (más kérdés, hogy azután Monoron több alkalommal, nagy hangsúllyal szóba került).

Az előadások szövegét az „előkészítő és szervező bizottság" megvitatta, egyiket-másikat többször is. A kitűzött időpont – 1985 júniusa – közeledtével a tartalmi munkát mindinkább felváltotta a szervezés: a

25 Csurka István darabjának 1986. januárra tervezett bemutatóját letiltották. Szabó Miklós ellen munkahelyén, az MTA Történettudományi Intézetében fegyelmi határozatot hoztak. A tanácskozás párttag résztvevői (Antal László, Lengyel László, Kósa Ferenc) ellen pártfegyelmi eljárás indult. Többeket „behívtak elbeszélgetésre" munkahelyükön. Lásd Havas sajtó alá rend. (1992) 2. kötet 403. p.

26 Laki az MTA Közgazdaságtudományi Intézete „Kornai-csoportjához" tartozott. Kornai János visszaemlékezése szerint ebben az időben már nem hittek a szocialista rendszer reformálhatóságában, ezért Laki önironikusan „reformfanyalgókként" határozta meg saját magukat. Kornai (2005) 287. p.

meghívottak körének megállapítása, illetve a helyszín és a lebonyolítás módjának kiválasztása. Ismét a „kontingensek" elvét próbálták követni. Úgy gondolták, hogy helytelen lenne, ha akár a demokratikus ellenzéket, akár a népi írói kört sokkal többen képviselnék, mint a másikat. A közgazdászok esetében a paritás a létszám tekintetében nem érvényesült: az első két csoport 13-15 fővel, ők a felével képviseltették magukat. Emellett voltak meghívottak, akik teljességgel önálló színfoltot képviseltek. Ilyen volt a *Bibó-emlékkönyv* legfontosabb tanulmányának szerzője, Szűcs Jenő történész. Ilyen volt az 1984-ben alakult Duna Kör vezetője, a magyar független környezetvédelmi mozgalom és a dunai vízlépcső elleni tiltakozás úttörője, Vargha János biológus. Mészöly Miklós író (aki a szervezésben is részt vett) és Réz Pál irodalomtörténész leginkább a magyar irodalom demokratikus politikai elkötelezettségű, „urbánus" áramlatát képviselték.

Közvetlenül a tanácskozás után felmerült, s azóta is gyakran megfogalmazódik a „ki miért *nem* volt ott" kérdése. A demokratikus ellenzék köreiből akadtak volna többen, akik szívesen részt vettek volna a tanácskozáson.[27] Mivel a közülük választott meghívottak nagy részét a *Beszélő* című szamizdat folyóirat szerkesztői-szerzői és a Szeta aktivistái tették ki, már egyidejűleg felbukkant az a híresztelés, hogy a népi írók részvételük feltételéül szabták a demokratikus ellenzék „radikálisainak" távolmaradását. (Ilyennek tekinthetők a későbbi *Demokrata* című szamizdat folyóirat munkatársai vagy Krassó György, a „radikálisok" szellemi vezéralakja, egykori ötvenhatos elítélt.[28]) Ám a szervezők visszaemlékezése szerint ilyen alkudozásokra nem került sor, a Bástya étteremben a különböző körök képviselői nem szóltak bele abba, hogy másokat ki képviseljen, s ki ne. A demokratikus ellenzék részvételéről Kis János, Kenedi János és Donáth Ferenc döntött. A létszámot a kontingensről szóló közös megállapodás szabályozta. A „radikálisokkal", így a Krassóval kapcsolatos meggondolásokra Kis János húsz év után így emlékezett: „Ez [ti. Monor] nagyon kényes vállalkozásnak indult, egymástól nagyon különböző érzékenységű és sokféle fóbiában szenvedő ember között, és sejteni lehetett, hogy azok a résztvevők, akik nem a demokratikus ellenzékből jönnek, utóbb nyomás alá fognak kerülni. Ezért különösen fontos volt, hogy minden meghívottról biztosan tudhassuk, hogy nem fogja túltenni magát a közösen megszabott határokon, nem él vissza mások nevével, nem hozza nyilvánosságra olyan szavaikat, melyeknek ők maguk nem akartak nyilvánosságot adni. Krassóval, akit egyébként sokra tartottam, keserves vitáink voltak ilyen ügyekben."[29]

A szervezők szándékosan mellőzték az éppen kibontakozó magyar politikatudomány képviselőit, ahogyan igyekeztek kerülni az egészen fiatalok, az egyetemi hallgatók meghívását is. A valamikor a demokratikus ellenzéket kezdeményező másként gondolkodói kör egyik meghatározó személyisége, a szervezőktől ekkor már távolabb álló Bence György a vitában szóvá is tette ezt a hiányt. Bence utalt arra is, hogy

27 Saját esetét írja le Kőszeg (1999). Az ezzel kapcsolatos elégedetlenségről több állambiztonsági jelentés is beszámol, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) Napi operatív információs jelentések, III/III-116-130/4/1985., III/III-120-134/2/1985., uo. 2. 7. 3. 6-7/498/1985. sz., Bereznay fedőnevű ügynök jelentése, 1985. július 5., uo. M-42095/1. 136–137. p. A résztvevők körének meghatározásáról lásd Csizmadia (1995b) 310–312. p.

28 Krassó abban az időben rendőri felügyelet alatt állt, ami eleve eléggé megnehezítette volna részvételét.

29 Kis János levele a szerzőhöz, 2005. május 4.

a résztvevők között elképzelhetők lennének a hatalmi struktúrában elhelyezkedő és ott már valamelyest kivehető arcélű reformerek. A népi írói csoport talán szívesen vette volna, ha jelen van a *Hitel* és a Bethlen Gábor Alapítvány körüli alkudozások egyik-másik hivatalos szereplője. Ez az eshetőség fennállt, de távol a realitásoktól. Erősen kétséges, hogy az illetők 1985-ben hajlandók lettek volna leülni Donáthtal vagy például a *Beszélő* szerkesztőivel egy tanácskozás asztalához. Az utóbbiak viszont ekkor biztosan nem. „Nem szerettük volna egyszerre a pártközpontban találni magunkat" – utalt a lehetséges következményekre a szervezők egyike. Ha akár a párt, akár a Hazafias Népfront vagy hasonló szatellitszervezetek vezetői a tanácskozásra meghívást, s ott szót kapnak, később nyilvánvalóan kísérletet tettek volna az ellenzékiek meghívására különféle „informális beszélgetésekre", alkudozásokra. Akadtak csoportok (például a művészeti, zenei élet másként gondolkodó, avantgárd képviselői), amelyek meghívása egyik szervezőnek sem jutott eszébe. Ahogyan hasonló rendezvények mégoly gondos szervezésekor mindig előfordul, egyeseket egyszerűen kifelejtettek.

A szervezők megállapodtak abban, hogy – eltérően a szamizdattól, amelynek termékein a szerkesztők, szerzők neve többnyire szerepelt – szigorúan konspirált körülmények között szervezik meg a találkozót. A meghívottakat értesítették, de csak az időpontról. Két helyszínt – egy mátrai turistaházat és a monorierdői kemping faházait – is teljes egészében lefoglaltak. A résztvevők szállítását körültekintően megszervezték, és az egyes autók vezetői is csak 1985. június 14-én kora reggel tudták meg, hogy az úti cél Monor. A négy előadás sokszorosított szövegét a résztvevők nagy többsége csak 14-én délelőtt, a helyszínen kapta meg. Az előadások Monoron nem hangzottak el, az egyes témák vitáit a korreferensek nyitották, majd a hozzászólások következtek. Az elhangzottakat Rajk László szervezésében rögzítették magnetofonra.

A konspiráció nem az összejövetel tényét, hanem csupán a technikai előkészületeket kívánta elfedni, nehogy a rendőrség preventív intézkedésekkel (például a helyszín bezárásával – mondjuk Köjál-vizsgálat ürügyén) megakadályozza a találkozót. Monor állambiztonsági megfigyelése és annak hatékonysága nem tárgya az előszónak. A Monorról szóló jelentésekből[30] kiderül, hogy az állambiztonság az utolsó előtti percben mégis értesült a találkozó helyszínéről, és szeretett volna jelen lenni, hogy az elhangzottakat rögzítse. A kempingben azonban nem volt több faház. A résztvevők visszaemlékezései szerint június 15-én reggel egy lakókocsi jelent meg a rossz idő esetére a tanácskozásnak helyet adó sátor mellett. Horváth József rendőr ezredes, a Belügyminisztérium III/III-as csoportfőnökének visszaemlékezése szerint megoldották a lehallgatást: a sátorban felállított padokba építették a mikrofont.[31] Június 14-én azonban szép, napos idő volt, s a résztvevők a szabad ég alatt, kempingszékeken vagy éppen a fűben ültek Csurka István előadásának vitája alatt. Másnap délelőtt viszont esett az eső. Ezért, vagy mert csak

30 ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985 és 6-7/745/1985., valamint Müller (2000).

31 Horváth (1990) 207–212. p.

június 15-re készültek el – tény, hogy az állambiztonságnak csak június 15–16-ról sikerült felvételt készítenie, az első napon elhangzottakról nem.

A mostani szövegkiadás szempontjából a rendőrségi hangfelvételek mégis lényegesnek bizonyultak. A szervezők a Monoron készített hangfelvételt leírták. Minden résztvevő megkapta és közlésre szerkesztette felszólalását,[32] illetve jóváhagyta a szamizdat megjelenést. Lehetőség adódott arra is, hogy az élőszóban elmondottakat kiegészítsék, mintegy irodalmi formába öntsék, s ezzel többen éltek is. 1985 őszén megjelent a monori előadások és korreferátumok (76 oldalon), majd a következő év tavaszán a vita jegyzőkönyve (132 oldalon).[33] A szerkesztést Bauer Tamás és Kis János végezte. Az ő munkájuk és a résztvevők közreműködése révén megszületett *szöveg,* az 1985-ös monori találkozóról szóló két szamizdat füzet tartalma képezi a jelen kiadás alapját. Ezen semmit sem változtattunk, sőt megőriztük a stencilezett kiadvány külalakját is. Az eredeti felvételek és nyers gépiratok elkallódtak. A június 15–16-ról készült állambiztonsági felvétel sincsen már meg, a „nem lényeges kihagyásokkal" készült gépirat azonban (kissé rendezetlen formában) megmaradt.[34] Így módunkban állt összehasonlítani az 1985-ben készült szöveget és egy részleges, hanganyagról készült korabeli leiratot. Megállapítható, hogy a szamizdat szöveg igen magas szintű szerkesztői munka eredménye.

A körülményekből adódóan azonban a szerkesztők is hibázhattak. Az állambiztonsági leiratok tanulmányozása során derült ki, hogy néhány felszólalás kimaradt. Ezek elhangzási idejét a kontextusból állapítottuk meg. Az adott helyeken jelzéseket alkalmaztunk, majd – az eredeti szöveg képét változatlanul hagyva – a függelékben közreadtuk a kimaradt felszólalásokat. Az állambiztonsági leiratokban csak az élőbeszéd esetleges pongyolaságait iktattuk ki. A szamizdat szövegek és a leiratok közötti különbségeket – vagy mert jelentéktelenek, vagy mert a szerkesztett szöveg[35] sokkal gazdagabb és jobb – nem jeleztük. Ettől abban az egyetlen esetben tértünk el, amikor a rendőrségi leirat és a szamizdat között lényeges tartalmi különbséget láttunk: Vásárhelyi Miklós 1985. június 16-i korreferátuma esetében. Vásárhelyi a leiratból megállapíthatóan teljesen szabadon beszélt. A szamizdathoz viszont nyilvánvalóan megírt szöveget adott le, amelynek gondolatmenete ugyan emlékeztetett monori szavaira, de csak nyomokban. Az elhangzott felszólalás viszont nagymértékben hatott Kis János referátumának vitájára, ezért indokoltnak éreztük függelékben való közlését.

Az előszónak nem feladata a tanácskozás, az arról készült szöveg részletes értékelése. Ezt már eddig is többen megtették,[36] és nyilván ezután is megteszik. A résztvevők szinte kivétel nélkül jó emlékeket őriznek az előadásokat követő, egyes pontokon szenvedélyes vitákról és az informális beszélgetésekről is. Monor nemcsak a politikai tudatosodás, a politikai ellenzékké formálódás alapvető lépésének, hanem emberi találkozásnak is tűnt. Nemcsak politikai, nyelvi és kulturális szempontból plurális térnek, hanem igazi egyéniségek, szereplők interakciójának is. Monort szervezői egy folyamat kezdetének szánták. Ez ebben az 1985-ös formában nem vált valóra,[37] de sok tekintetben a rendszerváltásig tartott. Annak sikerében nyilvánvalóan közrejátszott, hogy a demokratikus átmenet kulcsszereplői, fő gondolati irányainak képviselői szót tudtak érteni egymással, erről voltak emlékeik, hagyományaik. Monor, ahol másként gondolkodó értelmiségiekként, de politikai felelősségük és szerepük tudatában beszélgettek az ország dolgairól, ilyen emlék és hagyomány volt. A diagnózis a nyolcvanas évek közepének Magyarországáról, annak értelmiségéről, gondolkodásáról, politikai útkereséséről ezért – úgy véltük – megörökítésre érdemes. Hogy a magyar demokratikus gondolkodás monori hagyománya, a „monori szellem" tovább él-e más körülmények között, még nyitott kérdés, de már nem ezen a kiadványon múlik.

Budapest – Szigliget, 2005. június

Rainer M. János

32 Antal László és Lengyel László kivételével, akiknek mondandóját a szerkesztők foglalták össze egyes szám harmadik személyben.

33 A kiadványokból szinte azonnal „lebukott" egy-egy kontingens – a vitajegyzőkönyvből nagyobb –, ezért különösen az utóbbi becses darabnak számított 1986-ban. ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/745/1985.

34 Uo. – A „nem lényeges kihagyásokkal" jelzéssel az állambiztonsági leírók látták el gépirataikat.

35 A szerzők ugyan javíthattak, de fel kell tételeznünk, hogy a leirat is sokkal gondosabban, pontosabban készülhetett a szamizdathoz. Például a közbeszólásokat, rövid megjegyzéseket is rögzítette, amire az állambiztonság nem fordított figyelmet.

36 Legrészletesebben Csizmadia (1995b) 313–317. p.

37 Okairól lásd Kenedi közread. (1990); Magyar–Hann (1995); Csizmadia (1995b) 1. kötet 375–381. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AGÓCS Sándor–MEDVIGY Endre (szerk.): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve.* Budapest–Lakitelek, 1991, Antológia–Püski.

BARÁTH Magdolna–RAINER M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

BARNA Imre–KENEDI János et al. (vál. és szerk.): *A Napló 1977–1982.* Budapest, 1990, Minerva Kft.

BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 1–4. kötet.* Budapest, 1999, Magvető.

CSEPELI György: Narratívák fogságában. A népi írók politikai szocializációja Magyarországon. *Kritika,* 1995. 10. sz. 20–24. p.

CSIZMADIA Ervin: A nyolcvanas évek politikai bölcselete. Az ellenzéki gondolkodás összetevői az államszocializmusban. *Kritika,* 1995a. 6. sz. 18–21. p.

CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)* 1–3. kötet. Budapest, 1995b, T-TWINS.

CSIZMADIA Ervin: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed,* 1994. 3. sz. 129–172. p.

Fordulat és reform. *Medvetánc,* 1987. 2. sz. melléklet.

DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Budapest, 1992, MTA Közgazdaság-tudományi Intézete–Századvég.

GULYÁS János (rend.): *Szamizdatos évek 1–2.* Dokumentumfilm, 2001– 2003.

GYARMATHY Katalin–LÉVAY Jenő (szerk.): *Szamizdat '81–89: Válogatás a Hírmondó című folyóiratból.* Budapest, 1990, AB-Beszélő.

GYÁNI Gábor: Political Uses of Tradition in Post-Communist East Central Europe. *Social Research,* vol. 60 (Winter, 1993), no. 4. 893–915. p.

GYÁNI Gábor: [Hozzászólás a „Szembenézés a múlttal" című vitához] *Fundamentum,* 2003. 1. sz. 43–49. p.

HAVAS Fanny (sajtó alá rend.): *Beszélő Összkiadás 1981–1989. 1–3. kötet.* Budapest, 1992, AB-Beszélő.

HEGEDŰS B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve.* Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet.

HORVÁTH József: *A tábornok vallomása.* Budapest, 1990, Pallas–PALLWEST.

KENEDI János: *A magyar demokratikus ellenzék válsága.* Budapest, 1984, ABC Független Kiadó.

KENEDI János (közread.): Egy Csurka-levél 1987-ből. *Népszabadság,* 1990. máj. 11.

KENEDI János: Emberekről, eszmékről, politikáról. Csizmadia Ervin interjúja. In uő: *A halál és a leányka. Válogatott esszék.* Budapest, 1992, Századvég, 349–408. p.

KIS János: A Filozófiai Intézettől a Beszélő szerkesztőségéig. Csizmadia Ervin interjúja. *Valóság,* 1988. 12. sz. 86–108. p.

KIS János: Donáth Ferenc a magyar történelemben. In Donáth (1992) 7–21. p.

KIS János: A demokratikus ellenzék hagyatéka. *Beszélő,* 2000. 3. sz. 26–36. p.

KIS János: *A demokratikus ellenzék és 1956.* Előadás az „Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtizedes emlékezete" című konferencián, 2001. október.

KORNAI János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság 1–2. rész. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40. p.

KORNAI János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz.* Budapest, 2005, Osiris.

KOZÁK Gyula et al. (összeáll. és szerk.): *Választási almanach 1985.* H. n., 1985, Független kiadvány.

KÖRÖSÉNYI András: A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. *Századvég,* 1988. 6–7. sz. 104–122. p.

KŐSZEG Ferenc: A vég kezdete? *Beszélő,* 1999. 5. sz. 63–78. p.

LENGYEL László: Adalékok a *Fordulat és reform* előtörténetéhez. In *Fordulat és reform* (1987), 131–164. p.

MAGYAR Attila (rend.) – HANN Endre (szerk.-rip.): *Történelmi pillanat. A monori találkozó, 1985.* Dokumentumfilm, 50'. Budapest, 1995, Magyar Televízió.

MEDVEGYEV, Roj: *Nyeizvesztnij Andropov.* Rosztov, 1999, Feniksz.

MÜLLER Rolf: A monori találkozó, 1985 – jelentések tükrében. *Kritika,* 2000. 6. sz. 33–35. p.

POLLACK, Detlef–WIELGOHS, Jan (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Aldershot – Burlington, 2004, Ashgate.

RÉZ Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv 1–2. kötet.* Budapest–Bern, 1991, Századvég–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

SUBIN, A. V.: *Ot „zasztoja" k reformam. SZSZSZR v 1917–1985 gg.* Moszkva, 2001, ROSSZPEN.

SZABÓ Máté: Hungary. In Pollack–Wielgohs eds. (2004) 51–72. p.

TAMÁS Gáspár Miklós: The Legacy of Dissent. In Tismaneanu, Vladimir (ed.): *The Revolutions of 1989.* London–New York, 1999, Routledge, 181–197. p.

TŐKÉS Rudolf: *A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990.* Budapest, 1998, Kossuth.

VÁSÁRHELYI Miklós: Monori szellem. *Kritika,* 1991. 9. sz. 5–10. p.

A MONORI TANÁCSKOZÁS

1985. június 14-16.

Jelen voltak

Antal László	közgazdász	Lengyel László	közgazdász
Bauer Tamás	közgazdász	Levendel László	orvos
Bence György	filozófus	Litván György	történész
Benda Gyula	történész	Mészöly Miklós	iró
Benda Kálmán	történész	Perjés Géza	történész
Csengey Dénes	iró	Radnóti Sándor	kritikus
Csoóri Sándor	iró	Rajk László	épitész
Csurka István	iró	Réz Pál	kritikus
Demszky Gábor	szociológus	Sára Sándor	filmrendező
Donáth Ferenc	közgazdász	Sinkovits Imre	szinmüvész
Elek István	kritikus	Solt Ottilia	szociológus
Fekete Gyula	iró	Szabó Miklós	történész
Für Lajos	történész	Szalai Erzsébet	közgazdász
Halda Aliz	tanár	Szücs Jenő	történész
Haraszti Miklós	iró	Tamás Gáspár Miklós	filozófus
Havas Gábor	szociológus	Tardos Márton	közgazdász
KEHEdi János	kritikus	Tornai József	iró
Kis János	filozófus	Varga Domokos	iró
Kiss Ferenc	irodalomtörténész	Vargha János	újságiró
Konrád György	iró	Vargyas Lajos	népzenekutató
Kósa Ferenc	filmrendező	Vági Gábor	szociológus
Laki Mihály	közgazdász	Vásárhelyi Miklós	sajtótörténész

Vekerdi László tudománytörténész

1956-os intézet
Ki/350
KÖNYVTÁR

Ez a füzet a Monori Tanácskozás vitaindító előadásait és az opponensi hozzászólásokat tartalmazza. Az előadások irásban kerültek a vita résztvevői elé; az opponensek szóban adták elő megjegyzéseiket.

A vita jegyzőkönyvét később tesszük közzé. Örömmel csatolnánk hozzá minden utólag, irásban benyújtott véleményt.

Minden irás fölött a szerzője rendelkezik. Bármiféle átvételhez az ő engedélyét kell kérni.

Budapesten, 1985 szeptemberében.

A Tanácskozás kezdeményezői

T A R T A L O M

Donáth Ferenc:	Megnyitó szavak.....	3. o.
Csurka István:	UJ MAGYAR ÖNÉPITÉS.....	4. o.
Szabó Miklós:	Még néhány szó a magyar önépitésről.....	19. o.
Csoóri Sándor:	ELTEMETETLEN GONDOK A DUNATÁJON.....	24. o.
Kenedi János:	Demokratának lenni: igen, de miért?.....	35. o.
Bauer Tamás:	I. NYOLC ÉSZREVÉTEL A KONGRESSZUSI IRÁNYELVEKHEZ.....	40. o.
	II. A REFORMPOLITIKA.....	50. o.
Laki Mihály:	Négy kiegészités Bauer Tamás irásaihoz..	57. o.
Kis János:	KORLÁTAINKRÓL ÉS LEHETŐSÉGEINKRŐL.....	61. o.
Vásárhelyi Miklós:	A magyar út a világban.....	77. o.

Donáth Ferenc:

Megnyitó szavak

Barátaink, üdvözlünk benneteket.

Gondolatainkat kicserélni jöttünk össze, mivel nyomós körülmények sürgetik, hogy keressük a kiutat társadalmunk romló állapotából és az ország nehéz helyzetéből. Ez jogunk és kötelességünk is. Az országban nő a feszültség és erősödik a bizonytalanság. Nagy társadalmi rétegek évek óta tartó életszinvonalromlása az, ami a feszültséget okozza. A bizonytalanságot pedig az erősiti, hogy az emberek egyre inkább fölismerik, hogy a kormány nem ura szavának. A feszültségek növekedése láttán az emberek azt kérdik: mégis, meddig gondolja helyénvalónak az állam, hogy gyakoroltatja velünk a lemondást? Holott jóval többet dolgozunk, mint a hetvenes esztendőkben. A bizonytalanság több forrásból is fakad. A kormányzat is bizonytalan. A gazdaság hatalmán kivüleső tényezők kijelölte kényszerpályán mozog. Hol van már a vezetésnek az a biztonsága, amellyel évekkel ezelőtt bejelentette, hogy az olajárrobbanás hatásait távol tartja határainktól? Ez az önbizalom rég a múlté. A kormány bizonytalanságát növeli a félelem. A félelem attól, hogy a gazdasági válság politikai válságba torkollik. Tegyük hozzá: ez a félelem nem alaptalan. A vezetés elmulasztotta a kedvező időpontot, hogy egy következetesen demokratikus és nemzeti kivánalmakat kielégitő programmal álljon a nemzet szine elé. Bizonytalanság árad a világból is. Nem tudjuk, nem is tudhatjuk, hogy a fegyverkezési versenyt sikerül-e korlátok közé szoritani vagy elszabadul. Mi szivvel-lélekkel a megegyezés mellett vagyunk, ez népünk elemi érdeke. De tanácskozásaink során a rosszabb lehetőséget is figyelembe kell vennünk - amire a jelek talán inkább mutatnak, mint a megegyezésre -, hiszen egy hidegháborús légkör olyan korlátozásokkal jár együtt, amelyek természetesen valamennyiünket érintenének.

Beszélgetéseinknek négy rövid tanulmány ad keretet. Ezek a tanulmányok jól körülhatárolt, határozott állásfoglalásokat és javaslatokat tartalmaznak. Igen alkalmasak a megvitatásra. Minden referátum megvitatását az opponensek hozzászólásával inditjuk.

Kezdjük meg a beszélgetést.

Csurka István:

UJ MAGYAR ÖNÉPITÉS

A mai magyar társadalom kultúrája egy vesztes, agonizálgató és ugyanakkor önkizsákmányoló és idegbeteg társadalom kultúrája, egy úgynevezett quasi-kultúra. Ennek a kultúrának éppen az a legjellemzőbb tulajdonsága, hogy a maga quasi mivoltában maga is besorol, s nem is utolsó helyen, a társadalom betegségei közé. A kultúrának ez a quasi mivolta fejezi ki leginkább a nemzet vesztes voltát, függetlenség- és szabadság-hiányát. Mint a halálos beteg, akinek vannak jobb napjai, világosabb pillanatai, ez a kultúra is képes ragyogó teljesitményekre; létrehoz, kiforr, kiizzad és kiállit magából értékes alkotásokat - noha egyre kevesebbet -, de nem képes rendeltetésszerű müködésre. Valamely kultúra rendeltetésszerü müködésén a huszadik század végén is csak azokat a hagyományos megfeleléseket érthetjük, mint amelyeket az elmúlt korok és társadalmak kultúrájának minősitésekor a tudományok már meghatároztak, vagyis, hogy a kultúra milyen erővel fejezi ki, hatja át a társadalmat és megadja-e a korszerü válaszokat. Egy egészséges nemzeti kultúrának sajátosnak és összetéveszthetetlennek kell lennie, saját kérdésekre saját válaszokat kell adnia. Ha ebből a szögből tekintjük a mai magyar kultúrát, csak azt állapithatjuk meg, hogy nem müködik rendeltetésszerüen.

Ez természetesen nem kirivóan egyedi jelenség a mai Európában, amely tele van vesztes államokkal, amely egészében véve maga is szörnyü nyomás alatt van és beteg. A mai magyar társadalomnak van azonban egy sajátos, csak reá jellemző betegsége.

A mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszeregyezség társadalma. Ez a kényszeregyezség a forradalom és szabadságharc leverése után köttetett. A magyarság ekkor belekényszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos "legvidámabb barakk" titulus ennek a kényszeregyezségnek eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet a 60-as, 70-es években itt valóban emberibbé és elviselhetőbbé vált. Egy-egy pillanatra és egyes rétegek számára még a fogyasztói társadalom anyagi bőségének a legalacsonyabb foka is elérhető közelségbe került. A kulturális élet is pezsegni kezdett. A határok majdnem felnyiltak. Mindennek azonban nem kis ára volt, mert minden voltaképpen az ideiglenesség és a napról napra élés csodaváró és rémült szájtátása közepett, a képtelenség talaján, avagy inkább szinpadán játszódott le. Egy nagy cefréskád, egy vastag födővel letakart dézsa és ezen a deszkafedő, az erjedő lé fölött folyt percről percre a táncikáló, vidám barakk-élet. 1956. november 4-e után ebbe a dézsába hánytak bele mindent: vért, hősi halált, munkástanácsot, a forradalom gyönyörü mámorát, az egyhetes szabadság extázisát, az öntudatot, majd valamivel később az akasztottak ezreit és a börtönviseltek megveretéseit és megaláztatásait, s az egészet lefödték felejtéssel. Az alku legfőbb kikötése volt ez: felejts, hallgass! "Aki nincs ellenünk, az velünk van" - mondta Kádár János. Ám nem ellenük lenni csak úgy volt képes az ember, ha felejtett, ha kitörölte az emlékezetéből azokat a napokat, szájából, lelkéből a szabadság izét, az utcasarki szózat-éneklést, és nem beszélt gyermekeinek az akasztott barátról. Nemzedékek nőttek fel makacsul hallgató szülők oldalán. S a hatalom - nem mondjuk, hogy a győztes, mert nem volt az, csak győztesnek kinevezett, kényszer-győztes - kegyes volt. Tessék ezen a placcon, ezen a fedőn új életet kezdeni. Majdnem mindent szabad, csak a fedőt emelgetni nem, alákukucskálni nem.

Mostanra azonban - s ez már a mai magyar társadalom egyedi betegségtünete - ez a fedő, a dézsában megindult erjedés hatására, meg egyszerüen a természet rendjéből következően, elkorhadt és elrothadt. A szagok, a hullabüz és a mérges gázok már felpárologson és felböffennek.

S mindenkinek, aki fent ágál, táncol, átkozódik vagy konformistáskodik, avagy egyszerüen csak éli szürke mindennapjait a fedőn, az az érzése, hogy a fedő beszakad alatta és belezuhan az iszonyatos, büzlödt lébe. A hősi halottak, a kivégzettek temetetlen hulláinak és a sok elintézetlen, félrelökött nemzeti szerves anyag keservesen megerjedt levébe, s bele fog fulladni, mert senki nem lesz, aki kihúzza őt onnan - "a sirt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül"... - mert iszonyodva fordul el mindenki a Hieronimus Bosch-i jelenettől.

A magyarság átélt már ehhez hasonlót. Az 1867-es kiegyezés után is felpezsdült az élet, Magyarország a Monarchia egyik központja és súlypontja lett, de a kiegyezést, az alkut megkötő magyar vezető osztály éppen úgy a megoldatlan nemzetiségi kérdés és a korhadt társadalmi rendszer fölött élte tivornyás életét, mint ez a mai. Annak a dézsafödőnek a beszakadása a mélybe rántotta az egész Szent István-i Magyarországot, az hozta meg Trianont. Ez a most esedékes beroggyanás pedig még ennél is végzetesebb fenyegetésü: az önálló magyar nemzeti lét teljes megszünése.

Az a tény, hogy itt 56 óta minden erre az elhallgatásra, azaz hazugságra épül, s hogy ennek mindenki részese, haszonélvezője, akármelyik oldalon áll is, azt eredményezi, hogy ma már senki nem is mer megmoccanni sem ezen a korhadt silófedőn. Minden áll, mert a szereplőnek, a statisztának éppen úgy, mint a bonvivánnak az a kényszerképzete, hogy a deszka egyetlen határozott mozdulattól is beszakad. Ez a beteges félelem még azokra a gyér létszámú fiatal nemzedékekre is átragadt már, amelyek valójában nem felelősek. Ökiis tartózkodóan viselkednek, mert nincs is más lehetőségük, hacsak nem leugrani a fedőről a hazátlanságba, a semmibe. Üvegesedő szemmel, bénán áll ez a nemzet most itt Európa közepén, s a deszka pedig szépen korhad és rothad alatta. Itt semminek sincs legalitása, itt minden mozdulat félszeg és visszafogott, csak olyan, mintha mozdulat volna. Lehet más, mint quasi-kultúra ezen a deszkán?

1956 és ami utána következett a magyar történelem máig fel nem mért, a maga valójában fel nem fogott váltó-állitása. A forradalomnak nemcsak hogy a története nincs kellőképpen feldolgozva, hanem történelmi fordulópont jellege sincs kimutatva, s talán még csak megsejtve sem a gondolkodásban. Szép és komoly szavak persze elhangzottak, de a forradalom és a forradalom leverésének fordulópont jellege már csak azért sem lehet kimutatva, mert hiszen a dolog lényege - legalábbis a felszinen - az volt, hogy folytatódott, restaurálódott, ha humánusabb formában is, a szovjet tipusú rendszer, a szocializmus. Amellett ezekről a dolgokról itthon nem lehetett nyilvánosan gondolkodni, a nem nyilvánosságra szánt gondolkodás pedig éppen a nem nyilvános voltával érzékelte a folytonosságot: azt, hogy nem változott semmi. Pedig minden megváltozott. 1956 november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlen egy háború vesztése után sem következett be. Ez a fordulat ugyanis a lelkekben állt be. Meglehet, nem vizsgálható szigorúan tudományos módszerekkel, meglehet, hogy jobbára csak müvészi érzékelés által felfogható és éreztethető, mégis elsőrendü történelemalkotó tényező valamely nép lelki hozzáállása, viszonyulása egy bizonyos korszakhoz, állapothoz, helyzethez, önmaga viszonyaihoz. Mind vereségeket, mind győzelmeket átélhet egy nemzet nagyjából azonos lelki tartással. 1956 után a magyarságnak nem a viszonyai és a helyzete fordult meg soha nem tapasztalt módon, hanem a lelke. A viszonyulása saját magához, történelméhez. A magyar lélekben minden érvénytelenné vált. A vidám barakkban nihilisták vigadoztak.

1945-ben, a magyar történelem addigi legnagyobb átállitásakor, az ezeréves Magyarország porbahullásakor, amikor az ország elvesztette a háborút és felszabadult - egyszerre! -, nem szakadt meg a magyar lelkekben a folytonosság tudata. Sem azokban, akik vesztettek, sem azokban, akik felszabadultak. A nemzettest egyik része vesztett és elhalt, a másik része új erőre kapott és megelevenedett. Mind a két folyamat végzetes erejü volt. Az is pillanatokon belül kiderült, hogy az ország voltaképpen csak az egyik függőségből a másikba került át. Mindez együtt azonban éppen a társadalmi változások óriá-

si horderejénél fogva nem szakitotta meg a saját történelem folytatódását. Egyszerre vesztesként és felszabadulva. Ami akkor történt, az egyszerre volt külső erőszak által kikényszeritve és egy nagyon széles és nagyon szenvedélyes népi akarat által végbevive. A földhözjuttatott paraszt, a munkaszolgálatból, haláltáborból hazavergődött zsidó bizakodással, reménnyel nézhetett a jövőbe. A saját jövőjébe. S még akkor is, amikor a nemset nyakára ültetett bábok elkezdték véres és kegyetlen szinjátékukat a politikai porondon, még az iszonyatos szenvedések és megaláztatások közepette sem támadhatott a nema-saját-életemet-élem érzete a megalázott magyarságban. A helyzet annyira nyilvánvalóan képtelen lett, annyira erőszakos, hogy a milliók csak mint egy, az Isten által reájuk mért purgatóriumi korszakot - amit túl kell és túl is lehet élni, akármennyire is nem látni még a végét - élhették át a Sztálin-Rákosi nevével jelzett uralmat. A nemzet belső szervezete, öntudata, ha nem is érintetlen és sértetlen, de valójában ép maradt. S éppen mert ép és lényegileg lelkében szuverén maradt, tudta véghezvinni 56 lélegzetállitó, világraszóló csodáját. Felkelt, felegyenesedett, s ha csak két hétre is, de nyilvánvalóvá tudta tenni, hogy ennek a kicsiny darab európai földnek jogos ura, méltó müvelője, s hogy szavának, jellemének, gondolatainak tisztes helye van az európai népek parlamentjében. S éppen mert a forradalom ilyen volt, rendkivüli világesemény, e világ uralmi rendszereit és az uralmi rendszerek lényegét megvilágitó, leleplező rakétafény, mert tragikusan szép és nagyszerü volt, egyszeri és megismételhetetlen, mert egy nemzet élni akarásának utolsó fellobbanása volt, éppen ezért, ami utána következett: a bukás, az eltiprás, a magára maradás is végzetes volt. Csak az lehetett.

Ami eladdig csak magányos zsenik tragikus sejtelme volt, hogy tudniillik "kompország" vagyunk, végzetesen magunkra hagyatottak, porszemek, vagonkérdés, az most milliók számára vált kézzelfogható valósággá. A lánctalpak legelemibb emberi mivoltában taposták le a magyarságot. A jelentéktelenség tudatát és a kilátástalanságot mintázták bele roppant tank-súlyukkal a magyar lélekbe. A nihil.

A magyárság ebben a korszakában hagyott fel évszázados magatartásával, azzal a hovatovább már nemzeti sajátosságának itélt ellenállási formájával, ami eladdig - legalábbis részben - a fennmaradását biztositotta /és persze gátolta is a haladásban/, a passziv rezisztenciával.

Hogy miért? Mert már annak sem látta értelmét.

Ez a magyar lélek 56 utáni pálfordulása.

Ez az az eddig még meg nem világitott rettenetes fordulat, ami a magyar történelemnek ezt a szakaszát élesen elválasztja minden előzőtől. Ene korszak elemzésekor, kultúrájának vizsgálatakor és a jövő tennivalóinak meghatározásakor csak ebből lehet elindulni.

Természetesen nem lett mindenki nihilista. Az életment tovább. Az anyák gyermeket szültek. De ettől a legázolástól kezdve, akár tudva, akár tudat alatt,minden magyar tettben, munkamozdulatban, minden hegedüszóban, minden szülésben és minden abortuszban benne volt a végső kiábrándulás és eltehetetlenülés, a kilátástalanság és a megalázottság nihilje. A gandagodásban, a vagyonszerzésben, az ellenállásban és a párttitkári munkában, a papi imában és a besúgói jelentésben egyaránt benne volt és benne van ez a tank-nyomaték. A "nincs mese". Az "ez van".

A mai magyar élet minden őrülete, lehetetlensége, tudathasadásossága ebből az évszázadok óta begyakorolt életmentő magatartástól való elfordulásból, ebből a végső elkeseredésből, mely már még a végső elkeseredést is értelmetlennek és hiábavalónak tartja, vezethető le. A disszidálási hullámok, a gyermekszülési hajlandóság végzetes elapadása, a mértéktelen iszákosság és a kiugróan magas öngyilkossági arányszám, a nemzeti mivolt iránti nagyfokú közömbösség mind-mind innen ered.

Ez a mai magyar élet alfája. Minden törekvésnek, amely meg akarja állitani a magyarság szellemi elsivárosodását, amelyik új horizont felé óhajtja

vezetni vagy legalább az arra vezető út tekintetében javaslatokat akar tenni, ennek tudomásulvételével kell munkálkodását elkezdenie, ennek a szomorú ténynek számbavételével kell kitüznie saját feladatait.

Ez aztán mindjárt nem csak azért üdvös, mert a "dolgokat a maguk mivoltában" tekinteni mindig célravezető, hanem azért is, mert nagy felszabaditó és lenditő erővel bir. Ez a szomorú tény ugyanis nem csupán szomorú. A magyarság nagy fordulatában, évszázados, begyakorolt magatartásának feladásában kétségkivül benne van az önfeladás, a végső hullásba való beletörődés megannyi jellemző eleme, de van benne pozitiv elem is. Avagy talán nem éppen ez a megtartó passziv rezisztencia fékezte le itt a társadalmi haladást, az országépitést? Ami megtartott a századokon át, az ugyanakkor bele is kötött az ázsiai mozdulatlanságba, a "magyar ugar"-ba.

No, persze ez igy túlságosan egyszerü és túlságosan szép. Mert a magyarság, sajnos most nem valami pozitiv irányulásra, előre néző tevékenységre váltotta át eddigi passziv rezisztenciáját, hanem csupán felhagyott vele, s egy még mélyebb kilátástalansággal, egy teljesen céltalan nihilizmussal cserélte fel - de felhagyott vele. Ezt kell megragadni! Ebben van meg az előre mozdulás lehetősége, igérete.

A passziv rezisztencia nem volt más, mint egy nagy megátalkodottság, makacsság. Aki rászokott, nemigen tudta abbahagyni még akkor sem, amikor már értelmetlen volt. A "csakazértis", a konok ellenzékiség, a semmire nem tekintő, bősz kuruckodás, a nyitottság lebecsülése mind-mind passziv rezisztencia-származék.

A nihilista viszont nem konok és nem makacs. Vele talán könnyebb lesz boldogulni.

Aki az 56 utáni magyarság életével, sorsával, társadalmával és kultúrájával foglalkozik, látnia kell, hogy ez egy új érzületü, a régebbinél tartástalanabb, képlékenyebb, de ugyanakkor - éppen mert a szocializmus rengeteg ócska, rossz társadalmi betegségből mégiscsak kikezelte - a jóra, a demokráciára, az előre nézésre jobban megszervezhető lett. Hiába, hogy a nagy nihil minden mögött ott van, mégsem mindenki nihilista ebben az országban. Kis közösségek, kevesek szivéből kisugárzó jóakaratok már jobban át tudják hatni ezt a merevségéből lassan kigyógyuló népet. Talán arról van szó, hogy a mai magyarság ezzel a nagy történelmi fordulásával az eddigi hátra néző, múltba meredő voltából most mintha egy előre forduló testhelyzetet vett volna föl - de ez még csak testhelyzet. Az üres tekintet még a semmibe réved. A feladat az, hogy emelje föl a fejét.

x x x

Ezek után pedig nézzük a kultúrát, illetve azt a folyamatot, amelynek során ez a fentebb már elkeresztelt quasi-kultúra kialakult. Először is azokat a társadalom szerkezetében, összetételében beállott változásokat kell számbavennünk, amelyekből ez a quasi-kultúra kihajtott. A legfontosabb ebben a vonatkozásban a magyar társadalom paraszti társadalom voltának a megszünése. A régebben a nemzet felét kitevő paraszti részarány éppen emekben az években zsugorodott az egyötödnél is kisebb arányra. Ma kevesebb elsőrendüen mezőgazdaságból élő ember van az országban, mint budapesti lakos. Valódi paraszt pedig, akire néhány évtizede még mint nemzetfenntartó elemre hivatkozott a népi irodalom, s nem is csak az; még kevesebb.

A paraszttársadalom eljelentéktelenedésével természetesen a paraszti kultúra is és a paraszti kultúrának az egész kultúrában elfoglalt helye is összezsugorodott. A folyamat feltartóztathatatlan és korral járó szükségszerüség volt. Akkor is bekövetkezett volna, ha másmilyen társadalmi berendezkedés vagy uralmi helyzet van az országban. Legfeljebb az értékpusztulás nem lett volna ilyen totális, ha mindez nem a szörnyü letiprátás utáni kiábrándulásban történik. De ott történt. S igy az elpusztitott,szétvert, betagositott, elgépiesitett régi magyar paraszti kultúra helyébe nem állt egy új,

öntudatos - most már nem paraszti, hanem mondjuk földmüvelői vagy szövetkezeti - kultúra, magatartás, viszonyulás az új helyzethez. A falu nem vitte be az erkölcsét a téeszbe. Aki pedig a városba menekült a megélhetésért, aki a kétlakiság szörnyü keresztjét volt kénytelen a vállára venni, még az apját is megtagadta inkább, csak ne kelljen a szétvert világra emlékeznie. Itt aztán aratott a nihil. Együttmüködött vele, suhogtatta a kaszáját a borzasztó önkizsákmányolás, a városba érkező megalázott tanácstalansága, magárahagyattsága, kiszolgáltatottsága, a kocsma, a fekete vonat, a munkásszállások embertelen sivársága. És az a végtelen kilátástalanság, ami egy ilyen páriára minden hajnalban rákösönt, amikor fel kellett ülnie a vonatra, amelyik legalább egy hétre elszakitotta asszonytól, gyerektől, tanyától. Miért élt, miért dolgozott az ilyen ember? A betévő falatért. Ekkor már nem volt szüksége arra a kultúrára, arra a müveltségre és arra az erkölcsre, amivel helytállt a kubik-gödörben, amivel a falu egykori társadalmában megbecsülést és szerepet szerzett magának. Sivár, kultúra alatti életet élt és él még ma is ez az ember. Milliós csoportról van szó. Tömegről, amelynek egyszerüen nincs igénye sem a kultúrára; nemcsak azért, mert nincs rá ideje, nincs szabad ideje, hanem egyszerüen azért, mert az elsivárosodásnak arra a fokára jutott el, abba süllyedt bele, amelyikben már a legegyszerübb kulturális tevékenység is elérhetetlen magasságban fekszik. Ez az ember alig tud irni-olvasni. Ez az ember jóformán nem is érti azt a nyelvet, amelyet a fölöttes rétegek beszélnek.

Léha és felelőtlen, sőt mi több, cinikus minden kulturális program, minden kezdeményezés, amelyik nem ennek a lét alatti létben vegetáló rétegnek a megindításával, elemi igényeinek a felcsiholásával kezdi.

Természetes, hogy elsősorban az életkörülményein kell változtatni ahhoz, hogy megindulhasson a müvelődés útján. Először is emberszámba kell venni. Önállóságot kell adni nekik, olyan szervezetek, intézmények létrehozásával vagy felélesztésével, amelyek értük vannak. Kezükbe kell adni a munkásszállásaikat, meg kell szüntetni kizsákmányolásukat, önkizsákmányolásukat, olyan munka- és bérviszonyokat kell teremteni, amelyik nem igényli a marathoni túlmunkát. Meg kell tanitani őket élni.

Mindez - mégegyszer hangsúlyozom -, nemcsak elemi erkölcsi kötelesség és nemcsak egy demokratikus mozgalom becsületbeli ügye, hanem ezen túlmenően alapkérdés is. Ez a széles és elesettségében szánalmas réteg ugyanis éppen az egykor nemzetfenntartónak nevezett, és ezt a szerepét valójában be is töltő parasztság helyébe következett, és mint ilyen, most is meghatározó jelentőségü a nemzet kulturális életének, arculatának megitélésekor. Ez az a roppant nehezék, amit a magyar társadalom cipel. Ez a réteg ugyanis újratermelődik. Végzetes következetességgel. Ebből a rétegből származik a kor jellegzetes emberalakja, mondhatni emberi végterméke, az elsivárosodott, életcéltalan, jóformán csak vegetative létező, hol bunkónak, hol bugrisnak, hol pedig egyszerüen csak ürgének nevezett ember, a massza, amelyik mindent elnyel. Ha ennek a rétegnek az újratermelődését nem sikerül megállitani, akkor a magyar társadalomban egy csúfos kettéhasadás fog bekövetkezni: a társadalom fölsőbb rétegei kénytelenek lesznek durva és antidemokratikus intézkedésekkel védekezni és elbástyázódni ettől a "vendégmunkás" rétegtől, ahogyan a nyugati demokráciákban a jobboldali elvakultság akarja megoldani az "arab vagy török" kérdést, vagy ahogyan az apartheid erőszakszervezetei nyomják el a maroknyi fehér kisebbség nevében az afrikai tömegeket.

Itt milliókról van szó, következésképp milliárdokról. Fel kell világositani és meg kell győzni az államhatalmat arról, hogy önmagának is elemi érdeke ennek a pária-újratermelődésnek a megakadályozása, ennek a rétegnek a visszaemelése az emberileg elfogadható élet alsó szintjeire. Célkitüzésre és együttmüködésre van szükség.

Ez a legsürgősebb teendő. Pontosan úgy, mint ahogy ötven évvel ezelőtt, vagy még régebben is a földreform volt a létkérdés, most az, hogy éppen ebben a kétséges, végső fenyegetettségü helyzetében a nemzetnek ne legyen egy tömeges alsó rétege az emberi létezés alatti életre kényszerülve. A huszadik század végén. Hogy ne álljon ez a nemzet kötésig a sárban.

És még valami. Az 56 utáni kényszeregyezségről szóltunk előzőleg. Az új kiegyezés haszonélvezőiről. Ennek a rétegnek azonban nem jut semmi ennek az alkunak a jövedékéből. Ez az értelmiségi osztályhatalom felé tartó társadalom mérhetetlenül kizsákmányolja ezt a dolgozó, kétkezi, segédmunkás réteget. A kultúrából, az emberi élet lehetőségéből, a társadalmi elismertetésből pedig egyszerüen semmit sem juttat neki. Ebbe a rétegbe ma beleszületni gyakorlatilag egyet jelent a kilátástalan zsellér-sorba való beleszületéssel.

Ma nincs földkérdés. Földje lényegében senkinek sincs. A föld, a vagyon helyébe mára az információ, a kultúra, a szabadidő lépett. Ez az a vagyon, amivel mindenkinek szabadon kellene rendelkeznie, ezt kellene igazságosan, demokratikusan elosztani. Ma viszont információ-nagybirtokosok vannak és információ-zsellérek. Meglehet, ez az állapot legalább annyira vészterhes a nemzet jövőjének alakulása szempontjából, mint a földkérdés megoldatlansága volt annakidején.

Nem is indulhat tehát más zászló alatt új magyar szellemi mozgalom, csak ennek a helyzetnek a felszámolására harcba szólitva.

A másik, a megmaradás szempontjából az előzőhöz hasonlóan létfontosságú, átgondolni és áthatni való terület a család és az iskola együttese. Az elmúlt harminc-negyven év, de különösen az 56 utáni kiábrándulásos évek éppen a családra mint intézményre nézve voltak végzetesen romboló hatással.

Pontos és árnyalt megkülönböztetésre van azonban szükség. Óriási hiba, az orvoslást is akadályozó volna a család felbomlási jelenségeiért mindenestül akár a politikai rendszert, akár a fentebb vázolt sajátos magyar nemzeti pálfordulást okolni. A család felbomlása, vagy legalábbis felborulása ugyanis világjelenség. A modern élet keretei, a technikai civilizáció és a nők tömeges munkába állása mindenütt a világon átalakitják a családot. A magyar esetre éppen az a jellemző, hogy ezek, a technikai civilizáció, a robbanásszerü városiasodás, város-feldagadás, vagyis - nagyon vázlatosan szólva - az általános hatóerők éppen akkor lettek a legerősebbek, Magyarország technikailag éppen akkor érkezett bele ebbe a korszakba; amikor a másik sajátosan magyar családromboló erő, a magyar nihil is a legerősebben hatott.

Magyarországon az úgynevezett konszolidáció korában terjedt el a televizió. Ennek az együtthatását még valószinüleg nem kezdte el vizsgálni a szociológia. Pedig a béna nemzet ott ült szájtátva a képernyő előtt és ott felejtette el igazából, hogy mi is történt vele. És ott, a képernyő előtt felejtett el beszélgetni, családi életet élni, hagyományt átadni, ott a képernyő előtt felejtette el a múltját. Beszélt - és hazudott - helyette a doboz.

A család bomlásának végső soron az az oka, hogy a család többé már nem gazdasági egység. Létezése és fennmaradása nincs többé a családfő keresetéhez, vagyonához kötve. És most már valószinüleg nem is lesz soha. Visszafelé nincs út. A régi családszerkezet, a régi család visszaállitásáról hiábavaló dolog álmodozni. De mi lehet az új család-összefüző, család-megtartó, család-épitő elem? Mit javasolhat a felelősségteljesen gondolkodó nemzeti élcsapat?

Könnyebb a választ megadni, ha előbb a nem javasolható, már idejét és szerepét múlta dolgokat soroljuk fel. Ha tehát a vagyon felett nem diszponál a család, ha végső soron - ámbár ez sajnos a gyakorlatban sokszor nem igy áll - a rangba sem lehet beleszületni, ha a munkamegosztásba sem az apa jogán lép bele az utód, akkor mi marad? A kultúra. Az emberi minőség. A nemzeti identitás. A müveltség. A munkaerkölcs. És egyáltalán, az erkölcs. Együttvéve valami újfajta nemesség. Kölcsey áldozatokra kész nemessége, mely ha volt valaha, éppen ezekben az években töröltetett ki végérvényesen a magyar életből.

Ez persze merő idealizmus és utópia, mégis kimondjuk: legyen a magyar család laboratórium. Dolgozzon ki családi programot a megmaradáson gondolkodó

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

csoportosulás. Célszerűt és szerényet, családnak szólót. Oltsa be - Németh László kifejezése - ennek az igényével ezt a most még eszmény és hivatásérzet nélküli szétesőfélben lévő családot.

Megvan erre a lehetőség annak ellenére, hogy az akadályok barikádszerüek. Milyen laboratórium lehetséges a gyermek több mint nyolc órai napközisködése és a szülők második-harmadik műszakja és a közben ágáló televizió közepett? Mégis talán valamilyen lehet, ha az igény felkeltődik iránta. Az alap megvan: soha nem tapasztalt gyermek-kultusz van ma Magyarországon. Azt a kevéske gyermeket, aki megszületik, kényes, sokszor túlzó gondossággal táplálják, öltöztetik, babusgatják a sokszor bizony még egészségesebb rideg-tartásban felnevelkedett szülők. Ezt a most még iránytalan, átgondolatlan szeretetet kellene okos szeretetté nemesiteni. Erre kellene az új programnak rátelepülni.

Ennek az úgynevezett családi kulturális programnak a kidolgozása szakembereket igényel. Megpenditésével mindössze az a célunk, hogy ebbe az irányba tereljük a gondolkodást. Meglátásunk szerint ez legalább annyira fontos, mint a politikai rendszer birálgatása.

Az iskola.

Miközben a magyar szellemi élet az 56 utáni letaglózások és megtizedelések után felegyenesedve vagy legalábbis négykézlábra állva úgy-ahogy megőrizte hadállásait, mialatt az irodalomban lassan-lassan minden igazi tehetség és egykor elhallgattatott nagyság megszólalhatott, mialatt végre a legméltóbbak mellére is felkerülhettek a gyémántos kitüntetések és mialatt a kultúra más ágazataiban, a zenében és a képzőművészetben, a szinházban és filmben is lezajlott egy hasonló jellegü elrendeződés - mialatt tehát ez a magyar magas kultúra szépen beleült a quasi-kultúra trónszékébe, végzetes esemény játszódott le az alapoknál. A magyarság elvesztette a magyar iskolát.

S hogy mennyire quasi-kultúra ez a mai, arra nézve legyen elég annyi, hogy a szellemi elitnek egy szava sem volt ehhez a szörnyü történéshez, noha ott folyt le a szeme láttára. A hatalom brutális erővel zúdult be az iskolába. Elfoglalta minden olyan zugát, amit az 50-es években még nem tudott elfoglalni. A tanitót és a tanárt olyan katonai fegyelemre fogta egzisztenciális és hatalmi fenyegetéseivel, hogy az még véletlenül se mert letérni a tanterv idegenbe vezető mezsgyéjéről. Lényegében kiveszett az a nevelő tipus, aki még a saját egyéniségével, saját tartásával, példájával nevelt. A pedagógusi pálya - tisztelet a kivételnek! - megszünt hivatásbelinek lenni. Kihalt vagy visszavonult, de legalábbis nagyon megritkult az a tanár-nemzedék, amelyik annakidején egy összekacsintással is éreztetni tudta a különvéleményét a diákkal. Az iskola üzem lett, rossz üzem. Sivár üzem. És a magyar identitást számüzték belőle.

Mit lehet itt tenni ezek után? A hatalmat kiverni nem lehet az iskolából. A nyüzött, megélhetési gondokkal küzdő szerencsétlen pedagógustól patrióta heroizmust, további önfeláldozást elvárni képtelenség. Egyáltalán: a rendőr ott áll az iskolaajtóban. Március 15-én pedig kettőzött őrségben, állig gumibotban és kábitószer fecskendővel.

Ma az iskolába a magyarságot, a nyilt, demokratikus szellemet és a müveltség igényét csak a gyermek viheti vissza, a gyermek, akinek szivelelke otthon feltöltődött.

Először is, ki kell mondani és tudatositani kell a társadalomban, hogy ez a helyzet felelőtlenül jövőellenes. Ez a mai iskolarendszer a követelményeivel, felvételi rendszerével, státusz-szimbólumaival és persze az egész társadalom alárendelő viszonyaival nem a magyar jövő szolgálatában áll, hanem éppen azt ássa alá.

A szülőnek el kell fogadnia az iskola nevelési és egyéb elveit, még akkor is, ha nem ért vele egyet. A gyerek nem az ő gyereke többé, hanem a hatalomé, az államé, az iskoláé. Nincs szabad iskolaválasztás, mert csak egyféle iskola létezik. Legfeljebb van jobb - de kérdés, hogy az valóban jobb-e? - és van rosszabb. Van divatos és kevésbé divatos. A legjobb iskolák

pedig egy szük felső értelmiségi és vezetőkáder utánpótlást szolgálnak olyképpen, hogy az alsóbb rétegek gyermekei előtt gyakorlatilag be vannak csukva.

Minderről hallgatnak a quasi-kultúra orgánumai. Ez ugyan nincs nyilvánosan az úgynevezett nagy tabu témák között, de aki ezt megpróbálná szóbahozni, azt felnégyelnék. De hát nem próbálja senki. Ez a legkényesebb kérdés. Az értelmiségen belül is nagy felzúdulás fogadná a tények nyers kiteregetését. Pedig bün erről tovább hallgatni, sőt gyalázat.

Ezzel a gondolattal is be kell oltani a családot; a gyermeked a tiéd, jogod és kötelességed megkövetelni, hogy úgy neveljék, ahogy te akarod. Persze e tekintetben sem a robbantást, a forradalmat, hanem a szivós munkát, a gondolkodást, a jószándékú elmék "összehajlását" javasoljuk. Ez legalább annyira fontos, mint a gazdasági reform. S aránytalanul kevesebbet töri rajta a fejét a magyar értelmiség. Ez rossz luxus.

Az iskola állapotának tárgyalásával már voltaképpen felemelkedtünk abba a régióba, ami vizsgálódásunknak voltaképpeni tárgya, vagyis a magyar társadalom kulturális világának szintjére.

Amikor az értelmiség ügyeiről, tevékenységéről beszélünk, először is leszögezzük, hogy egyetértünk Konrád-Szelényi fejtegetéseivel, amelyekben ezt a modern, a létező szocializmus keretei között müködő társadalmunkat egy értelmiségi osztályuralom felé haladó társadalomként irják le. Az értelmiségről, tevékenységéről, kultúra- vagy quasi-kultúrateremlő tevékenységéről ma csak ennek a mély és új meglátásnak a saját gondolkodásunkba épitésével érdemes beszélni. Az is igaz, hogy ez az értelmiségi osztályuralom a munkásság kizsákmányolására épül.

A sajátos magyar helyzet elemzésekor két dolgot kell hozzátenni Konrád-Szelényi gondolatához:

1. A fentebb vázolt kényszeregyezség, melyet 56 eltipratása után a nemzet egésze kötött, a dolog természeténél fogva, azért, mert a szabadság mindig elsősorban a szellem szabadsága volt és sokkal kevésbé a szántásvetés szabadsága, és mert az értelmiség már akkor is és éppen a forradalomban mutatta meg, hogy már nem egyszerü középosztály, rétegecske, hanem a társadalom sorsára a leginkább befolyással biró osztály, egy vezető osztály, a kényszeregyezséget leginkább a bőrén is érezve, az értelmiség irta alá. S ő lett a fő vesztese, majd haszonélvezője is. Éppen ebben a korban, a nagy pálfordulás korában szerveződött meg az a fajta társadalom, amelyet Konrád-Szelényi értelmiségi osztályuralomként ir le.

A kor lánctalp-billoga tehát éppen az értelmiség bőrébe és lelkébe van legmélyebben beleégetve. Kettős lelkü, túlérzékeny, gyámoltalan és dekadens ez az értelmiség, hasadt lélekkel termeli ezt a quasi-kultúrát. Naponta látnia kell, és hivatásánál, tanultságánál fogva látja is, hogy amit szolgál az rossz, antidemokratikus, idegen, mégis naponta leteszi a garast. Létrehozza, javitja, csiszolja, épiti, hangszereli, eljátssza a quasi-kultúrát és a lelke mélyén tudja, mennyire nem valódi az, amit csinál. Létezéséhez napról napra megújuló önbecsapásra és önfeladásra van szüksége. A pap nemcsak a gyülekezetnek prédikál, hanem a "téglának" is. A tanár tudja, hogy a tanterv hamis, de betartja, a mérnök tudja, hogy nem is volna szabad elkezdeni annak a sorozatgyártását, amiért a prémiumot kapja. Az irónak be van épitve a cenzor az agyába és a tolla hegyébe, a színész pontosan tudja, hogy mit nem szabad kihangsúlyoznia, a rendező, hogy mit kell a háttérbe rendeznie, a gondolkodó, hogy min nem érdemes gondolkodnia.

Amikor tehát ennek a hatalmába belenövő "új osztálynak" /hogy Milovan Gyilasznak ezt a Konrádék által oly szerencsésen és realisztikusan továbbfejlesztett fogalmát is ide iktassuk, tisztelgően/ a quasi-kultúra termelő tevékenységéről, vagyis az életéről beszélünk, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy ez az élet milyen kegyetlen korlátok, csonkitó béklyók, milyen egzisztenciális fenyegetések közepett zajlik. Hogy éppen ennek az

uralom közelébe érkező - taposó, hajtó, nyomakodó - osztálynak, ennek a társadalom többi osztálya által irigyelt osztálynak, milyen gyötrelmes és megalázó feltételek között kell ezt az uralmat gyakorolnia; hogy micsoda kiszolgáltatottság, mennyire nem quasi szolgaság házinak lenni, telibb csajka moslékhoz jutni ebben a szomorú barakkban.

2. A kontraszelekció, amelyik ebben az egész társadalomban érvényesül, az értelmiség körében a legerősebb. A magyarság történelme során sajnos sok kontraszelekciós hullámot megélt. A magyar történelemben elsősorban a forradalmak és szabadságharcok bukása után szoktak előállni azok a helyzetek, amelyekben a rátermettséget, a hivatásbeliséget, a tehetséget hosszú időre másodrendü fontosságúvá tudja tenni az új rend iránti lojalitás, a beilleszkedés, a meghajlás avagy éppen a gerinctelenség. Ebben a történelemben gyakoriak az emigráló tehetségek, sőt mi több, a belső emigrásióba vonuló tehetségek is. A passziv rezisztencia bajnokai.

Talán soha nem volt ilyen bőséges aratása a kontraszelekciónak, mint az 56 utáni konszolidációs években. Vezető beosztáshoz s ennek következtében sokszor alkotó értelmiségi munka lehetőségéhez, szószékhez, katedrához, szinpadhoz, kutató intézeti vonalzóhoz, megjelenéshez elsősorban azok jutottak, főként a korai években, amikor a zöm még börtönben volt, vagy passzivan rezisztálásának utolsó napjait töltötte, akik elismerték a történteket annak, ami nem volt. A hatalomnak megbizható emberekre volt szüksége, s a megbizhatóság mint követelmény messze megelőzte a hozzáértést, a tehetséget. Minden ágazatban.

Rettentő pazarlás, rombolás, iszonyatos züllés és müködésképtelenség származott a kontraszelekció lovagjainak dáridójából.

A vezetés, a hatalom először a mezőgazdaságban tért jobb belátásra. Itt volt a legégetőbb. Be kellett látni, ha továbbra is dilettáns káderekre bizzák az erőszakkal megszervezett szövetkezeteket, ha nem hagyják, hogy a földmüvel dolgozzék úgy, ahogy ő akar, akkor éhenhal az ország. A háztáji, mint gondolat, korszakalkotó volt. Vele egy darab, egy kis darab hatalom került vissza emberi kezelésbe. Egy kis darab önállóság. És ez a kis darab önállóság, elképesztő önkizsákmányolás árán, de mégiscsak megmentette a magyar gazdaságot.

S a péda elterjedt. Általános társadalmi gyakorlattá vált, hogy a kontraszelekciós vezetési hibákat a lassan-lassan odaengedett, szóhoz juttatott, hivatásbeliek korrigálják. Megnyiltak az üzemek, intézmények, egyetemek, müvészeti szövetségek kapui.

A felsőbb körökben sikké, erénnyé vált bizonyos liberalizmus. Ez abból állt, hogy a hatalom, az intézmény kontraszelekciós vezetője engedte dolgozni az addig elnyomott, háttérbe taszitott szakembereit, hivatásbélijeit. Megelégedett azzal, hogy felügyel rájük, hogy időnként végigvág rajtuk egy puha bőrből font ostorral. Vagy csak pattint egyet vele. /Van olyan ló, amelyiknek csak megmutatja a zsoké az ostort és már húz és nyer.../

Igy aztán szép lassan kialakult egy olyan szakembergárda, nevezhetjük őket akár technokratáknak, akik ennek a liberalizmusnak köszönhették munkalehetőségüket, sokszor még a vezető beosztásukat is. Tanácsaikat meghallgatták. Anyagilag kielégitették őket. Tőlük már nem az egykori vizsgakérdésben vártak hitvallást. Az már feledésbe merült. Nekik ehhez az új liberalizmushoz kellett hünek lenniök. És miért is ne lettek volna, amikor ez adott nekik kenyeret. És ez sokkal elviselhetőbb a régi parancsuralomnál.

Ez a réteg ma egyre vastagodik, de ugyanakkor egyre inkább korrumpálódik is. Tevékenysége még mindig elsősorban abból áll, hogy helyreigazit, de rendesen nem tesz, mert nem is tehet a helyére semmit. Megpróbálja a valódit becsempészni a quasiba. A valódi kérdésekkel való szembenézést ez a liberalizmus sem engedi meg neki.

A kontraszelekciós liberalizmusnak lételeme a quasi. Minél "quasibb" az, amit a szakember termel neki, annál elégedettebb, mert a valódi termékek, a valódi alkotások a múltjára emlékeztetik, s vele a kontraszelek-

ciós, illegális voltára, a nagy ős-igazságtalanságra, amikor kinevezték, amikor hatalomra került, amikor élet-halál ura lett. Igen ám, de a technokrata nap mint nap érintkezik, sőt barátkozik a vezetőjével, urával és parancsolójával, sőt rokonságba is kerül vele, s érdekszövetségbe is. Lassan elmosódnak a különbségek. A kontraszelekciós liberalizmus majdnem akkora, sőt nagyobb érdem lesz, mint a szaktudás, a hozzáértés, a tehetség. A quasitermelő technokrata szép lassan elfelejti, hogy quasitermelő technokrata lett.

Csakhogy ez a liberalizmus ingatag. Fennáll a veszély, hogy méregbe gurul és visszavesszi a kis koncessziókat is. Jobb tehát minél szorosabban hozzásimulni, kiszolgálni, megnyügtatni, kegyeibe férkőzni és elkergetni az új, feltörekvő, többnyire fiatal és rebellis tehetségeket. Akik még nincsenek benne a tojásban.

Igy aztán egy óriási körforgás van ebben az értelmiségben: hivatásbeli tehetségek, szakemberek nyomulnak feljebb és feljebb, tartják müködésben az üzemeket és az intézményeket, s közben maguk is hasonlatossá válnak kontraszelekciós-lovag kenyéradóikhoz, beleérkeznek a hatalomba - a felébeharmadába - és elzüllenek. Kevesebbet dolgoznak, nem újitanak, nem tanulnak, és többet törődnek a helyzetükkel, a presztizsükkel, a hatalomnak való megfeleléssel és a beilleszkedéssel.

Hovatovább akadályaivá válnak a rendszer normális müködésének. Az ifjúság már alig tud különbséget tenni köztük és a kontraszelekció lovagjai között. De akármennyire is be van reteszelve az ajtó, jönnek és jönnek az újak. Az új tehetségek, a trónkövetelők, és szépen elindulnak a felemelkedés és a züllés párhuzamos útján. Borzalmasan tékozló malom ez a vörös malom.

Az értelmiségi kontraszelekciónak van aztán egy másik érvényesülési lehetősége és formája is, amely sokkal inkább a jelen, az aktualitás gyümölcse. A quasi-kultúra valójában nem is szükségel igazi szakértelmet, tehetséget, ugyanakkor maga a tehetség és a tudás is irtózik mindentől, ami nem valódi, ami álságos, ami haszontalan. A quasi-kultúra mindennapi termelői, napszámosai, pallérjai és haszonélvezői igy természetszerüleg a silányak, a fél- vagy negyedtehetségek, a gyengék és a vakok lesznek. A Parkinson törvényei által leirt módon felduzzadó intézményeket, kulturális termelő helyeket, a tömegkommunikációt elözönlik a senkik. Akik most már nem azért kedvesek a hatalomnak, mert felesküdtek rá, mert kimondták a boldogitó igent, hanem egyszerüen azért, mert tehetségtelenek. Ideális quasi termelők. És előtérbe állitásukkal, favorizálásukkal kordában lehet tartani a mindig is lázadásra hajlamos igazakat.

Ez a fajta kontraszelekció aztán veszélyesebb, mint gondolnánk. Ez ugyanis nagyon szapora réteg és burjánzik, mint a dudva. Éber figyelemmel gondoskodik a saját újratermelődéséről. Az ő gyermekének feltétlenül értelmiségi pályára kell mennie a tőle örökölt tehetséggel. Klikkeket alkot, amelyeknek egyetlen jelszava van: a quasi szent!

Ez a kontraszelekciós réteg áll az útjában minden egészséges társadalmi mozgásnak, a "népi emelkedés liftjének" húzóköteleit ez vágja el. Az csapja be az értelmiséggé levés ajtaját az úgynevezett alsóbb néposztályok fiai előtt. Ez alkot merev falanxot minden kezdeményezés előtt. Korunk szomorú emberi végterméke, véglénye ő. Neve: kultúrbugris. Semmivel sem értéktelenebb, visszataszitóbb, mint a korábban emlitett bugris, az alanti.

Ma ez tölt meg Magyarországon minden kulturális intézményt, műhelyt, fórumot. A valódi tehetségnek, a valódi szándéknak ebben a bugris-sokadalomban kell mozognia, ebbe ütközik bele minduntalan. Ez fojt meg minden kezdeményezést a maga közönyével és cinizmusával.

A kultúrbugrisnak nincs hitele, nincs eszménye, nincs felelősségérzete, következésképp teljesen közömbös müködésének pusztitó hatása iránt is. Egy célja van: érvényesülni a quasiban. Karriert csinálni.

Volt már ilyen a magyar ég alatt? Kétségtelen, hogy az előző kiegyezés is termett ilyen bolondgombát. Sokan leirták, legjobban Mikszáth, a léha,

elvtelen, aljasságtól sem visszariadó, csak a könnyü élet igézetében élő, voltaképpen dekadens dzsentrit. Valami ilyesmi ez a mai kultúr-bugris is. Csak nem annyira egy rétegből regrutálódik, mint elődje. A népi és az egykori úri elem szépen keveredik benne a polgárival - a volt polgárival, az urbánus a népivel, a párttag a párton kivülivel.

Az alsó bugrisra pedig a tekintetben hasonlit, hogy ő is elromlott ember, Elembertelenedett ember. S ez a veszélyessége is. Ha ugyanis egy társadalomban nagyon elszaporodnak a kiégett, cinikus, öntudat és felelősség nélkül élő egyedek, akkor a társadalom merevvé és halottá válik még akkor is, ha anyagi, civilizációs, technikai tekintetben többé-kevésbé lépést tart a világgal.

Ha valami eljuttatja - még azért nem juttatta el - a magyarságot ebbe a végsően merev, alávetettségébe beletörődött és belenyugodott, mozdithatatlan állapotba, nem a politika, nem a nemzetközi helyzet és a geopolitikai állapot, az elnyomás juttatja el, hanem ez a büdös-szendvics-állapot, az a tény, hogy a jobb indulatú, emberi arcú társadalom, a tisztességesen dolgozó és a jóakaratú egyének tömege e közé a két bugris réteg közé van beszoritva.

Ha létezik szándék, történelmi akarat, amelyik a magyarságot, természetesen a környező közép-európai nemzetekkel együtt végleg magához hasonlóvá akarja lapitani, akkor ennek a szándéknak nem a hatalmi nyomás, a politikai akarat ráerőszakolása a legjobb és leghatásosabb eszköze, fegyvere, hanem ez az elbugrisodás. Csak a végképp elsivárosodott, elbugrisodott népeket lehet feltünés nélkül lenyelni. Illetve azokat már nem is kell: hullanak. Észrevétlen.

Sok tépelődésre idő már nincs. A magyarság a fogyás állapotába jutott. Oly mérvü elöregedésnek néz elébe, aminek a társadalmi, az életkörülményekben beálló változásairól még az élet néhány évtized múlva, amikor a népességben irtózatos túlsúlyra jutnak az öregek - az ma még legfeljebb a sci-fi irodalom témája. Egy azonban bizonyos: sokkal nehezebb lesz minden kezdeményezés, változtatás. Az ember úgy van megalkotva, hogy nyugdijas korában nyugodni akar.

Az elbugrisodás elleni fellépés, az elsivárosodás elleni tervek, stratégiák, mozgósitások halaszthatatlanok. Most még talán van annyi életerő, jószándék, áldozatkészség a nemzeti értelmiség javában, kicsiny magjában, és most még tud maga köré tábort, erőket gyüjteni, tiszta lelkü fiatalokból, hogy a siker reményében megindithatja küzdelmét az elbugrisodás ellen.

Kicsiny mag - emlitődött fentebb. Bizonyára összehozott az olvasóban legalább egy homlokráncolást. Mi ez már megint?

Nos, ez is éppen úgy létező és éppen úgy mélyen a magyar valóságban gyökerező képződmény, mint a fentebb leirt bugris. Igenis van a magyar értelmiségnek egy kicsiny magja /mely persze nemcsak értelmiségi foglalkozású egyénekből áll, hanem minden más osztály is küld ebbe a magba képviselőket/, amelyik éppen ebben a pálfordulásos, kiegyezéses, bugrisodó-korban alakult ki - illetve szerveződött újjá. Mert mindig is voltak valódi 48-asok, akik nem felejtettek, voltak akiknek éji órán visszajárt a halott barát lelke, voltak, akik tudták, hogy a megmaradás: feltétlen hüség. Hüség az eszményhez, a bukott forradalomhoz, a mártirokhoz és a halottakhoz.

A fentebb vázolt 56 utáni korszakban is létrejött a magyarságban egy ilyen kicsiny mag. A hüség kovácsolta össze most is. Férfiak és nők, tanárok és müvészek, papok és irók, börtönviseltek és pályaelhagyók, népiek és urbánusok, hivők és ateisták, ifjak és öregek, akik sokféle együttmüködésre hajlandók voltak a hatalommal, végezték a munkájukat, tették a dolgukat, de egy szót, azt a szót soha ki nem mondták, le nem irták. Ez volt a hüségük és az önbecsülésük.

Kicsiny ez a mag, de jelentősége, súlya, nyomatéka a magyar életben óriási. A puszta létezése szinte bénitólag hat a hatalomra. Az igazán nagy

alkotásokat ez a kicsiny mag termelte ki magából. Az érvényes szót - már amit kimondhatott - ez mondta ki. De ez úgyszólván mellékes. Ezen kár volna huzakodni. A kicsiny mag félelmetes jelentősége abban áll, hogy van; hogy mindennek ő a mértéke, kimondatlanul is. Hogy a társadalom, sokszor a tudatosságnak mérhetetlenül alacsony szintjén is, de rá figyel. S amig érzi a létezését, a szive dobogását, addig nem fél. Vagy nem fél annyira.

Ha egy ember, egy társadalom elkezd félni, annak vége. Ennek a kicsiny magnak ez az elévülhetetlen, történelmi érdeme állhatatos hüségével, bátor makacsságával megakadályozta, hogy a félelem jég marka összeroppantsa a magyarság alig verdeső szivét.

Ez most már történelmi tény, de a kicsiny mag ezzel még nem teljesitette, nem fejezte be küldetését. Uj feladatok várnak rá. Az új feladatok véghezviteléhez, a nemzetmentés, a félelemüzés új feladatainak új teljesitéséhez belső megújulásra van szüksége. Uj programot, új eszméket kell kidolgoznia a saját maga számára.

A világ, az élet, az élet stilusa, kerete annyira megváltozott, hogy a régi magatartások, a régi minták, a régi célkitüzések már érvénytelenek és hatástalanok.

Erre a kicsiny magra vár most a feladat, hogy kidolgozza az önépités új magyar programját. Mégpedig nem kiáltványszerüen, avagy az ismert határozatok mintái szerint; amelyeket eszébe sincs betartani senkinek, hanem elsősorban is a saját maga által megélhető, lebonyolitható és kivitelezhető életprogramként. Persze megfogalmazásra is szükség van, de végső soron ennek az új magyar önépitésnek hittel megélt életek példájával, mintegy mintakollekcióként kellene szétsugárzódnia a bús, eszménytelen, vergődő, de mégiscsak fogékony magyar társadalomban.

Milyen alapelvekre kell ennél az új programkidolgozásnál tekintettel lenni?

1. Ki kell lépni a politikai-hatalmi koordináták közül. Belátva, hogy a hatalmi viszonyokon, a földrajzi helyzeten, de még a belső hatalmi helyzeten sem tud a magyarság önerejéből gyökeresen változtatni; meg kell teremteni, ki kell dolgozni a politikától függetlenült ember életstratégiáját. Annak az engedelmes, szorgos, szolid állampolgárnak az életelveit kell kidolgozni, aki a hatalom, az uralom kérdéseit nem vitatja, s ezáltal nem is készteti félelemszülte, idegesen erőszakos lépésre a hatalmat, de aki a saját belső függetlenségét, önépitő munkáját, egyéni életének a kiterjedését maga szabja meg. Aki úgy áll ellen a minden oldal felől rázúduló befolyásolásnak, hogy nem ellenállása tényét tolja előtérbe, hanem egyszerüen csak éli az adva lévő keretek között élhető, független önépitő életét.

E tekintetben ismét csak Konrád György fejtegetéseire kell utalnunk, valamint arra az egyre gazdagodó nyugati irodalomra, amit az ott kibontakozó környezetvédő mozgalmak teremtenek.

A politikai koordinátákat elhagyó gondolkodás, ez az új harmadik, vagyis immár inkább negyedik út ugyanis szükségképpen környezetvédő szinezetü lesz. A társadalom, a kultúra kérdéseiről is lehet "zöld" módon gondolkodni.

Ivan Illich, a katolikus papként indult bécsi születésü filozófus, aki most Mexikóban egy saját intézetben próbálja ezt az új létezési formát kitapogatni, a "Laikusok forradalma" c. müvében az emberi életet három tengelyü koordinátarendszerbe helyezi. Az "X"-tengelyen vannak szerinte a társadalmi hatalommal és az elosztással kapcsolatos élettények, emberi döntések, amelyek tekintetében jobb- vagy baloldali, szocialista vagy kapitalista választási lehetőségekről szoktak beszélni, a "Y"-tengelyre helyezi az embernek azokat a döntéseit, amelyekben a termelési és szolgáltatási technikák közt disztingvál, vagy a kemény, vagy a szelid technikát és szolgáltatást választja - ez lényegében már egy környezetvédő döntés, mivel a szelid technika és szolgáltatás éppen a nagyipar és a fogyasztás uralmának az elutasitása is. A döntések harmadik tipusát a "Z"-tengelyre helyezi.

Itt nem kiváltságokról és technikákról, hanem az emberi élet minőségéről van szó. Ez a lényeges meglátása Illichnek. Ezen a "Z"-tengelyen ugyanis az emberi kielégülés, az élet kiteljesedése az önálló tevékenységben, az alkotásban, egyfajta önépitésben van felfogva. Meglehet, Illich távolkeleti társadalmakat, egészen más hagyományú közösségeket tekint e vonatkozásban mintának, olyanokat, amelyek most érkeznek a növekedés kapujába; "Z"-tengelyének mégis van jelentése számunkra, amennyiben a homo oeconomicus helyett a homo habilis-t állitja előtérbe.

A homo habilis, aki öntevékenyen és öntudatos, lemondásra is kész merészséggel szervezi meg a saját életét, elképzelhető és elérhető valóság, azzá válhat a mi társadalmunkban is. A homo oeconomicus ebben a világban soha nem lehet igazán független és mindig manipulálható, mert csecsszopóként csüng az árun, az elosztáson. A javak megszerzése és birtoklása körüli mindennapos küzdelemben végképp kiszolgáltatottá válik. Az "X"-koordináta mindkét végén egyformán. A homo habilis azonban nemcsak azért, mert kevesebbel is beéri, hanem elsősorban azért, mert élete értékeinek nem a birtoklást és az előnyöket, a szolgáltatásokból való részesülésének minőségét és mértékét, hanem a saját alkotó tevékenységét és önépitését tartja, sokkal függetlenebb lehet. Ha emellett még azt is kinyilvánitja, hogy nem ellensége a fennálló hatalomnak, akkor ha nem is kedves, de elfogadott gyermeke lehet ennek a mindenkiben az ellenségét kereső államnak.

Ez nem lemondás és nem lefegyverzés. Nem is bánatos belenyugvás a megváltoztathatatlanba, az elfogadhatatlan elfogadása, a törvénytelen törvényesitése, hanem éppen a kivánatos változás kicsikarása. Meglehet, nem az egyetlen út. De ez még nincs kipróbálva és ez még nem bukott meg és nem lett leverve. A változtatásnak, a megszabadulásnak sok formájával próbálkozott a magyarság is, a környező népek is, amelyeket ugyanez a cipő szorit. Eredményre sajnos egyik sem vezetett. Ezeket a társadalmakat nem lehetett sem fegyverrel, sem magából a pártból kiinduló, nagy körültekintéssel egyeztetett és a nemzetközi erőviszonyokat, status quo-t nem érintő reformokkal, és nem lehetett alapvetően munkás jellegü, önkorlátozó, nemzeti mozgalommal sem változásokra, a változások életben tartására szoritani. A küzdelmek mindig erőszakos beavatkozásra vezettek, amelyek után ugyan átszineződött a hatalom, Magyarországon még az élet is sokkal kényelmesebbé vált, de nemcsak hogy a lényeg nem változott, hanem ami még ennél is nagyobb baj, keserübbek, kiábrándultabbak, ennélfogva rosszabbak és züllöttebbek lettek az emberek. A szabadság hiánya mély barázdákat vont nemcsak az arcukra, hanem emberi értékük belső imágójára is. Az úgynevezett fő veszély az, hogy ezekben a társadalmakban, s különösképpen Magyarországon végzetesen elromlik az ember. Beköszönthet egy olyan helyzet, amikor egy esetleges véletlen, csodaszerü kedvező változással sem tud élni a nemzet, mert nincs hozzá elég emelt fej, önálló elme, nincs hozzá elég tiszta lélek.

Az önépités tehát a megmaradás ultima ratiója.

2. Az önépités programjának alapvetően és hangsúlyosan magyar programnak kell lennie. Ezt a magyar nemzeti jelleget nem a veszélyeztetettség indokolja, hanem a siker igénye. Nem lehet sikeres itt a Duna-tájon semmilyen mozgalom, amelyik nem nemzeti. Mélyen igazak Karácsony Sándor szavai: "A nemzet közös vállalkozás", s ennek a közös vállalkozásnak, a nemzeti önépitésnek is csak magyar voltunk adhatja hitét, motorját.

A mostani kiábrándultságnak éppen az az egyik oka, hogy a magyarság mint életlehetőség, mint jövő tragikusan csökkent értéküvé vált. Magyarnak születni nem kimondottan szerencse. S ezt maguk a magyarok érzik legjobban. Szenvednek tőle, még akkor is, ha nagyokat tudnak kacagni sorsuk képtelen fordulatain. Ettől a szenvedéstől, ettől a kisebbrendüségi érzülettől kellene megszabaditania és kiemelnie ennek az önépitő mozgalomnak a mostani és főleg a következő nemzedékeket.

Mi teheti vonzóvá a magyart önmaga előtt? Ha megtalálja önmagát, ha ráébred feladata különös szépségére: megmaradni, európai sajátosságként fennmaradni, az emberi élet egyik szép és nemes formáját adni a világnak, megalkotni egy új, máshol is nemcsak hogy alkalmazható, hanem szükséges és érvényes életstratégiát. Szépen és nemesen létezni egy ilyen zárt és igen súlyos atmoszférájú rendszerben. Ez méltó föladat. Még az a bizonyos magyar virtus is elkel hozzá. Primus inter pares. Erre 56 hősies véráldozata után feltétlenül jogosult itt a Kárpát-medencében a magyarság.

3. A politikától függetlenült, magyar tudatosságú önépitő programnak harmadjára pedig szeretettel kell átitatódnia. Világosabban szólva, ennek egyszerüen a szeretet programjának kell lennie.

Szeretet. Nincs semmi szükség az azonnal felágaskodó berzenkedések lecsillapitására, nincs szükség az elhatárolódásra ennek a programnak kereszténvies vagy egyházias jellegétől. Nincs szükség, mert ezt a célkitüzést is a szükség parancsolja. A mai ember egyszerüen ki van ábrándulva mindazokból a harciás vagy kevésbé harcias, anyagelvü vagy nem anyagelvü ideológiákból, amelyek legfeljebb szükséges rosszként, mintegy taktikai megfontolásból tapasztanak magukra némi szeretet-szerüséget, de voltaképpen nem is tudnak az emberek erről az egyedülálló képességéről, amely kiemelte és felemelte.

Ez itt most nem bölcseleti kérdés. Az önépités a magyarság ultima ratio-ja a megmaradásra. Az önépités fundamentuma pedig nem is lehet más, mint a szeretet. Benne van ez tulajdonképpen minden környézetvédő és öntevékeny kezdeményezésben világszerte. Az önépités, a "szelid technikák" használata, a szolidság, a kis méretek, kis lépések szerénysége, a hatalmi szféra önkéntes átengedése és a homo oeconomicus áthangolása homo habilissá mind-mind feltételezi és meg is követeli a szeretet különböző fokú jelenlétét az ekképpen választó emberben. A szeretet voltaképpen Ivan Illich "Z"-tengelye. Minden, ami ezen a "Z"-tengelyen történik, minden, ami oda van képzelve: a szeretet jegyében áll.

Mindazonáltal e tekintetben mintha valami gyámoltalanság volna érezhető. Nehéz ebben a világban szeretetről beszélni. Sokat beszéltek már - és nem csupán a papok - a szeretetről, és a világ mégis ide jutott, ahová jutott. A technika és az ipar, a tudomány pedig egyre aratja a látványos sikereket. A mag-energiát nem a szeretet fedezte fel - mondják.

Itt azonban másról van szó. Most egy nemzet számára kell ajánlatot tennünk. Hogyan élj, hogy megőrizhesd önmagadat, hogy kibontakoztathasd a természettől vagy az Istentől neked ajándékozott képességeket, hogyan élj, hogy életeddel, kiteljesedéseddel is szolgáld nemzeted megmaradását, az egyetemes emberi kultúrát. Hogyan legyél homo oeconimicusból homo habilis?

Milyen lehetőséged van a rád ásitó fenyegetésekkel való szembenézésre? Mi módon lábolhatsz ki a saját nihiledből. Mi módon tudod iskolaszerszámokkal felmálházott gyermekedet meleg, boldog, erős családi fészkedből útjára bocsátani, hogy ő alakitsa át a jövő követelményeinek megfelelőre az iskolát?

Hogyan terentsd meg az új, demokratikus magyar nemesség társadalmát, amelyik ismét követendő lesz ezen a tájon, melyet vad őseid foglaltak el, de végül mégiscsak első keresztény királyod tett hazáddá?

S végül: nincs fegyvered, nincs semmid, annyira egyedül vagy, mint talán még soha nem volták, kicsiny vagy és leigázott: mi tarthat meg?

Mit tehetsz, amikor a hatalom igénybe vesz, mint munkaerőt, igénybe vesz, mint katonát, igénybe vesz mint hüséges alattvalót, s végül, illetve mindezek előfeltételeként kiveszi a fejedből az agyadat. Mert legjobban az érdekli. Elsősorban is afelől akar megbizonyosodni, hogy nincs-e az agyadban rebellió, hogy teljesen hasonult-e az agyad.

Mit tehetsz? Vedd észre, hogy a szived nem kell neki. Ezt az "X"-koordinátá mindkét végén kihagyják a számitásból. Hál' Istennek! Igy könnyebbedik meg a munkája a magyarság kicsiny magjának, amikor szivre ható programot keres magának és a nemzetnek. A szivre pedig egy dolog hat: a szeretet.

Az új magyar önépités programjának a szeretet programjának kell lennie. Sem időszerübb, sem nagyobb, sem mélyebb, sem átfogóbb gondolat nincs manapsággal ezen a világon.

S ezt még csak vállalni sem kell, hiszen ő vállal bennünket.

Szabó Miklós:

Még néhány szó a magyar önépitésről

Az elhangzott előadás diagnózisával maradék nélkül egyetértek. Nem csupán egyetértek, ez nagyon kevés. Az 56 utáni vereséget, annak következményeit, azoknak elhivatottságát, akik "azt a szót" soha ki nem mondták, mindezt igy éltem átmagam is huszonöt-egynéhány éven át, ha nem is tudtam igy elmondani. A magyar önépités itt vázolt programjához - a "kivezető úthoz" tennék néhány észrevételt.

Előbb azonban, már csak az indoklásért is, magam is mondanék néhány dolgot a diagnózisról, az 56 utáni helyzetről, következményeiről.

A forradalom leverése után berendezkedett rezsim sikereit elsősorban azzal aratta, azzal tudott viszonylag rövid idő alatt, maga szempontjából viszonylag eredményesen konszolidálni, mert feladata azt a rákosista gyakorlatot, amely a népet, a társadalmat a rezsimmel való azonosulás szünet nélküli, képmutató hangoztatására, kifejezésére kényszeritette. A rezsim 1957-ben elégséges lojalitásnak fogadta el a semlegességet, elég volt lemondani az ellenállásról, azonosulni nem kellett. Ez - az előző kurzus gyakorlatához viszonyitva - nagy engedmény volt, s a közhangulat honorálta is ezt az engedményt, sokan fogadták el hallgatólag a kapitulációs feltételt.

Itt azonnal közbevetnék valamit: kapitulált - nem kompromisszumot kötött. Aki mindent feladd - legalábbis politikai tekintetben mindent, hogy puszta életét, szabadlábon maradását, elemi megélhetését ennek fejében megtarthassa: kapitulál, nem kompromisszumot köt. Ilyen értelemben semmi alapja a rezsim és a társadalom közötti kompromisszumról beszélni. 56 után ugyan valóban történt egy 67-es kiegyezés - ugyanis tényleg 1967-ben történt: az akkor Lukács tanitványi köre által reprezentált ellenzék kompromisszuma a vezetéssel: azonban a magyar társadalom kiegyezése még előttünk áll. Ez a kiegyezés nem mozgásterünk, hanem - ha igy gondoljuk - feladatunk. Eddig a közbevetés.

A semlegesitést a közömbösités követte. A hatalom, amely nem számolhatott azzal, hogy belátható időn belül a szembenállókat hivekké tegye, arra törekedett, hogy apolitikussá tegye őket, közömbössé minden politika iránt, hogy ezen belül közömbössé váljanak korábbi ügyükkel szemben is, hogy közömbössé váljanak retorziót szenvedett társaik, a sittesek, a kirúgottak, mindezek hozzátartozói, a korábbi meggyőződésük miatt talajtvesztettek iránt. Elsősorban, hogy megszüntesse az elnyomás közegében természetes szolidaritást. Ezt nem megtörni akarta, elsősorban erőszakkal, hanem demoralizálni, közömbösitéssel. Számolt azzal, hogy rövid idő alatt nem tudja megváltoztatni az emberek értéktudatát, ebbe beletörődött. Inkább arra törekedett, hogy más módon kezdje ki az uralmának elutasitását eszmeileg megalapozó értékekhez való viszonyt. Nem igyekezett szünet nélküli ideológia agymosással, átneveléssel megváltoztatni az értéktudatot, de közömbösitéssel, apolitizmus felé terelgetéssel lazitani akarta ezeknek az értékeknek motiváló kötőerejét, lazitani akarta az értékekkel szembeni elkötelezettséget. A sugallat az volt: igen, igy gondoljátok, ez a véleményetek, de "nem kell olyan komolyan venni" ezeket a dolgokat. "Nem kell mellre szivni" - volt a konszolidáció jelszava; "lazán" - a konszolidált máé.

Ez a sugalmazás rendkivül hatékony volt. A hatvanas évek az elnyomott, megtört, megalázott, önérzetét vesztett társadalom rossz közérzetének kora volt, azonban ez a rossz közérzet a felszinen mégis a cinikus és frivol mindent-elviccelés formájában zajlott le. Akkor született a legkeményebb cenzúra-tabu: relativálnod kell - ha megirod - saját álláspontodat: lehetsz ironikus, pesszimista, rezignált; mondhatod, hogy minden rossz, amiben benne van, hogy ez is rossz, de azt nem mondhatod, hogy ez rossz, amiben az van, hogy nem minden rossz, van ami jó - ez rossz.

A hatalom egy hatékony eszközzel segitette ezt a folyamatot. A meggyőződés, az elkötelezettség erózióját, sőt az értékek, a meggyőződés tartalmának erózióját saját ideológiájára is vonatkoztatta. No természetesen hallgatólagosan, nem

meghirdetve. A rendszer a retorzió legdurvább éveinek lefutása után, úgy 1960-tól jól érezhetően kezdte saját ideológiáját is ilyen módon "nem komolyan" venni. A határozatok - az ideológiaiak - nem inditottak már kampányt, nem kellett velük olyan nagyon törődni. A funkcionáriusok körében fokozatosan manir lett, hogy informális körben nem győztek cinikus viszonyukat fitogtatni az iránt, amit csinálnak: viccelődtek azon, hogy ők sem értenek egyet a határozattal, amit hoznak, "elhatárolják magukat" saját maguktól. A funkci sem valami meggyőződés alapján funkci - no nem mintha leplezett más meggyőződése volna, dehogy, nincs neki ilyen buta dolog. Ami van, nem azért szereti ő sem, mert jó, hanem mert "ez van, ezt kell szeretni" és "eszi, nem eszi, nem kap mást". Mindez tudva-tudatlanul arra ment, hogy a kintlévő társadalom értéktudatát erodálja. Idővel ez a magatartás olyan eredményesnek mutatkozott, hogy kiderült: jobb, mint az eredeti. A cinikus-korrupt lojalitás: a funkcionárius-állomány külső-közép köréig felmenően funkcionális, míg diszfunkcionális a kommunista meggyőződés, amely számára a valóság értékelhető, eszmei kritériumok alapján minősithető: szocialista eszmények megvalósulását számon lehet kérni a valóságon. A meggyőződéses vonalas ugyanúgy az ellenzékiség határán imbolyog, mint a fanatikus bigott az eretnekség határán.

A semmit komolyan venni, mindent elviccelni attitüd rendkivül elősegiti a hatalom stabilizálása szempontjából létfontosságú felejtést. Az értékerodált, közömbösitett tudat egyben dehistorizált is. A történelemből részeket nem lehet kifelejteni. Csak a történelem egészét lehet elfelejteni. 56 csak 1960-ig volt ellenforradalom. Utána - három évvel ezelőttig, a negyedszázados évfordulóig - nem volt. De az nem megy, hogy 1953 és 1957 között nem volt semmi: a Rákosi-rendszer csúnyaságai után mindjárt a Kádár-rendszer szépségei jöttek. Akik átélték, azok számára nem lehetett úgy tenni, hogy Rákosi-rendszer sem volt. De a fiatalabbaknak már minden ezt sugallja: nem történt akkor sem semmi, a szocializmus épült, épülgetett, ahogy mindig, és hibák is előfordultak; nem szükségszerüek, szubjektivek, mint mindig; és persze az eredmények és nem a hibák voltak jellemzők, mint mindig. Ez a mint mindig: a dehistoriálás. Ami mindig ugyanúgy történik, az nem történik: az mindig azonos struktúra: a verkli, ami mindig ugyanazt a nótát játssza. Az időbeli egymásutániság nem veheti fel a szakszerü ábrázolásban a történés formáját; időbeli mozzanata az eseményét. Soha nem történt semmi: tehát soha nem is fog történni semmi. A hatvanas években minden ezt sugallta; ezt akarta sugallni. Ez tehát kijelölte egyik feladatunkat, amelynek erőnk szerint igyekszünk is megfelelni: újra és újra megmutatni a történelmet, főleg a leghiányzóbb láncszemet, 1953-1957-et.

A semlegesités és/majd közömbösités fontos eszköze volt az 1957-ben azonnal megkezdődött privatizálás. A semlegességhez való elnyert jog, egyben a háboritatlan magánélethez való jog is. A semleges és közömbös ettől kezdve valóban számolhat ezzel. Ennek konszolidáló ereje is felmérhetetlen volt: nincs többé szeminárium, LMHK, vasgyüjtés, dalárda - munkaidő után haza lehet menni, vagy lehet menni a kocsmába. Egyedül, vagy azzal, akivel akarok. Nincs többé közösségi élet, a káderlapon nem osztályozzák le vészterhes és messzeható következményekkel a közösségi életben való részvételt.

Azonban nem csupán a terrorizált kényszerközösség szünik meg, hanem az értékes közösség is bomlik. Ez a helyzet atomizál. Nem az elmúlt két évszázad kultúra- sőt közösségépitő individualizálási folyamatáról van szó, hanem az ellenkezőjéről. Ez az egyéniségre, személyiségre redukált élet, melynek egyetlen dimenziója, amiben otthon érzem magam, a magánélet, üres, tartalmatlan, elmagányositó atomizálódás, melyet a kor áthallásos elméleti irodalma joggal jellemzett elidegenedésként.

Ha ennek a privatizálódásnak ennyi oka lett volna, mint amennyit eddig mondottam, az sem lenne kevés. Voltak azonban jóval fontosabb tényezők is. A hatvanas években átfunkcionalizálódott a társadalmi mobilitás. Lezajlott az iparositás s vele a müszaki értelmiség multiplikálódása és létszáma folyamatos bővülése. Ha a már középosztálybeliek gyermekei is azok lettek, a kétkeziek gyermekeinek nem jutott több hely, mint az az ántivilágban volt, meg Nyugaton van. Viszont az igy lezárult "nagy mobilitási lépcső" - az, hogy "egyből" elő lehetett lépni nappali vagy esti egyetemre jutással kétkezi dolgozóból vagy

annak gyermekéből a középosztályba - helyett megnyilt a "kis mobilitási lépcső". Az, amelyet eladdig csak a hivatalnok járt.

Korábban a munkásnak nem volt egyéni előmeneteli pályája; a munkás, ha kitanult szakmunkásnak, továbbiakban élete végéig az maradt, nem lépett elő almunkásból főmunkássá, főmunkásból még főbb munkássá, mint a hivatalnok. A munkás csak a többi munkással, saját helyén javithatott sorsán: magasabb bért, jobb szociális juttatásokat, rövidebb munkaidőt akarhatott. Ennek folytán a munkás élethelyzete az elementáris munkásszolidaritás volt: saját helyzetén csak mindenkiével együtt segithetett. Ez a hatvanas években gyökeresen megváltozott. A személyes életpálya, az előmeneteli létra, a hivatalnok egykori szamárlétrája megjelent a munkás életében, sőt lenyúlt lényegében a társadalom alá szorult segédmunkásvilágig, a cigány-szintig. Ettől kezdve esti tanfolyamon betanitott munkás, segédmunkás kitanulhatott szakmát, rossz szakma kitanulása után jó szakmát, utána jöhetett a technikum a fél-müszaki-értelmiségi alsóközéposztályi szint, és esetleg utána az esti egyetemig is el lehetett jutni. Mindenki számára elérhetően ott volt a kis továbblépés soron következő lépcsője. Az életstratégiát ez határozza meg.

Volt ennek fontos jó oldala is: utat nyitott a tehetségesek felemelkedéséhez, javitotta a szelekciót, értelmes életcélt adott a magánembernek, jó értelemben vett ambiciót teremtett. Természetesen a karrier-társadalom ugyanakkor óhatatlanul karrierista társadalom. Közösséget ez a lehetőség még kevésbé épit, mert a foglalkozással való azonosulást, az egyéni életépités legerősebb alapját is továbberodálja: az adott foglalkozás átmeneti, nem azonosul vele, aki feljebb akar lépni belőle, de persze azzal sem azonosulhat, amit még nem ért el. E mellett más hatása is van, bomlasztja a társadalmi szolidaritást; a szeretetet, ha úgy tetszik. Ha valóban nyitott az út felfelé, ha minden tehetség számára elérhető a "megfelelő ember megfelelő helye", akkor aki mégis "lennmaradt", nyilvánvalóan a társadalom alja: tehetségtelen vagy/és lusta. Nem ember többé a többiek szemében. Olyan durva és kegyetlen lenézés a sorsa, amilyen a Horthy-kor szegényeinek sem jutott osztályrészül. Ebben élünk. Visszajön Dickens korának nyers kapitalista szemlélete: a szociális szemlélet előtti szemléletbe való visszaesés, mely a szegényt a "van annak, aki el nem issza" pökhendiségével nézi.

Ezt a tendenciát azonban a hetvenes évektől kezdve keresztezi a másik privát-privatizáló tendencia: a második gazdaság. A mondottak alapján két óriási értéket teremtett: egyrészt alternativ életvitel lehetőséget a karrier-orientációval, az előlépéssel szemben; óriási népszerüségének valószinüleg ez egyik fontos oka. Másik: megadta a fizikai munka becsületét, azáltal, hogy fizikai munkával, méghozzá kvalifikálatlan fizikai munkával lehet annyit keresni, mint értelmiségi munkával és vezetői tevékenységgel. Azonban ez a tevékenység is fokozza a privatizálást, a társadalom atomizálódását. A mai maszek ugyanis pontosan azt teszi, amit Csurka István ajánl a homo habilis számára: "önkéntesen átengedi a hatalmi szférát", még lélekben is. Ha az adóját emelik, nem is haragszik érte: az átengedett hatalom szférájába tartozónak, a hatalom monopóliumának tekinti, melyről önként lemondott. A hatalmat is láthatóan újra és újra meglepi, hogy szoritó intézkedései megint nem váltottak ki feszültséget. A feszültség máshová irányul: a kárositott maszek a fogyasztóra és konkurrensre háritja veszteségét; rájuk haragszik is, amiért árt nekik. Ez mérgezi, demoralizálja a társadalmi szolidaritást. Utjába áll közösségépitésnek, társadalmi önérzetnek, öntudatosodásnak egyaránt.

A hatalmi szférából való önkéntes visszavonulásnak, e terület átengedésének - amit én bizony még mindig az 57-es kapituláció folyományának tartok és nem a társadalmi önépités részének - más következménye is van. Ahonnan a megvert, kapitulált társadalom - bizonyos értelemben az egész társadalom, nem csupán a maszek - kivonul, amit kiürit: az a formális szervezetek világa. Mély, régebbi idegenkedés fejeződik ki az ehhez való viszonyban: a bürokratizmus teljes elutasitása. A formális szervezet lényegileg azonos a bürokráciával: ez benne rejlik minden formális szervezetben. Ez határozza meg a demokráciához való viszonyt is: az is formális szervezet. A saját érdekképviseletünk is formális szervezet volna, a mi akaratunkat kifejező politikai ellenzék is formális szervezet volna, amelyben fejesek lekezelnének bennünket. Nahát elég ebből annyi, ami a kiüritett szférában úgyis óhatatlanul megvan: magunk nem veszünk ilyet a nyakunkba. Ezért -

is - nem kell semmilyen ellenzék. Ahova a társadalom visszavonult, hogy Jaruzelski kedvenc mondásával éljek, visszahátrált: az informális szerveződés világa. Ez az alternativ világ.

Azonban az informális szerveződés a formális szervezet pórusaiban is benne él, annak is van informális szférája. Ezen át befolyásolható "alulról": kijárás, szocialista összeköttetés stb., érdekérvényesitás informális úton. Nem az a mélyebb oka rendkivüli, össztársadalmi elterjedésének, hogy a kisebb ellenállást kell leküzdenie, hanem, hogy az informális közegben jól érzi magát a társadalom: oldja elidegenedettségét, amikor a funkciójában megközelithetetlen fejessel informálisan "lehet beszélni", humanizálja az elnyomást és az azt enyhitő érdekérvényesitést - mig a formális érdekvédelmi harc elidegenedettségét termelné újra. Ezzel a hatalom is nagy szerzett rutinnal él. Követelést nem tür, de a kijárást kifejezetten kedveli. A nagykaput hétfejü sárkány őrzi, de az arany kiskapu nyitva van, csak bújjatok rajta. Kedves intimitást, összekacsintást, egyfajta konzenzust teremt, hogy a sikeres kijárás esetében mindkét fél olyat csinált, amit "nem szabad". A hatalom lemondott érdekéről; hagyta magát "bepalizni". Ezzel kegyet osztott, privilégiumot teremtett és lekötelezett. Mindig személyeket, soha csoportokat. Ez is bomlasztja a szolidáris köteléket, a korrumpálás itt is demoralizál.

Ezzel már el is jutottunk ahhoz, hogy hol kell szerintem az önépitéshez nyúlnunk. Legerősebben a jogtudat károsodott és a szolidáris kötelékek. Egyik az öntudat alapja, másik a közösségé. A "hatalmi szféra önkéntes átengedése" egyben magáról a jogtudatról való lemondást jelenti. Ha végiggondoljuk, mindenről való lemondást: hiszen ha elfogadjuk, hogy a hatalom akkora, amekkora, akkor elfogadtuk azt is, hogy mindenre használja hatalmi eszközeit, amire lehet. Márpedig ezzel a hatalmi szervezettel be lehet nyúlni legintimebb magánéletünkbe is, ha a helyzet úgy hozza. Minden gúnyolódási szándék nélkül mondom: a visszavonulás, a személyes bensőnkbe visszahúzódó önépitéspprogramja, a lemondás még az anyagi javakról is, hogy benső függetlenségünket megőrizzük, ez nem a jövő programja - ez volt a programja az 1956 december táji össztársadalmi kapitulációnak. Nem kellett ehhez Ivan Illich, ismerhette minden érettségizett már Diogenésztől. Gondoljuk végig az elhangzottak világánál Diogenész magatartását: Amikor Nagy Sándortól csak azt kérte, hogy ne állja el a napot, ezt a függetlenségőrző lemondást gyakorolta: homo habilis volt. De mégsem felelt meg az előadás követelményének egészen, mert "odamondott" a királynak, "leégette" Nagy Sándort: mi mást tett ezzel, mint hogy "ellenállása tényét előtérbe tolta". Hogyan kell eljárni: talán úgy, ahogy Kodály, akinek felajánlottak a Rákosi-időszakban egy villát, s azt úgy háritatta el, hogy egy állandó szobát kért egy mátrai üdülőben? Udvariasan tért tehát ki, nem tolt előre megfogható ellenállást, mégsem hagyta magát korrumpálni, lekötelezni. Ezt azonban tehette Kodály, akire annyira figyeltek, hogy az ellenállást még megfoghatatlan, kibúvó gesztusában is érzékelték. Az átlagember esetében azonban, ha olyannyira nem tolja előtérbe az ellenállást, hogy gesztusa ilyen értelemben nem egyértelmü, vagy meg sem nyilvánul benne az ellenállás, nem beszélhetünk ellenállásról. Erre a teljes magába zárkózó önépitésre már Diogenész is megadja a történeti tanulságot. Ebből az önépitésből nem fakadt szeretet, nem fakadtak szolidáris kötöttségek; igy nem épülhetett, s nem is épült belőle közösség.

De folytatva azt a gondolatot, hogy a homo habilis programja 1957-es program. Ebben az esetben nem a jövő számára kell kitüznünk, hanem azt kell felmérnünk, hogy több mint 25 év alatt hogyan valósult meg. Olcsó, de kénytelen vagyok azt mondani, hogy a referátum által felállitott diagnózis egyben ez a felmérés is. A magyar társadalom átengedte a hatalmi szférát és visszavonult a gazdaság, az anyagi gyarapodás szférájába. Ha most a társadalom innen is visszavonul, ezt is feladja, bizony nem tudom önépitésnek tekinteni, hanem a kapitulációs folyamat újabb fázisának.

Mit javasolok viszont? Én sem kontesztációt, konfrontáló ellenállást. A társadalomnak puszta közegellenállása magában is sokat el tud érni. A fennálló rend sokra értékeli a társadalmi feszültség hiányát, azt, hogy nem kell éles ellenállással szembenéznie. Ezért könnyen tesz engedményeket, ha ellenállásba ütközik. Konfrontálódó, harcias ellenállásnak persze nem enged presztizsokból, de ha valamiről érzékeli, hogy nagyon népszerütlen - magától visszakozik, sőt, annak is

módját keresi, hogy jóvátegye. Ehhez az kell, hogy a társadalom közegellenállása kemény legyen. A képlékeny közeg nem késztet engedményekre, sőt elkényelmesiti a hatalmat, azt sugalmazhatja neki, hogy mindent megengedhet magának.

A közegellenállást, úgy hiszem elsősorban a jogtudat élesztésével kell elérnünk. Ennek anekdotikus modellje a Sans-Souci-i molnár története, aki azt mondotta Nagy Frigyesnek, amikor az a palotapark bővitésének útjában álló malmot konfiskálni akarta, hogy "vannak még birák Berlinben?" - Nem az illúzióról van szó, nagyon jól tudjuk, hogy nincs olyan biróság, amely a parkbővités érdekeivel szemben a kisembernek ad igazat, de őrizzük meg a kérdésben a jogosság tudatát. Ne vegyük úgy, hogy a palota pompája közérdek, mindennél előbbvaló, a hatalom erre annyit fordit, amennyire kedve tartja, s a társadalomnak annyi jut, amennyi a ráforditás után marad neki. Ne vegyük ezt a maradékot természeti adottságnak, amit a sors nekünk juttat. Csak akinek joga van, annak lehet öntudata. Jog nélküli társadalomnak, mely önként kiüritette azt a szférát, ahól minden jog lakozik, amely igy lemondott jogairól - nem lehet nemzeti önérzete sem. Nem lehet a világnak olyan nyomorúságos jogtudó társadalma, amelynél ne kelljen magát inferiorisabbnak tartania.

Az öntudat szükséges ahhoz is, hogy az atomizált társadalom tagjai közösségként éljék át összetartozásukat. Az elveszitett méltóság másból, mint ellenállásból nem születhet. Nem kell ezt az ellenállást fitogtatni, de ahhoz, hogy létezzék, valamiképp ki kell nyilvánitani. Ebből az összetartozás érzésből, ennek méltóságából kiépülhetnek újra a szolidáris kapcsolatok is. Ennek is egyik lehetősége a jogtudat: Ha az egyén a hátrányos intézkedés alól ki tud bújni valami informális praktikával, mégis sérelmének érzi felebarátai jogsérelmét, azokét, akik nem tudtak kibújni, megjelenik a szolidaritás, a szeretet. Ehhez szükséges az is, hogy a formális jog megszünjön a feladott, kiüritett hatalmi szféra része lenni. A jogot, mindenki jogát csak formalizált intézkedések biztositják, csak ezek és ezek igénye, követelése éleszti a jogtudatot.

Az előadás megengedte magának, hogy olyan fordulatokkal éljen, amelyeket a közfelfogás naivnak szokott érezni. Hadd fejezzem be én is Bajcsy-Zsilinszky - szabadon idézett - naiv szavaival, végrendeletével: "Legyen a magyar gerincesebb, mint a múltban volt".

Csoóri Sándor:

ELTEMETETLEN GONDOK A DUNATÁJON

Nem múlik el egyetlen nap se, és már lassan a harmadik éve nem múlik el, hogy a Csehszlovákiában s a Romániában élő kisebbségi magyarok sorsáról ne hallanék valami újabb lehangoló vagy vérlázító hirt. Egyik hétfőn például tizenötéves, riadt kamaszokat hivatnak be Nagyváradon a Securitátéra és a bozótos faggatózások közben váratlanul azt kérdik tőlük: mit láttak utoljára a Román Televizióban, s ha kiderül, hogy a család a magyarországi adásokat nézi, a titkosrendőrség, mint az állam, a nemzet pedagógusa nemcsak a magyar kamaszokat oktatja ki arról, hogy hol élnek, de a révükön megleckéztetni a szülőket is. Kedden egy Zilah környéki református pap állit be hozzám, s roncs-emberként panaszolja, hogy az állambiztonsági szervek hónapokon át arra akarták kényszeriteni, ő legyen saját hivei besúgója. Szerdán a letartóztatott Durayról hallok és a megfélemlitett csehszlovákiai tanitókról. Csütörtökön egy marosvásárhelyi katolikus pap haláláról, aki karácsonyi fohászában Isten irgalmát kérte a mostohasorsú erdélyi magyarokra. A templomban nyiltan elhangzó imádságért a Securitáté emberei titokban elhurcolták és halálra verték. És pénteken és szombaton zörgőcsontú statisztikákat zúditanak elém arról, hogy a határainkon kivül élő három milliónyi magyarság 1958 óta az egész térségben nem rendelkezik egyetlen magyar nyelvü egyetemmel sem, egyetlen magyar nyelvü főiskolával; fokozatosan elsorvasztották vagy fölszámolták őket és tisztán anyanyelvü középiskolája is már csak egy van. Ki tudja meddig?

S ez igy megy szakadatlanul napról-napra. A könyv-elkobzások, a házkutatások, a táncház megszüntetések ismétlődő hirei mellé, az utóbbi időkben még elszomoritóbb hirek is odacsapódnak. Futkosom a városban, s a tömegben valaki csöndesen megérinti a karomat: "Nem tudom, hallottad-e, hogy H.S. a kitünő kolozsvári szinész is beadta áttelepülési kérelmét, s azóta csak ül maga elé meredve lefüggönyzött szobájában." Eddig még játszhattak magyar darabokat, de újabban már a Nóti Károlyét sem engedik, sőt a Csárdáskirálynőt sem. A közönség még a kötelezően előadott román darabokra is tódul, mert a tiz körmével is védené anyanyelvü szinházát, de ez a kétségbeesett ragaszkodás a lelkükben megalázott szinészek miatt roppanhat össze könnyen.

Ugy jutnak el hozzám, és másokhoz is, ezek a hirek, mintha illegalitásban élnénk. Szánalmas és részvétre méltó illegalitásban.

Amikor a hetvenes évek elején egy-két kiváló erdélyi magyar értelmiségi áttelepült Magyarországra, az ottmaradók és az itthon élők egybehangzóan még drámai vétségként értelmezték az ideköltözők döntését: bün cserbenhagyni azt a szorongatott kisebbséget, amelynek nincsenek védelmet nyújtó intézményei, csupán erkölcsileg és szellemileg nagyra nőtt képviselői.

Mára már teljesen eltompultak ezek az aggályok. Szinte minden értelmiségi jönne, hogyha jöhetne. Főként ők, akik alól úgy rángatták ki érzelmeik hazáját, mint durva szabadrablók lepedőt, párnát, szőnyeget.

De hol az a magyarországi újság, amely beszámolna a tömegesnek mondható "néma menekülésről"? A valóságosról és a képzeletbeliről egyaránt. A Romániát elhagyó zsidó és szász kitelepülőkről, akikért kemény valutát fizet Izrael, illetve Nyugat-Németország, itt-ott még harangoznak "egy sort", de a kolozsvári, a brassói, a szatmári magyarok anyaországba való titkos emigrálásáról soha. Magyarország keményvaluta helyett szégyenvalutával fizet helyettük is, mégpedig busásan.

x x x

Nincs mit szépiteni vagy takargatni a helyzeten: Magyarország és Románia hagyományosan felhős viszonya az utóbbi időkben annyira beborult, megromlott, hogy ezt a viszonyt lassan lélektani és politikai hadiállapotnak kell tekintenünk. Nyiltan még egyik fél sem fogalmazta meg a feszültség fokát, mintha a szocializmus szótárából hiányoznának az egymásközötti háborúskodás szavai, de fájdalom, a szembenállás gesztusai megfogalmazás nélkül is kiábránditóan beszédesek. Az elmérgesedés odáig fajult, hogy már a közeledés arászoló szándéka is támadásnak látszik. Közeli és jó példa erre a Magyar Televizió Petru Grozáról, azaz a mi szóhasználatunk szerint Groza Péterről sugárzott müsora. A dokumentum-összeállitás és az életmüvet méltató emlékezés nemcsak illendő főhajtás volt a nagy román államférfi szelleme előtt, aki Balcescu mellé került a mi történelmi arcképcsarnokunkban, s kinyújtott kéz is volt, jelezvén, hogy baráti egyezkedésre az ő nagyra látó tekintete alatt bármikor készek vagyunk.

A müsornak idehaza szokatlanul jó visszhangja támadt. Főként értelmiségi és politikusi körökben. Azt lehetett hinni, hogy a hivatalos román politika is megenyhül, kibontakozik a rettenetes görcsből, hacsak egy pillanatra is. Sajnos, nem ez történt. A Groza Péternek szánt hódolatot Bukarestben a mai román vezetés arcába dobott kesztyünek itélték: Groza igen, a mostaniak nem! Őt fogadták a magyarok, s Ceausescut azonban már évtizedek óta nem hajlandók. A diplomáciában ezt szándékos félremagyarázásnak szokás nevezni, a lélekgyógyászatban azonban kristálytiszta paranoiának. Közvetlen válasz természetesen nem érkezett a müsorra. Áttételes viszont igen. Az adás utáni napon, a biharkeresztesi határállomáson hetven Erdélybe készülő magyar állampolgárt, minden indok nélkül visszaküldtek. Ha senki más, a magyar határőrség katonái és a visszautasitottak majd továbbadják a megleckéztetés hirét.

Ez persze csak egy kisded hajszál a levesben, szót sem érdemel a többi súlyos zsaroláshoz képest, amelyet nem nekünk, magyarországiaknak, hanem az Erdélyben élő kisebbségi magyarságnak kell elszenvednie.

x x x

Ahol a jó szó és a jószándék legalább akkora ingerültséget vált ki az egyénből, mint a sértés vagy a nyilt gyalázkodás, ott olyan lelkitorzulásra kell gyanakodnunk, amelynek a gyökerei a lélek legmélyebb rétegébe ereszkednek alá. A nehezen földeritheto sötétségbe. Ilyen esetben az egyszigonyú logikával nem sokra jutunk. Föl kell bolygatni-forgatni ásóval az egész altalajt, hogy rábukkanjunk arra a mélységre, ahonnét a hajszálerek a mérgezést szivják.

Hibás körök és forditott reflexek nemcsak az egyes emberben, de népekben is kialakulhatnak. A mai románok és a mai magyarok közötti engesztelhetetlen viszolykodás okát is valahol a pszichés tartományokban kell keresnünk. A történelem legföljebb adalékokat szolgáltat csak a mélyben örvénylő erőkhöz.

A szomszédaink - köztük a románok és a szlovákok is - ezeresztendős magyar nemzeti elnyomásról szoktak beszélni. A gyülölködés "erkölcsi jogát" ebből eredeztetik, gyakran mind a mai napig. Érveink jócskán lehetnének az ezeréves elnyomás ellen, hiszen a vallás és feudalizmus ikerszövetsége századokon át nem a nemzet eszméjét emelte a legmagasabbra, s igy a belőle lefelé ható nyomás se a nemzet nevében történt. Persze, ennek ellenére is érti az ember a szlovákok, a románok külön érzékenységét, ha sorsuk fölött magyar arisztokraták farsangoltak, de miért hiszik, hogy a magyar jobbágyokkal simogatóan és szelidebben bántak volna, csak mert fajtájukbelinek nézték. Legenda és tévedés, mint annyi elterjedt hiedelem. Igaz ugyan, hogy a román munkaerő olcsóbb volt, mint a törzsökös bennszülött szegényeké, s ezért is telepitettek előszeretettel hegyvidéki románokat magyar birtokokra, de ennek nem egészen van köze a megkülönböztetéshez, a

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

sárba szoritáshoz, ahogy utólag értékelik. Mert fonákjáról nézve ez éppenséggel nem a románság, hanem a magyar nincstelen rétegek diszkriminációja. Sőt, ha a betelepülő román annyira rettegett volna a magyar elnyomástól, módjában állott volna Moldva vagy az Ókirályság felé forditani szekérkéje rúdját.

Pörösködni tehát az "ezeréves elnyomás" vádjával tökéletesen céltalan igyekezet volt eddig is és az lesz ezután is. Közelebbi okot kell keresnünk az elhatalmasodó gyülölködéshez. Közelebbit és követhetőbbet. Ez pedig elképzelhetetlen történelmi szituáció nélkül. Fölhozhatnánk 1848-49-et, mint sorsfordító két esztendőt, de ez amennyi okot szolgáltatott nekik az igazukért folytatott harchoz, legalább ugyanannyi sötétséget, árulást kevert is hozzá! Végül is a Habsburgok oldalára csúsztak, és egy egyetemesnek nevezhető erkölcsi mérce szerint nem a haladóbb európai eszmét támogatták, hanem a megmerevedettet, a cárnak és a dinasztiának tettszőt. Ezt a támogatást úgy köszönte meg nekik a "hálás" Uralkodó Ház, hogy a 67-es kiegyezés után átutalta őket az önigazolást és elégtételt kereső magyarok "felügyelete" alá.

De akárhogy itéljük is meg ezt a korszakot - hatvanhéttől az első világháborúig - a románok számára semmiképpen se ez jelentette azt a bizonyos történelmi sokkot, illetve történelmi szituációt, amely helyrehozhatatlanul elmérgesitette bennük a gyülöletet. A mai nemzetiségi poklokból hátranézve szinte virágzó időnek mondhatnánk ezt a kort. A magyarok, pontosabban a magyar kormány asszimilációs terve vérig sértette ugyan önérzetüket, de ahelyett, hogy elfojtotta volna bennük az életet, inkább radikalizálta őket. Szavakban és cselekedetekben egyaránt. Ujságok, könyvek, szónokok hibáztatták fennhangon és félelem nélkül a magyar sovinizmus bűneit. Ez a nemzetiségi hang akkor fölért a mindenkori ellenzék faldöngetésével és szivósságával. Szinte belesápad az ember, ha ezeket az időket a maival méri össze: az erdélyi románság még a magyarositás éveiben is önállóan intézhetti egyházi, iskolai és alapitványi ügyeit. Iskoláiban minden tantárgyat románul tanitanak, kivéve a magyar nyelvet. A belső indulatokat és a nemzetközi közvélemányt fölszitó legsúlyosabb magyar intézkedés az az 1907-es Apponyi-féle iskolatörvény volt, amely bevezettette a felekezeti iskolákba is kötelezően a magyar nyelv tanitását. Az intézkedés, mondhatnánk, világbotrányt jelentett. Érdemes földidéznünk ennek egyik jelenetét. Az 1908-as nemzetközi békekonferenciát Münchenben hiyták össze. Meghivottja volt a konferenciának Apponyi Albert gróf és a világhirü norvég iró Björsterne Björnson is. A norvég iró nem ment el végül Münchenbe. Távolmaradását azzal a nemes gesztussal indokolta, hogy nem kiván egy sztalhoz ülni olyan emberrel, aki a nemzetek legelemibb jogát lebecsüli. A részvételét lemondó levelében határozottan fogalmazott: "Gyermekeket anyai nyelvüktől elszakitani annyi, mint az éhes gyermeket elvonni anyja emlőiről..."

Egy kisebbség, amely ilyen figyelmet, együttérzést tud kiváltani a világból, azt nem véreztették ki se lelkileg, se anyagilag. Ezt az utóbbit azért emelem ki külön nyomatékkal, mert a szellemi lélektani önvédelem mellett az erdélyi románság anyagi eszközökkel is védhette magát. Elég, ha csak az Erdélyben müködő román bankok szerepét penditjük meg, melyek a nagyromán nemzeti gondolat legsikeresebb képviselői voltak. 1872-től 1914-ig százötvenkettőre szaporodott föl a számuk. Legfőbb céljuk ezeknek a pénzintézeteknek az volt, hogy az erdélyi románokat földvásárláshoz segitsék. Az eredmény szinte hihetetlen: 1903 és 1912 között nagyarányú hiteleikkel a magyaroktól 125.000 holdat, a szászoktól körülbelül ennek a harmadát, 40.000 holdat vásárolnak föl, "haza-szerzés" cimén. Csupán zárójelben jegyzem itt meg, hogy a mai, kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság nemhogy emelkedne és gyarapodna, ellenkezőleg veszedelmesen szegényedik, s lassan már az is örül, aki a török vagy az arab vendégmunkások szintjén tengődhet szülőföldjén.

E hosszúra nyúló, vázlatos töprengésből is kiderül talán, hogy a

történelmi ellentét pszichótikus gyülöletté még ennek a korszaknak a nyomása alatt se sürüsödhetett össze a románságban, mert megátalkodottá, és szörnyüségekre is kaphatóvá általában akkor változik át egy nép, ha minden oldalról korlátozzák, nyesegetik és közben lélekhasadásra kényszeritik.

Az igazi ok, a mélylélektani fordulat ezek szerint csakis Trianon lehet. Mindkét népet ez neurotizálta, sebezte meg a szive gyökeréig. A magyarok azt nem értették meg, hogy Trianonban mi volt ami történelmi szükségszerüség, a románok pedig azt, hogy mi volt benne meggyalázás és nyers erőszak.

Ahol a valóságot ennyire ellentétesen itélik meg, s az itéletet hatalmi szóval még szentesitik is, ott megszünik maga a valóság. A részletek veszik át a helyét s elkezdődik fantomizálásuk folyamata. Ettől kezdve minden tény, adat s történet képzeletbeli mezőkre csap át s külön történetté lényegül. Erdély, mint reszkető szimbólum, ekkor égetődik belénk, magyarokba, s ekkor maródik bele végképp a románokba is.

A történelem csak alternatívákat tür el, amelyek közül választani kell; utólagos, szenvelgő sóhajokat nem. Megkockáztatok mégis egyet, hátha hozzásegit bennünket a tisztánlátáshoz. Meggyőződésem, hogy minden másképpen történik velünk és körülöttünk, ha a trianoni döntés olyan területeket szakit és hagy meg, mint a Második Bécsi döntés: Észak-Erdély - zömében magyar lakossággal - Magyarországé, s Dél-Erdély pedig Romániához kerül.

Szorongva irom le ezeket a mondatokat,mert máris hallom a fölbőszült vádaskodást mind a négy égtáj felől: ez volt a hitleri döntés is! Csakugyan ez volt, de én nem az ő döntését helyeslem, hanem a tényt magát, amivel ő számitóan visszaélt. A Bécsi Döntéssel Hitler nem igazságot osztott, hanem az új európai helyzetben saját érdekeinek megfelelően akarta megosztani a szövetségeseit. Más a háború érdekében cselekedni és más a béke jövőjét szem előtt tartani. Hitler egyértelmüen erre hangolta döntéseit, a trianoni "békeszerzőknek" azonban húsz évvel előbb még lett volna alkalmuk az előbbire hangolni. S miután ezt elmulasztották, a nagyreményü békemü, minden előző európai békeszerződésnél gyorsabban összeomlott. Gyors bukása együttal önmaga legnyersebb kritikája és itélete volt. S természetesen mindazé, amit népekre s nemzetekre ráruházott vagy rákényszeritett.

x x x

Trianon neurózisa egyformán őrült folyamatokat inditott el minden érintett félben. A vesztesek az igazi fájdalmakon túl, a fantomfájdalmaktól is szenvedtek, a nyerteseket pedig a gőg és rémület páros érzése gyötörte. Féltékenység és félelem: meddig lesz a mienk az elhéditott menyasszony? Azok a jelszavak, amelyeket iskolás korunkban fújtunk, hogy: Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország, vagy a Nem, nem soha lúdbőröztető fenyegetőzése ugyanúgy a lélek beteg remegéseiről adott számot, mint a szomszédaink ellenünk szegezett jelszavai.

A neurózison enyhiteni kizárólag a csehszlovákiai polgári demokrácia tudott. Csehnek lenni a Monarchiában általában azt jelentette, hogy aulikusnak lenni a Habsburgokkal. Magyarnak lenni: épp az ellenkezőjét jelentette ennek. Örökös dacot, szemboszegülést, merevséget. Ugy látszik, az aulikus csehek, talán rugalmasságuk folytán is - eleve közelebb álltak Nyugat-Európa viselkedési modorához, gazdasági, politikai mozgékonyságához, közelebb a polgári nemzet, a polgári demokrácia eszméihez is, mint a rendi örökség önvédelmi nehezékével megterhelt magyarság. Érthető, hogy a Monarchiából való kiszabadulásukat óriási mély lélegzetvétellel élhették át, s még érthetőbb, hogy a nekik is kedvező békekötés után ők zárkóztak föl legelőször Európához. Az új államukat megtervező és az új állam föladatait megfogalmazó T.G.Masaryk igy irt önmagukról: "Köztársaságunk kérdése világkérdés. Európa és az emberiség a háború és a békekötés által arra a fokra jutott, amely a nemzeti sovinizmust elintézte... A mai müvelt Európa kulturális

szintéziséről van szó. Ezt épp a kevert államokban kezdhetjük meg: a művelt nemzetek kisebbségeinek ebben fontos és tiszteletre méltó feladatuk van."

Amit Masaryk a sovinizmusok fölszámolásáról irt, az öncsalás, vakság vagy tudatos hamisitás. De amit Európa kulturális szintéziséről és a nemzeti kisebbségekről mond, az nem egyszerüen csak taktikai fogás, de bizonyos értelemben a békeszerződés finom, lelkiismeretet tükröző utószava is. A békét diktáló nyugat-európai kormányok, a térkép új átrajzolásában, leghatározottabban a nemzetek önrendelkezési jogát képviselték. De szinte semmit nem értettek abból a kelet-európai feszültség-tömegből, amely a történeti határok és a nyelvi határok között századok óta izzik, s az utódállamok önállósulásával egyáltalán nem szünik meg, csupán átöröklődik rájuk.

Masaryk a hiányzó érzékenységet igyekezett pótolni programjával. Nagyon fontos szerepe lett ennek később a csehszlovák demokrácia kialakitásában és annak a görcsnek az enyhitésében, amit Trianon sokkja jelentett. Az alapkérdés persze az, hogy két és félmillió szlovák szükségszerü önállósulásával egymillió magyar szabadsága csonkult meg, és ez az idegekből még a legeurópaibb elképzelések ellenére sem mosódott ki egy percre sem, de a létezés napi kényszere folytán valamiképp elcsitulhatott.

Az elcsitulás egyedüli orvosságának a sokat emlegetett demokrácia igérkezett. A vesztes rendelhetett valamiféle csorba kárpótlást veszteségeiért: enyhe emelkedőt a polgáriasulás felé, szabadabb mozgást a gazdasági keretek között. De nemcsak ezt; különös megbizatást a jövőre. A közvetitő szerepét két ország között.

Ha tudathasadásos volt is ez a szerep, nem csodálkozhatunk azon, hogy a felvidéki magyarság, elsősorban természetesen az értelmiség, mint ideiglenesen elibe csüngő mentőkötélbe, úgy kapaszkodott bele a cseh demokráciába. S amilyen mértékben védte őt ez a demokrácia, olyan mértékben nyilt ki önmagában s nyilt ki Európa felé. "Hazánk: Európa" - hirdette meg a kisebbség föltámadásos vallomását Fábry Zoltán. A föntebb emlegetett trianoni neurózist ily módon kisérelték meg átalakitani erénnyé. Kezdetben már-már az egész magyarság helyett vezekeltek, a kisebbrendüek ismerős büntudatával, mutatva, hogy milyenek vagyunk s valójában milyenek tudunk lenni, ha nem fekszik rajtunk egy "ellenforradalmi rendszer" társadalmi, politikai, jogi nehezéke. Később, eltávolodva ettől az elsődleges lelkiállapottól, komolyan és megfontoltan azt az értéktöbbletet keresse erkölcsben, gondolkodásban, müvészetben, társadalmi és gazdasági megoldásokban, amely önmagának és a többségi nemzetnek is a legjobb, sőt átsugárzik még az anyaországba is!

Volt ebben a feszesre fogott küldetéstudatban valami túlbuzgó igyekezet, valami rebbenékeny vértanú hajlam is, de ezzel együtt mégis olyan megoldást sejtetett, amelyet el lehetett volna fogadni a Trianon-i "békemü" egyik kiigazitó modelljének.

Sajnos, ez a kisérlet túlságosan rövid életü volt ahhoz, hogy érettsége távlatosan is bebizonyosodjék. 1938 októberében ugyanúgy "megcsonkitották" a Csehszlovák Köztársaságot, mint húsz évvel előbb Magyarországot. Ekkor derült ki, hogy nemcsupán legfőbb erénye: a polgári demokrácia volt túlontúl zsenge, de még ennél is zsengébbnek bizonyult az a burok, amely a csehek és a szlovákok államszövetségét összetartotta. A bajban kitudódott: nem igazi szerelem szülte ezt az egyesülést, de hatalompolitikai érdek. Peéry Rezső irja egyik tanulmányában, hogy Hitler persze egy svájci szerkezetü Csehszlovákiával is végzett volna, de már háború közben és méginkább utána, Benesék és a Moszkvából hazaérkező KKlement Gottwald is úgy itélte meg ezt az összeomlást, mintha a cseh és a szlovák nemzet kényszer-házasságának semmi köze se lett volna hozzá, kizárólag a német és a magyar kisebbség puszta léte hozta volna rájuk a végzetet.

1945-re a csehszlovák demokráciából csak a pernyéje maradt. A Masaryk által kevertnek mondott nemzet nem akart többé az európai szintézis élharcosa lenni. A vele élő kisebbségektől úgy akart megszabadulni, mint a bélpoklostól. Bünbakká kiáltotta ki őket, hogy gátlástalanul rendelkezhessék

velük. Janics Kálmán Hontalanság évei cimü müvéből ismerjük ezeket az időket. És ismerhetjük Fábry Zoltán 1946 májusában irt röpiratából: A vádlott megszólal-ból is: "Életemet tiltó rendeletek keretezik. Az egyik megtiltja, hogy este nyolc után az utcán tartózkodjam; a második provokációnak veszi, ha ismerősömet anyanyelvemen üdvözlöm, vagy annak köszönését úgy fogadom és táborral fenyeget. A városban inspekciózó diákpatrulok pofonokat osztogatnak, és rendőrségre cipelik a magukról megfeledkezett embereket. Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Ujság a bünös nyelvén nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom... És az ok? Egyetlenegy tény, vádak vádja: magyarságom. Magyar vagyok, tehát bünös vagyok. A faji kizárólagosság német barbarizmusának annyi millió emberéletbe került letörése után egy újabb keletü faji kiméletlenség büntet sommásan, tehát igazságtalanul. Ez a sommázás ördögökké és angyalokká egyszerüsit nemzeteket. Vannak fasiszta államok, és vannak antifasiszta népek. Fasiszta a német, és antifasiszta például a román. A fasizmus bünében leledző a magyar és az antifasizmus erényeit reprezentáló például a szlovák. Kivételek nem türetnek, és nem számitanak. Tiz igaz nem lehet száz bünös felmentvénye, de a másik oldalon ugyanakkor kilencven bünös a tiz igaz erényéből élősködik."

Fábry a teljes jogfosztottság dermedtségében irja vádiratát s küldi el száz, országosan ismert cseh és szlovák értelmiségi cimére. Segitséget, lelkitámogatást már csak őtőlük vár, akiket egycélúnak ismert magával a háború előtt s akiket eszméikért külön is szeretett. Választ senkitől se kap. Mégcsak egy titkos, baráti kézszoritást se. Mintha soha nem hallottak volna demokráciáról, emberi jogokról. Különös pillanat: értelmiségi embereivel nem is egy, hanem két nép zárkózik el az elgázolt s nyomorúságában vergődő kisebbségtől.

Ha vannak mélypontjai a térség történelmének, az a lidérces három év talán a legmélyebb.

x x x

Különös, játszó visszfénye a sorsnak, hogy 1945 után Románia is kisérletezik valamiféle belátásra és rokonszenvre alapozott demokráciával.

Groza Péter ideje ez az idő.

Véres hónapok előzik meg ugyan ezt a korszakot, bosszúálló Maniu-gárdák húzzák a Halál nagy gereblyéjét végig Észak-Erdélyben, de mégse lehet azt mondani, hogy Groza és a kommunista párt azért kezd nagyvonalú programmal, mert a rémtettek emlékét akarják kitörölni. Groza magyarul mondott kolozsvári beszédéből ilyen mondatokat lehet kiemelni: "...a román államiság jellege Erdély cimerén mentes lesz minden sovinizmustól és nagy humánus fölfogást, politikai érettséget és a két nép együttmüködését fogja megvalósitani."

Ha nagy kétségek és nagy tusakodások közben is, a demokrácia reménye ugyanúgy odasuhant a fejek fölé Erdélyben, mint akkét háború közti Felvidéken. A trianoni neurózis természetesen az erdélyi magyarságban sem múlt el, sőt egy újabb megrázkódtatáshoz edzette a szivet és az elmét, a párizsihoz, mégis a talponmaradás kényszere közel engedte magához a bizakodást. Elsorolható tényei is voltak akkor ennek a reménynek. Az adatok közül megemlitek néhányat. 1945 májusában például törvény születik egy magyar nyelvü egyetem felállitására. 1948-ban 2500 magyar tannyelvü iskola nyitja meg a kapuit ősszel. Még a moldvai csángómagyarok is kapnak anyanyelvü iskolákat, ami szinte csodának számit. Aztán a felemás esély: 1952-ben létrehozzák a Magyar Autonóm Tartományt, papiron lefektetett önkormányzattal. Amikor 1954-ben, fiatalon és tudatlanul először járom be Erdélyt, az ott élő értelmiségiek körében csak olyasféle fogcsikorgásokra figyelek föl, amilyenekre 1953 júniusáig idehaza én is fölkaptam a fejem, vagy magam is csikorogtam. Pártosság, nemzetköziség, s egyéb leborotvált szólamok körülröpdösnek ott is, de a többségi románok világán belül zavarodottság nélkül

léphetek át a kisebb-nagyobb magyar világba. Voltak pillanatok, amikor azt hittem: tökéletesen otthon vagyok.

Mindez azonban, különösen most utólag, kirakatibb teljesitménynek látszik a csehszlovák demokráciánál. Ebben már jelen volt a félelem, a megvertség, a magyar sovinizmus bármikor arcbavágható szennyes zsebkendője; jelen volt valamiféle zseniális taktika, amely az alig fölcseperedő "demokráciának" már vagdosta el az inait. A müvelethez, mint mindig, nemes eszméket is talált a rejtekező román nacionalizmus. A két nép barátkozását azzal igyekezett szeplőtlenné tenni, hogy a magyar kisebbség se különüljön el semmiképp a románságtól, ne akarjon külön magyar intézményeket magának, sőt azokról is mondjon le, amelyeket eddig megszerzett. Legyen minden közös. Mintha egy nagy távlatokban gondolkodó, furfangos főberlő érzékenyitené, azaz: bolonditaná el finoman az albérlőjét. A magyar kommunisták, a testvériség és a nemzetköziség jegyében, nagylelküen lemondtak minden megszerzett vagy megszerzendő kisebbségi jogról.

Ezzel kezdtek lemondani életképességükről is. A rengeteg magyar kommunista bebörtönzése Erdélyben nem azt jelentette, illetőleg nemcsak azt, amit idehaza, hogy a sztálinizmus, mint paranoiás diktatúra teljes hatalomátvételre készül az egész társadalom fölött s ehhez szüksége van a mesterséges megosztásra és félelemkeltésre, hanem azt, hogy a többségi állam látványosan is falakat húz a nemzet és a nemzetiségek közé. A kisebbség bármilyen korlátozása ugyanis mindig kétszeres hatású korlátozással ér föl.

"Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni; nem félni a más véleményüektől, a más nyelvüektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól... és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy <u>félünk</u> tőlük." - irja egyik tanulmányában Bibó István.

Közép-Európa tizparancsolata közül ez az egyik legfontosabb parancsolat, szinte a legsugárzóbb. Az itt élők mégis ez ellen vétenek leggyakrabban.

A lassan újraszerveződő antidemokratikus román nacionalizmusnak semmi se jött annyira kapóra, mint a hidegháború, a személyi kultuszévei és az 1956-os magyar forradalom. Elzárkózhatott és bezárkózhatott: ráadásul a saját körmeit élesithette. Ez az a korszak, amikor az állambiztonsági szervek megerősödhetnek s igazi gyakorlóterepül érthetően a kisebbségi területeket választják, hiszen árvizi veszélyt: lázadást, netán elszakadási kisérletet az ő térfelükről lehet várni. A föltételezés ezesetben nem a valóság esélye, hanem a diktatúra indoka. Ezért történhetett meg, hogy a magyar ötvenhatért már-már több erdélyi magyar értelmiségit csuktak le, mint hazait. Elég volt ehhez egy kiváncsi fejforditás Budapest felé. A román kormány, de persze a csehszlovák s félig-meddig még a jugoszláv is, az októberi eseményeket a nyughatatlan magyar nacionalizmus bünjegyzékéhez sorolta. Mintha az 1848-49-es hátbatámadásunk ismétlődött volna meg ellenünk, ezúttal nem Bécs, hanem Moszkva oldalán.

x x x

Szó sincs arról, hogy a kisebbségi helyzet teljes megromlásáért itt, Kelet- s Közép-Európában csak az úgynevezett utódállamok felelősek. Azok vagyunk, mi magyarok is. Idehaza és a határokon túl egyaránt. Az eredendő bünt, szerintem, persze Horthyék követték el. S nem azzal, hogy belecsúsztak a háborúba, hanem azzal, hogy nem tudtak idejében kilépni belőle. Egyegy kis nép - legyen az bármelyik - ellenállni képtelen az örvénylő erőknek. Azok magukkal rántják, főként ha némi érdeke is füződik hozzá. Horthy revansista politikája nem önmagától vált azzá: hatás és visszahatás durva logikája alakitgatta. Hogy a főbünt mégis az ő számlájára irom, azért van, mert ahol nem a népképviselet, hanem az államfői hatalom válik "történelmi

erővé", ott lehetetlen másként itélkezni. Horthynak nem októberben, hanem 1944 márciusában kellett volna cselekednie. Talán épp Klessheimben, ahová Hitler hivatta ki a német megszállás előtti napokban. Megtehette volna, hogy nem megy ki. De ha már kiment, közölhette volna a Vezérrel: amennyiben a németek megszállják az országot, tekintsék őt fogolynak. Csoda, természetesen nem történt volna ettől sem, de a történelem menete egész más irányba fordul. Más irányba itthon, Erdélyben és a Felvidéken is. Például az a tömény magyarság-ellenes rágalom, amely az ő nevéhez tapadva, mitológiai méretüvé válhatott, igy-úgy elpukkanhatott volna s nem permetezné máig magából a mérgeket. Sőt: félve irom le, de "márciusi kiugrásával" olyan folyamatot indithat el, amely még Észak-Erdély megtartásához is hozzásegit bennünket. S mennyivel mást jelentene ma egy két oldalról kiegyensúlyozott térség: egy Észak-Erdélyt finoman ellenpontozó Dél-Erdély és forditva. Ettől a kisebbségi ügy nem maradhatott volna meg olyan egyértelmüen belügynek. S nemcsak Romániában, de Csehszlovákiában sem.

Tudom, hogy mindez ábránd s fonák utópia. Elmondani is csak azért mondom el, mert az elveszitett alternativák emléke ugyanúgy gondolatébresztő lehet, mint a most szemünkbe villogóké.

Horthyék nemzetmentésből fakadó "büneit", ellenkező előjellel a negyvenöt utáni magyar kormányok is folytatták. Például az irredentizmus "nem, nem sohás" jelszavára, a szocializmus mentegetőző "nem, nem sohája" felelt, olyan értelemben, hogy a magyar szocializmus egyetlen szomszédunkkal sem bonyolódik bele többé soha kényes nemzeti ügyekbe, különösen akkor, ha ezek az ügyek a határontúli magyarság sorsával érintkeznek. Rákosiék esetében ezt az előlegezett nemzetietlen önfeladást valahogy még meg is érti az ember, mert ahhoz, hogy ők a szovjet tipusú proletárdiktatúrát nyugodt lélekkel ránk kényszerithessék, sokkal inkább egy bünös népre volt szükségük, hogy uralkodhassanak rajta, nem pedig egy önmagával s nemzete sorsával keményen küszködő közösségre. A bünös nép képzetét még akkor sem változtatták meg a nyelvhasználatukban, amikor a megbüntetett nép fogalma lett volna már pontos és helyénvaló.

És mi hangzott el hivatalosan, s többször 1956 kapcsán is! Nem az, hogy egy idegileg kimeritett országlázadt föl végső elkeseredésében a sztálinizmus magyarországi meggyökereztetői ellen, hanem a bárükbe nem férő magyar nacionalisták, az örök Peturok, akik ki akarták szakitani Magyarországot a szocialista országok együtteséből.

Ez a hang, bármilyen szörnyü is kimondani, kéjes duruzsolásként hatott szomszédaink fülébe. Kisantant-logikájukkal a magyar októbert, ezt az államilag ellenforradalomnak keresztelt történelmi eseményt, teljesen történelmietlenül, a Horthy-féle ellenforradalommal társitották össze: egyik tizenkilenc, a másik egy hiján húsz. Ha nem mondták is ki ilyen határozottan, hajszálnyira igy gondolták.

A magyar demokrácia példamutató kisérlete nemcsak a valóságban, de az utólagos értelmezésben is elvérzett. Nem a nemzet erénye, de ismét a nemzet büne lett. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy a kádári konszolidáció is csak politikai természetü, s nem pedig nemzeti konszolidáció lehetett. A népi irók elleni 1958-as párthatározat tételesen is bizonyitja ezt. Oldódhat és változhat minden, de a jövő felé való moccanásokból a nemzeti kérdések iránti vonzalmat ki kell iktatni! Aránylag fiatal voltam még ekkor s tétova a nagy kaszabolásokban, de napokig agyonsújtottan jártam: micsoda fölháboritó ez az örök vádaskodás, miszerint mi magyarok azzal is ártunk másoknak, ha meg akarjuk ismerni magunkat. Ha meg akarjuk érteni. Nemzetieskedés? Uj nacionalizmus? Értelmük akkor lenne ezeknek a fogalmaknak, ha valakit vagy valakiket meg akarnánk a nevükben támadni. S mivel ilyen érzés még gyönge lábon se téblábolt bennem, azt kellett megértenem, hogy a sokat hangoztatott nacionalista jelző nem <u>kifelé</u> szúr, hanem <u>befelé</u>. S a madárijesztő-szó sem egy másik népet vagy nemzetet ijeszt, hanem egy másfajta gondolkodást. Ezek után könnyü volt ráébrednem arra, hogyha valaki engem - például a népi kultúráért vagy az Illyés iránti vonzalmaimért nemzetinek

nevez, antidemokrata velem, mert hatalmi itélettel akar egy többszólamú közösségből kirekeszteni.

A nemzeti kérdések elfojtásának ezt a ravasz, áttételes és megbocsáthatatlan módszerét egyetlen új érzés jelentkezése kezdte ki: a határokon kivül élő magyarság iránt föltámadt felelősség érzése.

Egy-két esztendő alatt zuhant rá az országra a fölismerés: körös-körül minden szomszédos államban veszély fenyegeti a nemzetiségi sorsba süllyesztett három milliónyi magyart. Van, ahol végveszély: Romániában és Csehszlovákiában leginkább. Voltak, akikből dühöt, gyülöletet váltott ki a rácsöbbenés s voltak olyanok is, akikből erkölcsi rémületet. Nyilván azért történhetett meg ez a romlás - latolgatták az utóbbiak, mert baj van az egész magyarság lelki-szellemi életével. Hiányzik belőle a tartás, hiányzik a nemzettudat, a veszélytudat, a jövőtudat, csupán a jobbléthez igazodó ösztöne élénk. S a Kádár-korszak is ezt növesztette benne legnagyobbra.

Húsz-huszonöt éves dermedtség után azt kellett tapasztalnunk, hogy nemzeti és erkölcsi tudatunkat a nemzetiségi ügyek tüzesitették át.

A baj csak az volt, hogy a megvilágosodás elöntötte a fejünket, de aki segitségért kiáltott vagy egyszerüen csak a világ tudtára akarta adni a jogfosztottak helyzetét, egyszerre két vagy három hatalmas ellenféllel találta magát szembe. Mindenekelőtt a kisebbségtartó állam és a magyar állam hatalmi szerveivel. Amit, mondjuk, a román Securitate, önérdekét tekintve nacionalizmusnak itélt, ugyanazt a magyar pártvezetés és a belügy emberei - ellenzékiségnek. Féltékenyen vigyáztak arra, hogy semmi ne történhessék meg, ami feszültséget okozhatna a két kormány között.

Ilyen körülmények szoritásában a hétköznapi magyar állampolgár, aki történelmileg is jóval messzebbre lát, mint a vezetői, egy újabb ellenféllel szembesült: saját kétségeivel. Segithet-e egyáltalán a kisebbségnek eszközök nélkül? Menjen Kassára, Kolozsvárra, Gyimesbe? Menjen Csallóközbe és a Mezőségre? Vigyen és hozzon hireket, mert enélkül ellep bennünket az irtózat pora? Ezrek és tizezrek indultak útra csomagokkal és biztatással, hogy a politika "árvizkárosultjain" segitsenek. Mentek, amig lehetett. Előbb csak az erdélyi és a felvidéki magyarokat kezdték figyelni a belügyi szervek: nem kivánatos, ha magyarországi ismerőseikkel barátkoznak. Aztán meghozták Romániában a hirhedt szállás-törvényt, amelyhez hasonlót a müvelt emberi világ nem ismer. Hamis érvelésü törvény volt ez is, de elérte célját: az Erdélyt járó magyarok - szállás hiányában - kénytelenek voltak lemondani ezekről az utakról. Az elriasztáshoz természetesen nagyban hozzájárult Románia anyagi leromlása, amely háborúközi állapotokra emlékeztet az ellátásban, a közlekedésben, a félelem és a gyülölködés méreteiben. Aki ilyen viszonyok ellenére is vállalkozik arra, hogy átlépje a határt, az vagy temetésre megy, vagy a legközelebbi rokonaihoz.

Az egyes ember - az állam polgára - ezenkivül már csak önfeláldozásra vállalkozhatna.

x x x

Azok közé a kevesek közé tartozom, akik a hatvanas évek végén az elsők között mérték föl, hogy milyen sors vár a szlovákiai és a romániai magyarságra. Mindkét ország kormánya néma egyetértésben félrevezetett tömegeivel, igen kevés belső ellenzővel, a magyarok visszaszoritására s eltüntetésére szavazott. Vagyis kiméletlen asszimilálásukra. A szocializmus és a civilizáció vadházassága számukra olyan kedvező feltételeket teremtett ehhez, amit talán maguk se képzeltek soha. A szocializmus a diktatúrát s a politikai köritést szolgáltatja, a civilizáció pedig a gyorsaságot és a ridegséget.

Az államszocializmus intézményrendszerét Sztálin teremtette meg. Ebben az intézményrendszerben joga és tulajdona is csak a hatalomnak van. Semmilyen más autonómiák nem létezhetnek önállóan. Se közösségek, se egyének, se kisebbségek. Sztálin halála óta, egyik-másik országban némileg finomult és változott ez a rendszer, de például Romániában még erősödött is. Annyira, hogy Ceausescu rendszere már-már tragikus paródiája a sztalinizmusnak. Nem csoda hát, ha az ott élő kisebbségek helyzete nagyon is kezd hasonlitani az észtek, a lettek, a krimi tatárok helyzetéhez. Ugy értve ezt, hogy ami az erdélyi magyarokkal és szászokkal történik, lassan ugyanolyan visszafordithatatlan folyamattá válik, mint az észtek, a lettek, a krimi tatárok sorsa. Nem kell ahhoz feltétlenül vagonba rakni népeket, hogy szülőföldjüktől elszakitsák őket, elég az etnikai egységük mesterséges megbontása, elég az uralkodó nemzet kisebb-nagyobb csoportjainak a betelepitése közéjük, az állam képviseletében ezek a betelepitettek, a titkos rendőrség közreműködésével tökéletesen elvégzik a hazátlanitást.

x x x

Tehetett volna-e a mostani Magyar Kormány valamit annak érdekében, hogy a kisebbségi magyarság jogfosztottsága, szétverése ne háborús, ne sztálini vagy hitleri képzeteket keltsen?

Nem egyszerü kérdés.

A békeszerződések a nemzetiségek ügyét belüggyé minősitették. A későbbi ENSZ-dokumentumok se változtattak ezen a téves döntésen. A magyar politikai élet irányitói alkalmazkodtak ehhez a nemzetközi egyezményhez. Nem volt nehéz nekik, mert hosszú-hosszú ideig azt se tudták, mi történik a határontúliakkal. 1958-ban, amikor a kolozsvári Bólyai Egyetemet erőszakkal egyesitették a román egyetemmel, Magyarországról még egy dadogva elhangzó kérdés se kisérte ezt a sokat sejtető merényletet: mért volt erre szükség? Csupán négy odavaló, neves halott, négy öngyilkos magyar holttestte sötétiti azóta a történelmi naptárt.

Később a Kádár-kormány mindent megtudott, de elzárkózott a cselekvéstől s nemes magyarázatokat eszelt ki tehetetlenségéhez. Egyik taktikai érve igy hangzott: Magyarország azért nem léphet semmit az erdélyi magyarság érdekében, mert ha lép, kárt okoz vele. Ingerültséget vált ki s bosszút.

És Magyarország nem lépett, viszont a kisebbségiek helyzete végzetes iramban romlott. Ha már ott tart, hogy saját anyanyelvén egy nemzetiségi sem fölvételizhet az egyetemre Romániában! Mi ez, ha nem a teljes diszkrimináció!

A tapintatos taktika tehát megbukott, de ezután se határozta el magát erőteljesebb föllépésre. Ujabb kibúvót talált erkölcsi fölmentésül a maga számára: nem harcolhatunk három-négy fronton egyszerre - románokkal, szovjetekkel, jugoszlávokkal, szlovákokkal - hisz akkor teljesen elszigetelődünk a világban.

Ez már komorabb gondnak látszik és valóságosnak is. Mégis azt hiszem, rossz helyzetfölismerésre és helyzetelemzésre vall. Nekünk nem támadnunk kell, csak a világ nyilvánossága elé lépnünk a gondjainkkal és tényeinkkel. Azaz: demokratáknak lennünk. Lehet, hogy haragot gyüjtünk a fejünkre ezzel is, de ha hatásosabb megoldásra nem vállalkozhatunk, ez az erkölcsi nyiltság az egyedüli jó megoldás. Márcsak azért is, mert Magyarország 1956 óta és a meghirdetett gazdasági reform következtében annyira a világfigyelem elé került, hogy a százesztendők óta ránkdobált gyalázatot most rázhatnánk le magunkról leginkább. Végre hisznek nekünk! Végre elfogadhatnák, hogy ha mi a romániai, a kárpátaljai s a csehszlovákiai kisebbségeink mellé állnánk, nem a szomszédaink iránti gyülölet beszélne belőlünk, nem a revizió megromlott szándéka. S kérésünk, tiltakozásunk hiteles éppen attól lenne, hogy nem alakoskodunk a nyomorúságban; hogy nem a titkos diplomácia esélyeiben reménykedünk.

Hogy miért kellett volna már és kellene kormányunknak minél gyorsabban kiállnia ezekben a kérdésekben, annak még két másik: időbeli és erkölcsi oka van. Az egyik erkölcsi ok a hárommilliónyi magyar lelkierejével és tartásával kapcsolatos. Ha a Király Károlyok, Lázár Györgyök, Duray Miklósok és az Ellenpontok megszerkesztői után Magyarország is lelki, szellemi szo-

lidaritást vállalna velük, s ezáltal a világ tekintetét feléjük forditaná, óriási erőket halmozna föl bennük. A másik "időbeli" ok magunkra vonatkozik. Mi lesz, ha Magyarország gazdasági helyzete, s a többé-kevésbé liberálisnak nevezhető légköre hozzáromlik a szomszédainkéhoz? Ki figyel akkor majd ránk? Ki figyel hárommillió kisebbségi magyar sorsára? Senki, senki senki. Igazságaink hiába lennének igazságok, a köréjük gomolygó érdektelenség megfojtaná őket. Nem árt megjegyezni: aki nem időben szól, holott szólhatna, elveszti erkölcsi jogát a későbbi szóemeléshez. Vagyis: mai hallgatásaival a holnapit készíti elő.

Kenedi János:

Demokratának lenni: igen, de miért?

1920 és 1937 között 47 panaszos beadványt nyújtottak be a Nemzetek Szövetségének az erdélyi magyar kisebbség ügyében. Szóvátettek letartóztatásokat, lapbetiltásokat, foglalkoztatási tilalmat, nyelvhasználati sérelmeket, az egyházak és iskolák működésének korlátozását, a földek erőszakos birtokbavételét és sok-sok más panaszt. 28 esetben az elutasított panaszok az irattárba kerültek, 19 esetben azonban - a kor politikatörténésze, Mikó Imre szerint -, sikerült némi eredményt elérni, ha a Nemzetek Szövetsége vonakodott is elismerni, hogy a hozzá benyújtott panaszok gyakoroltak nyomást a román kormányra. Roppant szellemi és fizikai erőfeszítés állt a szerény eredmények mögött. A 47 folyamodvány közül 17-et Romániában élő magánszemélyek nyújtottak be, úgyszintén 17-et a román törvények által korlátozott szabadsággal rendelkező magyar intézmények, 11 panasz pedig Magyarországról érkezett: 5 hivatalos intézménytől, 6 magánszemélytől. Egyszóval politikai, egyházi és kulturális szervezetek munkatársai fáradtságot nem ismerve gyüjtötték az adatokat, a sajtó - dacolva a betiltással -, nyilvánosságra hozta a dokomentumokat, és magánszemélyeknek is személyes szabadságukban állott gazdálkodni az információkkal, s cselekedni, ha úgy tartották kívánatosnak.

Kis túlzással élve, a mai panaszok Csoóri Sándor szájából jutnak el a demokratikus világba, s ha meg sem közelitik az ENSZ elfekvő irataink tárházát, az inkább csak fokozza Sanyi személyes fáradozásának súlyát úgy, ahogy a hét minden napján érkező megemészthetetlen élményeiről előadásának elején beszél. Határon innen és túl a magyarok képzeletvilágában ő az intézmény,mely a kisebbségi sors továbbromlását föltartóztathatja, a valóságban pedig ő a magánszemély, aki e feladatra hivatott intézmények tehetetlenségét átéli, egyetlen testre méretezett szívvel, idegrendszerrel, gyomorral. A mai előadás, mely kiegészitése és folytatása Duray Miklós könyvéhez irott előszavának, alighanem 1948 óta a legjelentősebb irói cselekedet a nemzeti kisebbségeink védelmére fölszólító hazai szavak közül. A jóizlés szabályait sértené, ha segitségért kiáltó szavakat - mondjuk - grammatikai vagy nyelvhelyességi vizsgálat alá vetnék. Sanyi előadása azonban több, jóval több segélykiáltásnál, s ez a tartalmas többlet megengedi a számomra, hogy a jóizlés határain belül vitassam a tanulmány egyetlen, és talán nem is a legfontosabb gondolati épitőelemét.

A vita előtt csupán arról a kapocsról szeretnék beszélni, amely Csoóri Sándor előadásában a demokratikus föllépést a kisebbségi kérdéssel pántolja össze.

Gondolatmenetének vége felé, ott ahol a magyar kormány "tapintatos taktikájának" bukásáról beszél, Sanyi azt javasolja, hogy "legyünk demokraták". "Már csak azért is" - mondja -, "mert Magyarország 1956 óta és a meghirdetett gazdasági reform következtében annyira a világ figyelme elé került, hogy a százesztendők óta ránkdobált gyalázatot most rázhatnánk le magunkról leginkább. Végre hisznek nekünk!". A gazdasági reform jóvoltából Magyarország felé forduló figyelmet Sanyi olyannyira kedvezőnek itéli meg a kisebbségi kérdés megoldása szempontjából, hogy a végzetesen elszalasztott lehetőség rémétől megemelt hangon még ezt a kérdést is hozzáfüzi: "mi lesz, ha Magyarország gazdasági helyzete hozzáromlik szomszédaihoz? Ki figyel akkor majd ránk? Ki figyel majd 3 millió kisebbségi magyar sorsára?" A költői kérdésre, Ady fokozásait fölidéző, komor választ ad: "senki, senki, senki. Igazságaink hiába lennének igazságok, a körejük gomolygó érdektelenség megfojtaná őket."

Ellenvéleményemet azzal a kérdéssel kezdeném, hogy szerencsés dolog-e a nemzeti kérdés megoldásának azt az előfeltételét, hogy "legyünk demokraták", összekapcsolni a gazdaság eredményes működésének nem is csak a belpolitikai visszhangjával, de még azzal a külpolitikai bizalommal is, amelyet a "meghirdetett reform" a nemzetközi közvéleményben és a nyugati kormányoknál föltámasztott? Sanyi magától értetődőnek tekinti ezt az árukapcsolást. Ugy érvel, hogy ha gazdaságunk nem romlik hozzá szomszédainkéhoz, a bizalom kedvező légkörét kisebbségeink javára fordithatjuk. Én azonban azt szeretném bemutatni, hogy ez az érvelésmód más következtetésre vezet, mint ahová Sanyi irányitani akarja. Nem is pusztán azért, mert demokrácia és gazdaság különb-különb természetü ügyek, hiszen egy politikai reform összehozhatja őket, sőt az is dolga. Hanem éppen egy - Sanyi előadásából meritett -

történelmi példán szeretném érzékeltetni, hogy ha a külpolitikai bizalmat más sikerényező váltja ki és nem a demokratikus teljesitmény, akkor ebből semmi jó nem következik a kisebbségi kérdés megoldására.

Szöveghely szerint ott, ahol Sanyi kifejti, hogy "a kisebbségi helyzet teljes megromlásáért" /.../ "mi magyarok is felelősek vagyunk", leszögezi, hogy "az eredendő bünt persze Horthyék követték el. S nem azzal, hogy belecsúsztak a háborúba, hanem azzal, hogy nem tudtak kilépni belőle. /.../ Horthynak nem októberben, hanem 1944 márciusában kellett volna cselekednie. /.../ márciusi kiugrásával olyan folyamatot indithat el, amely még Észak-Erdély megtartásához is hozzásegit bennünket. S mennyivel mást jelentene ma egy két oldalról kiegyensúlyozott térség: egy Észak-Erdélyt finoman ellenpontozó Dél-Erdély és forditva. Ettől a kisebbségi ügy nem maradhatott volna olyan egyértelmü belügynek. S nemcsak Romániában, de Csehszlovákiában sem."

A szituáció ismeretében induljunk ki abból, hogy mi hiányzott a márciusi kiugrás sikeréhez. Helyzetfelismerés, itélőképesség, szervezőkészség, bátorság és még folytathatnám a sort sok fontos politikai feltétellel, de a demokratikus feltételnek ebben a sorban nem látom a helyét. Ha Csóri az "eredendő bünt" abban látná, hogy Horthyék pl. a Márciusi Frontba tömörült demokratikus ellenzékkel meg sem kisérelték föltartóztatni a háborúba való belecsúszás folyamatát, akkor a demokratikus feltételnek is volna helye a hiányzó feltételek sorában, de Sanyi az "eredendő bünt" 6-7 évvel későbbre teszi. Mi lett volna azonban, ha Horthy márciusi kiugrása csakugyan sikerül? Nagy szükség lett volna a párizsi béketárgyaláson a hiányzó demokratikus feltételre? Elkerülhettük volna a béketárgyalásoknak a magyar kisebbséget összeroppantó következményeit?

A párizsi béketárgyalásokról nyilvánosságra hozott dokumentumok és emlékiratok ismeretében, gondolhatjuk-e azt, hogy a szövetséges hatalmak, illetve a nyugati demokráciák közvéleménye odafigyelt arra, hogy Közép- és Kelet-Európában is a demokrácia elvei szerint rendeződjenek az etnikai, nyelvi és történelmi határok, más szóval a nemzeti kisebbségek ügye? Nem gondolhatjuk ezt, mert ha a jövőbeni demokrácia szempontjai egyáltalán szerephez jutottak volna, akkor - Csóri Sanyi példájánál maradva -, Horthy kiugrási kisérletének értékelése nagyjából irreleváns lett volna, hiszen a demokráciát Horthy semmiképp se reprezentálhatta volna. Kiugrási kisérletét lehetett értékelni a jobban felfogott politikai érdek vagy a nagyobb emberiesség irányába tanusitott gesztus kategóriáival, sőt még sok más értékkategóriával, de a demokrácia felé mutató gesztusként: nem. Amiképp a párizsi békemü elkészitésénél nem is mérlegeltek mást, mint efféle gesztusokat, hiszen a románok kilépése a háborúból semmivel se tartalmazott több demokratikus igéretet, mint amennyit Horthyé tartalmazott volna, ha sikerül. A siker azonban számitott, sőt egyedül az számitott. De se a múltbeli demokratikus teljesitmény, se a jövőbeni demokratikus elrendeződés követelményei nem érvényesültek következetesen a párizsi tárgyalóasztalnál. Helyettük más tényezők érvényesültek. Ezt igen rezignáltan fogalmazta meg Szabó Zoltán egyik tudósitásában, amelyet a Luxemburg palotából küldött az Uj Magyarország c. hetilap olvasóinak: "Ötödik nap Romániának itélik Erdélyt, mint gazdasági egységet. Nyilván nem akarják ugyanazt a hibát elkövetni, mint Hitler, más hibát akarnak elkövetni." Ez sikerült is nekik, mármint a párizsi békecsinálóknak, de hát kanyarodjunk vissza Sanyi előadásához és nézzük meg, hogy miért kedvezőbb a gazdasági reform által kiváltott nemzetközi figyelem a kisebbségi kérdés megoldására, mint a nyugati demokráciáknak az a közömbössége, amelyet Horthy kiugrásának balsikere váltott ki, hadd tegyem hozzá: pragmatikus szempontból joggal, a teljes európai demokrácia jövője szempontjából azonban végzetesen.

A siker és annak nemzetközi visszhangja miatt. Hiszen kellett a magyar kormánynak a gazdasági reformot politikai demokráciával párositania ahhoz, hogy a nemzetközi figyelem rászegeződjék, és hogy kialakuljon az a külpolitikai bizalom, amit Sanyi megragadni készül, igy: "Végre hisznek nekünk!" Dehogy kellett! És a gazdasági reform demokrácia nélkül is bizalmat ébresztett, ami azután hasznos monetáris és gazdasági partnerkapcsolatokra vezetett, amelyeknek elvesztése súlyos kár volna, belerokkanna az ország, de nem a demokrácia csorbulna vele. Az a kártya nem is volt benn a pakliban. Ám amilyen silány ez a bizalom, olyan könnyü megőrizni. A román külpolitikának a 70-es években aratott nemzetközi sikereinél nincs is jobb példa arra, hogy még gazdasági összeomlás mellett is fönntartható a külpolitikai

bizalom; igazán senki nem kérte számon Ceausescun országa belső életének demokráciáját. A latin-amerikai diktatúrák pedig elégséges bizonyitékkal szolgálnak arra, hogy a nyugati demokráciák készségesen együttműködnek nyitott piacgazdaságokkal. Hogy a példa távoli, s nem európai? Ha a kontinensek nem is, a módszerek közelednek egymáshoz. Emlékezzünk csak Schmidt kancellár 1981 december 13-át követő első szavaira, melyekkel védőpajzsot emelt a lengyel hunta tábornoka elé: gazdasági támogatást igért a szuronyok hegyére tüzött reformhoz. Hiába irták a munkások a gdanski hajógyár kéményére: "Szabadságot akarunk!", Schmidt Jaruzelskinek szavazott bizalmat. Neki ajánlott segitséget a gazdaság föllendítéséhez, komfortos élethez, ha a "normalizálással" eltakaritja az útból a "szélsőségeseket" /az idézőjel felbontásához használd a sztálinisták és a Szolidaritás vezetői közé állitott egyenlőség jelét/. Nem azért emlékezetes e gesztus, mert példa nélkül áll - hisz a közép- és kelet-európai népek demokratikus óhajára legyintett már flegmán a Nyugat 1956-ban és 1968-ban is -, és még csak azért sem, mert a harmadik világ országaiban szokásos katonai áldomásnyit szentesitett Európában, hanem azért, mert a gesztus pillanatában Schmidt kancellár a nemzeti önrendelkezés ügyét szolgálta, sőt a jogos nemzetiségi érdeket. A németek a lengyel ellenében. Az azonos nyelvü, azonos kultúrájú esztelenül kettészakitott Németország egyesitése felé puhatolódzott épp - a Honeckerrel nagy üggyel-bajjal összehozott Werbelinsee-i találkozóján -, mikor a csendes diplomáciát fölzavarta a lengyel csiznadübörgés, s ő az egységes lengyel nép egyöntetü kivánságát vette semmibe. Az egyik esztelenséggel szemben másik esztelenséget ajánlott. A "belnémet" pecsenyét sütögette az európai demokrácia alá gyüjtött rőzsekötegen. Az olcsó külpolitikai bizalmat tehát, melyet a gazdasági partnerkapcsolatok éltetnek, néha a csőd és a népirtás se renditi meg, néha pedig a bankóval kitömött bizalom a szabadságakarat kinyilvánitásával szemben keresi az érvényesülést épp a kettészakitott etnikum egyesitése reményében.

Ilyenformán Sándor érveléséből nem éppen szándékával ellentétes következtetést lehet levonni? Ugy abból a bizalomból, ami demokratikus teljesitmény nélkül is javunkat szolgálta, mind az elvesztéséből, midőn gazdaságunk hozzáromlik szomszédainkéhoz, nem az következik, hogy a megoldás demokratikus óhaját jobb kiejteni a kisebbségi kérdés rendezésének előfeltételei közül? A siker mind nagyobb reménye nem ezt irja elő? 3 millió magyar érdeke nem azt kivánná, hogy arra ösztökéljük korányunkat, hogy csak előre a latin-amerikai diktatúrák útján, lesz nyugati partner, csak müködjék a gazdaság, vagy ha mégis összeomlik, a nyugati fülnek elég lesz néhány szovjetellenes szólam, s a bizalom helyreáll?! Higgyétek el barátaim, kormányunk nem menne át ellenzékbe...

Visszaforditva a szót komolyra, természetesen osztom Sanyi véleményét, hogy nemzeti kisebbségeink védelmére "demokratának kell lennünk", csupán másképp indokolnám meg, hogy miért. Mert a deklarációban - "legyünk demokraták" -, ma a legszélesebb körü konszenzus uralkodik, a politikai motivációk - azaz: a mélyebben alapozott cselekvési inditékok körül azonban jobb lenne rendet tenni, különben a konszenzus is kiüresedik, ahogy már a párizsi béketárgyalás idején is elég üres volt, s többek közt azért fordulhatott elő, hogy a szlovákiai magyarok kitelepitésével együtt lehetett a csehszlovák demokrácia érdemeire hivatkozni. A nyugati demokráciák már akkor is kettős mércével mértek. Egyféle demokrácia illette meg őket és valami másikfélét kértek számon azokon a barbár keletieken, akiknél a demokrácia intézményei csakugyan nem épültek ki, s igy ha fölmutattak egy emberies gesztust vagy a józan politikai számitásnak bármily csekély jegyét, már az is több volt, mint semmi. Azóta, az eltelt 40 évben, a kettős értékelés tökéletesedett, nem a demokrácia Közép- és Kelet-Európa országaiban. És nem a demokratikus külpolitika a Nyugat országaiban. Kevesebbet várnak tőlünk, de az igények leszállitása följogosit-e arra, hogy mi is beérjük kevesebbel? Elfogadjuk-e azt a kihivást, hogy társadalmi igazságaink alátámasztására nekünk csak egy ésszerüségre törekvő gazdaság meghirdetését kell fölmutatnunk, és máris hisznek nekünk. És ezen a szavahihetőségen múlhat-e 3 millió magyar sorsa? Ha fölvesszük ezt a keserves tyüt, már nem duzzoghatunk, amikor összeomló gazdaságunk romjai alól fölszálló por és füst a "gomolygó érdektelenség" közönyébe temeti igazságainkat, hiába igazságok azok.

Mielőtt érinteném az előadás egyik ilyen igazságát, hadd mondjam ki: ez a veszélye annak, hogy nem támasztjuk magunkkal szemben a demokráciának ugyanazokat a követelményeit, amelyeket a nyugati demokráciáknak egymással és velünk szemben is

támasztaniuk kellene, ha egyféle etalonnal mérnék a demokráciát. Ez az a hiba, amiről Szabó Zoltán beszélt, amit nem Hitler, hanem a nyugati demokráciák követtek el a párizsi béketárgyaláson. Ám a hibát ma már mi is a sajátunknak mondhatjuk. Mert ha történetésen Horthy márciusi kiugrása sikerül és Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélik a demokratikus jövő garanciája nélkül, akkor ugyan az "eredendő bün", ahogy Sanyi nevezi, nem jön létre, helyén azonban új kérdés keletkezik. Mi védi meg az ottani magyarokat, románokat, szászokat, midőn gazdaságunk hozzáromlik szomszédainkéhoz? És már előtte is? A demokrácia biztositékai ugyan nem, mert azok a magyarországi magyar többséget se védelmezték meg az antidemokratikus együttélés hátrányaitól, s a legnagyobb magyarországi kisebbség - akadigányok - emberi jogait se védelmezte a kétségkivül jobban működő gazdaság, még a reform meghirdetése és felfutása idején sem, mikor kezdett kiépülni a nemzetközi bizalom. Tehát az "Észak-Erdélyt finoman ellenpontozó Dél-Erdély" csakugyan "kétoldalról kiegyensúlyozott térség" lehet, ám az egyensúlyokat a mi oldalunkon a külgazdaság himbálná és csak "ettől nem maradhatott volna meg a kisebbségi ügy olyan egyértelmüen belügynek", ahogy Sándor mondja. S ez az "utópia" valóban "fonák", mert kielégitheti mindazokat, akik gazdasági régiókban gondolkodnak vagy nagy etnikai integrációkban, de nem elégitheti ki a demokratákat. És az elemi szükségleteket is sokkal jobban kielégiti, amit egyáltalán nem szeretnék csupán azért alábecsülni, mert a nyugati demokráciák egyik mérőrúdja szerint az Elbától errefelé kenyéren, kalácson és Trabanton is lehet mérni a demokráciát. Én a másik hiteles mértéket is használni szeretném, ami szerint minél több van kenyérből, kalácsból, Trabantból, demokráciából is, annál többre van szükség. Kivétel nélkül minden európai országban. A veszélyt tehát úgy is megfogalmazhatnám, hogy megengedjük-e magunknak, hogy hozzá züllünk a nyugati demokráciák értékcsuszamlásához? Vagyis, mig Sanyi azzal a reális veszéllyel számol, hogy gazdaságunk "hozzáromlik szomszédainkéhoz", addig én azzal a veszéllyel számolok, hogy értelmiségünk értékrendszere hozzálazul a nyugati demokrácia kettős értékrendszeréhez.

Miért tartom ezt közel egyenrangú veszélynek? Három okból. Először azért, mert a nyugati demokráciáknak inkább csak a külpolitikáját - s még ezen belül is inkább csak a "keleti politikáját", illetve a velük "nem egyenrangú országokkal" folytatott politikáját - jellemzi a kettős értékelés jóvoltából kialakult züllés. Belpolitikájuk megújitására viszonylag szilárdan állnak a polgári demokrácia intézményei. A nemzeti kisebbségek kérdése is alapfokon a belpolitika kérdéskörébe tartozik, hiszen csak akkor vállalhatnánk magunkra a határon túli magyarok jogainak demokratikus képviseletét, ha a magunk életének demokráciájára hivatkozhatnánk megföllebbezhetetlen igazságként. /Az előbb azért állitottam, hogy a demokrácia szempontjából irreleváns, hogy Horthy kiugrási kisérlete 1944 márciusában vagy októberében mondott-e csődöt, mert a belső élet demokratikus fedezete őszszel épp úgy hiányzott, mint tavasszal./ Azt hiszem ebben az értelemben mondja Bibó István "A békeszerződés és a magyar demokrácia" c. cikkében azt, hogy "Nem szabad elfelejtenünk, hogy a demokráciák külpolitikája és belső élete nem egy és ugyanaz. Amilyen óriási perspektivát nyit meg a demokratikus eszmevilág az államok belső életében, olyan messze van attól, hogy a nemzetek egymás közötti viszonyát is hasonló mértékben humanizálni tudja." Azonban, mondja Bibó, "a magunk dolgában le kell szögeznünk tisztán és világosan, hogy nekünk nem az angolszászok, az oroszok vagy a csehek kedvéért kell demokratának lenni, nem is területi kérdéseink miként eldöntéséért, hanem mindezektől függetlenül, egyesegyedül magunkért, a magunk népéért."

Másodszor azért tartom veszélyesnek, hogy az értelmiség engedjen a nyugati demokráciák léha, már-már elvtelen késztetésének, mert középfokon a nemzeti kisebbségek kérdése már külpolitika. De középfokon még csak a demokratikus értékek befogadásának, a termékenyitő külső hatásoknak félig-meddig külpolitikai kérdése. Azért külön kérdés az, ami a tiszta külpolitika és a tiszta belpolitika közti szférában nemcsak keletkezik, de a közvéleményformáló értelmiség hatására önálló politikai minőségét is elnyeri, mert itt vagyunk a passziv tanúi, ám az értelmezéssel és értékeléssel aktiv krónikásai annak a történelmi-szociológiai folyamatnak, amely valamennyi közép- és kelet-európai társadalomban lejátszódik. Folyamatot mondtam de fordulatra gondolok. Mert mig az elmúlt 4-500 évben a közép- és kelet-európai országok lassan, nagy kitérőkkel és visszaesésekkel, de az európai

demokrácia fejlődési útjait igyekeztek követni, addig az utóbbi évtizedekben mintha ellentétes irányba is elfejlődnének. Mintha elindult volna a leszakadási folyamat is; leválás Európáról, süllyedés lassan lefelé a harmadik világ országaiba. Még csak a balkanizálódásnak a tüneteit érzékeljük egyre sürübben magunk körül, a második gazdaságnak, a korrupciónak, a protekcionozmusnak azokat a szinptomáit, amelyek Taiwan vagy Szingapur társadalmát övezik. Közép- és Kelet-Európában még mindenütt vannak csoportok, amelyek az európai fejlődés demokratikus vonalához húznak, de már az ellenkezőjéhez is vonzódnak szociológiailag jellemezhető csoportok; igen, az ellenkezőjéhez is, hiszen a demokratikus értékek nélkül való fejlődés is fejlődés, a modernizáció egyik, a harmadik világ országaiban kialakult válfaja.

Az új szociológiai és történelmi határvonalakat keresztbe metszi azonban a mai világpolitika. A szuperhatalmak viszálykodása miatt a felvilágosodás eszméire épülő egyéni emberi jogok védelmezése is csődbe jutott - a nyugati nagyhatalmak azon fáradoznak, miképp szabadulhatnának meg a helsinki egyezmény emberjogi vállalásaitól, hogy a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokon a teljes szakitást elkerüljék -, hol marad hát a kollektiv jogok védelmezése, mely nemzetiségek emberi méltóságát adhatná vissza?

Harmadsorban pedig azért veszélyes engedni annak az igénytelenségnek, hogy a nyugati demokráciák bizalmára rászolgálhatunk tényleges demokratikus teljesitmény nélkül is, mert a nemzeti kisebbségek kérdése az érintett országok aktiv külpolitikája csakugyan. És mindegyik közép- és kelet-európai országban az értelmiségi elit lelkiismereti kötelessége, hogy a demokrácia egyetemes elveinek szerezzen érvényt, ha az egyes országok kormányai föláldozni készülnek nemzetiségi kisebbségeiket a nagyhatalmi politika oltárán. Európainak maradni akkor is, amikor Európa már nem ragaszkodik úgy se önmagához, se mihozzánk? Igen. Mert a védekezés a demokrácia fogalmának kiüresedésével szemben egyenlő a nemzeti kisebbségek védelmezésével.

Azzal engedném át a szót a fölszólalóknak, hogy rajtuk is múlik, mennyire tudjuk új tartalommal megtölteni a demokrácia régi fogalmát, rajtuk is múlik, életképes lesz-e a demokrácia a magyar kisebbséget fenyegető veszélyekkel szemben.

Bauer Tamás:

I.

NYOLC ÉSZREVÉTEL A KONGRESSZUSI IRÁNYELVEKHEZ

1. A kongresszusi irányelvek nyilvánosságra hozatalát eezúttal is felhivás kisérte: szóljunk hozzá, párttagok és pártonkivüliek egyaránt, legyen országos vita. Igaz, ezúttal sincs semmi biztositéka annak, hogy az észrevételeket figyelembe veszik, vagy akár komolyan megfontolják. Szó sem esik arról, hogy a hozzászólásoknak nyilvános fórumot kivánnának biztositani. A sajtó a nyilvánvalóan nagyszámú észrevételből, véleményből semmit sem ismertet.

Ami engem illet, korábbi tapasztalataim nem túl jók. Öt évvel ezelőtt terjedelmes hozzászólást nyújtottam be a XII. kongresszus irányelveihéz, amire azóta sem kaptam választ. Azt is csak visszahallottam, hogy vezető funkcionáriusok az értelmiségi szembenállás eseteként kezelték azt. Az enyhe retorzió, amiben részesültem /külföldi tudományos konferencián való részvétel megakadályozása/ ahhoz képest, ami máskor vagy másutt érhetett volna, persze nagyon kevés. Ahhoz képest, ami a hozzászólásra való felhivás után várható, nagyon súlyos.

Ha most mégis újra komolyan veszem a felhivást, miközben nem tudom, hogy akik kiadták, maguk komolyan veszik-e, annak két oka van. Az egyik: úgy érzem, van mondanivalóm, amit az Irányelvek fogalmazóinak és olvasóinak tudomására szeretnék hozni. A másik: barátaim, kollégáim közül sokan vannak hasonló helyzetben, s irásom talán hozzájárulhat gondolataink közös megfogalmazásához is.

2. Mindenekelőtt egy általános, a kérdések megközelitését érintő, ha tetszik szemléletbeli kérdést szeretnék szóvátenni. A kommunista pártapparátusok régi reflexe, hogy a szándékaik és a valóság közti eltérésért a "helyi szerveket", a "végrehajtást" hibáztatják. Rendszerint csak a bajok halmozódása, a feszültségek éleződése kényszeriti ki a mélyebb önvizsgálatot, amely elvezet a központi határozatok birálatához.

Az Irányelveket most az előbbi szemlélet hatja át. Explicit módon fogalmazódik meg ez a VI. 1. pontban: a /helyes/ politika "...képviselete és megvalósitása nagymértékben függ a határozatok végrehajtásának megszervezésétől és ellenőrzésétől. Munkánknak ma ez a gyenge pontja. Minden szinten nagyobb figyelmet kell forditani a munka megszervezésére, végrehajtására és ellenőrzésére." /24. old. a Népszabadság mellékletében./

Ilyen közelitési móddal találkozunk az Irányelvek gazdasági fejezetében például a kiegészitő gazdasági tevékenységben keletkező jövedelmek tárgyalásánál a III. 8. pontban: "Az e téren jelentkező kedvezőtlen jelenségeket le kell küzdeni, következetesen érvényt kell szerezni a rendelkezéseknek ..." /17. old./ /E passzus érdemi vitatására még visszatérek./

E közelitési mód hibás és veszélyes voltát már volt alkalmunk tapasztalni, újjáélodése napjaink fölöttébb aggasztó, aligha véletlenszerü jelensége.

3. Az Irányelvek az I.3. pontban megismétli a "kapitalizmus általános válságának mélyülésére" vonatkozó szokásos állitást. Ha ennek csak rituális jelentősége lenne, akkor akár át is szaladhatnánk felette. Az Irányelvekben azonban ennek szellemében esik szó gazdasági helyzetünk külső feltételeiről.

Mit is jelentene a "kapitalizmus általános válsága"? Azt, hogy a kapitalizmus már nem képes megfelelni a termelőerők fejlődése által támasztott új követelményeknek és ezért általános hanyatlás jellemzi, hogy viszszaszorul a szakadatlanul fejlődő szocializmussal szemben. Vajon érvényes ez a jellemzés napjaink kapitalizmusára? Aligha. Hogy a tőkés világgazdaság válságban volt, részben még van is, az fölöttébb valószinü. Erről tanúskodik a tömeges munkanélküliség, a pénzügyi rendszer bizonytalansága, az ÉszakDél ellentét éleződése stb. Csakhogy a rendszert egyidejüleg a mélyreható változások, a figyelemre méltó alkalmazkodóképesség jellemzi. Gyors technikai haladás és a társadalmi-gazdasági struktúrák hozzáigazodása az új helyzethez. Általános válságról beszélni abban az értelemben, ahogyan a sztálini politikai gazdaságtan a kifejezést használta, a mai kapitalizmust illetően nem indokolt.

Az nem vitás, hogy a magyar gazdaság nemzetközi környezetének egyik oldala éppen ez a válsággal küszködő tőkés világgazdaság, s hogy "a gazdasági épitőmunka külső feltételeinek" "a számbavehetőnél is kedvezőtlenebb" alakulásában nagy szerepe volt és van a tőkés világgazdaság válságának, a protekcionizmus és diszkrimináció erősödésének, a nemzetközi pénzügyi válságnak, a kamatlábak emelkedésének /ami időközben már megszünt/. /III. fejezet bevezetője, 11-12. old./

Ha azonban a külgazdasági környezetnek csak ezt az oldalát emlitjük, csak a nyugati protekcionizmust, diszkriminációt, pénzügyi válságot teszszük felelőssé a magyar gazdaságot kivülről ért vesztesegekért, akkor hamis képet adunk a nehézségek okairól. Márpedig az Irányelvekben ez történik. Eltérően számos szinvonalas belső anyagtól és a szakfolyóiratok egyikmásik cikkétől, a dokumentum említést sem tesz a KGST-országcsoport gazdasági problémáiról és a magyar gazdaságot erről az oldalról ért kedvezőtlen impulzusokról: a nyersanyag- és energiaszállitások növekedésének megszünéséről, a nagymérvü cserearányromlásról. Enélkül viszont nemcsak a jelenlegi helyzet nem érthető meg jól, de a perspektivák megitélésébe is hiba csúszhat. Nincs okunk ugyanis azt feltételezni, hogy a külgazdasági környezetnek ez az oldala az elkövetkező években kedvezőbben fog alakulni.

4. Az Irányelvek messze túlértékeli az elmúlt évek gazdasági eredményeit, amikor azt a helytálló megállapitást, hogy a fizetőképesség megőrzésére tett "erőfeszitések eredménnyel jártak", addig szélesiti ki, hogy. "A párt és állami vezetés az elmúlt években eredményesen irányitotta az ország gazdasági életét. A XII. kongresszuson kitüzött legfőbb gazdaságpolitikai célok teljesültek. Népgazdaságunk szilárdnak, teherbirónak, müködőképesnek bizonyult, egyensúlya javult..." stb. /III. fejezet bevezetője, 12. old./

A hetvenes évek végén a magyar gazdaság - több más KGST-ország gazdaságához hasonlóan - sajátos válságba került. Noha ennek a válságnak a legnyilvánvalóbb tünete a növekedési ütem példátlan mértékü és tartós visszaesése, ez esetben nem /nem csupán/ olyan ciklikus ütemcsökkenésről van szó, amilyenre korábban periodikusan sor került a magyar - és több más kelet-európai - gazdaságban. Eltérően a korábbi visszafogásoktól, ezúttal a beruházások, a termelés, az import növekedésének egy-két évi mérséklése nem volt elegendő ahhoz, hogy létrejöjjenek az új fellendülés feltételei. Azért indokolt válságról beszélni, mert az a fajta pazarló növekedés, amely a kelet-európai tervgazdaságokat a tervgazdálkodás bevezetése óta jellemezte, az új gazdasági feltételek - a szovjet nyersanyag- és energiahordozóforrások szükülése, a /mindkét viszonylatban/ radikálisan megváltozott árarányok, a pótlólagos munkaerő-források kimerülése, a környezeti ártalmak reális korlátként való megjelenése, a világpiaci versenyfeltételeknek új versenytársak fellépése folytán végbement romlása - mellett egyszerüen nem folytatható. Ez a tény fejeződött ki abban, hogy a rövid távú külgazdasági egyensúly csak a belföldi felhasználás stagnálása mellett tartható fenn több kis KGST-országban, köztük Magyarországon. Jogos ez esetben strukturális növekedési válságról beszélni.

Noha a hivatalos propaganda Lengyelországot kivéve mindenütt - 1980 augusztusáig ott is - elzárkózott a válság beismerésétől, a magyar gazdaságpolitika helyesen látta a dolog lényegét, amikor a hetvenes évek végén meg-

hirdette az új növekedési pályára való áttérés szükségességét.

A hetvenes évek végén azután ehhez a mély válsághoz további gond járult: az akut fizetési válság. Ez ismét kettős természetü volt. 1981-1983-ban a nyugati bankok megváltozott magatartása /és az, hogy egyes "barátaink" visszavonták betétjeiket az MNB-ből/ kétségessé tette a fizetőképesség megőrzését, s annak veszélye fenyegetett, hogy átütemezésre kényszerülünk. Miután ez a veszély elmúlt, helyreállt ugyan a nem-rubel viszonylatú fizetési mérleg egyensúlya, de ennek talpköve a Szovjetunióval folytatott dollár-forgalomban a magyar élelmiszer-szállitások révén elért aktivum lett. Minthogy a vonatkozó egyezmény 1985-ben lejár, kérdéses maradt, hogy vajon kész-e a Szovjetunió továbbra is dollárral fizetni ezekért az élelmiszer-szállitásokért, fenntartható-e a nem-rubel viszonylatú kereskedelmi és fizetési mérleg erre épülő aktivuma. 1984 végére ebben is kedvező megállapodás született, a fizetőképességi válság tehát megszünt.

Csakhogy ez távolról sem jelenti a strukturális növekedési válság meghaladását, az új növekedési pálya megtalálását. Ezt ismerik el a hivatalos értékelések, amikor rámutatnak, hogy a külső egyensúly helyreállitását egyelőre - a szándékoktól eltérően - nem annyira javuló teljesitményekkel, mint inkább a belső felhasználás visszafogásával; nem annyira az export növelésével, mint inkább az import mérséklésével értük el. Még az 1984-es exporteredmények /az exportvolumen növelése/ is ott jelentkeztek /kohászati, vegyipari, könnyüipari tömegtermékek/, ahol - a kedvezőtlen hatékonyság miatt - távlatilag az export visszafogása lenne kivánatos, mig a gépipar export-teljesitménye különösen gyengének bizonyult.

Az elmúlt éveket az export mindenáron való erőltetése és a gyakorta ésszerütlen importhelyettesités, a belső piacon pedig a hiányok elszaporodása jellemezte. Nem vitatható ennek kényszerü racionalitása a rövidtávú cél, a fizetőképesség megőrzése szempontjából. Az azonban már súlyos hiba lenne, ha figyelmen kivül maradna, hogy ennek következtében minden bizonnyal tovább romlott a magyar termelés és külkereskedelem hatékonysága, versenyképessége. A beruházások és az anyag- és féltermékimport többéves korlátozása szükségképpen növelte a bennünket a fejlett országoktól elválasztó müszaki rést. Miközben a világban feltartóztathatatlanul tör előre az elektronika alkalmazása, a magyar kormányprogram ennek fejlesztését a már sokszor kudarcot vallott és erre kiváltképp alkalmatlan KGST-autark irányzat keretében, hazai gyártás erőltetésével irányozta elő.

Az Irányelvekben a gazdasági eredmények bemutatása a korábban idézett hely után a következőképpen folytatódik /a III. fejezet bevezetőjében/: "Bővültek és korszerüsödtek a szocializmus anyagi-müszaki alapjai, gyarapodott a nemzeti vagyon. A termelékenység a nemzeti jövedelmet meghaladó ütemben növekedett. Csökkent a fajlagos anyag- és energiafelhasználás, a termeléshez felhasznált import. A népgazdaság jobban igazodott az intenziv gazdasági fejlődés követelményeihez, a gazdálkodás rugalmasabbá vált." /12. old./

Ennek a passzusnak külön-külön szinte minden mondata megállja a helyét /talán az utolsó mondat nem/. Együtt azonban, mint átfogó értékelés, már hamis:megkerüli a lényeget, azt, hogy nem következett be áttörés a gazdálkodás hatékonyságában, a versenyképességben.

Jól illusztrálja ezt az ipar eredményeinek taglalása. Az Irányelvek szerint "Nemzetközileg is elismerik a magyar járműipart, aluminiumtermelést, gyógyszereket és kozmetikumokat, orvosi müszereket, valamint a híradás, és vákuumtechnika termékeit." /12. old./ Nos, ez a "nemzetközi elismerés" csak a protekcionizmussal védett KGST-piacon egyértelmü. A valódi versenypiacokon a magyar termékek többnyire csak az igénytelenebb piaci szegmensekbe, az alsó árkategóriákba tudtak bejutni. Ugyanakkor nálunk alacsonyabb szintről induló országok ipara jut be igényesebb részpiacokra, magasabb árkategóriákba.

Ilyen körülmények között relativ helyzetünk elkerülhetetlenül romlott. Egy olyannyira világpiacra /keleti és nyugati világpiacra/ utalt,

a világpiacról élő ország számára, mint Magyarország, a relativ romlás abszolút romlást is jelent, amint arról az elmúlt években volt módunk megbizonyosodni.

Szó sincs tehát arról, hogy teljesültek volna a fő gazdaságpolitikai célok, például hogy rátaláltunk volna az "új növekedési pályára". Aligha véletlen, hogy a jelszó ki is került a forgalomból. A fizetési válság meghaladása egyáltalán nem jelenti a strukturális növekedési válság meghaladását. Az életkörülmények nehezedését, a reálbérek csökkenését az ország lakossága sem tudja "eredményes gazdaságpolitikaként" érzékelni. Az az optimista helyzetértékelés, amely az Irányelvek III. fejezetét vezeti be, a hetvenes évek végének lengyelországi sikerpropagandájára emlékeztet, és félő, hogy ahhoz hasonlóan irritálja a közvéleményt.

5. Amikor a Mozgó Világban 1982-ben megjelent cikkemben a kelet-európai tervgazdálkodás általános válságának neveztem ezt a strukturális növekedési válságot, azt kivántam érzékeltetni, hogy e tervgazdaságok adott müködési módja, gazdasági mechanizmusa determinálja azt a pazarló növekedési irányt, amely nem folytatható az új feltételek mellett, továbbá hogy nem érzékelhető olyan megújulási készség, amelynek talaján sor kerülhetne a gazdasági mechanizmus mélyreható átalakitására, amely megalapozhatná a pazarló növekedési iránytól való eltérést és igy a válság meghaladását. Azok az intézkedések, amelyekkel a nyolcvanas évek elején a kisvállalkozás lehetőségeit teremtették meg Magyarországon, fontos elemei lehetnek egy ilyen átalakulásnak. Hasonlóképpen fontos elemei lehetnek az átalakulásnak azok az intézményi változások is, amelyeket az évtized közepén kivánnak a vállalatok irányitásában megvalósitani. Lehetnek - de csak akkor, ha ehhez létrejönnek a megfelelő feltételek a gazdasági mechanizmus egészében és a politikában.

Ami a <u>kisvállalkozás</u> konszolidációját illeti, három körülmény tünik különösen fontosnak. Ahhoz, hogy a kisvállalkozók tisztességes úton folytathassák tevékenységüket, arra van szükség, hogy a szükséges anyagokhoz, eszközökhöz legálisan hozzájuthassanak a hivatalos piacon, tehát a hiánygazdaság további visszaszoritására van szükség. Másodszor, paradox módon: az állami és szövetkezeti szektor rugalmasabb, fokozottan teljesitményorientált müködése, képessége a jobb teljesitmény jobb megfizetésére előfeltételei annak, hogy a kisvállalkozók ne legyenek gyanú övezte idegen elemek a gazdaságban és a társadalomban. Végül, harmadszor, a vezető szervek és propagandájuk egyértelmü állásfoglalására lenne szükség a kisgazdasági szféra társadalmi szükségességét, az önálló vállalkozáshoz kapcsolódó magasabb jövedelmek elfogadhatóságát illetően.

Sajnos e három feltétel nem teljesül egyértelmüen, és újabban egyre kevésbé teljesül. A hiányokra, az azokkal járó visszaélésekre egyre gyakrabban válaszol a monopóliumok korlátozása helyett a verseny korlátozásával a gazdaságirányitó apparátus. /Ennek számtalan példája közül elegendő a lánckereskedelmet tiltó rendszabályokra utalni./ Az egyértelmü állásfoglalás a kisvállalkozás mellett az Irányelvekből is hiányzik, azt csak mint "kiegészitő-kisegitő" tevékenységet ismerik el. Hiányzik a gazdaság többszektorúságának mint állami, szövetkezeti és kisméretü magántulajdon egymásmellettiségének elismerése: a tulajdonviszonyok tárgyalásánál, a II.1. pontban az Irányelvek az állami és szövetkezeti tulajdon mellett csak személyi tulajdont ismer el. /7. old./ A II.2. pontban, a 8. oldalon ugyan szó esik a kisárutermelőkről, a magánszektorról, amelynek részaránya 4-5 százalék és "valóságos társadalmi igényeket elégit ki, hasznos szerepet tölt be", de a tulajdonviszonyok tárgyalásánál ez hiányzik. Ugyanakkor a "kiegészitő-kisegitő" tevékenységgel kapcsolatban az Irányelvekben hangsúlyt kap a következő: "Intézkedéseket hoztak a szocialista gazdálkodástól idegen, káros jelenségek, a tisztességtelen gazdálkodás és haszonszerzés visszaszoritására, a fegyelem megszilárditására, de ezek hatása még kevéssé érzékelhető". /II. fejezet bevezetője, 12. old./ Ez a megfogalmazás

ismét negativ szinben tünteti fel a haszonszerzést, és azt érzékelteti, hogy a korlátozó intézkedéseket a jövőben még erősebben fogják érvényesiteni. A III. fejezet 8. pontjában a kiegészitő tevékenységekkel kapcsolatban ismét előkerülnek a kedvezőtlen jelenségek, melyeket "... le kell küzdeni, következetesen érvényt kell szerezni a rendelkezéseknek, és el kell érni, hogy a személyi jövedelmek a teljesitményekkel arányosak legyenek"; /16. old./ Emlékeztetni kell arra, hogy árutermelő társadalomban ez nem kivitelezhető, hiszen a különböző munkateljesitmények csak a béreken, jövedelmeken keresztül mérhetők össze. Különböző jellegü - munkavállalói illetve vállalkozói - jövedelmek esetén teljesen értelmetlen a "teljesitményekkel arányos" jövedelemarányok számonkérése. E mondat mögött csak az az igény húzódhat meg, hogy legyenek alacsonyabbak a kisvállalkozói jövedelmek, illetve, hogy a társadalom ne ismerje el vállalkozói jövedelemmel a vállalkozói tevékenységeket.

Az adóteher legutóbbi emelése alighanem ezt a "jövedelem-bearányositást" célozza. Bizonyára a kisvállalkozók megfélemlitését szolgálja az a zajos sajtókampány is, amely a rendőrségnek az engedély nélküli kereskedéssel illetve a vesztegetéssel szembeni /a két, különböző jellegü dolgot összemosó/ fellépését övezi. Ha ezek nyomán vissza fog szorulni a kisvállalkozás - mint a hetvenes évek közepén a tsz-melléküzemek és a háztáji, akkor ettől senki sem fog jobban járni, viszont az eredmény ugyanúgy hátrányos lesz a gazdaság és a társadalom egészére nézve, mint akkor volt. Kár.

Harmadik feltételként az állami és szövetkezeti szektor gazdasági mechanizmusának rugalmasabbá, teljesitmény-orientálttá válását emlitettem. Erről lesz szó a következőkben.

6. Vajon számithatunk-e a gazdasági mechanizmus olyan mélyreható átalakulására, ami alapot adna a hatékonyság, versenyképesség ugrásszerü javulására, a kivánatos új növekedési pályára való áttérésre, a világgazdaság fejlődési irányaitól való elszakadás, a technikai és gazdasági degradálódás elkerülésére?

Az 1984 áprilisi határozatot megelőzően többéves vita folyt a reform továbbvitelének miként jéről. Az alapkérdés az, hogy ugyanolyan változásokra kerül-e sor, mint amilyenre 1968 óta 1971-ben, 1976-ban és 1980-ban, vagy olyan mélyreható változásokra, amelyek képesek érdemben módositani a gazdálkodók viselkedését. /Másfél évtized tapasztalata ugyanis világossá tette, hogy a szabályozó-módositások erre nem alkalmasak./

Az áprilisi határozat /"Állásfoglalás"/ kétségtelenül kompromisszum volt. Ennek egyik oldala, hogy elvetették nemcsak a "második reform" gondolatát, de még a "komplex", "átfogó" továbbfejlesztés kifejezést is. Ezzel összhangban a politikusok egyre inkább a kontinuitást állitották előtérbe aggazdasági mechanizmus fejlesztésében, a kontinuitást azzal a másfél évtizeddel, amikor megrekedt a gazdasági reformfolyamat. Ez a szemlélet érvényesül az Irányelvekben is, amikor a bevezető rész visszamenőleg is bagatellizálja a reform jelentőségét, azt csak mint "a népgazdaság irányitásának korszerüsitését" emlitve meg /4. old./, s nem különbözteti meg azt még a szóhasználattal sem a nálunk korábban, illetve más KGST-országokban végrehajtott reform-helyettesitő átszervezésektől, mutatószám-játékoktól.

Másfelől azonban az áprilisi határozat mégis csak olyan "csomag" volt, amely a gazdasági mechanizmus valamennyi elemére - a szabályozókra, a tervezési rendszerre, a szervezeti-intézményi rendszerre - kiterjedt. Nagy eredménynek tekintendő az új vállalatirányitási formák: a vállalati tanács illetve választott vezetőség által vezetett vállalat koncepciójának elfogadása is.

Mindamellett háromnegyedév elteltével úgy tünik: többé-kevésbé hatásos volt az az átfogó ellenállás, amely a reformtörekvésekkel szemben érvényesült.

Mindenekelőtt az ágazati minisztériumoknak sikerül a közüzemi vállalatokon túl a kompetitiv szféra nagyvállalatainak egy részét is az államigazgatási irányitású vállalatok között tartani. De a változtatások céljai az új formákba átsorolt vállalatoknál is csak nagyon korlátozottan valósulhatnak meg.

Az új vállalatvezetési formák rendeltetése az lenne, hogy számottevően lazuljon a vállalati vezetés hierarchikus függősége az államapparátustól, és megvalósuljon a vállalati vezetés bizonyos fokú alulról jövő dolgozói ellenőrzése. Ahelyett azonban, hogy a konkrét megoldások kiépitése során a hierarchikus függőség újraéledésével szemben és az alulról való ellenőrzés manipulálása, formálissá válása ellen iktattak volna be bizonyos garanciákat, ennek ellenkezője történt. A minisztériumok "alapitói többletjogai", vétójoga, a törvényességi felügyelet és részben a piacfelügyelet hozzájuk kerülése kérdésessé teszi, hogy valóban csökken-e a vállalatok hierarchikus függősége. Nem véletlen - és ezt az egész jelenlegi fázis szempontjából az egyik legsúlyosabb mozzanatnak tartom -, hogy igen sok vállalati vezető az új vállalatvezetési formákban egyáltalán nem az államapparátustól való függőség mérséklődését érzékeli, hanem csak az úfajta, alulról való függés létrejöttét a választás révén, és ezért szembenáll az új formákkal. Márpedig micsoda reformtörekvés az, amelynek még a vállalati vezető réteget sem sikerül maga mellé állitania?

A másik oldal: nem hogy nincsenek biztositékok az újfajta vállalati demokrácia formálissá válása, manipulálása ellen, de inkább az ellen teremtettek garanciákat, hogy az új vezetési formák valódi demokratikus tartalmat nyerjenek. Az egyik biztositék maga az a propaganda, amely minduntalan azt hangsúlyozza: nincs szó semmiféle önigazgatásról, az új formák nem jelentenek változást az állami tulajdonban. A másik, és legfontosabb garancia az, hogy a reformtörekvésekkel végig következetesen szembenálló "szakszervezeti" hierarchiának végül is sikerült biztositania a maga dominanciáját a vállalati tanácsok és választott vezetőségek létrejötténél. Ezt tették nyilvánvalóvá, amikor bizalmi testület választotta az első "kisérletképpen" választott igazgatót a győri Glovitánál, és amikor a jelölést a végleges rendezés is a szakszervezeti hierarchia kezébe adta.

A másik ok, amely miatt a vállalati vezetők nem érzékelik, hogy az új vállalatvezetési formák önállóságuk számottevő növelését jelentenék, s amely miatt azok várható megvalósulását illetően nem lehetünk optimisták, az, hogy a gazdasági mechanizmus egyéb elemei nem teremtenek kedvező környezetet az új vezetési formák érvényesülése számára.

Ami a tervezési rendszert illeti, nem sikerült kitartani a munka korai fázisában megfogalmazott elv mellett, hogy a népgazdasági és vállalati tervek között nem lehet intézményesitett kapcsolat. Ez a mondat a szövegekből végül kimaradt, s ami még fontosabb: a gyakorlatban éppen 1984-ben nyert polgárjogot a minisztérium és a vállalatok közötti "megállapodás", "teljesitményszerződés".

A közgazdasági szabályozás változtatásait sem sikerült összhangba hozni a vállalatok vállalkozói önállóságának követelményeivel. Három mozzanatot emelek itt ki, mellőzve egy területet, a bérszabályozást, ahol nem tudom ma áttekinteni, hogy mi várható az új formáktól. A jövedelemszabályozási rendszer módositásait találóan jellemzi az a paradoxon, hogy minden változik és közben nem változik semmi. Az erőforrás-arányos elvonások súlyának növelése olyan mesterséges differenciálódást fog teremteni a vállalatok között, amely a gyakorlatban aligha lesz tolerálható. Elvégre korábban az enyhébb, "természetes" differenciálódás sem bizonyult elviselhetőnek. A kivételek, engedmények körüli alkudozás igy szükségképpen fennmarad. A differenciálódás mesterséges fokozását az erőforrás-arányos

elvonásokkal kifejezett "mühibának" tartom, aminek következtében az eredeti szándék - a teljesitmény szerinti differenciálódás fokozása - alighanem visszájára fordul majd.

Amennyire ma látható, a banki hierarchiának is sikerült elháritania a monopolhelyzete elleni támadást. A korlátozott decentralizálás nem érinti a monopóliumot, hiszen a leválasztott egységek olyan hitelmüvelettekkel foglalkoznak, illetve olyan ügyfeleknek nyújtanak hitelt, amelyekkel, illetve amelyeknek a "maradék" MNB nem. Nem történt tehát változás a vállalatoknak az MKB-vel szembeni kiszolgáltatottságában, ami pedig 1968 óta a vállalatok államigazgatási függőségének egyik legfontosabb s talán a leghathatósabb eleme.

Az árrendszerrel kapcsolatban sajátos kettősség van kirajzolódóban, amely bizonyos értelemben a hetvenes években, az 1980-as árrendezést megelőzően uralkodó állapotokra emlékeztet. A gazdaságpolitika egyfelől meghirdette az ún. "kompetitiv" árelv ésszerütlen kötöttségeinek fokozatos felszámolását, ugyanakkor másfelől le kivánják szoritani az inflációs rátát, ami elkerülhetetlenül a szabad ármozgások informális megakadályozásába torkollik. Ezt igéri a tisztességtelen gazdasági magatartás tilalmáról szóló új törvény, különösen annak értelmezése vagy az áremelések bejelentési kötelezettségének kiterjesztése.

Ebben az összefüggésben indokolt kitérni a politika és az infláció viszonyára. Az Irányelvekben hiába keresünk világos állásfoglalást. Ez alighanem kompromisszum a közgazdasági racionalitás és a SZOT-nak az árak befagyasztására irányuló követelése között. A sajtóban, beszédekben, propagandában viszont erősödik az áremelésekkel - nevezetesen a szabad árak emelésével - szembeni hangulatkeltés.

Azt hiszem, itt fölöttébb tisztességtelen praktikáról van szó. Az az infláció, amely 1979 óta megy végbe Magyarországon, érthető módon egyre jobban ingerli az ország lakosságát. Aki a magyar népgazdaság makroökonómiai kérdéseiben járatos, az tudja, hogy ez az infláció alapjában véve azt a csereárányromlást finanszirozza, amely a múltban - mindenekelőtt tőkés relációban - és a jelenben - mindenekelőtt szovjet relációban - érte illetve éri az országot. A korábbi csereárányromlás finanszirozására felvett hitelek és kamataik törlesztése, illetve a mai csereárányromlás többletexporttal való ellensúlyozása évről-évre számottevő exporttöbblet elérését kivánja meg. /Még azokban az években is, amikor folyó áron importtöbbletünk volt illetve szovjet viszonylatban van, akkor is gyorsabban kell/ett/ növekednie az export volumenének, mint az importénak./ Ilyen körülmények között a belföldi kereslet szükségképpen gyorsabban nő, mint a belföldi kinálat, és ezért van infláció. Nem véletlen, hogy az infláció nagyobbik része az, amit központi árintézkedésekkel érnek el. Ezt az összefüggést azonban nem mindenki látja át, és - különös tekintettel a szovjet viszonylatú csereárányromlás szerepére - a propaganda sem szivesen teszi világossá. /Hoós János államtitkár világos cikke a karácsonyi Népszabadságban kivétel volt./ Ezt az alapösszefüggést homályban hagyni, és közben a szabadárak emelésére irányitani a propaganda tüzét, a lakosság ingerültségét - ez az, amit tisztességtelen praktikának neveztem, s ami az árstop követelésében is megnyilvánul.

Az eredmény - ismétlem - csak az árak további megmerevitése, a jövedelmezőségi arányok "torz" voltának, megbizhatatlanságának fennmaradása lehet, ami megint csak kérdésessé teszi a vállalati önállóság növelésével, a vállalkozás szabadságával kapcsolatos elképzelések realitását.

7. Amennyire háttérbe szorul, amennyire elmosódik az Irányelvekben gazdasági bajaink megoldásának fő eszköze, a reformpolitika következetes továbbvitele, annyira határozottan fogalmazódik meg a gazdasági fejlődés élénkitésének, "dinamizálásának" programja, igérete. Már az egész dokumentum bevezetőjében, a következő évek fő feladatainak megjelölésénél megjelenik "a gazdasági fejlődés fokozatos élénkitésének" igérete. A III.

fejezet bevezetőjében azután, a korábban birált optimista helyzetképet követően a gazdaságpolitikai és életszinvonal-politikai fejezet vezérmotivumaként tér vissza: "A következő években élénkiteni kell a gazdasági fejlődést." Az optimista helyzetértékelés talaján a dokumentum úgy véli: "A fejlődés meggyorsitásához szükséges feltételek adva vannak vagy megteremthetők. Terjed és erősödik a követelményekhez igazodó felelős gazdálkodás. Folyamatban van az ehhez szükséges irányitási és intézményrendszer kialakitása. Nagy tartalékaink vannak az energia- és anyaggazdálkodásban, a minőség javitásában, a gazdálkodási, a munka- és technológiai fegyelem erősitésében, a szervezettség javitásában. Mindezek a gazdasági fellendülés új forrásait nyithatják meg." /13. old./

A dokumentum a továbbiakban a feltételezett dinamikusabb növekedés eredményeit mindjárt el is osztja. A III. 1. pontban állást foglal a beruházási hányad emelése mellett; "A feltételek megteremtésével növekedjen a beruházásokra forditott összegek aránya." /13. old./ A III. 2. pontban mindjárt el is kötelezi magát egy sor kiemelt fejlesztési cél mellett. Hint már oly sokszor, ágazatokat, alágazatokat jelölnek meg, a hatékonyságtól, versenyképességtől függetlenül.

A IV. fejezet életszinvonal-emelkedést igér: "A következő tervidőszakban a gazdasági fejlődés élénkitésével, jobb gazdálkodással, a teljesitmények növelésével, a munkafegyelem javitásával meg kell alapozni az életszinvonal érzékelhető emelkedését..." /17. old./

Az az optimizmus, amely az Irányelvekben megfogalmazódik, gyors visszhangra talált az országban. Ennek fokmérője Árkus József Dereng cimü gloszszája a szilveszteri Népszabadságban. Ez az irás alighanem az Irányelvek és más hivatalos megnyilvánulások népszerü olvasatát tükrözi, amikor az alagútban haladó vonat analógiáját folytatva igy hangzik: "...most már tényleg közeledünk az alagút végéhez, a mozdony vezetőfülkéjéből állitólag már látni." Vajon valóban látni vagy csak áltatják magukat vele? Én attól tartok, hogy az utóbbiról van szó.

Érthető persze, ha a félévtizede tartó növekedés-visszafogás után elfogyott a politikai vezetés türelme. Hiszen nemcsak nekik, az egész társadalomnak elege van a különféle megszoritásokból, a reálbérek csökkenéséből, az életkörülmények sok vonatkozásban tapasztalható romlásából. Jogos a müszakiak, gazdasági vezetők türelmetlensége is azzal kapcsolatban, hogy a beruházások visszafogása nyomán fokozódik technikai lemaradásunk. Ugyanakkor a technikai fejlődés a nyugati világban meggyorsult, s a tőkés világban a válságot már lassan fellendülés váltja fel. Mi több, az elmúlt két évben néhány KGST-országban is magasabb növekedési ütemet jelentettek, s mintha ezek az országok túljutottak volna a mélyponton. Mi miért ne lehetnénk túl rajta öt évi megszoritó politika után?

Ami a Szovjetunió, Csehszlovákia és más KGST-országok gazdasági eredményeit illeti, nincs mód ehelyütt annak sokoldalú bizonyitására, hogy miért nem következett be náluk fordulat, miért indokolatlan ott a vezetés elégedettsége, sikerpropagandája. Csak leszögezem: szerintem nem történt minőségi változás, a mutatók javulása részben látszólagos, részben átmeneti. Számunkra azonban nem is ez a fontos. Nekünk azt kell szem előtt tartanunk, hogy noha valóban jó lenne, ha öt-hat év után már felhagyhatnánk a visszafogás, a megszoritások politikájával, az 1978-as gazdaságpolitikai irányváltás óta eltelt időszakban nem jöttek létre ennek elengedhetetlen feltételei.

Aligha lehet ma már eldönteni, hogy egyáltalán meg lehetett-e volna teremteni ez alatt a fél évtized alatt e feltételeket. Mindenesetre biztosan sokkal többet lehetett volna tenni, ha a gazdaságpolitika nem próbálja először csak növekedési ütemcsökkentéssel megoldani az ország gondjait, hanem - a növekedési ütemcsökkentés mellett - mindjárt a gazdasági reform továbbvitelét is napirendre tüzi, s következetesebben, egyértelmübben teszi azt már 1979-től, mint akár most, 1985-től. 1979-80-ban azonban a növekedés visszafogása és az árreform állt a gazdasági vezetés figyelmének előte-

rében. Erre az időszakra esett ugyan a kisvállalkozás lehetőségeinek megteremtése, de a szocialista szektor mechanizmusának változtatása a gazdaságirányitás "komplex továbbfejlesztésének" előkészitése évekig állt. Váratott magára a külgazdasági politika felülvizsgálata is. A nemzetközi pénzügyi intézményekhez történő csatlakozás elhatározásához a szovjet olajszállitások csökkenése által kiváltott sokkhatásra volt szükség, s ez az elhatározás tényleg az utolsó pillanatban jött ahhoz, hogy még elkerülhessük az 1982-es szituációban az átütemezést. Ekkor már meggyorsult a gazdaságirányitás továbbfejlesztésének előkészitése, viszont a politikai légkör is romlott, elhallgattatták a nyilvános vitát, s csak sokkal "puhább" kompromisszum jöhetett létre, mint amilyenre szükség lett volna, s amilyenben egy-két évvel korábban még reménykedni lehetett.

Mindenesetre az elmúlt öt-hat évben nem jöttek létre az új fellendülés feltételei. Hogy a következő néhány évben létrejönnek-e, azt ma még nem lehet tudni. Én a reformlépések felemás volta miatt nem tartom valószinünek. Egyelőre azonban - ismétlem - nem jöttek létre, és ezért a dinamizálás, az élénkités meghirdetése rendkivül veszedelmes. Különösen azzá teszi, hogy mindjárt a fogyasztás és a beruházások növekedését is megigérték, ami a gyakorlatban, az éves tervezésben azt fogja jelenteni, hogy elosztják azt, amit azután meg sem termelünk.

Tudom, a tervezők hangsúlyozzák: csak akkor kerülhet sor az élénkitésre, ha a feltételek meglesznek, ha az előirányzott hatékonyságjavulás megvalósul. De hadd emlékeztessek a múltra. Az elmúlt három évtizedben legalább kétszer született hasonló döntés arról, hogy hosszabb-rövidebb visszafogás után újra gyorsitani kell: 1959 márciusában és 1976 decemberében. Mindkét esetben hangsúlyozták: a gyorsitás csak a szükségletekkel összhangban levő, eladható, jó minőségü, kedvező hatékonyságú termelésnél indokolt, nem szabad megengedni a mennyiségi szemlélet újjáéledését stb. E figyelmeztetések mégis mindkét esetben hatástalanok maradtak, a gyorsitási határozatokból mindenki csak a gyorsitásra való felszólitást vette komolyan, meg azt, hogy újra többet lehet beruházásra, közületi kiadásokra költeni, bérként kifizetni. A megszoritásokra a legtöbben csak legyintettek. Vajon miért lenne ezúttal másképpen? Egy bizonyos: a gazdasági mechanizmus átalakitásában tapasztalható bizonytalanság mellett nem éreznek a gazdálkodók olyan szoritást, hogy csak hatékony, versenyképes növekedést engedjenek meg maguknak.

Félő, az eredmény ugyanaz lesz, mint 1960-ban vagy 1977-1978-ban: az egyensúly felborulása. Ugyanaz, csak ezúttal "magasabb szinten", kiélezettebb helyzetben.

Azt hiszem, a dinamizálás, élénkités meghirdetése az Irányelvek leginkább veszedelmes pontja. Fel kell vetni itt a felelősség problémáját. Amikor öt éve a XII. kongresszusi irányelvekhez szóltam hozzá, a múltra vonatkozóan vetettem fel a felelősség kérdését. Most a jövőt illetően indokolt erről beszélni. Ha most politikusok és a gazdaságirányitás vezető tisztviselői meghirdetik az élénkités programját, a még meg sem haladott válság néhány éven belüli kiéleződését kockáztatják. A politikusok talán nem látják át ezeket a makroökonómiai összefüggéseket, talán nem értik, hogy miközben az akut fizetési válságon túl vagyunk, a strukturális növekedési válságból nem jutottunk ki. /Bár azt ők is érzékelhetnék, hogy amit most csinálnak - a javasolt reformprogram megszeliditése és ezzel hatástalanná tétele és ugyanakkor a növekedés gyorsitása, életszinvonal-növekedés beigérése -, az egészen más bázison és sokkal óvatosabban, de a dolog lényegét tekintve ugyanaz, mint amit Gierekék csináltak/ Csak mig ők a hamis sikerpropagandával végezték, ma nálunk a hamis sikerpropaganda a kiindulópont./ A gazdaságirányitás vezető tisztviselőinek azonban tudniuk kell ezt - még ha más szavakkal fogalmazzák is meg maguknak -, ezért övék a felelősség nagyobb része is.

8. Az utóbbi fél évtized nehézségei, a belföldi felhasználás csökkenése természetesen hátrányosan érintették az életszinvonal alakulását. Az Irányelveknek az életszinvonallal foglalkozó IV. fejezet élén álló mondata, miszerint "A XII. kongresszusnak az életszinvonal megőrzésére, az életkörülmények

javitására vonatkozó határozatai társadalmi méretekben teljesültek" /17. old./, elmossa azt, hogy a VI. ötéves terv a reálbérek szintentartását és a fogyasztás növelését irányozta elő, mig ténylegesen - ahogyan az Irányelvekben is olvasható - a reálbérek csökkentek, és a reáljövedelem, a fogyasztás szinvonalát sikerült megőrizni. Az "egyes rétegek megélhetése nehezebbé vált" formula nem tükrözi, hogy milyen széles körnek stagnál vagy csökken az életszinvonala, és hogy milyen mértékben súlyosbodnak egyes szociális feszültségek.

Ha emellett kétségeink vannak azt illetően, hogy meglesznek-e a soron következő években az életszinvonal érzékelhető emelkedésének feltételei, akkor fenntartással kell fogadnunk azt az igényt is, hogy "...a lakosság jövedelmenek növekedésén belül - az alapvető szociális ellátás sérelme nélkül - a munkajövedelmek alakulására kell a nagyobb figyelmet forditani." /17-18. old./ Nem egyszer meghirdették ezt már, és azután nem valósult meg. Nem hiszem, hogy a következő évek továbbra is szükös lehetőségei mellett lehetne és helyes volna annyira takarékoskodni a társadalmi juttatásokkal, hogy a munkajövedelmek itt javasolt előtérbe állitása megvalósulhasson.

Az Irányelvek IV. 3. pontjában - a munkajövedelmek preferálásával összhangban - az fogalmazódik meg, hogyaa társadalmi juttatások rendszerét "jobban összhangba kell hozni anyagi lehetőségeinkkel, és fokozottabban kell érvényesiteni a rászorultság elvét, a társadalmi igazságosságot". /18. old./ Ha ez azt jelenti, hogy a juttatások objektiv kritériumok alapján /"állampolgári jogként"/ való igénybevételét szükségképpen szubjektiv egyéni mérlegelés váltja fel, akkor ez veszélyes tendencia lenne. Félő, hogy e mérlegelés során az "érdemek" is szerephez jutnának, ami pedig a szociálpolitikában nem indokolt, és éppen a leginkább elesettek esélyei csökkennének.

Hasonló tendencia nyerhet az eddigieknél is jobban teret a lakáselosztásban, ha - a mi intézményi struktúránkban - olyan elvet hirdetnek meg, hogy "a lakáshoz jutás feltételeinek alakitásában jobban figyelembe kell venni az egyének teherbiró képességének különbségeit. A vállalatok, intézmények jobban támogassák dolgozóik lakáshelyzetének javitását." /19. old./ Ha az állami "segitség" mérséklését ismét a munkahelyi támogatás szerepének növelésével ellensúlyozzák, akkor a szociális helyzettel szemben újra a munkahelyi érdemek, ott elért pozició szerepe növekszik meg a lakáshoz jutásban, ami társadalmilag nem kedvező tendencia. A feltételek differenciálása az eddigiekben mindig kétes hatásokkal járt. Nem örvendetes, hogy mig a néhány évvel ezelőtti lakásreform helyesen közelitette a családiház-épitők feltételeit azokéhoz, akiknek módjuk volt szervezett, telepszerü lakásépitésben részt venni, a helyi tanácsok által juttatott legújabb kedvezmény ismét nem vonatkozik a családiház-épitőkre, ismét indokolatlan differenciát terem.

Az irányelvek IV. 2. pontjában megismétlik azt, hogy a teljes foglalkoztatás biztositása állami feladat, a vállalatok feladata pedig a munkaerővel való hatékony gazdálkodás. A munkaerő áramlását a dokumentum továbbra is megvalósithatónak tekinti szervezett munkaerő-átcsoportositással, és nem számol a munkanélküliség lehetőségével. Ez illúzió: ha komolyan vesszük a kényszerü munkaerő-mozgás szükségességét, akkor nem számithatunk arra, hogy ez mindig megoldható "szervezett" keretek között. Akkor viszont a szociálpolitika eszközrendszerébe be kell épiteni valamiféle munkanélküli segélyt. /Félreértések elkerülése végett: nem azért mondom ezt, mert tartós, tömeges munkanélküliséget tartok kivánatosnak, azt feltétlenül elkerülendőnek tartom. A termelési struktúra változása a kis mértékü, rövid ideig tartó "súrlódásos" munkanélküliséget sajnos alighanem megkivánja, ilyen munkanélküliség ma is van Magyarországon és más KGST-országokban is./ Munkanélküli segély hiányában ugyanis továbbra is rendkivül erős nyomás nehezedik majd a vállalatokra, hogy senkit se bocsássanak el. Ilyen nyomás mindig is lesz, de egy értelmes segélyrendszer valamelyest enyhitheti a munkaerő-mobilitásnak ezt a gátját.

x x x

Észrevételeimet szigorúan közgazdasági kérdésekre korlátoztam. E körben sem foglalkoztam azokkal a kérdésekkel - pl. a külgazdasági politikával vagy a hiánygazdasághoz való viszonnyal -, ahol csak ismételhettem volna az öt évvel ezelőtt mondottakat. Hozzászólásom a kongresszusi irányelvek szövegéhez kapcsolódva kritikai jellegű, nem törekedtem "konstruktivitásra". Pozitiv javaslatok kidolgozására más munkaanyagokban, cikkekben tettem s teszek a jövőben is kisérletet.

Budapest, 1985. január 11.

II.

A REFORMPOLITIKA A GAZDASÁGPOLITIKA KOMPLEXITÁSÁBAN

/Valóság, 1985/3. sz./

A magyar gazdaságpolitika számára, mely ma a nyolcvanas évek elejére kialakult és mindmáig meg nem haladott válsághelyzetből keres kiutat, a központi kérdés a reform továbbvitelének miként je. Ennek egyszerüen az az oka, hogy a gazdaság nem számithat más pótlólagos forrásra, mint a gazdaság működésében keletkező veszteségek csökkentésére; az ilyen, kikuszöbölhető veszteségek léte viszont a felületes szemlélő számára is nyilvánvaló.

Mindenki elfogadja ezért, hogy a fő tennivaló a reform továbbvitele. Minthogy a hetvenes évek hazai és külföldi tapasztalatai bebizonyitották, hogy a recentralizáció nem jelent megoldást, minthaabban is egyetértés lenne, hogy a reformot az 1968-as irányban kivánatos folytatni.

Ezen belül, a reform-továbbvitelének miként jét illetően, alapjában véve kétféle álláspont, értelmezés létezik. Az első megközelités szerint a 68-as reform lényege a központi gazdaságirányitás közvetlen, utasitásos módszereinek közvetett módszerekkel, pénzügyi szabályozók révén történő irányitással való felváltása, miközben nem szükül a gazdasági folyamatoknak a központi irányitás által átfogott köre. A másik felfogás viszont a 68-as reform ma is folytatandó alapvonásának tartja a közvetlen és közvetett eszközökkel történő, a gazdasági folyamatok egészének átfogására törekvő központi gazdaságirányitás fokozatos felváltását olyan gazdasági mechanizmussal, amelyben a fő folyamatok népgazdasági tervezése és szabályozása mellett működik az önszabályozó piac.

Ez utóbbi felfogással szemben alapjában véve kétféleképpen szoktak érvelni. Az egyik érvelés szerint eleve nem helyes ilyen tipusú gazdasági mechanizmus kialakitására törekedni, mert az nem felel meg a szocializmus elveinek, illetve a XX. század utolsó évtizedeire Nyugaton és Keleten egyaránt jellemzővé vált gazdasági feltételeknek. A másik érvelés elismeri ugyan a 68-as reform ilyen irányú továbbvitelére való törekvés létjogosultságát, de úgy véli, hogy Magyarországon tartósan hiányoznak egy ilyen mechanizmus működtetésének feltételei. Az előbbi szemlélettel más alkalmakkor vitatkoztam, most arra nem térek ki, hanem a másik érveléssel foglalkozom. Ennek az álláspontnak a képviselői a négy legfontosabb akadályozó tényezőt a következőkben látják:

1. Gazdaságunk nagyfokú monopolizáltsága, a tervutasitásos rendszerből örökölt vállalati struktúra kérdésessé teszi a valóságos piaci verseny lehetőségét.

2. Ellentmond a versenyre épülő piaci automatizmusok kibontakoztatásának külgazdasági kapcsolataink jellege, mechanizmusa. A KGST-országokkal folytatott kapcsolatokban belátható ideig nem számithatunk áttérésre a naturális

szemléletü bilaterális kereskedelemről az értékkategóriákat, vállalatközi kapcsolatokat előtérbe állitó mechanizmusra. A KGST-n kivüli forgalomban a tartósnak igérkező mérlegproblémák és a nyugat-európai integrációtól való távolmaradásunk teszi valószinütlenné a mai, kölcsönös protekcionizmus lebontását, és igy az importverseny kibontakoztatását.

3. Mind ez ideig nem szünt meg - sőt az utóbbi egy-két évben a külgazdasági gondokkal összefüggésben még fokozódott is - gazdaságunk hiánygazdaság volta. Márpedig hiába csökkentjük a gazdaság monopolizáltságát, hiába próbáljuk oldani a külgazdasági kapcsolatok merevségét, amig nem szünik meg gazdaságunkban a hiány, amig széles körben fennmarad az eladók piaca, addig a versenymechanizmus nem müködhet.

4. Az a politikai rendszer, amelynek középpontjában az egypártrendszer és a demokratikus centralizmus áll, amely tehát a politikai intézményrendszer minden elemét egységes politikai hierarchiába füzi és kizárja e hierarchián kivül álló autonóm elemek fellépését, nem egyeztethető össze a hierarchikus függőség megszüntetésével a gazdaságban, a vállalatok és az államigazgatás kölcsönös autonómiájával.

Ugy tünik, ezek kivédhetetlen ellenvetések. Ha szigorúan vesszük azt, hogy a versenymechanizmus kibontakoztatásához minden részpiacon nagyszámú szereplőre van szükség, és ugyanakkor adottnak vesszük gazdaságunk örökölt vállalati struktúráját, le kell mondanunk a valóságos piaci versenyről. Ha szigorúan vesszük, hogy a piaci verseny, de már a valóságos versenyár-rendszer működtetése is a szélsőséges protekcionizmus lebontását kivánja, és ugyanakkor tekintetbe vesszük külgazdasági kapcsolataink jellegét, le kell mondanunk a kivánatos változásról. Ha szigorúan vesszük, hogy a versenymechanizmus előfeltétele az "enyhe túlkinálat" biztositása a gazdaságban, s ugyanakkor jelenlegi - és a tervezés során előre látható - gazdasági helyzetünkben nem látunk lehetőséget ennek megteremtésére, ismét csak el kell bizonytalanodnunk. Végül, ha szigorúan vesszük, hogy gazdasági pluralizmus elképzelhetetlen politikai pluralizmus nélkül, és ugyanakkor változtathatatlannak tekintjük a politikai hatalomgyakorlásnak az egypártrendszerü kelet-európai országokban kialakult /tulajdonképpen a hatalom megszilárditása idején létrejött és abból a periódusból örökölt/ formáit, akkor ismét csak le kell mondanunk a gazdasági mechanizmus szükséges változtatásáról.

A továbbiakban eltérően fogom kezelni az első három - a gazdasági feltételekkel összefüggő -, illetve a negyedik - a gazdasági mechanizmus és a politikai rendszer egymásra épülésére hivatkozó - ellenvetést. Az első három ellenvetéssel kapcsolatban azt szeretném megmutatni, hogy a magyar gazdaságpolitikában a reform programjával egyidejüleg, de attól függetlenül már az eddigiekben is megfogalmazódott olyan változtatások igénye, melyek oldják a szóban forgó korlátokat. E változások kibontakozása esetén számolhatunk azzal, hogy - ha nem is problémamentesen, de - kialakulnak az önszabályozó piac működtetésének gazdasági feltételei. Ami a negyedik ellenvetést illeti, a politikai rendszer fejlesztésének olyan kinálkozó lehetőségére szeretnék rámutatni, amely a gazdasági reform továbbvitelének szerintem kivánatos változatával az alapvető keretek megtartása mellett is összeegyeztethető.

A vállalati szervezet és a piaci verseny

Vajon adottnak kell-e vennünk gazdaságunk örökölt vállalati struktúráját? Már az utóbbi fél évtized fejleményei is azt mutatták, hogy nem, hiszen a kisvállalkozási formák megteremtése és az új vállalkozások százainak fellépése a legjelentősebb fejlemény a magyar gazdaságban az új mechanizmus 1968-as bevezetése óta.

De vajon meddig helyes elmenni ebben az irányban? Vajon elérhetnek-e ezek a változások olyan fokot, hogy a négy ellentmondás közül az első feloldódjék?

Elterjedt manapság egy olyan "józan" álláspont, amely már nem tagadja a kisvállalatok, köztük az új vállalkozási formák szerepét, de az állami

nagyvállalatokhoz képest e vállalatoknak, vállalkozásoknak bár fontos, de távlatilag csak másodlagos, periferikus szerepet szán. Vajon indokolt-e ez?

Induljunk ki abból a helyes felfogásból, hogy bizonyos tevékenységfajták nagyvállalatokban, más tevékenységek viszont kisvállalatokban folytathatók hatékonyabban. Első közelitésben egyet kell érteni ezzel a véleménnyel, vagyis azzal, hogy nem a kisvállalkozásnak mint olyannak, vagy nem a nagyvállalati tevékenységnek mint olyannak kell elsődlegességet biztositani, hanem a nemzetközileg versenyképes tevékenységnek, legyen az kis- vagy nagyvállalati tevékenység. Csakhogy itt számitásba kell vennünk a magyar gazdaság külgazdasági poziciójának bizonyos konzekvenciáit.

Ugy tünik, hogy egy olyan helyzetü országnak, mint Magyarország, az exportpiacain szokásosnál olcsóbb szakképzett munka, az egyidejü keleti és nyugati kapcsolatok megléte és begyakorlottsága, a Nyugat- és Kelet-Európához való földrajzi közelsége és a hasonló poziciójú konkurrens országokénál /kis KGST-országok/ rugalmasabb irányitási rendszere ad - adhat - komparativ előnyöket. Valószinü, hogy ezek az előnyök éppen a kis- és középvállalatokban folytatható tevékenységeknél realizálódhatnak inkább.

Napjainkban a fejlett országokban a progressziv vállalkozások között óriásvállalatok és néhány tiz vagy száz főt foglalkoztató vállalatok egyaránt vannak. Csakhogy mig a progressziv nagyvállalatok szükségképpen nemzetközi vállalatok, a kisvállalatok lehetnek nemzetiek. A kis országok versenyképes nagyvállalatai is vagy multinacionális vállalatok helyi egységei, vagy ők maguk olyan nemzetközi vállalatok, amelyeknek világszerte vannak leányvállalataik. A mi külgazdasági kapcsolatrendszerünk azonban jelenleg erre nem ad lehetőséget: a KGST-mechanizmus eleve kizárja nemzetközi vállalatok létrejöttét, nyugati viszonylatban pedig gátolja ezt a konvertibilitás hiánya, a devizamonopólium és számos más tényező.

Vállalati struktúránknak ezért azon a hiányosságán, hogy nincsenek "igazi nagyvállalataink", a jelenlegi körülmények között nem nagyon lehet segiteni. Korszerü szerkezetü nagyvállalat egyszerüen "nem fér bele" a világgazdaságba nem integrálódott magyar gazdaságba!

Más a helyzet a kisvállalatokkal. Elvileg semmi akadálya, hogy megjelenjenek és gomba módra szaporodjanak a korszerü, nemzetközileg versenyképes magyar kis- és középvállalatok.

Azt gondolom ezért, hogy a gazdaságpolitikának nem periferikus, hanem alapvető /bár persze nem uralkodó/ szerepet kell juttatnia a kisvállalatoknak a vállalati szervezet távlati fejlesztésében. Nem indokolt a kisvállalatok, köztük az ipari szövetkezetek és tsz-melléküzemágak tevékenységét a nagyvállalatoknak kooperációs termékek szállitására és a fogyasztói piac ellátására korlátozni, amikor a legkorszerübb, technikailag élenjáró ágazatokban, ezek exportjában is sok várható tőlük, kiváltképp, ha az export volumenével szemben újra az export hatékonysága válik fő kritériummá. A kisvállalatok számára ezért például éppúgy biztositani kell az önálló exportjogot, mint a nagyoknak. /Ne legyenek kötelesek ezt a jogot igénybe venni - megbizhatnak külkereskedelmi vállalatot -, de termékeik realizálásáért legyenek ők is felelősek, akárcsak a nagyvállalatok./

Átestem volna a ló túloldalára, az egyik szélsőségből a másikba? Lehet, hogy igy van, de ez nem ellenérv. Az egyfajta szélsőségnek, a nagyvállalati orientációnak megvolt a maga indokoltsága egy adott iparfejlesztési politika és irányitási rendszer idején. /Külön kérdés, hogy ez az iparfejlesztési politika és irányitási rendszer annak idején adekvát volt-e, és ha igen, mihez. Mindenesetre ez a szélsőség sem volt merő gondolati eltévelyedés eredménye./ Másfelől érvek szólnak amellett, hogy a mai gazdasági helyzet, az ebből adódó gazdaságpolitikai feladatok, a gazdasági mechanizmus ésszerünek látszó fejlesztési iránya ma egy - ha tetszik, újra csak egyoldalú - kisvállalati orientációt indokol.

A nagyvállalatok előtérbe állitása mellett politikai érvet is fel szoktak hozni, utalva a nagyüzemi munkásság politikai jelentőségére. Ennek az érvnek a bevetését az adott esetben azonban én egyszerüen nem értem. Igaz: a munkásmozgalom mindig a nagyüzemek munkásai között kereste és találta meg

a maga tömegbázisát, minthogy a nagyüzemi szervezet idegeniti el a munkást leginkább a munkaadótól, s bontakoztatja ki leginkább a munkások egymás iránti szolidaritását. Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedek kelet-európai munkásmozgalmai is a nagyüzemek munkástömegeiből sarjadtak - a nagyüzemekben találjuk a munkásság szembefordulásra készebb részét. A kisüzemekben dolgozók patriarchálisabb üzemi légkörben élnek, inkább készek azonosulni a vállalati célokkal.

Az érthető tehát, hogy ha valaki egy rendszer megdöntésére készül, akkor a nagyüzemekbe küldi agitátorait. Azt is értem, hogy ahol a rendszer stabilitását féltik, ott a nagyüzemek munkásainak kell elsősorban kedvezni. De ha egy rendszer "közmegegyezést", konstruktiv együttmüködést kiván építeni, ha tetszik, "Sozialpartnerschaftot" akar a lakossággal kialakitani, akkor - pusztán társadalmi-politikai szempontból is - a kis- és középüzemekhez kellene vonzódnia! Ahol nélkülözhetetlen a nagyüzem, ahol szerves fejlődéssel jött létre, ott azokat természetesen meg kell tartani, de hogy erőltetni kellene a nagyvállalati formát és - ami e mögött van - a nagyvállalat-igényes tevékenységeket, emellett politikai érvek nem szólnak.

Természetes, hogy a nagy és kis szervezetek arányait nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni. Az arányváltozást hosszabb idő alatt elérendő célnak tekintem. Az utóbbi években már jelentős lépések történtek ebben az irányban. Fontosnak tartom azonban annak leszögezését, hogy még korántsem értünk el a kivánatos állapothoz, és következetesen, lépésről lépésre kell továbbmenni a kitüzött irányban.

Ha pedig ez történik, akkor fokozatosan javulnak a versenygazdaság kialakitásának belső feltételei is.

Reform és külgazdasági politika

Sok szemrehányást kaptam a Mozgó Világban megjelent cikkemnek a külgazdasági politikával kapcsolatos megállapitásaiért. Kétségtelenül naiv dolog volna megváltást remélni önmagában a tőkés országokhoz füződő gazdasági kapcsolatoktól, mint ezt valamikor Romániában, majd a hetvenes években Lengyelországban tették. Mindazonáltal a nyolcvanas évek követelményrendszerében másképpen kell megitélnünk a két fő reláció szerepét külgazdasági kapcsolatainkban, mint ahogy azt az ötvenes vagy a hatvanas évek gazdaságpolitikája fogta fel.

Nem történt ugyan változás abban, hogy milyen előnyöket rejt számunkra a nyersanyag-késztermék-csere a Szovjetunióval, ahol és ameddig ez lehetséges. Nem változott az sem, hogy a hozzánk földrajzilag közel fekvő, fejlettségi szintben, müszaki kultúrában, a fogyasztói igények minőségi szintjében hozzánk közel álló kis KGST-országokkal előnyösen folytathatunk iparcikkcserét. A KGST-viszonylatú forgalom fejlődési lehetőségeit még bővitette is az, hogy Magyarország tartósan képessé vált agrárexportra, mig a Szovjetunió és néhány más KGST-ország tartósan importál élelmiszert.

Ugyanakkor számos tényező korlátozza a KGST-forgalom bővitését, sőt szükülésához vezet. Csak a két legfontosabbat emelem ki. Az egyik számunkra részben külső adottság: a Szovjetunióval folytatott anyag-gép-cserében rejlő lehetőségek és előnyök jórészt kimerültek, mindkét fél számára, többek között mert a Szovjetunióba irányuló, a nagy és biztos felvevőpiac miatt évtizedek óta jelentős iparcikk-exportnak kevésbé van Magyarország számára hasznos ellentétele.

A másik tényező a KGST-mechanizmussal függ össze. Jelenleg gazdasági fejlődésünk kulcskérdése a nemzetközi munkamegosztásba a komparativ előnyök elve szerint illeszkedő feldolgozóipari termelés fejlesztése. Az ilyen feldolgozóipari termelés egyrészt széles körben használ fel importtermékeket, másrészt maga is exportra orientált, s a piaci igények rugalmas kielégitésével tesz szert magas exportbevételre. A KGST-együttmüködés mechanizmusa azonban sem az import, sem az export oldaláról nem teszi lehetővé az ilyen tipusú feldolgozóipari kapcsolatokat. Nincs is reális esély arra, hogy ebben a vonatkozásban a következő öt-tiz évben változás következzék be. Ilyen körül-

mények között, ha a feldolgozóipar fejlesztésében továbbra is azzal számolunk, hogy a nagy programok alapvetően és elsősorban KGST-irányú exportra /KGST-szintü importhelyettesitésre/ irányulnak; továbbá azzal, hogy a feldolgozóipari félkész termékeket, produktiv alkatrész-szükségletünket minél nagyobb mértékben igyekszünk a KGST-országokból kielégiteni /és nemcsak nyersanyagokét., amelyeknél ez a probléma kevésbé áll fenn/, akkor a feldolgozóipar müszaki és piaci fejlesztésében le kell mondanunk a nemzetközi munkamegosztásba való komparativ előnyök alapján történő bekapcsolódás /integráció/ kinálta pótlólagos növekedési forrásokról.

Aligha kerülhető el ezért, hogy külgazdasági kapcsolatainkban csökkenjen az államközi megállapodásokon alapuló, transzferábilis rubelben bonyolitott kontingensforgalom szerepe, és növekedjék a kereskedelmi elvek szerint, valamilyen konvertibilis vagy de facto arra átváltható valutában bonyolitott forgalomé. Erre az egyik lehetőség a KGST-országokkal folytatott gazdasági kapcsolatok kommerciális alapokra helyezése lenne általában, vagy egy-egy erre kész országgal, a forgalom egészét vagy egy részét illetően. Ez fölöttébb kivánatos lenne, hiszen hatékony formában fejlődhetnének gazdasági kapcsolataink azokkal a partnereinkkel, akikkel földrajzi és történeti okokból egyaránt leginkább kézenfekvőek ezek a kapcsolatok. Ha azonban ez a kivánatos alternativa nem valósul meg, ha és amennyiben a KGST-kapcsolatok mechanizmusának átalakulása elmarad - és ezzel mint reális lehetőséggel számolnunk kell -, akkor a KGST-kapcsolatokon kivülkell keresnünk a nemzetközi munkamegosztásba való korszerü tartalmú és formájú bekapcsolódás lehetőségeit. Ez azt feltételezi, hogy megkeressük azokat a lehetőségeket, amelyek mellett jobban kapcsolódhatunk a ma már az egész KGST-n kivüli Európát felölelő nyugat-európai integrációhoz. Ekkor van esélyünk a müszaki és piaci fejlesztésben a leszakadás elkerülésére. Valamiféle "de facto társulás" olyan intézkedések együttesét jelenti, mint például a Közös Piaccal való átfogó kereskedelmi megállapodás létrehozása a forint-konvertibilitás irányába való további előrehaladás, a többségi és teljesen külföldi tulajdonú vállalatok lehetővé tétele.

Mindez nem ronthatja a KGST-hez füződő kapcsolatainkat, hiszen a KGST ma sem multilaterális integráció, hanem bilaterális gazdasági kapcsolatok sokoldalú politikai kapcsolatrendszerbe összefogott csokra. Az ebben való részvételt, sőt az ez által kinált lehetőségek fokozott kihasználását pedig nem gátolja nyugati gazdasági kapcsolataink intenzifikálása. Éppen ellenkezőleg! Ha elmélyitjük a feldolgozóipar nugati kapcsolatait, s ez jótékony hatást gyakorol feldolgozóiparunk müszaki szinvonalára és versenyképességére, akkor válhatunk - egyebek mellett - olyan kivánatos partnerré a KGST-forgalomban, akinek felértékelődő iparcikk-kinálatáért érdemes "kemény" cikkeket adni cserébe - és esetleg még az anyag-gép-csere reneszánsza is elkövetkezhet. Nem egyoldalú nyugati orientációra gondolok tehát, hanem arra, hogy a magyar gazdaságnak azt a helyzeti előnyét, hogy jó adottságai vannak a nyugat-kelet irányú technika-transzfer közvetitésére /a megreformált mechanizmus miatt jobbak, mint Csehszlovákiának, a stabilitás miatt jobbak, mint Lengyelországnak/, csak akkor lehet a továbbiakban az eddigieknél jobban kihasználni, ha a külgazdasági politika és mechanizmus jelzett továbbfejlesztésével kompenzáljuk például azt a hátrányt, ami az NDK-val szemben a belnémet státus hiányában ér bennünket.

Mindebből viszont az is következik: a külgazdasági politika ilyen iránya közelit bennünket ahhoz a kivánatos helyzethez, amikor oldódik az ellentmondás külgazdasági kapcsolataink mechanizmusa és a belső mechanizmus között.

Egyensúly és reform

Néhány évvel ezelőtt szinte közhelyszámba ment és nem szorult alátámasztásra, hogy a reform továbbvitele és a hiánygazdasági maradványok kiküszöbölése, a vevők piacának megteremtése kölcsönösen feltételezi egymást. Ugy tünhetett, hogy itt még vitázni sincs kivel, hiszen az eladók piacát senki sem propagálta Magyarországon.

Az utóbbi években ez a helyzet megváltozott. Szegő Andrea cikkében /Valóság, 1953. 5. sz./ évtizedek óta először fogalmazódott meg elméleti általánositás igényével az a nézet, hogy a szocialista gazdaság szükségképpen hiánygazdaság. Ugy tünik, ez a gondolatmenet szem elől téveszti azt a tapasztalatot, hogy a hiánygazdálkodás, a termelési folyamatokban jellemzővé váló kényszerhelyettesités, sorban állás, a hosszú szállitási idők stb. olyan mértékben mennek a termékek minőségének, a termelés hatékonyságának, az export versenyképességének rovására, hogy ez a rendszer egésze széles értelemben vett versenyképességét teszi kérdésessé. Valójában ezért nem lehet a jó anyag- és áruellátást olyasminek tekinteni, amit jó években megengedhetünk magunknak, szükös esztendőkben viszont le kell mondanunk róla. Arra támaszkodva, amit kelet-európai közgazdászok egész sora tárt fel az utóbbi évtizedekben, és Kornai János elméletileg is általánositott, leszögezhetjük: a jó ellátás előfeltétele is a gazdaság eredményes müködésének.

Mindez ma még korántsem közhely, s vannak gazdaságpolitikusok, akik azt hiszik, hogy az importkorlátozásokat, a szükségképpen durva központi mérlegelés okozta ellátási zavarokat "büntetlenül", gazdasági és társadalmi hátrányok nélkül meg lehet úszni. Mi több, az a tény, hogy e zavarok romboló hatása nem azonnal, hanem csak bizonyos késleltetéssel jelenik meg a központilag is áttekinthető aggregált számokban, csak egyfajta hamis látszatot erősit. Azt a látszatot, hogy az elkerülhetetlen korlátozások ugyan átmeneti gondokat okoztak, de az importcikkeket - ahol valóságos szükségletről volt szó - hazaival helyettesitették, s a termelés megy tovább. Ez a hamis látszat oda vezet, hogy a szükségből erényt kovácsolnak. A korlátozó intézkedések mechanizmusa igy önálló életre kel, az importhelyettesitési termelési és forgalmazási döntések után beruházási döntéseknél is vezető kritérium lesz: azután a hatékonyságromlás folyamatát aligha lehet megállitani.

Ma még nem késő észbe kapni: nem is annyira a reálbérbe, fogyasztásban kifejezett életszinvonal-mutatók csökkenésének elkerülése az, amit a külső egyensúly helyreállitásával egyenértékü gazdaságpolitikai célnak kell tekinteni, mint inkább a belső egyensúly helyreállitása. Vezető politikusok több deklarációja tanúskodik ennek megértéséről, és ugyanakkor úgy tünik, hogy a napi döntéshozatalban tartóssá válik a hajlam az ebből tett engedményekre.

A gazdasági mechanizmus fejlesztésével való összhang igényétől függetlenül is nyomós érvek szólnak tehát amellett, hogy tovább kell haladni a hiánygazdaságtól a vevők piaca felé.

A gazdasági és politikai reform összefüggéséről

Ha komolyan vesszük reform-elképzeléseinket - akár csak azokat a változtatási javaslatokat is, amelyek az állami szervek anyagaiban foglaltatnak -, nem kerülhetjük meg a következő ellentmondást. Egyfelől önálló és felelős vállalati gazdálkodást szeretnénk - másfelől fenntartanánk a területi pártszerveknek azt a jogát, hogy beszámoltassák gazdasági munkájuk egészéről a vállalati vezetőket, s a gazdálkodás bármely kérdésében ellenvéleményt formálhassanak, s ennek alapján "megvonják bizalmukat" e vezetőktől. Ilyen esetben a vállalati vezetők felelőssége és önállósága labilis alapokon nyugszik.

Ugy tünik ezért, hogy a gazdasági reform - az 1966-os reformkoncepció - valamelyest is következetes érvényre juttatásához garantálni kell a vállalati vezetők önállóságát és felelősségét. Itt fontos lenne, hogy tegyék egyértelmüvé: a pártszervek még számukra indokoltnak tünő esetben se korlátozzák a gazdasági vezetőket gazdasági hatáskörük érvényesitésében. Azt kellene elvileg hangsúlyozni és gyakorlatilag érvényesiteni, hogy a pártszerveknek politikai, és nem gazdaságvezetési az ellenőrző hatáskörük a gazdasági vezetőkkel szemben. Ha már azon túljutottunk, hogy a központi állami szerveknek minden kérdésben ex officio igazuk van, túl kellene jutni ezen a pártszervek - központi, területi és munkahelyi pártszervek - esetében is.

A kivánatos változás többféleképpen is megközelithető. A vezető politikai testületek egyértelmü deklarációi, a pártsajtó világos állásfoglalásai sokat segithetnének. Segithetne a párthatáskörök olyan átrendeződése is, amikor a gazdasági vezetőkkel szemben ne a magasabb, hanem az azonos szintü pártszervek /a saját intézmény, a saját vállalat, a saját mühely pártbizottsága, pártvezetősége/ gyakorolják a párthatásköröket.

Mint az elmondottakból látható, nem a politikai rendszer látványos reformját tekintem előfeltételnek a gazdasági reform továbbviteléhez. A politikai szférában lehetségesnek látom a lassú, lépésenkénti előrehaladást. De ennek a változásnak sem szabad látszatváltozásnak lennie, a politikai szférában is érdemi, érzékelhető változásra van szükség.

E változásnak nyilván fontos területe az állami gazdaságirányitás demokratizmusának, nyilvános kontrolljának erősitése. A vállalatok államigazgatással szembeni önállóságát a gazdasági szabályozás törvényességének fokozásával is biztositani lehet és kell.

Arra gondolok, hogy bármilyen tökéletes legyen az új gazdasági szabályozórendszer beállitása, bármilyen jól sikerüljön az új vállalatirányitási formák kialakitása, a jövőben sem várható, hogy az állami szervek és a vállalatok merő önfegyelemből betartsák új viszonyuk szabályait. Nem nélkülözhető kétféle garanciarendszer kialakitása.

Az egyik oldalon - miként erre például Sárközy Tamás sokszor rámutatott - meg kell teremteni a vállalatok jogvédelmét az állammal szemben. Ahogy az állampolgárok számára közigazgatási bíróság létrehozásával, a vállalatok számára is birói jogorvoslatot kell biztositani az államigazgatás döntéseivel szemben - - ugyanott, vagy a gazdasági bíróságokon. Az pedig, hogy a kisvállalkozások ma is létező birói jogvédelme valóságos jogbiztonságot nyújtson számukra, a bíróságok függetlenségét kivánja meg, ismét csak az államigazgatástól és a pártapparátustól egyaránt.

A másik oldalon - miként ezt, ha túl általánosan is, de számos újabb dokumentum is felveti - az állami gazdaságirányitó tevékenység nyilvánossága, demokratikus társadalmi ellenőrzése igér biztositékokat az államapparátus és a vállalatok közötti átfogó érdek-összefonódás ellen. Bizom benne, hogy mindez belefér abba, amit az utóbbi időkben beszédekben, dokumentumokban a politikai intézményrendszer kivánatos fejlesztéséről tett kijelentések érzékeltetnek.

Összefoglalva az elmondottakat: gazdasági vonatkozásokban a reform továbbvitelének miként jére vonatkozó elhatározástól függetlenül is elkerülhetetlennek látszanak, a politikai mechanizmusban pedig lehetségesnek és kivánatosnak mutatkoznak olyan változások, amelyek nyomán oldódnának azok a korlátok, amelyekkel összefüggésben ma a reform piac-elvü továbbvitelének realitását meg szokás kérdőjelezni.

Laki Mihály:

Négy kiegészités Bauer Tamás irásaihoz

Kicsit nehéz helyzetben vagyok a délelőtti vita után; úgy érzem magam, mintha Petur bán és Bánk bán nagyjelenete után bejönne a szinpadra két kincstári tanácsadó, és elkezdenének beszélgetni arról, hogyan rontsák tovább a pénzt és milyen következményei lehetnek ennek.

Én igazából nem is akarok opponensi véleményt mondani, csak kiegészitést Bauer Tamás irásához. Jórészt azért, mert nincs vele sok vitám, inkább egy-két ügyben máshová fogom helyezni a hangsúlyt és egy-két dologra fölhivnám a figyelmet. Még annyit: igyekszem szakszerü lenni, tehát a gazdaság szférájában maradok, de én is, és - gondolom - Bauer Tamás is, tisztában vagyunk azzal, hogy a magyar gazdasági modellnek milyen sokszor tragikus vagy káros hatásai vannak, mondjuk a családi életre, a túlmunkának az egészségre, de ezt, mint hozzá nem értő, nem fogom taglalni. Visszatérve Bauer müvére, én müfaját tekintve ezt a két irást agitativ, elemző irománynak tekintem. Két rész sikerült különösen jól: az egyik, ahol arról van szó, hogy hogyan hat a világgazdaság, ezen belül a KGST környezete a reformra, a másik a növekedési kalandot és annak esetleges következményeit leiró rész. Visszatérve a müfajhoz: mint agitativ, elemző irások, úgy gondolom, hogy tükrözik Bauer ambivalenciáját. Egyrészt levelet ir a kormányzatnak, illetve valójában a gazdaságirányitó hivatalnokoknak cimzett cikket jelentet meg; mintha úgy érezné, hogy a kormányban van, vagy kellene, hogy legyen reformszándék. Másrészt a megállapitásai, a szomorúsága, afeletti csalódottsága, hogy ez a reformszándék olyan, amilyen, mindez azt mutatja, hogy borúlátó, de legalábbis ambivalens ezt a szándékot illetően. Ezért én sem kerülhetem ki hogy némely megjegyzést tegyek arról, hogy a kormány mennyire reformpárti vagy mennyire elkötelezett a reformok mellett.

Nincsen átfogó képem erről, és azt hiszem, hogy egyetlen közgazdász kollégámnak sincs erről átfogó képe. Én csupán egy, a saját kutatásaimban szerzett példaszerü vagy esetszerü történettel szeretném illusztrálni, hogy ez a kérdés mennyire nehezen eldönthető, és hogy Bauer ambivalenciája mennyire jogos.

A hetvenes évek közepén még eléggé uralkodó volt az az álláspont, hogy a magyar vállalatok túlnyomó része, vagy talán az összes képes arra, hogy növekedjen, tehát növelje a tőkeállományát, növelje akár még a létszámot is. A 77-78-as eladósodási csúcson azonban a kormány és a párt illetékesei előtt világossá vált, hogy nem tartható tovább az az elképzelés, mely szerint minden vállalat növekedni fog, és elég kemény hangú határozatokat is hoztak: a nem hatékony, gondokkal küzdő, életképtelen vállalatokat ha kell, szanálják, ha kell bezáják, tehát megindul egy sajátos szelekció a gazdaságban. Megnéztem azokat az idősorokat, amelyek 1978-tól 1983-84-ig mutatják, hogyan alakult a veszteséges, alaphiányos, részesedési alaphiányos vállalatok száma, a veszteségek összege, és arra a megállapitásra jutottam, hogy 1978-tól 1982-83-ig, tehát a határozatok meghozatala után három-négy éven keresztül csökkent a veszteséges ipari vállalatok száma, csökkent az iparban keletkezett veszteség tömege. Magyarán, eltelt a határozatok után egy elég tekintélyes idő, ami már a gazdaságban számottevő: három-négy év, és a folyamatok nemhogy megfordultak volna, de - Kornai szavát idézem - a költségvetési korlát puhasága tovább nőtt.

1982-ben azután fordulat állt be, nőtt a keletkezett veszteség tömege, ugrásszerüen nőtt a veszteséges vállalatok száma. Fordulat vagy félfordulat történt. És miért éppen ekkor? Erre a kérdésre az egyik válasz Bauer tanulmányában is fellelhető. Ez az olajszállitási probléma, tehát az, hogy a Szovjetunió ebben a kérdésben keményebb álláspontra helyezkedett. A másik pedig az, hogy az 1981-es Jaruzelski-hatalomátvétel után a nemzetközi bankvilágban megingott a szocialista országok hitelképességébe vetett, eladdig töretlen hit. Azt is lehet mondani, hogy bizonyos kételyeik támadtak, hogy ennek a térségnek mennyi hitelt adjanak.

Ennyi a történet. Nem akarom itt a részleteket és a számokat előadni. Mi ebből a történetből számomra a tanulság? Az első: hogy külön kell választanunk a reform-retorikát, a propagandát, az ezzel kapcsolatos szövegeket és a kemény reál- és szabályozási folyamatokat. A kettő közötti eltérés, amit ez a néhány

éves csúszás jelez, már csak azért is fontos, mert a nem közgazdász közvélemény hajlamos arra - és végül is mért is ne lenne az -, hogy a retorikát már reformnak érezze, a retorika mögött zajló, változatlan folyamatokat pedig a reform valamiféle következményének, vagy éppen káros hatásának tekintse. A másik tanulság: én úgy érzem, és lehet, hogy ebben vitánk lesz, hogy a kormánynak egy határhelyzet, egy krizishelyzet fokozhatja vagy növelheti reformszándékát. Nem biztos, hogy egy ilyen helyzetben a reformot választja, de csak ilyen helyzetben mozdul. Az egyik válasz, amely hol implicit, hol explicit formában benne van Bauer tanulmányában, hogy létezik egy konzervativként minősithető folyamat, hogy mint minden változásnak, a reformnak is megvan az ellenzéke a kormányzaton vagy a pártapparátuson belül is, hogy vannak olyan emberek vagy olyan csoportok, amelyek kockázatosnak itélik az olyan elmozdulást, amelytől a befolyásuk, kijárási erejük, alkuerejük csökkenését várják és ezért ellenállnak. Ez igaz. De a müfaj korlátai miatt Bauer nem emliti a másik okot, amit durván úgy lehetne megfogalmazni, hogy a reformnak költségei vannak, méghozzá igen súlyos költségei, amelyeket valamilyen formában a magyar társadalomnak vagy bizonyos csoportjainak kellene vállalnia. Hogy az előbbi vállalat-szanálási példáknál maradjak: 1978 és 1982 között számos vállalatnak tetemes kölcsönöket, vissza nem téritendő vagy kedvezményesen visszatéritendő hiteleket adott a kormány abban a reményben, hogy majd lábraállnak. Egy részük talpra is állt, más részük újabb hitelekre szorul, és a hitelezés vagy pénzügyi beavatkozás - reform, nem reform - elkerülhetetlen. Vagy egymásik példa: sokat beszélnek arról, hogy be kellene vezetni valamiféle enyhe munkanélküliséget vagy hogy ennek a gondolatát illegalábbis nem lehet kizárni. Most ne foglaljunk abban a kérdésben állást, hogy ez kell-e a magyar társadalomnak vagy nem. Két kollegánk, Fazekas Károly és Köllő János kimutatták, hogy a munkanélküliség intézményrendszerének megteremtése pénzbe kerül. Hivatalok kellenek, nyilvántartás, maga a segély is pénzt jelent, tehát nem lehet ezt úgy elképzelni, hogy a reform - ha ez a reform egyik eleme lenne - ezt ingyen és bérmentve azonnal meg tudja teremteni.

Egy további megjegyzésem, illetve kérdésem lenne még Bauer tanulmányához - ez a legkevésbé jogosult -, hogy megismétlődhet-e egy olyan határhelyzet, mint amely 1982 tavaszán-nyarán következett be, tehát egy krizis-helyzet, amelyik esetleg a reform irányába lökné a rendszert. Bauer a növekedési kaland felvázolásával mintegy sejteti, hogy kialakulhat egy ilyen válságállapot. A nagy kérdés, hogy a növekedési kaland elindítható-e, különös tekintettel az 1985-ös év eddigi, nem kifejezetten jó gazdasági eredményeire. Tehát, hogy nem történik-e a növekedésben érdekelt erőkkel az, ami a spanyol Armadával, hogy szétfújja őket a szél. Nem tudom. Ha a növekedés elhalasztódik, akkor mire számithatunk? Bauer Tamás tanulmányában az ismert reformerközgazdászi taktikát alkalmazza: ijesztgeti a közvéleményt és a kormányzatot, hogy ha nem csinálnak reformot, akkor baj lesz. Ez elképzelhető, ezt nem tartom kizártnak. De úgy érzem, hogy főként a lengyel katonai kormányzatnak köszönhetően Magyarország igen jó pozicióban keveredett ki az 1982-es fizetési válságból. Én ugyan nem vagyok a kérdés szakértője, de úgy tünik nekem, hogy a Nyugat hajlandó a szokásos évi x-százmillió dolláros hitelt Magyarországnak megadni, és a magyar reform felemás, eddig folytatott zötyögését a Szovjetunió is hajlandó /részben anyagilag is/ eltürni vagy talán támogatni is. Ha ez igy van, akkor elképzelhető, hogy megy minden úgy tovább, ahogy eddig. Lesznek kis reformlépések és visszalépések, változások. Ez természetesen azt is jelenti, hogy Magyarországon nem fognak felszabadulni azok az erők, amelyeket Bauer nagyon helyesen a reformtól vár. A hatékonysági tartalékok jelentős része tartalékban marad.

Ha viszont megnézzük a Heti Világgazdaságban megjelent közvéleménykutatási adatokat, akkor kiderül, hogy a magyar lakosság eléggé pesszimistán itéli meg a saját gazdasági helyzetét és nyilvánvaló, hogy a nép vagy a lakosság valamit tenni akar. Nem fog beletörődni abba, hogy a helyzete romlik, és valamiféle akciókkal megpróbálja ellensúlyozni a várható és nem rosszul becsült helyzetromlást. S erről nincs szó Bauer müvében, ő a reformot mint kormányintézkedést képzeli el, miközben a lakosság teszi a maga dolgát, és megpróbál különböző stratégiákat alkalmazni a helyzetének a javitására vagy stabilizálására. Befejezésül ezeket az akciókat próbálom egy kicsit számbavenni, tehát azt, hogy milyen tipu-

sú magatartásokra számithatunk, és hogy ezeket hogyan lehet megitélni.

Kezdem azzal, amit én a legrosszabbnak érzek, nincsen rá fogalmam, de nevezzük valamiféle korporációs vagy tradicionálisan korporációs taktikának. Ismerjük ezt a jelenséget, amikor az orvosok azt mondják, hogy nekik kell a pénz, a mezőgazdaság azt mondja, hogy neki kell a pénz, a bányászat azt mondja, hogy neki kell a pénz, vagy a Heves-megyeiek azt mondják, hogy nekik kell ezért és ezért a pénz, tehát bizonyos szakmai, területi, hatalmi alközpontok mozgósitják a munkavállalók vagy a lakosok érdekeit és igyekeznek minél több pénz kihasitani egy adott célra. Általában valós érdekekről van szó, mondjuk a bányászok tudják, hogy ilyen és ilyen mennyiségü gépre lenne szükség, különben bányaszerencsétlenség lesz, a mentőorvosok tudják, hogy a mentőautók állapota kriminális, és igy tovább... Tehát léteznek olyan valóságos szükségletek, igények, amelyek mozgósitják azokat az embereket, akik a különböző területeken dolgoznak. Az ilyen tipusú szerveződés nagyon hatékony, hiszen az egész intézményrendszer erre állt be, a minisztériumok, a főosztályok, a területi pártbizottságok úgy vannak szervezve, hogy az ilyen érdekek csatornái, közvetitői legyenek. Könnyebb megszervezni a Heves megyeiek baráti körét, mint mondjuk a mozgássérültek országos szövetségét. Tehát a rendszer maga sem tiltakozik az ellen, hogy ilyen lobbyk, ágazati és területi érdekvédő szervezetek jöjjenek létre. Végül is mi ezzel a baj? Az a baj - durva közgazdasági logikával -, hogy nem biztos, hogy ott használják fel leghatékonyabban a pénzt, ahol a legnagyobb erő, a legnagyobb befolyásolási és alkuerő jelenik meg.

A második lehetséges lakossági magatartásforma a hagyományos második, harmadik gazdasági, piaci akcióknak a tömege. Itt mindenféle előfordulhat; vannak szerintem nagyon pozitiv dolgok, hogy például a személyi számitógépimportot lényegében a lakosság bonyolitja, és ezzel a magyar technikai elmaradást áthidalja, amennyire lehet. Tehát a népi kezdeményezés nagyon hasznos és nagyon hatékony is tud lenni. Sajnos az örömünk ebben az ügyben nem maradéktalan, mert szemtanúi lehetünk a korrupciónak, a két szektor hátrányait egyesitő viselkedéseknek is. Hogy ezek között milyen arányok alakulnak ki, arról fogalmam sincs. És még egy nehéz kérdés: ezek a hatékony formák elleplezik, elleplezhetik az állami nagyipar kevéssé hatékony formáit, mintegy kompenzálják az ott keletkezett hátrányokat és ezzel konzerválják az ott összegyült rossz hatékonyságú tevékenységeket is.

Egy harmadik formáról is említést tennék - lehet, hogy túlértékelem -, de viszonylag új, és én úgy érzem, minden szinten támogatandó. Itt közgazdászok és laikusok együttmüködésére is van mód. Ez a jelenség a lakosság rövekvő érdeklődése bizonyos nagyberuházások iránt; mondhatnám az a vágya, hogy bizonyos ellenőrzése legyen bizonyos beruházási tevékenységek fölött. A példákat mindannyian ismerjük; a nagymarosi vizierőmü kérdése, hasonlóan nagy a lakossági érdeklődés lakossági mozgalomféle indult a dorogi méregégető berendezés körül, és ide sorolnám a Nemzeti Szinház ügyét is. Ezekben azt érzem, és ez jó dolog, hogy az embereket egyre inkább érdekli, hogy mire költi az állam a pénzt, és ezzel kapcsolatban véleményük van. Ezt Nyugaton úgy hivják, hogy single issue politics, tehát egycélú politika, aminek megvan a maga bornirt oldala, amikor - hogy maradjunk egy nyugati példánál -, valakit csak az érdekel, hogy a bálnákat ne irtsák ki, és a költségeket és ráforditásokat és egyebeket figyelembe nem véve csak azt a célt látja a szeme előtt. Ilyen veszély a nálunk éledőben lévő ellenőrzési akcióknál, kontroll-kisérleteknél is fellelhető. Mégis azt hiszem - és itt számos kutatásra tudok hivatkozni -, hogy nem ritkán egyszerüen nem értjük meg, hogy egy-egy célra miért költöttek el milliárdokat, hogy egyik-másik beruházás miért indult el, hogy miért kerül annyiba, amennyibe. Ez összefügg az ellenőrzés teljes hiányával. Ugy gondolom, hogy minden kontroll, bármiféle egycélú vagy egyszempontú kontroll, a közvélemény bármiféle megnyilvánulása, egy riport, egy bárhol elhangzó felszólalás ráirányitja egy-egy ilyen pénzfaló akcióra a figyelmet. És ez csak hasznos lehet. Még azt is hozzáteszem, nehogy túlzott optimizmussal lehessen vádolni, hogy ezeket az ügyeket néha az egyik hivatal szellőzteti a másik hivatallal szemben, mondjuk jó példa erre az új, majdan megépitendő Duna-híd ügye,

amely biztosan valamilyen épitész vagy épitőipari minisztériumi érdekek kontra nem tudom milyen érdek között zajlik. Vagy ilyen a balatoni autópálya továbbvezetésének problémája. De nem baj, ha a hivatalok kihozzák ezeket az ügyeket a közvélemény elé és ott megnyilvánulnak a nem hivatalos vélemények vagy akár csak a hivatalos vélemények. Ez még mindig jobb, mint az, amit eddig a mindenki háta mögötti pénzköltés jelentett.

Lényegében befejeztem. A tovazötyögés, hogy Eörsi István kifejezését használjam, nem kizárt, és a lakossági ellenakcióknak sem tudok egyértelmü természetet tulajdonitani.

Kis János:

KORLÁTAINKRÓL ÉS LEHETŐSÉGEINKRŐL

Egyre több jele van, hogy az ország belefáradt a fél évtizednél régebb óta húzódó válságba. Amig hinni lehetett, hogy a gazdasági megszoritások rövid időre szólnak, a propaganda megtette a hatását. Ki ne vállalta volna az átmeneti áldozatokat, hogy a még rosszabbat, az összeomlást elkerülhessük. De az életkörülmények lassú hanyatlását nem lehet a végtelenségig sikerként elfogadtatni. A felgyorsult inflácié a lakosság nagyobb részét erőfeszitéseinek növelésére vagy fogyasztásának csökkentésére kényszeriti - némelyeket mind a kettőre egyszerre. Az életszinvonal süllyedése fokozza a társadalmi egyenlőtlenségek iránti érzékenységet. Jelentős rétegek csúsznak vissza a szegénységi küszöb alá. Tovább romlanak az amúgyis elmaradott közszolgáltatások. Ahogy a háztartások gyarapodása megállt, már nincs, ami ellensúlyozza az egészségügyi ellátás, az iskolarendszer lezüllését, a súlyos lakásgondokat, a mindennapi élet sivárságát, a tárgyi környezet elcsúfitását. Az emberek most már látni szeretnék a sovány esztendők végét. Programra várnak.

A vezetésnek nincs programja. A legfelül kormányzó csoport egyik napról a másikra egyensúlyoz a gazdasági követelmények, a társadalom hangulata, a szakemberek sürgetései, az apparátusok törekvései és a külső elvárások között. Mindenkinek enged egy kicsit, de senkinek nem annyira, hogy másokkal nyilt harcba kerüljön. Az átfogó reform sürgetőinek az irányitási rendszer apránkénti, óvatos továbbfejlesztését adja - a reform ellenzőinek egy kis vállalkozásellenes hangulatkeltést. A reáljövedelmüket féltő fogyasztóknak, a beruházásokért kilincselő vállalati és intézményi vezetőknek megigéri a gazdasági növekedés gyorsitását - a fizetési mérlegért aggódó szakapparátusok megnyugtatására nyomban hozzáteszi: gyorsulás csak akkor lehetséges, ha a hatékonyság javulása megteremti hozzá a feltételeket. Nagy rutinnal kerül el minden rövid távú politikai kockázatot - ám azon az áron, hogy semmilyen világos hosszú távú programmal nem lehet azonositani.

A felfelé törekvő vezetők egy része jó érzékkel látta meg, hogy ez az óvatosság egyre inkább bizonytalankodásnak tünik. Annak tünik a közönség szemében, amely végre határozott igéreteket szeretne hallani, és a politikai apparátusok embereinek szemében, akiknek elege van abból, hogy népszerütlen intézkedéseket kell képviselniük, s közben a "továbbfejlesztés" mindent elboritó retorikája még kétségessé is teszi a pozicióikat. Igy jöttek forgalomba az utóbbi idők új jelszavai: központi intézkedésekkel véget vetni az inflációnak és ugyanakkor a szoritó gazdaságpolitikának is; jobban megbecsülni a munkásokat és a müszaki szakembereket, az "igazi értéktermelőket"; rendet, fegyelmet teremtani, lesújtani az ügyeskedőkre és nyerészkedőkre. Ez a beszéd sikeres, mert egyszerre igér nagyobb megélhetési biztonságot a fogyasztóknak, több beruházást a vállalati és intézményi vezetőknek és szilárdabb hatalmat a politikai apparátusoknak. Csakhogy a mozgástér igen szük az ilyen szavak beváltásához, annál is szükebb, mint a 70-es évek derekán volt. Nem lehet egyszerre megfékezni az inflációt és növelni a közkiadásokat. Nincs miből költekezni, hogy a gazdasági fejlődés megrekedését elleplezzék a társadalom elől. Nincs mód komoly föllendülést épiteni a KGST integrációjára, a Szovjetunió energiahordozó- és nyersanyagszállitásaira, a térség belső eredetü technikai fejlődésére.

A vezetés periférikusabb köreiben akadnak másféle gondolatok is. Némelyek a politikai intézmények következetesebb demokratizálását, mások a gazdasági reform végigvitelét szorgalmazzák. Ám ezek magányos hangok, egymással sem csengenek össze, a politikai apparátusokban - úgy látszik - nem találnak visszhangra, és annál erőtlenebbek, minél nyilvánvalóbb,

hogy a középen egyensúlyozó vezetőket nem lehet átfogó reformokba belevinni. Smig a "rendpárt" megtalálja az utat a legszélesebb közönséghez is, e kicsiny, szétszórt "reformpárt" legföljebb az értelmiségi közönség egy része számára tudta jelezni, hogy létezik.

De vajon a hatalom szféráin kivül, a közügyekben gondolkodó értelmiség köreiben születnek-e kibontakozási programok? Javaslatokban, tervezetekben nincs hiány. A gazdasági reform koncepciója kiérleltebb, mint bármely más szovjet rendszerü országban. Részletesen kidolgozott inditványok vannak a szociálpolitika, az egészségügy, az iskolarendszer, a területfejlesztés reformjára, a helyi önkormányzatok újjáépitésére, hatásosabb környezetvédelmi intézmények terentésére, a sajtójog, a munkajog megújitására. Ám mindez nem áll össze átfogó programmá. A gazdasági reform a szak-közgazdászok ügye. A szociálpolitika reformja, az iparosodás-városodás során hátrahagyott hatalmas rétegek - köztük a hazai cigányság - gondja úgyszólván csak szociológusok szakmai lelkiismeretét terheli. A család válságától és a nagyobb közösségek széthullásától az értékpusztuláson és a nemzeti azonosságtudat zavarain át az alkoholizmus és az öngyilkosság veszedelmesen kiugró arányszámaiig és a népességfogyásig terjedő jelenséghalmaz - a kisebbségi magyarok sorsával együtt - főként a népi irókat-közirókat foglalkoztatja. Még szükebb az a kör, amely az emberi jogokat képviseli: a mai harmincas-negyvenesek közül kivált naroknyi értelmiségi, akik a 70-es évek végén a marginalizálódást is vállalva független intézményeket, cenzúrázatlan sajtót próbáltak teremteni.

Az érdeklődés specializálódása önmagában nem rendkivüli jelenség. A politika egész Európában átalakulóban van: gyengül az átfogó programok köré szerveződött pártok befolyása, erősödik az egy-egy ügyre összpontositó mozgalmaké /pacifistáké, környezetvédőké/. De nálunk többről van szó. A különböző ügyek elkötelezettjeit nem csupán az érdeklődés választja el egymástól, hanem elvi ellentétek is. A reform gazdaságtanát tartózkodással fogadják a társadalmi érzékenységü szociológusok, mert nem világos, hogy összeegyeztethető-e az egyenlőtlenség türhető határok között tartásával, és hogy mit hozna a leszakadt rétegek számára. A szociálpolitikai tervezetek a közgazdász reformerekben keltik föl a gyanút, hogy csak a piaci gazdálkodást megzavaró, központi redisztribuciót erősitenék. Az emberi jogi álláspont ellentmondásos viszonyban van mind a hatékony gazdálkodás elveivel, mind a nemzeti eszmével. A népiek és a közgazdász reformerek között az a fő vitakérdés, hogy az anyagi ösztönzés fölszabaditásával a reform nem zárná-e még szorosabbra a rossz kört - a pénzkereső erőfeszitések és a fogyasztói élvezetek büvös körét -, amely a népi közirók szerint a tömegek nemzeti közömbösségének a legfőbb oka. A társadalmi érzékenységü szociológusoktól olsősorban a cigánykérdés távolitja el a népi tábort: az előbbiek elesett és faji alapon diszkriminált csoportot látnak a cigányságban, amelynek felemelkedéséről, beilleszkedéséről gondoskodni a többségi társadalom és állam erkölcsi kötelessége - az utóbbiak a népesedési arányok eltolódása felől közelitenek hozzá, etnikai fenyegetést sejtének benne. Az emberi jogi ellenzéket egyebek között az zavarja, hogy a népiek nem eléggé tisztázták, hogyan viszonyul a nemzeti összetartozás, a nemzeti értékek melletti elköteleződés a modern társadalmaknak ahhoz a sajátosságához, amit az életfelfogások és magánerkölcsök pluralizmusának nevezhetünk. És igy tovább, körbe-körbe.

Az ellentétek a legritkább esetben kerülnek nyilvános megvitatásra. Ehelyett mint kölcsönös ellenérzések, gyanakvások, balitéletek gomolyognak a szájhagyományban. Távol áll tőlem, hogy általános összeborulást prédikáljak. Nem az osztatlan egységet hiányolóm; azt kifogásolom, hogy a tisztázó viták elmaradása miatt a választóvonalak nem ott húzódnak, ahol húzódniuk kellene. Nem jönnek létre programok, amelyek egymástól nem a célbavett ügyek természete szerint, hanem az ügyek sokaságán végiggondolt elvek szerint különülnek el. A sok részleges javaslatból és tervezetből nem bontakoznak ki szélos ivü koncepciók, amelyek - egymással vitában - egyszerre

adnának választ a legégetőbb gazdasági és szociális és jogi és nemzeti kérdésekre. Ezt az állapotot a mai magyar értelmiség széttagoltságának nevezném.

Az eszmék széttagolódásának van egy gyakorlati vetülete is: a különböző érdeklődésü és elköteleződésü csoportok között gyenge az érintkezés és átjárás. Minden ügy valamilyen speciális közönséget foglalkoztat és valamilyen speciális, erősen körülhatárolt magatartási, cselekvési módot vált ki.

A reform-társadalomtudósok cimzettje részint a vezetés, amelyet mint a döntéselőkészitésbe bevont szakértők elemzésekkel és javaslatokkal próbálnak befolyásolni. Részint a kormányapparátusok és a végrehajtó szervek szakalkalmazottai, akiknek a szervezeteken belüli viselkedését igyekeznek a reform szelleméhez igazitani. És csak kisebbrészt a tágabb közönség, amelynek semmilyen meghatározott cselekvési, kezdeményezési módot nem sugallnak.

A népi irók-közirók elsődleges cimzettjének azt a jobbára fiatal értelmiséget - egyetemistákat, tanárokat, népmüvelőket, könyvtárosokat - látom, amely egyetemi, főiskolai klubokban, müvelődési házakban gyülekezik, és a táncház-mozgalom, a honismereti mozgalom, az Erdélybe, Felvidékre járás kezdeményező magvát adja. E mozgalmak nem politikai jellegüek; céljuk a nemzeti összetartozás közös megélése, szimbólumainak, hagyományainak ápolása, és persze a határontúli, kisebbségi magyarság segitése a kulturális és anyanyelvi megmaradásban. A népi-nemzeti eszmekör tágabb közönsége jóval kiterjedtebb, mint a reform-szakértőké. Ma nincs olyan eszme Magyarországon, amelynek hatása oly kevéssé szorulna a foglalkozás, a társadalmi helyzet, a hatalomhoz való viszony szerint húzódó korlátok közé, mint a nemzeti. Ha valami, leginkább ez tölti be az ürt, amit a szovjet tipusú modernizálás a készen talált értékek kipusztitásával, majd a hivatalos ideológia értékeinek gyors elkoptatásával maga után hagyott. Ilyen tekintetben a népi-nemzeti eszmekör szenvedi meg a legkevésbé a széttagoltság következményeit. Más tekintetben azonban ez is megszenvedi. Azonosságtudatot, hovatartozási érzést képes nyújtani a közügyekből kiszoritott, az önálló szervezkedés lehetőségeitől megfosztott embereknek. Társadalmi programot azonban nem. Hogy programot adhasson, ehhez elemeire kellene bontani a benne felgyülemlett problémahalmazt, és külön-külön megvizsgálni, a megoldás milyen átalakulásokat kiván a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai intézményekben. Ez viszont már feltételezné, hogy a népi-nemzeti eszmekör szószólói állást foglalnak egy sor ügyben, ami jelenleg a reform-szaktudományok, illetve az emberi jogi ellenzék specialitása.

Az ellenzék közvetlen cimzettjei eredetileg szintén fiatal értelmiségiek. Olyanok akiknek elege volt belőle, hogy a rendszer a hiveivé nevez ki minden állampolgárt, csak mert kénytelen-kelletlen elfogadják az intézményeiben való mozgás megalkuvásait. Olyanok, akik egyszer már ki akarták nyilvánitani a különállásukat, egyértelmüen akartak cselekedni és beszélni. 1981 végéig ez a kör növekvőben volt, s kezdett lengyel mintára maga teremtette, önálló közlési eszközök és intézmények köré gyülekezni. 81 után azonban mindikább levált az ellenzék belső magváról; nem csupán a megnövekedett represszió miatt, hanem elsősorban azért, mert a lengyelországi demokratikus tömegmozgalom leverése nyomán a többség elveszitette a reményt, hogy van távlata a hivatalos intézményekből való kilépésnek. Én magam azokkal tartottam, akik folytatni akarták. Nem voltunk teljesen sikertelenek: ekkor jött létre a sokszorositott szamizdat, s igy ugrásszerüen megnőtt az ellenzék számára elérhető, tágabb közönség. Ám ezzel épp egy időben történt, hogy közvetlen cimzettjei rendre eltávolodtak tőle, s ez mégiscsak megtörte a vállalkozás lendületét.

Másfelől azonban az ellenzéket körülvevő gyürü leválásának nem várt politikai felélénkülés lett a következménye. Azoknak a fiataloknak egy része, akik az egyértelmü ellenzékiséget már nem kivánták vállalni, nem akart visszasüllyedni a politikai tétlenségbe sem. Ők lettek a kovásza az

utóbbi évek egy sor szokatlan kezdeményezésének: a KISZ-től elválasztott diákképviselet, a nem hivatalos békemozgalom, az önálló környezetvédelmi mozgalom létrehozására tett kísérleteknek; a Mozgó Világ szerkesztőinek elmozdítása, a Duray Miklós első letartóztatása, a Vizlépcső terve elleni tiltakozásoknak. Magukkal vitték a nyilvános fellépés és nyomásgyakorlás igényét meg a szervezésre való készséget egy nagyobb közegbe, melyet nyugtalanságban tart az általános viszonyok romlása, a növekvő kilátástalanság. Kezdeményezéseik nemcsak a cselekvési stílusban hoztak újat, hanem abban is, hogy minden eddiginél változatosabb összetételű támogatást tudtak felsorakoztatni maguk mögött.

Nem mernék jóslatokba bocsátkozni: mekkora hullámokat verhet ez a mozgás, milyen esélyek vannak rá, hogy lényegesen csökkenteni fogja a közügyekben gondolkodó értelmiség széttagoltságát. E pillanatban még a széttagoltság látszik erősebbnek. A mozgalomképződés épp azidőtájt lendült neki, amikor kezdett nyilvánvalóvá lenni, hogy a politikai döntéshozók jóval szerényebb újításokban alkusznak meg egymással, mint amit a szakértő reformerek elengedhetetlennek tartottak. Mindazonáltal sem a gazdasági, sem az érdekvédelmi, sem a képviseleti reform ügyére nem terjedt át a nyilvános nyomásgyakorlási mozgalom. Maguk a reformerek lényegében nem változtattak taktikát; alkalmi, nem túlzottan határozott kísérletektől eltekintve nem próbálkoztak meg vele, hogy szakmai javaslataiknak a közvélemény súlyával adjanak nyomatékot. S nem indult el kezdeményezés a reformok támogatására a másik oldalról, a nyomásgyakorlásra mozgósítható társadalmi körökből sem. Már megint tehetetlenül vettük tudomásul, hogy elmúlt a pillanat, amikor a vezetés hajlamosnak látszott komolyabb reformokat fontolgatni.

Egy lépéssel odébb rendre ez lett a sorsa a mozgalomképző nekibuzdulásoknak is. Az első meglepetés elmúltа után a hatalom mindig megtehette, hogy halogatással, névleges válasszal, egy-egy ember kooptálásával, mások megfélemlítésével kifárassza a kezdeményezést, és visszaterelje az ügyeket a megszokott bürokratikus medrébe. S miként a reformerek nem tudtak azzal válaszolni a elbizonytalanodására, hogy nyilvános nyomásgyakorlással próbálkoznak, e csiraállapotú mozgalmak sem tudtak a hatalom manipulációra a nyomás fenntartásával válaszolni. Előbb-utóbb elbizonytalanította a résztvevőiket, hogy épp távolodóban voltak a nyílt ellenzékiségtől, ahová semmi áron nem szerettek volna visszaszorulni.

Arra már csak utalnom kell, hogy még egy lépéssel odébb milyen döntő szerepet játszott közvetlen, támogató környezetének megritkulása abban, hogy az emberi jogi ellenzék nem tudott visszavágni a hatósági csapásokra, és egy sor tevékenységi formáját fel kellett adnia.

A közügyekben gondolkodó értelmiség széttagoltsága mögött nem nehéz felismernünk a rendszer intézményeinek munkáját. Az összefüggéseket itt csak jelezni tudom. A folyamat 1948-ban kezdődik és 1956 végén válik hosszú időre megfordíthatatlanná: a forradalom eltiprásának sokkhatása alatt elveszti hitelét minden politikai koreszme, amely a sztálinizmus rombolását még túlélte. Az értelmiség néhány évre teljesen megbénul. Amikor aztán a 60-as évek konszolidációja nyomán lassan magához tér, a kultúra és a tudomány saját szabályszerűségei fokozatosan fölébe kerekednek a hatalom ideológiai és rendészeti szempontú követelményeinek. Szétmállik a hivatalos ideológia, melyet a hatalom az idők kezdetén minden szellemi területre ráerőszakolt. Leépül a szilárd tabuk többsége; a tilalmazás egyre esetlegesebbé válik, egyre inkább napi szempontokat követ. S ez lehetővé teszi az értelmiség különböző körei számára, hogy a közügyekben ismét a saját elemzési eszközeiket, a saját megközelítésüket alkalmazva foglaljanak állást. A folyamat azonban nem megy el új összegzésekig, új átfogó koreszmék kibontakozásáig. Nem a kiüresedett hivatalos ideológia, nem is a viszonylag mozgékony cenzurális tiltás állja útját az előrehaladásnak, hanem egy harmadik, erősebbnek és tartósabbnak bizonyuló kontroll-mechanizmus: az értelmiség intézményes széttagolása. A jutalmak és büntetések szo-

lektív, fokozatos alkalmazása. A nyilvánosság olyan megszervezése, amely lehetetlenné teszi a viták és irányzatok szerinti kristályosodást.

Ha igaz, hogy az elhúzódó válság közepette növekszik a meggyőző kibontakozási formulák iránti társadalmi igény, akkor egyre súlyosabb tehertételnek kell tekintenünk, hogy az értelmiség nem emancipálódik e bánásmód alól.

x x x

Azonban mindjárt ide kívánkozik egy módosító megjegyzés. A politikai koreszmék újjászületését nemcsak az értelmiség intézményes széttagolása gátolja, hanem az 1956 óta rendületlen közmeggyőződés is, hogy nem érdemes átfogó alternatívákban gondolkodni - a szovjet állam úgyis azt csinál ezzel az országgal, ami neki tetszik. Még a feltűnés nélkül, apránként halmozódó előnyöket is az ideiglenesség levegője lengi körül: bármikor megelégelhetik, bármikor elrendelhetik, hogy vissza kell venni az egészet. Külön táplálja a bizonytalanság-érzést, hogy csak mendemondákból lehet sejteni, mit várnak a Szovjetunió vezetői a mindenkori magyar vezetéstől; mikor látják szükségét, hogy közöljék a nemtetszésüket; kire építhetnek, milyen eszközeik vannak követeléseik alátámasztására. Az ellenőrizhetetlen szóbeszédre hagyatkozó közönség ott is kategórikus parancsokat sejt, ahol talán viszonylag kiegyenlített alkudozás folyik, akkor is közbelépéstől retteg, amikor a beavatkozásnak esetleg a szándéka sincs jelen.

Ám annyi bizonyosnak látszik, hogy a rendszer kereteinek feszegetését a szovjet állam semmiképpen nem türi el. S az értelmiség reform-eszméi kétségkívül eljutottak a keretek feszegetéséig. Részint az 1968 utáni megtorpanás és visszarendeződés tapasztalatai nyomán, részint a 70-es évek végén megindult válságfolyamat hatására mindinkább teret nyert a felismerés, hogy az ország szovjet tipusú fejlődése során összetorlódott problémákat csak az egyközpontú, hierarchikus irányítási rendszer felnyitásával lehet megoldani. 1968 táján még sokaknak úgy tünt, a piaci szabályozás elsődlegessége összeegyeztethető azzal, hogy a vállalatok a pártállamnak alárendelt szervezetek maradnak. A politikai demokratizáláshoz pedig elegendőnek látszott a hierarchikus szerkezeten belül kibontakoztatni a társadalmi részvétel, kezdeményezés és ellenőrzés lehetőségeit. Ezt ma már nagyon kevesen képzelik. A gondolati előrelépés azonban paradox hangulatban megy végbe. Minél merészebbek a reformtervezetek, annál szkeptikusabbak a kidolgozóik. Annál nyomasztóbban tolul föl a kérdés: nem arról van-e szó, hogy 1961-63 és 1981-83 között Magyarország a közelébe érkezett a határnak, ameddig a rendszer fejlődése egy szovjet berendezkedésü országban, a szovjet világrendszeren belül egyáltalán elmehet. Ha igy van, akkor bizony tudomásul kell venni, hogy beláthatatlan időre megrekedtünk az egyértelmü haladás és az egyértelmü reakció között, és tovább fog folytatódni az ország gazdasági, politikai és morális viszonyainak lassú balkanizálódása.

Alább ezügyben szeretnék vitára bocsátani néhány gondolatot adalékul ahhoz a munkához, amit el kell végeznünk, hogy visszanyerhesse értelmét a nagy koreszmékben, az átfogó programokban való gondolkodás. Először amellett érvelek, hogy 1956 óta a szovjet világrendszer nem elhanyagolható változásokon ment át, és e változások következményei kezdenek beérni: a Szovjetunió vezetői egyre kevésbé képesek a régi módon kormányozni térségünk függő államait. Azután igyekszem megmutatni, hogy a táguló mozgástérben körvonalazódhat a válságból való kilábalás magyar útja. A szóösszetétel minden tagját hangsúlyozni kívánom. Kilábalásra, evolutiv előrelépésre gondolok, nem politikai összeomlás előidézésére. És olyan fejlődésre gondolok, melynek a megoldásait a magyar társadalom érlelte ki magából.

A 48-as fordulat utáni első évtizedben az elégséges társadalmi támogatás hiánya, a tömegterror, a Nyugattól való hidegháborús elzárkózás és a gazdasági autárkia hajszolása teljesen kiszolgáltatta a helyi vezetőket

szovjet főnökeiknek. Sorsuk egyedül Moszkvában dőlt el;nem függtek sem a néptől, amelyet az erőltetett iparositás és szovjetesités közben a végsőkig terrorizáltak, sem a sebtében összetákolt apparátustól, amely egyszerre volt eszköze és maga is áldozata a terrornak. Ám az 50-es évek derekától a helyzet lassan változni kezdett.

Először a terror mérséklődése módositott az erőviszonyokon. A nagyobb biztonságot élvező apparátus konszolidálódott és politikai tényezővé vált. Személyi klikkek, érdekszövetségek, frakciók képződhetnek benne, s ezek a vezetés gyengeségének pillanataiban akár hatalomváltásra is kisérletet tehetnek. A lakosság is visszanyerte annyira az önállóságát, hogy a durva sérelmekre sztrájkokkal, tüntetésekkel, zavargásokkal válaszolhasson - megannyi alkalom a vezetés megingására. Mivel a hatalom gyakorlói most már valamennyire függenek saját társadalmuk és apparátusuk lojalitásától, ezért valamelyest kevésbé függenek a szovjet vezetés akaratától; a helytartó szerepéből az alárendelt közvetitő szerepkörébe csúsznak át. Hatalmuk szilárdsága attól függ, hogy képesek-e olyan engedményekkel megvásárolni a köznyugalmat, amelyeket a helyi apparátus és a szovjet fél is elfogad. A szovjet vezetők persze nem minden engedményt türnek el - de minden engedményt megtiltaniuk sem lehet.

Az erőeltolódás másik oka, hogy a tömegterror leépülésével párhuzamosan csökkenni kezdett a szovjet világrendszer politikai elszigeteltsége. Ez a folyamat a 60-as és 70-es években maradandó eredményeket hozott. Ezek közé tartozik az európai status quo rögzitése, amelynek során a nyugati hatalmak elismerték a II. világháború végén meghúzott határok véglegességét, tudomásul vették Németország de facto kettéosztását, és elfogadták a szovjet befolyási övezetbe került országok kormányainak legitimitását /sőt, a titkos diplomáciában azt is,hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat, ha a tőle függő kormányok valamelyike meginog/. Cserében viszont a Szovjetunió is tudomásul vette, hogy ezek a kormányok rendezik a viszonyukat az NSZK-val, hogy a két német állam között megkülönböztetett kapcsolatok jönnek létre, s hogy a nyugati hatalmak külön kapcsolatokat létesitenek a térség függő államaival. Ez tartós változás, amit az újabb hidegháborús hullám sem tudott elmosni. Már kérdésesebb, hogy hosszú távon lehet-e várni valamit attól a viszontengedménytől, hogy az emberi jogok szavatolása helyet kapott a kelet-nyugati kapcsolatok nemzetközi jogi szabályozásában. Én ezt a rossz tapasztalatok dacára nem tartom reménytelennek, de véleményem mellett most nem próbálok meg érvelni.

A függés lazulásában azonban egy harmadik tényezőnek, a gazdasági kényszernek tulajdonitom a legnagyobb szerepet. A 80-as években a KGST többé nem olyan regionális egység, amely önmagába zárva is elfogadható fejlődésre képes. A térség országai beérhették a KGST kereteivel, amig a Szovjetunió gyakorlatilag korlátlanul szállitott olcsó nyersanyagokat és energiahordozókat, és ugyancsak korlátlanul átvette azokat a más piacokon nem értékesithető termékeket, melyeket a kelet-európai országok szovjet rendszerü gazdaságai az anyag és energia pazarló felhasználásával előállitottak. Ám időközben ez a viszony féloldalassá vált. A szovjet gazdaság felvevő képessége ugyan még mindig nagy; a kelet-európai vállalatok számára ma is a legkényelmesebb megoldás szovjet megrendelést szerezni, szovjet vállalatokkal kooperálni. Viszont a Szovjetunió energiahordozó- és nyersanyagszállitó képessége a 70-es évek közepe óta lassabban bővül, mint amit a kelet-európai gazdaságok töretlen növekedése szükségessé tenne, az utóbbi években pedig egyenesen visszaesett. S ez nem átmeneti zavar, ez tartós irányzat. Nem látszik más kiút, mint a pazarlásra ösztönző gazdasági rendszer átalakitása és olyan piacok felé fordulás, amelyek gyorsabb müszaki fejlődésbe kapcsolják be a térség országait. Ha ez nem történik meg, Kelet-Európa visszasüllyed az elmaradott, stagnáló régiók közé, éppen akkor, amikor Nyugaton újabb technikai forradalom zajlik, amely a harmadik világ egy részét is magával húzza. A Szovjetunió nem tud mit kinálni, amivel a váltások helyettesitési lehetne, és ezért kérlelen útját

állni a szovjet világrendszer fellazulásának.

Lengyelország 1980 augusztus utáni története látványosan demonstrálja, hol tart ez a folyamat. A Szolidaritás megszületésére, törvényen kivül helyezésére és föld alatti újjászerveződésére olyan történelmi holtponton került sor, amikor a szovjet állam még ki tudja kényszeriteni a társadalmi mozgalom leverését, de a levert társadalom politikai semlegesitéséhez már nincsenek eszközei. Képzeljük el, hogy az 1960-as Magyarországon a föld alatti Központi Munkástanács országos és helyi hetilapokat ad ki, május 1-én a nagyobb városokban többezres tüntetéseket szervez, munkásoktatási intézményeket tart fönn; hogy a vállalatokban hivatalos önigazgatási testületek müködnek, s ezekről nem mindig lehet egyértelmüen megállapitani, hogy az állam manipulációjának eszközei vajon avagy a KMT legális fedőszervei; hogy az egyetemek és tudományos intézetek nagy részének autonómiája és politikai ellenállása töretlen; hogy az egyházak közvetitő szerepet játszanak a hatalom és az ellenállási mozgalom között. A fantáziakép bizonyára nem mindenkit vonz, hiszen a lengyel társadalom megőrzött pluralizmusa a pillanatnyi erőviszonyoktól függ, szakadatlan harcban kell megvédeni. Sok lengyel alighanem örömest fölcserélné ezt a komor függetlenséget a magyar 60-as évek kedélyes függőségével. Én inkább az ellenállókkal tartanék. De nem arról van szó, hogy kinek a helyében szeretnénk lenni. A lengyelek nem nyerhetik el a magyar stilusú konszolidációt, és nálunk sincs esély a Szolidaritás kisérletének megismétlődésére. Arról van szó, hogy helyesen mérjük föl a lengyel példa tanulságait. Azaz, ne csupán azt vegyük észre, hogy már megint az erőszak döntött, hanem azt is, hogy négy évvel a demokratikus tömegmozgalom leverése után még mindig nem sikerült restaurálni a régi rendszert. Ha ez megtörténhetett abban az országban, amelynek a kézben tartása a szovjet állam elsőrendü céljai közé tartozik, akkor a kevésbé szem előtt lévő Magyarországon érdemes újragondolnunk: nincs-e mód túllépni a húszegynéhány éve követett fejlődési úton, amely a 80-as évek elején a térség általános válságában elakadt.

x x x

Az 1961-63 utáni magyar fejlődés a szovjet minta sajátos változatát alakitotta ki. Nem módositott a szovjet tipusú rendszernek azon a jellegzetes vonásán, hogy sem egyének, sem szervezetek nem rendelkeznek világos, védhető és számonkérhető jogokkal a közhatalommal szemben. Nagy területeket egyáltalán nem is törvények szabályoznak, csupán vezető pártszervek iránymutató állásfoglalásai és az illetékes hivatalnokok alkalmi közlései: miként a kultúra mai rendszerét. S a párt - jogilag teljesen rendezetlen - döntései ott is felülbirálhatják a törvényt, ahol létezik jogi szabályozás: például az idei választások jelöltállitási viharaiban. A kormányapparátusok is érvénytelenithetik, rendeletekkel, utasitásokkal, a törvény előirásait: lásd az Alkotmány 64. S-ának egyenesen ellentmondó sajtójogi rendeleteket. A jogszabályok gyakran amúgyis kibúvókat vagy kimondott meghatalmazást adnak az államnak önkényes intézkedésekre: igy az egyesülési jog vagy az útlevél-jog terén. Ha a paragrafus történetesen egyértelmü, a hatalom akkor is túlteheti magát rajta, mert nem lehet birói úton érvényt szerezni neki; az állampolgár vagy nem is fordulhat birósághoz /mint az érdekeit sértő rendőri kényszerintézkedések esetében/, vagy biztos számithat rá, hogy a döntés nem a joghoz fog igazodni, hanem a hatalom - vagy a hatalomban ülők - érdekeihez.

A jogi megformálatlanság azonban, sajátságos módon, nem mindenben hátrányos a kormányzottak számára. Kedvező helyzetben a kormányzat nyugodtan elnézhet, sőt, ösztönözhet egy sereg apránként halmozódó, progresszsiv változást, tudván, hogy bármikor közbeavatkozhat, ha szükségét látja. S a szabályok likacsossága azok dolgát is megkönnyiti, akik a kihasználható réseket puhatolják; hisz nemcsak a jogaik tisztázatlanok, nincs egyértelmü keménységgel kimondva az sem, hogy mivel tilos próbálkozniuk. Az elmúlt 20-25 évben Magyarország páratlan sikerrel élt ezzel a lehetőséggel;

így ment végbe, egyebek között, a kultúra megszabadulása a hivatalos ideológia uralmától, igy szövődött egyre sürübbre a nem regisztrált, harmadik gazdaság szövedéke.

Persze a hátrányai is nyilvánvalóak e formátlanságnak. Emiatt van, hogy minden jó dolog kedvezésnek számit, amiért hála és ellenszolgáltatás jár, és ami elvben bármikór visszavehető. Emiatt oly ritka a világosan rögzitett alku, s oly gyakori a nyúlós megalkuvás. Emiatt vált természetessé, hogy a szokás ellentmond a törvénynek. Emiatt számithat merészségnek, ha egy publicista a szabványositott hazugságok közül kikacsint az olvasóra és tapintatlanságnak, ha kertelés nélkül megirja az igazat. Emiatt ér olyan sokat az ügyeskedés, és olyan keveset az elvek melletti kiállás.

Nagy ár? Felmérhetetlenül nagy. A folyamat tönkretette a politikai közerkölcsöket és kikezdte a magánerkölcsöket is. Legelső feladataink egyike, hogy ezt világossá tegyük, s hogy igyekezzünk tudatositani: csak olyan emberek lehetnek önmagukat tisztelő és önmaguk iránt tiszteletet parancsoló polgárokká, akik tisztában vannak a jogaikkal és készek megkövetelni azokat.

De én most nem arról szeretnék beszélni, hogy mi a morális és politikai ára a jogi formákat megkerülő haladásnak. Inkább arra hivnám fel a figyelmet, hogy ezen az áron egyre kevésbé lehet továbbhaladni. A bevált taktika még bizonyára folytatható imitt-amott, de egyre kevésbé övezi az a hangulat, hogy alkalmas a sürgető problémák megoldására. A rések, kibúvók, kerülőutak puhatolása egy olyan társadalomban válhatott egyeduralkodó stratégiává, amely 1956 sokkjából magához térve úgy próbált boldogulni, hogy lemond az intézmények meghóditásáról. Azonban 20-25 év fejlődése végül is kezdi újratermelni az eredmények intézményesitésének az igényét.

Részint azért, mert a szerves gyarapodás eljut a határhoz, ahol már csak jogi biztositékok között mehet tovább töretlen lendülettel. A nem regisztrált gazdaság nagyobb tőkéket forgató, sok embert összefogó vállalkozásokat termelt ki magából, s ezek csak a legalitás feltételei között tudnak megszilárdulni és tovább növekedni. A magánlakások oltalmában, egy-egy hivatalos klub, müvelődési otthon ideiglenes ernyője alatt gyülekező majd felbomló közösségek burjánzása közelében jár annak a szintnek, ameddig elegendő a hatóságok szemethunyását kihasználni. Jogok kellenek a formálódó tudományos és kulturális irányzatok kibontakozásához is.

Részint az évtizedfordulón beköszöntött válság sürgeti az intézmények átalakitását: a megformálatlan engedményekkel kiigazitott, de szovjet tipusú formák között zajló fejlődés elakadt, és alapos intézményi reformok nélkül nem mehet tovább. A nemzeti jövedelem stagnálása próbára teszi a gazdaság adott mechanizmusait, éles fénybe állitja az eddigi növekedés korábban is ismert, de korábban jobban elviselt torzulásait, és nyiltabbá teszi az érdekellentéteket. Jogok kellenek ahhoz, hogy a gazdasági szervezetek piaci vállalkozásokként működhessenek, s az állammal mint adófizetők és mint szerződő felek léphessenek kapcsolatba. Jogok kellenek ahhoz, hogy a nyiltabbá váló érdekellentéteket elfogadható kompromisszumokkal lehessen rendezni. Jogok kellene ahhoz, hogy a rászorulók számonkérhessék az állam szociálpolitikai kötelességeit, s hogy másfelől az újraelosztás ne önkényesen vegyen el más rétegektől és a gazdálkodó szervezetektől.

Figyelemre méltó, hogy az átmenet a jogok, az intézményes garanciák igénylése felé ugyanabban a körben kezdődik, ahol korábban a merev formák fellazitása, a szabályok megkerülése, az alkudozás, a szivességek cseréje révén halmozódtak az eredmények. Nem az országos politika magaslatait követeli el magának, hanem a mindennapi életkeretek egy részét. Nem véletlen, hogy először a gazdaság nem hivatalos szekterában tört át, amikor törvényesitették a kisvállalkozások különböző formáit. Nem véletlen, hogy a gazdaságon kivül leginkább az egyesülési jogot és a kultúra meg a tudomány szervezetét feszegeti. Igaz, ahhoz, hogy lent a jogi vivmányok megszilárduljanak, változásokra van szükség a fenti szinteken is. De a felső

szinteket ma még csak közvetve érinti ez a mozgás; egyelőre csak azt követeli meg, ami a nagyobb lenti önállósághoz elengedhetetlen: a közügyek nyilvánossá tételét és a törvények uralmát. Még nincsenek olyan indulatok a társadalomban a rendszer alapintézményeivel szemben, hogy az emberek többsége ne érné be ennyi biztositékkal, ha lent kézzelfogható jogokat nyer és kézzelfogható eredményeket tapasztal.

Ezt az ország mai külső helyzetében előnynek tekinthetjük. Ha nem volna lehetőség kompromisszumra kormányzók és kormányzottak között, csak a rendszer beomlása vagy a lassú dekadencia között lehetne választani. Az utóbbi semmilyen körülmények között nem kivánatos; az előbbit csak akkor tarthatnánk kivánatosnak, ha nem kellene 1956, 68, 81 végkifejletének megismétlődésével számolnunk. Ellenben egy új kompromisszumot a szovjet világrendszer mai állapotában nem volna lehetetlen kifelé megvédeni. Megkisérlem összegezni, hogy az utóbbi évek gyakorlati tapasztalatai és reform-eszméi ismeretében hogyan látom e tartható kompromisszum szerkezetét.

Az elgondolás kulcsa az, amiről mint az állam és a civil társadalom elválásáról szokás beszélni. A szóhasználat a mi helyzetünkben talán nem elég szerencsés; nem ott vonja meg a határt, ahová ez a következő évtizedben Magyarországon kerülhet. Egyfelől nem világos, hogy az "állam" fedi-e a közhatalommal összefonódottppártot, szakszervezetet, Népfrontot, KISZ-t, stb. is; ezt azért tartom fontos kérdésnek, mert nem látok lehetőséget olyan formula megvalósitására, amely megszüntetné a szervezetek közhatalmi státusát és monopóliumait. Másfelől a "civil társadalom" fogalmába rendesen nem értjük bele az állami tulajdonnal gazdálkodó, de a közhatalmi hierarchiától elkülönitett vállalatokat és pénzintézeteket; ez az elválás viszont lényeges eleme volna a gazdaság /s részben a szociálpolitika/ reformjának. Ezért alább inkább "közjogi" és "civiljogi" területeket fogok megkülönböztetni egymástól. Közjoginak nevezem azokat a szervezeteket és intézményeket, amelyek benne foglaltatnak az Alkotmányban vagy amelyek létrehozásáról és publikus előjogairól törvény rendelkezik; mindenmás a civiljogi szféra része, egészen addig, ahol a család, a rokonság és az informális kapcsolatok köre kezdődik.

A két terület viszonya jelenleg teljesen rendezetlen. Igy a munkaviszony szerződéses magánviszony ugyan, a munkaadót mégis hatósági jogok illetik meg a munkavállalóval szemben, és hatósági szervek beavatkozhatnak a munkaszerződésen alapuló jogok gyakorlásába. Hasonló a helyzet az egyesületekkel, a vállalatokkal és egy sor más szervezettel. Ennek az állapotnak meg kell szünnie. Olyan viszonyokra van szükség, hogy a civiljogi szférába az állam csak jogszabályok alkalmazása, illetve számonkérése útján vagy - rögzitett szabályok szerint felhasználható - gazdasági ösztönző eszközökkel avatkozhassék be. Ehhez természetesen nemcsak a jogszabályok között kell rendet teremteni. Növelni kell a biróságok önállóságát, és nagyobb szerepet kell biztositani nekik a két szféra közötti kapcsolatok szabályozásában. A civiljogi szervezetek bejegyzését és megszüntetését csakis birói úton kivánatos végezni, és biztositani kell, hogy bármely állampolgár vagy szervezet bármely közjogi szervvel támadt vitájában birósághoz fordulhasson.

A két terület elkülönülése nem érintené a közjogi szervezetek és intézmények politikai kiváltságait. De éppen ezért a jelenleginél jóval nagyobb önállóságot engedhetne meg a civiljogi szférában. A kormány hierarchikus irányitása alatt tartott és gazdasági kiváltságokat élvező közüzemi vállalatok mellett itt a vállalati formák sokfélesége bontakozhatna ki, az állami tulajdonú, de civiljogi státusú vállalat különböző tipusaitól a szövetkezeteken át a magánvállalkozásokig. A Nemzeti Bank mellett kompetitiv pénzintézetek sokasága alakulhatna. Az állami társadalombiztositás mellett létrejöhetnének vállalkozásszerüen működő nyugdij- és betegbiztositó társaságok. Az egyetlen közjogilag elismert szakszervezet mellett megjelenhetnének civiljogi szakegyletek. A közjogi szervek által alapitott és felügyelt könyvkiadók és lapok mellett civiljogi státusú csoportok is létesithetnének kiadókat és lapokat, és igy tovább. Persze, a

civiljogi szervezetek és közlési eszközök lehetőségei korlátozottabbak volnának, mint közjogi párjukéi. Igy csak a közjogilag elismert szakszervezet rendelkeznék vétójoggal, hirdethetne sztrájkot. Csak az állami kiadók és lapok mentesülnének a formális cenzúra alól. Csak az állami társadalombiztositás vethetne ki a munkavállalókra vagy munkaadójukra kényszerjárulékot, stb. Ám a megszükitett jogokkal még mindig önállóbban lehetne élni, mint a bizonytalan tartalmú, garancia nélküli engedményekkel. S a fejlődés rugalmasságáról sem kellene lemondani. Valahányszor törvény útján szabályoznának egy-egy civiljogi területet, mindig ki lehetne tüzni az időpontot, amikor a törvényt felülvizsgálják, s eldöntik, hogy az eredetileg beépitett korlátozások közül melyeket lehet feloldani.

A közjogi szférában más tipusú változásokra volna szükség. Tisztázni kellene a párt jelenleg jogilag szabályozatlan "vezető szerepének" a tartalmát: meghatározni, hogyan viszonyulnak egymáshoz a Központi Bizottság és az Országgyülés határozatai, nyilvánosságra hozni, hogy milyen vezető tisztségekre terjed ki a párt személyzeti beleszólási joga, körülhatárolni a területi pártszervek irányitói jogkörét. Véget kellene vetni a rendeleti kormányzásnak, helyreállitani a törvényi szabályozás elsőbbségét. A választási törvény további módositásával biztositani kellene, hogy mindig legyen az Országgyülésben néhány önálló képviselő,akiknek a jelenléte garantálná, hogy a vitás belső ügyek valóban megvitatásra kerülnek. Meg kellene vetni - kivált a kisebb településeken - a helyi önkormányzat alapjait. A szakszervezet érdekvédelmi funkcióit meg kellene szabaditani a mozgósitó-termelésszervező funkciók nyügétől; a választási eljárás módositásával és néhány más intézkedéssel biztositani kellene, hogy a munkahelyi szakszervezeti tisztségviselők elsősorban a tagságtól függjenek és az ő érdekeit képviseljék, egyszersmind tisztázva beleszólási és vétóemelési jogaikat. A biztositási rendszer differenciálódására épitve körül kellene határolni azokat az alapjuttatásokat, amelyekkel az állam tartozik a polgárainak, ezeket azonban egyértelmü állampolgári joggá kellene tenni, stb.

Ebben a vázlatban nem valamilyen megállapodott, önmagát újratermelő modellt igyekeztem körvonalazni, hanem fejlődési irányokat. Ezért a részletek bizonyos fokig esetlegesek; lehet, hogy nem pontosan azoknak a változásoknak kellene nagyjából egy időben megvalósulniuk, amelyeket a szemléltetés kedvéért előadtam. A lényeg maga az alapeszme, a kettős mozgás: a közjogi szférában a jogállamiság felé, a civiljogi szférában a pluralizmus felé.

x x x

Tisztában vagyok vele: fejtegetéseim több kérdést vetnek föl, mint amennyit talán megválaszolnak. Itt van mindjárt az a fogós kérdés, hogy van-e, lesz-e készség a hatalomban lényeges újitásra. A legfelül egyensúlyozó vezetők készek mutatkoznak kisebb módositások halmozására, mig a dolog nem megy el odáig, hogy egyének vagy szervezetek bármely területen egyértelmü jogokat nyerjenek. Ilyen jogokat - a kisvállalkozások kivételes példáját nem számitva - soha nem adtak, és amikor meghúzták a 80-as évek elején elinditott reformfolyamat határait, világossá tették, hogy most sem kivánnak adni. A nemrég fellépett "rendpárt" még ezt a felemás folyamatot sem nézi jó szemmel; népszerü központi intézkedések révén próbál támogatást szerezni az apparátusok megszokott hatalmának konzerválásához. A "reformpárt" pedig gyenge és szétszórt. Hozhat-e az erőviszonyokban kedvező változást a helyzet szoritása s a vezetésben esedékes nemzedékváltás? Tényezővé válhatnak-e azok, akik a vezetésen és az apparátusokon belül felismerik a társadalommal kötött kompromisszum megújitásának szükségességét, vagy csak azok képviselhetnek erőt, akiket kizárólag a hatalom megtartása érdekel? S ha megerősödhetnek a reform hivei: nem lesz-e addigra késő? Nem gyülik-e föl annyi keserüség és politikai indulat a társadalomban, hogy a kompromisszum megint lehetetlenné válik? S merre tereli a válság az emberek indulatait: inkább a demokrácia iránti igény vagy inkább a más

osztálybeliekkel, a más fajúakkal, a más nemzetekkel szembeni gyülölködés erősödése felé? Lehet-e egyáltalán esély az előbbire, ha a magyarság belső ügyeit olyan külső helyzetben kell rendezni, amely a határainkon kivül rekedt magyarok ügyében tehetetlenségre kárhoztat bennünket?

E kérdésekre nagyobbrészt nem általános megfontolások, hanem események fogják megadni a választ. De az események részben tőlünk magunktól függnek. Ezért hát nem háritha tjuk el a kérdéseket, és nem mondhatunk le róla, hogy újra és újra megkiséreljünk felelni rájuk. Például mindjárt itt, ezen a tanácskozáson.

➲ függelék: 261-265. p.
Vásárhelyi Miklós

Vásárhelyi Miklós:

A magyar út a világban

Mint opponens sajátságos és kissé kényelmetlen helyzetbe kerültem. Egyetértek Kis János előadásának gondolatmenetével, amelynek végső konklúzióját igy értelmezem: A reform szükséges és lehetséges, bár megvalósitásának útja rögös és bizonytalan. A kritikus értelmiségi feladata, hogy ennek a folyamatnak az ellentmondásait feltárja, megtorpanásait, következetlenségeit birálja, szorgalmazza a perspektiva tisztázását, nyiltan beszéljen a gazdasági fejlődés elkerülhetetlen politikai és társadalmi következményeiről; általában - az eddigi kudarcok, elutasitások, az elzárkózás ellenére - tovább folytassa erőfeszitéseit a széleskörü, demokratikus szellemü vita kibontakozása érdekében. Az ország gazdasága stagnál, a belső feszültségek növekednek, a közhangulat nyomott. A kedvezőtlen tendencia megfordítására csak határozott - sokszor népszerütlen - intézkedésekkel lehet kisérletet tenni. Ehhez azonban egységes elhatározás és széleskörü, országos konszenzus szükségeltetik. A vita nem lehet kijelölt személyek kiváltsága és zártkörü szakmai eszmecsere. Minden magyar állampolgár törvényes jogának tekintheti és erkölcsi kötelességének érezheti, hogy hallassa szavát sorsának alakitásában és magának is igényelje a tévedés jogának lehetőségét.

Én azonban most Kis János előadásának nem erről az aspektusáról kivánok beszélni, nem egyes részletmegállapitások helyességét kivánom vitatni, hanem olyasvalamiről szeretnék szólni, ami hiányzik nemcsak az előadásból, hanem egész tanácskozásunkból, sőt szemléletünkből is. Tudom, egy vitában nem éppen eszményi az a megközelités, amikor a hozzászóló nem a tartalmas, elemző gondolatmenet mondanivalójához kapcsolódik, hanem látszólag más irányba kalandozik, új problémát vet fel. E referátum tanulmányozása azonban mégis arra késztetett, hogy vállaljam ezt a kitérőt és az itteni tanácskozás csak megerősitett szándékomban. Párbeszédünk ugyanis szembeszökően nélkülözi a nemzetközi kitekintést. Nem érdemelne ez a hiány különös figyelmet, ha csupán esetleges, az idő, a körülmények és a tematika megszabta jelenséggel állnánk szemben. Én azonban ezt a hiányosságot szimptomatikusnak vélem, sőt bizonyos mértékben történelmileg meghatározottnak.

Az előadás cime pontosan magában foglalja a tanulmány témáját. Az okfejtés valóban arról szól, amit a cim igér és a jelen belső kérdéseinek ez a koncepciózus összefoglalása gondolatébresztő, ám a cimben jelzett megközelités gondokat is okoz. Nekünk természetesen az a dolgunk, hogy saját sorsunk alakulásának esheto'ségeit elemezzük, saját politikai, társadalmi és gazdasági problémáinkat vizsgáljuk, ezekre keressünk megoldást. Nem is volna érdemes erre a témára szót vesztegetni, ha a "magyar út" fogalmának nem lenne sajátos, magyar szemantikus tartalma. Ennek lényege pedig az útkeresésnek egy szükitett értelmezése, a világméretü útvesztőnek redukálása arra a talpalatnyi zugra, amelyen mi élünk. Referensünket nem érheti szemrehányás, hogy megfeledkezett volna arról, mennyire függ belső alakulásunk külső tényezőktől, hisz tételesen kimondja és minden során érződik, hogy a magyar reformot, az átalakulást meghatározza helyünk egy szövetségi rendszerben, de mivel az előadó Magyarország külpolitikai viszonylatait lényegében a Varsói Szerződésből eredő adottságokra és a szovjet-magyar viszonyra korlátozza, nem árt erről a kérdésről néhány szót ejteni. Nem külpolitikáról kivánok itt értekezni, hanem szemléletünkről, illetve annak történelmileg kialakult, tehát hagyományokra visszatekintő beszüküléséről. Ebben a sajátosságban helytelen és történelmietlen valami specifikus magyar kórt, torzulást vagy sorscsapást sejteni, hisz hasonló jelenség észlelhető sok más kis nemzetnél, sőt nagyoknál is. Bennünket azonban ez a kérdés most magyar szempontból érdekel.

Az elmúlt közel másfél évszázad sorozatos tragédiái nyomán közvéleményünkben kialakult egy elzárkózási pszichózis, amely csalódásainkért, kudarcainkért a felelősséget elsősorban az ellenséges vagy közönyös, esetleg gonoszan ostoba külvilágra háritja, a nemzeti sorsszerüség elemeit kutatja ezek számbavételekor

és a befelé fordulást ajánlja, amely igy értelemszerüen nem a tettre serkentő önvizsgálatot, hanem a beletörődést igazoló önsajnálatot vonja maga után. A balsors-komplexum nem egy kiváló romantikus gondolkozónknak is eltorzitotta a látóhatárát, s a szerencsétlenséget historizálva valóságos mitosszá avatta, a magyar fátum fogalomkörébe zárta. Az emócionális felindulást persze elkeseredés, elfogultság, idegrendszeri túlérzékenység motiválja, de - mint minden hatékony, irracionális tömegképzetnek - ennek is van racionális eleme.

Tény az, hogy a kiegyezés után a hatalmat gyakorló és a közvéleményt alakitó magyar uralkodó réteg, a birtokos nemesség nem mert és ezért nem is akart szembenézni a valósággal sem az ország határain belül, sem azokon kivül. Tanulságos ebből a szempontból az összehasonlitás a reformkori és a hetvenes évek hirlapjai között. Az 1830-as és 40-es években a cenzúrázott újságok mindenről beszámoltak, ami a világon történt: az itáliai, a lengyel, a spanyol lázadásokról, polgárháborúkról, csakúgy, mint a francia és az angol parlament üléseinek lefolyásáról, az afgánok harcairól az angol gyarmatositók ellen, Észak-Amerikáról, Indiáról, Kináról. A dinamikus, orientálódó reformnemzedék éber szemmel követte a világ eseményeit, a változásokat, a demokratikus intézmények müködését, mert maga is változást, társadalmi megújulást kivánt.

A kiegyezés után mindent háttérbe szoritott a stabilizációs törekvés, a statikus szemlélet, a dualista rendszeren belül elért hatalmi helyzet megszilárditása és kiterjesztése. A hanyatló, a konzervativizmus felé vonzódó nemesség akkor már Bécsre összpontositotta figyelmét, egyébként hátat fordított a zajló, változó világnak. Döbbenetes, hogy az 1900-as évek elején a liberális, szabad magyar sajtó és hatására a magyar közvélemény, mennyire nem ismerte, ennélfogva félremagyarázta a világhelyzetet, a nemzetközi erőviszonyokat. Ahhoz, hogy Ferenc József 1914 nyarán bejelenthesse, mire az őszi levelek lehullanak, véget ér a háború, nemcsak egy elbizakodott, szük látókörü udvar kellett, nem egy elkábitott ország is, amely ezt a képtelen és megalapozatlan közlést elfogadja. De ugyanilyen döbbenetes, hogy ez a közvélemény /beleértve a baloldali, radikális ellenzéket is!/még 1918 nyarán sem volt képes és hajlandó tudomásul venni, hogy a Monarchia összeomlása maga alá temette a történelmi Magyarországot is. S vajon 1919 után szembesülhetett-e a nemzetközi realitásokkal az a kurzus, amely egész külpolitikája tengelyébe a területi revizió, a történelmi Magyarország helyreállitásával, célkitüzését helyezte. A Trianont szentesitő 1946-os párizsi békét már általános apátia fogadta, bár kezdetben némi biztatást nyújtott a remény, hogy az igért, új, demokratikus európai elrendezésében a nemzeti kisebbségek helyzete is elfogadhatóan alakul. Ma, negyven esztendő múltán ott tartunk, hogy be kell ismernünk, egyelőre nincs hatékony eszközünk a határainkon túl élő és etnikai létükben fenyegetett nemzetiségek megvédésére.

Évtizedeken keresztül az elbizakodott nacionalizmus az indokolatlan magabiztosság és önáltatás homályositotta vagy takarta el a láthatárt. Az illuzionizmus korszakát a sorozatos kudarcok, csapások és csalódások nyomán kiábrándulás, sértődöttség és az önbizalom megrendülése követte. Miközben Magyarország a legutóbbi évtizedekben nem egyszer a nemzetközi érdeklődés és rokonszenv fókuszába került, az országos közvélemény feltünő közönyt tanúsit a világ dolgai iránt. Természetesen nem lehet elhallgatni, hogy ez az érdektelenség csak kisérőjelensége az általános depolitizálódásnak és azt sem, hogy a magyar külpolitika a legutóbbi időkig tapasztalt feltünő tartózkodása csak mélyitette ezt a beállitottságot. Nem szorul bizonyitásra, hogy ez a sivár igénytelenség helytelen és ugyanolyan káros következményekkel járhat, mint a hajdani ábrándozás. Ám, ami ennél is lényegesebb és aktuálisabb: ez az álláspont indokolatlan és tarthatatlan.

Mindenki előtt nyilvánvaló, senki sem vonja kétségbe, hogy a magyar belpolitika alakulása a nemzetközi politika függvénye. Mindennapos tapasztalataink alátámasztják, hogy a reform sorsa, a magyar társadalom átalakulása elválaszthatatlan a nemzetközi légkör javulásától. Mi tehát kifejezetten és közvetlenül érdekeltek vagyunk a jelenlegi fagy felengedésében. Ebből a szempontból az 1985-ös esztendő első fele a korábbiaknál biztatóbb jelzéseket produkált. A

döntő kérdés természetesen a nagyhatalmak politikája, egymás közti viszonya. Nagyhatalom alatt a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat értem, a többit ilyen minőségben említeni anakronizmus vagy a futurológia birodalmába tartozik. De éppen a Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonyában tapasztalhatók a változások kezdetei. A Szovjetunió új vezetői elsőrendű érdeküknek és központi feladatuknak tekintik a felgyülemlett belső problémák megoldását, a gazdaság és a technika modernizálását és ennek érdekében társadalmi-gazdasági változtatások végrehajtását. Óriási feladat ez, amelynek előfeltétele a külpolitikai stabilitás megteremtése. A legutóbbi esztendők tapasztalatai azt is egyértelművé tették, hogy az amerikai fél nem hajlandó elfogadni az enyhülés fogalmának a Szovjetunió által vallott értelmezését. Az Egyesült Államok vezetésében nem történt személyi változás, de a kormányzat a vártnál rugalmasabbnak kíván mutatkozni az új kezdeményezésekkel és jelenségekkel szemben. Amerika visszanyerte a hetvenes évek végén megrendült önbizalmát. Gazdasági-technikai fellendülésével megszilárdította hegemóniáját a nyugati szövetségi rendszeren belül, de kezdi felismerni, hogy az úgynevezett "kemény vonal" merev alkalmazása hatékony defenziv taktika lehetett az átmeneti gyengeség periódusában, de nem enged teret egy új, korszerű világpolitikai koncepció kialakításának. A kölcsönösen kinyilatkoztatott készség, hogy megjavitsák kapcsolatukat, a Szovjetunió - feltételekhez kötött - visszatérése a genfi tárgyalóasztalhoz, a polémia mérséklése, a diplomáciai érintkezés felélénkülése azt látszik alátámasztani, hogy a normalizálás megindul. A soron következő tárgyalásokon természetesen elkerülhetetlenül hatnak az 1952 óta szerzett pozitiv és negativ tapasztalatok. Kérdéses persze, vajon az előtérbe helyezett leszerelés a legalkalmasabb terep-e az első tapogatódzó lépések megtételére. Tagadhatatlanul ez a legdrámaibb kérdés-komplexum, és a fegyverkezési verseny a jelenlegi helyzet legveszedelmesebb aspektusa. De egyben ez a legsúlyosabb és a legbonyolultabb - szinte már áttekinthetetlen - probléma is. Axonkivül a fegyverkezés csak okozat, nem ok, a politikának eszköze, s nem célja. Valószinünek tünik, hogy az effektiv fegyverkorlátozást politikai, gazdasági és kulturális tárgyalások, gesztusok és egyezmények előzik meg, tehát olyan cselekedetek, amelyek alátámasztják azt az érvelést, hogy az arzenálok gyarapitása felesleges és haszontalan pazarlás.

Az alapvető, tisztázandó probléma: a békés egymás mellett élés fogalmának értelmezése. Az általánosan hirdetett és elfogadott, roppant egyszerünek tünő jelszó igy hangzik: a békés egymás mellett élésnek nincs alternativája. A józan észnek valóban ez a követelménye, világméretben mégis csak jámbor óhaj maradt. A tapasztalat azt bizonyitja, hogy a békés egymás mellett élésnek gyakorlatilag igenis van alternativája, s ez a kényszerü, nem békés, feszültségektől terhes, veszélyekkel telitett egymás mellett létezés, amelynek tanúi és szenvedő alanyai vagyunk. Ennek az irritáló koegzisztenciának forrása a kölcsönös veszélyeztetettség érzete, a gyanakvás, bizalmatlanság, aminek logikus következménye a fegyveres felkészültség fokozása. Mindkét nagyhatalom ugyanis attól tart, hogy a másik célja a vetélytárs megsemmisitése. Nem véletlen jelenség ez és nem is holmi nagyhatalmi paranoia, hiszen a jelenlegi nemzetközi rend az úgynevezett kölcsönös elrettentés elméletére épül, amely abból a feltételezéséből indul ki, hogy a szembenálló felek képesek egymás megsemmisitésére és csak azért tartózkodnak az egymás elleni erő közvetlen alkalmazásától. Tehát a felhalmozódott mérhetetlen erővel csak egy utilitárius meggondolás szembesül, ami nem megnyugtató védelmi biztositék. Nem változtat ezen a végzetes közérzeten az a realitás sem, hogy az elmúlt évtizedekben a konkrét esetek sorozatában, a helyi konfliktusok élesztelenitésében, elszigetelésében, annak megakadályozásában, hogy azok kiterjedjenek és a világméretü pusztulás felé sodródjanak, éppen a két nagyhatalom összehangolt, mértéktartó fellépése volt a döntő tényező. Sőt, szaporodnak azok a jelek is, amelyek arra intenek, hogy egyik világhatalom sem képes egyetlen komoly nemzetközi problémát sem megoldani a másik bevonása nélkül /például Libanon/, de közben olyan félelmetes erők szabadulnak fel minden kontroll alól, amelyek megfékezhetetlenek. A nagyhatalmak olykor kinos tehetetlensége pedig mindkettőjük befolyását és tekintélyét csorbitja.

Az összehangolt cselekvés tehát közös érdek. S ebben rejlik a kérdés nyitja: a békés egymás mellett élés akkor valósulhat meg, ha a nagyhatalmak felismerik, hogy hosszú távon a nemzetközi kapcsolatoknak ez a rendszere szolgálja a leghatékonyabban saját érdekeiket, hogy a békés egymás mellett élés abszolút prioritást követel minden egyéb megfontolás, célkitüzés előtt. Csak ez oldhatja fel a gyanakvás és a bizalmatlanság légkörét. Egyébként nem szüntetheti meg sem ünnepélyes nyilatkozat, sem szerződés, elvi megállapodás, de még a kölcsönös nagyszabású leszerelés sem. Ha a világnatalmak egytizedére csökkentenék jelenlegi fegyverkészletüket, a fenyegetés és az emberiség veszélyeztetettsége még nem oldódna fel. Csak kompromisszumok, kölcsönös engedmények, áldozatok alkalmasak arra, hogy meggyőzzék az érdekelt feleket: egyikük politikája mögött sem húzódnak meg a másik létét fenyegető megsemmisitő szándékok. A hatalmi vetélkedés, a helyi konfliktusok, konfrontációk nem megszüntethetők, de kiterjedésük szabályozható olyan dimenzióra, hogy egy mini-állam gerillamozgalmában vagy egy helyi sztrájk mögött az érintett nagyhatalom ne sejditsen rögvest létét fenyegető mérényletet. Persze ugyanakkor abszolutizálni kell a nemzetközi szerződések maradéktalan tiszteletben tartásának elvét és gyakorlatát, valamint a be nem avatkozás szerződésileg szentesitett elvét minden körülmények között érvényesiteni kell. Tehát sem közvetlenül, sem közvetve, semmilyen körülmények között, semmilyen formában, soha és sehol nem történhet erőszakos beavatkozás más államok belügyeibe. Ilyen beavatkozást nem igazolhatnak sem ideológiai, sem stratégiai indokok. Ez az első lépés a tartós, békés egymás mellett élés irányában. Ennek megvalósitásától még távol vagyunk. A jelenlegi állapotot inkább a felismert kényszerüség jellemzi. Ezen túljutni csak kölcsönös áldozatok árán lehetséges. Egy biztonságosabb világ, elsősorban felelős nagyhatalmak részéről, önmérsékletet, egyoldalú előnyök feladását, kisértések, könnyü és látványos sikerek elutasitását, nagyfokú türelmet és bizonyos bizalom előlegezését kivánja. Nem történhet számottevő előrehaladás, amig az egyik fél valamilyen javaslatára a másik első, szinte beidegződött reakciója a kemény "nem". Legalább odáig kellene eljutni, hogy az elutasitás feltételessé váljék és egy "nem, de" válaszban nyilvánuljon meg. Mindez csak úgy valósitható meg fokozatosan, ha az érdekeltek empirikusan megélik, hogy a fellendülő nemzetközi, politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok a tartós belső társadalmi-gazdasági fejlődés zavartalansága kárpótolja őket a látványos, de mulandó külső sikerek elmaradásáért. Egy ilyen nemzetközi együttmüködés mechanizmusának kialakitására törekedett a tiz éve megkötött helsinki egyezmény. Nem sok sikerrel. A feszültség jelenleg nagyobb, mint az egyezmény megkötése előtt volt. A felelős nagyhatalmak egyelőre ott tartanak, hogy a komoly, érdembeni tárgyalások folytatásához szükséges légkört igyekeznek megteremteni.

Az egymás mellett élésnek sok változata, az együttmüködésnek sok fokozata lehetséges. A kedvezőtlenebbeket kipróbálták és ezek nem bizonyultak gyümölcsözőnek. Az elmúlt évtizedek egyértelmüen bebizonyitották azt is, hogy jelenleg és belátható időn belül a jövőben sem tehet szert egyoldalú előnyökre tartósan egyik fél sem. Nem kényszeritheti rá akaratát a másikra. Minden egyoldalú lépés láncreakciót vált ki, melynek végső kimenetele a egyensúly helyrebillenése - a közben előidézett súlyos károk árán. Ha például rendkivüli módon nehezíti az új párbeszéd kialakulását, hogy a Szovjetunió vezetői kétségbe vonják az Egyesült Államok tárgyalási készségének komolyságát, a Reagan kormányt katonai fölény megszerzésére irányuló törekvéssel vádolják, az amerikai közvélemény és a politikusok jelentős részének szemében pedig bizalmatlanságot kelt még a détente szó említése is, mert úgy itélik, hogy az enyhülési politika a múltban egyoldalú előnyöket biztositott a Szovjetuniónak. Az eredményes tárgyalások feltétele, hogy az érdekelt felek bele tudják magukat képzelni vitapartnereik helyébe, ne terjesszenek elő teljesithetetlen követeléseket, vizsgálják felül saját álláspontjukat és mérsékeljék a propagandát. A változtatáshoz nem elegendő a készség, tényleges és lényeges módositásokat kell végrehajtani, felkészülni a kompromisszumokra és ez az egyensúly egy történelmi korszakban alapvetően fennmarad. Sem gazdasági embargó, sem katonai akció, sem propaganda ezen a helyzeten lényegesen nem változtathat.

Magyarországnak messzemenően érdeke a békés egymás mellett élés megvalósulása, illetve az annak irányába haladó fejlődés. A maga szerény lehetőségei arányában aktivan hozzá kell járulnia ennek kialakulásához. Az ország szerződéses kötelességeinek és reális lehetőségeinek keretében érvényre kell juttatnia a nemzeti érdeket. Ennek a külpolitikának is birnia kell a nemzeti konszenzust. Ennek pedig feltétele, hogy a közvélemény figyelemmel kisérje a nemzetközi helyzet alakulását és áthassa a meggyőződés, hogy a kormányzat az adott lehetőségek között aktiv külpolitikával érvényesiti az ország érdekeit.

A MONORI TANÁCSKOZÁS

1985. junius 14-16.

II.

A vita jegyzőkönyve

1956-os Intézet
Ki/351
KÖNYVTÁR

Ez a füzet a vita jegyzőkönyvével egészíti ki a Monori Tanácskozás előadásait és opponensi hozzászólásait tartalmazó kiadványt. A magnetofonfelvételről készült nyers szöveget minden hozzászóló maga szerkesztette meg. Igy az itt közölt szövegekért ki-ki maga felel; kivéve azt a néhány esetet, amikor a hozzászólást a jegyzőkönyv összeállitói ismertetik, egyes szám harmadik személyben. Ezeket igyekeztünk tipográfiailag is megkülönböztetni a többi hozzászólástól.

Az esetleges ujraközlés szabályai ugyanazok, mint az első füzetnél. Minden hozzászóló maga rendelkezik a szövegével. Bármiféle átvételhez az ő engedélyét kell kérni.

Budapesten, 1986. juniusában

Junius 14. délután

Csurka István: Uj MAGYAR ÖNÉPITÉS

Szabó Miklós: Még néhány szó a magyar önépitésről

Vitavezető:

Donáth Ferenc

Csengey Dénes:

Két rövid mondatot szeretnék mondani, esetleg hármat. Talán helyesebb, ha ezt a tanácskozás elején teszem meg. Ugyanis a gondolatmenet, a szisztematikus kapcsolat és kötődés a négy előadás között mindannyiunk számára nyilvánvaló. Hogy ez a négy szisztematikusan felvett terület lényegében felöleli azt a léthelyzetet, amelyben helyet foglalunk, ez szintugy teljesen nyilvánvaló. Ugyanakkor mégis az a gyanu él bennem, hogy nincs pontosan meghatározva ennek a tanácskozásnak a célja. Mégsincs pontosan meghatározva. Hogy miről óhajtunk beszélni, azt tudom - hogy mit óhajtunk tisztázni, az nem világos előtten. Hogy milyen eredménynyel volnánk elégedettek a tanácskozás végén, azt nem látom tisztán. Hogy mire juthat, hogy mire jusson ez az eszmecsere - az ezzel kapcsolatos célképzeteket kellene megjeleniteni legelőször is.

Három ilyen célt tudok elvben elképzelni. Az első: értelmiségiek tanácskozása, szakértelmiségiek és irók, publicisták együttgondolkodása, beszélgetése, amelynek során a jelenlévők kifejtik bizonyos tapasztalataikat, ismereteiket, és ebből gazdagodnak; mintegy egymás önkéntes népmüvelőivé szegődnek el. Nem akarom ezt lebecsülő hangsullyal emliteni, ez egy valóban lehetséges elképzelés erről a háromnapos beszélgetésről, nyilvánvaló szükségességét és hasznát nem is kell mással magyaráznom, mint a nem kielégitően müködő társadalmi nyilvánossággal, mind a politikai, mind a társadalomtudományi diszciplináris övezeteket illetően. Ez tehát az egyik lehetőség.

A másik: valami előzetes optimizmustól, valamiféle előzetes közösségi érzülettől indittatva ugy vélekedünk saját magunkról, akik ide eljöttünk, hogy mi vagy a magyar értelmiség egészét, vagy pedig a magyar értelmiség egy - netán mérvadó - csoportját, egy sajátos arculatát, esetleg egy éppen itt kialakitandó sajátos arculatát képviseljük, egy itt megállapitandó alapokon nyugvó csoportot képviselünk vagy óhajtunk alakitani. És ez esetben a felvetett kérdéseket tárgyilag tisztázó gondolatmeneteken tul nyilvánvalóan előttünk áll egy bizonyos attitüd, egy bizonyos magatartásmód kialakitásának feladata is, esetleg megkisérelhetünk erre az attitüdre valaminő közmegegyezést kialakitani,ezzel mintegy közösségivé téve az attitüdöt.

Az attitüd tehát ettől már közösségi lenne, de még nem politikai tartalmu. A harmadik lehetséges cél, lehetséges elhatározás ezzel az összejövetellel kapcsolatosan, hogy helyzetelemzést adunk, azután a magunk magatartás-stratégiáját megfogalmazzuk, végül pedig ugy döntünk, hogy ez a mi álláspontunk koherens annyira, szerves annyira mindnyájunk számára, vállalható annyira, hogy erre közös vállalkozás, mégpedig politikai vállalkozás épülhessen fel. Ez esetben pedig azt a kérdést is fel kell tennünk magunknak, hogy milyen módon válik a mi itt majd részletezendő tudásunk politikai cselekvéssé.

Ez lett volna az a két mondat, az a három kérdés. Ugy gondolom, jobb volt ezeket az elején feltenni.

Nem ez a hozzászólásom, azt később akarom elmondani.

Donáth Ferenc

Azt gondolom, ez a felszólalás nagyon is érdemleges, és azt is gondolom, hogy nagyon lényegbevágó. A három változat közül mi az elsőre gondoltunk. Tehát: összejövünk azért, hogy gondolatainkat kicseréljük. Azért választottuk ezt a célt, mert jelenlegi helyzetünkből indultunk ki. Lényegében laza csoportok azok, melyek itt többé-kevésbé képviselve vannak. Egymástól külön teszik a dolgukat. Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőben növekedni és sokasodni fognak, ezt helyzetünk alakulása fogja magával hozni. Országszerte laza kis közösségek fognak alakulni, különböző célok szolgálatában. Én tehát amellett vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de ugy érzem, hogy jelenleg nem kivánatos.

Eleve bejelentettem, hogy nem kivánunk mégcsak közleményt se kiadni, nemhogy fölhivást vagy valamiféle határozatot. A magam részéről fönntartom azt a véleményemet, hogy a körülmények figyelembe vételével ezt kell beszélgetéseink céljának tekintenünk.

Fekete Gyula

Amikről beszélünk, amikről az irás is szól és az opponens is szólt - én ezeket jórészt tüneteknek érzem. Persze, hogy realitások, csak valahogy az okait jó volna mélyebben kitapogatni. Nyilvánvaló, bármelyikünk ha elkezd ezekről gondolkodni, az esze kereke valamilyen sinen jár. Az enyém nem ezen a sinen jár. Nagyon jónak tartom az irást, fontosnak az elemzést, csak éppen, ha elkezdek gondolkozni, nem ezen a sinen jár az eszem kereke. Csak jelzésképpen mondom, mert valóban külön előadás kellene a kifejtéséhez. Egyik elemi oknak azt tartom, hogy idáig ilyen a világtörténelemben nem volt, ez az első olyan rendszer, amit előtte kigondoltak és ugy próbáltak megvalósitani. Még Leninben, ugy érzem, megvolt az a tapasztalat meg politikai érzék, hogy tudta: a megvalósitás kulcsa a korrekció állandó készsége, és az elméleti továbbépités. Odaült a volánhoz, és a járatlan uton elkezdett lavirozni, manőverezni. No de: kiszállt a volántól a sofőr és azóta megy a kocsi. Megvolt a korrekció állandó készsége az elmult 60 évben? Megvolt az elméleti továbbépités? Hasonlitsuk össze az akkori világot, az akkori társadalmat, az akkori gazdaságot és minden egyebet a maival. Óriási a különbség. Továbbépült elméletileg az a lenini szocialista képlet, igazodott a változásokhoz legalább a lenini tétel értelmében, hogy a marxizmus lényege a konkrét helyzet konkrét elemzése? Legalább ebben az értelemben igazodott-e a valóság nagyon gyors, felgyorsuló változásához? A korrekció igazodott hozzá, az állandó korrekciókészség, és az elméleti továbbépités? En itt látom a nagy gondot, ebből ered az ad hoc társadalom, amit aztán nevezhetünk akárminek, kvázinak, de lényegileg ad hoc társadalom, reálpolitika. Reálpolitika? Még azt se merem mondani, mert a reálpolitikába beépülhetne a korrekció készsége. De ez a politika tulságosan le volt kötve elméletileg ahhoz, hogy reálpolitika legyen, tehát a korrekció készsége is hiányzott belőle. Ugyanigy az elméleti továbbépités igénye is lassacskán elmaradt, tudniillik az a szerencsétlen helyzet alakult ki, hogy a legrangosabb embernek kellene a legokosabbnak lenni. Mert a sztálini kor törvénye szerint természetesen az első-titkárnak kell a legokosabbnak lenni az elméleti kutatásban, a tudományokban is. Es ez nem jön össze. Bizonyára éltek okos emberek az elmult 60 évben ezen a földrészen, bizonyára tudták volna elméletileg továbbépiteni a szocializmust, de ahhoz kell a nyilvánosság, kell a vita, kell az állandó ütköztetése a véleményeknek. Az elmélet nem épülhet csak ugy, hogy kipattan Pallas Athene fejéből. Elmaradt a kortól, mert a tekintélyi elvhez hozzákapcsolódott az elmélet, és lemerevedett. Leblokkolt. Es telik az idő, forrong, változik a valóság, az elmélet pedig ki van cövekelve.

■ Fekete Gyula emlékezete szerint az első napon felszólalásában hosszabban beszélt az ország népesedési helyzetéről. Ez a jegyzőkönyvben nem szerepel.

Vargyas Lajos

Az előző felszólalásban is azt érzem, hogy ez még mindig tünet, de hol van az ok? Az egyik okot én abban látom, hogy az 56-os forradalom leverése után nagyon jól rájöttek arra, hogy miért volt ilyen hatalmas nemzeti egyetértés és lelkesedés a magyarságban. Tudniillik addig a társadalomnak legalább a 90 %-át olyan mély anyagi helyzetbe nyomták le - nem szólva a politikai elnyomás, az állandó veszélyeztetettség érzéséről és a teljes kiszolgáltatottságról -, hogy az kihozta a robbanást, mert mindenki ugy érezte, hogy ennél a halál is jobb, ezt valahogy le kell vetni magunkról. Ugy látszik, ezt megérezték, és kinyitották azt a szelepet, ami azóta nagyonis hatásos, az anyagi boldogulás szelepét, ez aztán termelt is egy olyan társadalmat, amely tényleg tud is anyagi előnyöket szerezni magának, és erre állitja be az életnek minden megnyilatkozását. Társadalmunk ráállt az anyagi boldogulás utjára. Igy magára marad az a kisebb értelmiségi réteg,amelyik másképp gondolkozik, más problémát is lát - teljesen elvesztette maga mögött a tömeget. Hogy ezt hogy lehet ellensulyozni? Ez az egyik problémánk.

Az a csodálatos együttérzés és együttgondolkodás, ami 56-ban annyira megragadta az embert, odáig jutott, hogy ha lengyelek jönnek vásárolni, akkor a kiszolgálók dühösek, hogy mi a fenének jönnek ezek ide, eleszik előlünk ami van. Ezt próbáljuk egy kicsit elemezni, mit lehet ezen segiteni, mit lehet ez ellen tenni. Az elszigetelődő, idealista értelmiség - nem állásban, hanem gondolkodásban értve - mit tud csinálni?

Benda Gyula

Elsőként Csengey Dénes kérdéseire szeretnék válaszolni /s ezzel Donáth Ferenc válaszához is kapcsolódom/. Csengey a tanácskozás elképzelhető céljaként három alternativát fogalmazott meg, ebből az első /az ország és nemzet dolgainak megvitatása/ az, ami lehetőségként adott számunkra. A másik két alternativa megvalósitásához előfeltételek szükségesek, s azt mindnyájan tudjuk, hogy ezek nincsenek meg.

Emellett szeretném leszögezni véleményemet az értelmiségi hivatásról. Én azokhoz tartozom, akik a marxi tézis vállalásában nőttek fel: "A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték: a feladat az, hogy megváltoztassuk." Ma másképp látom feladatunkat. Az értelmiségiek értelmezzék a világot, a megváltoztatást vagy megváltást hagyják a társadalom más erőire. Jó lenne, ha kialakulna nálunk egy szakértelmiségi réteg, amelyik elkötelezetten feltárja és megvitatja a társadalmi kérdéseket, s ugyanakkor a társadalom oly módon lenne

szervezve, hogy a felismert bajok orvoslásával a politikai és társadalmi problémák kezelésével a társadalom által ellenőrzött és felelős szakintézmények, politikusok foglalkoznának.

Csurka István irását, noha csak átfutni volt időm, megszerettem, mert amit mond, azt mindnyájan érezzük. Jelenleg a szociológia, a történetirás vagy bármely más tudomány a maga eszközeivel nem tudja leirni és elemezni ezt a széthullást, beteg állapotot. Ilyenkor egy szemléletes hasonlat, kép többet mondhat egyszigoru elemzési kisérletnél.

Egy kérdésben azonban fontosnak tartom, hogy a fogalmazást konkrétabbá tegyük: mi szenvedett vereséget 1956-ban a forradalom és szabadságharc bukásával? Magyarország e térség más országaival együtt a nyugat-európai társadalmi-gazdasági fejlődés és a kelet-európai formák együttes hatása alatt külön fejlődésü harmadik zónát alkot. Nyugat és kelet közötti kompország. 1956-ban véleményem szerint azok a törekvések szenvedtek vereséget, amelyek Magyarország fejlődését a nyugat-európai eszményekhez, értékekhez akarták kötni, s azok kerekedtek fölül, amelyek más értékrendü modernizálást képviselnek. De a megvalósult társadalmi mozgás eredőjét befolyásolja az a tény is, hogy itt a gazdaság és társadalom történetileg kialakult szervezettsége eltér attól, ahonnan a győztes eszmék érkeztek. Az eredmény egy uj társadalmi forma, aminek meghatározására számos kisérlet történt. Hol valamilyen személytelen hatalom szerveződési formájaként, hol pedig egy uj uralkodóosztály uralmaként kisérlik meg értelmezését. Ennek elemzése azonban nem ide tartozik, csak a létrejött állapot sajátosságát szeretném hangsulyozni.

Ehhez a sajátossághoz tartozik, hogy a magyar társadalomban, a magyar nemzetben történetileg erős a kötődés a nyugat-európai kultura által teremtett értékekhez, az ottani társadalmi-gazdasági modell követéséhez. Ugy vélem, hogy az itt jelenlevők is ezekhez az értékekhez és modellekhez kötődnek, ez teremt közöttünk valamiféle közösséget, egyetértést. Tudjuk azonban, hogy történeti fejlődésünk eltér a nyugatitól, annak alapjai nálunk nem, vagy csak kismértékben teremtődtek meg. Az ott kialakult értékeket, szervezeti formákat a legtöbbször készen kaptuk, de átültetésük során át is gyurtuk azokat saját képünkre.

Ez ma is a feladat, megteremteni saját jövőnket az európai társadalomfejlődésen belül. Ezt érzem az itt levő egység alapjának, s szeretném, ha a másik közös alap az országban valóságosan végbemenő folyamatokhoz való kapcsolódás, kötődés lenne.

Végezetül visszatérek Csurka István előadásához. Nehéz helyzetben vagyok, amikor javaslatait kell mérlegre tenni. Egyrészt a mindennapi élet számára magam is valami hasonlót tudok programként elfogadni, de társadalmi programként ez nem elégséges, ebben Szabó Miklósnak van igaza.

Mészöly Miklós

Csurka István diagnózis-kisérletet körvonalazott nemzeti betegség-tüneteinkkel kapcsolatban. Azt hihetnénk, hogy ezek friss betegség-tünetek. Nem azok. Kulcsszavai a reformkor óta ismeretesek. Akut tünetcsoportról van szó. Ezt a nyomozást kellene most tovább finomitanunk, pontosabban, a lehetséges gyakorlat szempontjából venni kritika alá a referátum terápiás irányvonalát. Hogy mi reális, mi irreális. És ezt a tanácskozás sulypontjába helyezni. Mi, magyarok nagyon sok diagnózist megfogalmaztunk már s tesszük is folyamatosan. Kötelező feladat. De panaszos sorshelyzetünk tulzott feltupirozásában is csudálatos eredményeket értünk el. Csudálatosan tudjuk megállapitani, mitől büzlünk s mitől halunk meg andalitóan tragikus méltósággal. De hogy a sirgödörből milyen gyakorlati lépésekkel lehetne kilábalni, azzal általában adósok maradunk.

Egyetértek Donáth Ferenccel, hogy ne csak a magunk számára beszélgessünk. Vagy beszélgessünk ugy a magunk számára, hogy megállapitásaink - vagy legalábbis egy részük - megfontolandó programjavaslatok is legyenek, illetve lehessenek. A kormányzat - szituációs okokból is - fantáziaszegény. Noha monopolizálja az információkat, mégis elgondolkoztatóan sokszor derül ki, hogy mit nem ismert fel, mit értékelt rosszul vagy mulasztott el. A helyzetet neheziti, hogy strukturánk helyesbitő-képessége igen alacsony és egyben csigalassu.

Helyes volna, ha a tanácskozás irányát a szak-hozzászólások szabnák meg. Ugyanakkor figyelnünk kell a kultura képviselőinek a fantáziájára és probléma-érzékenységére - és közösen tenni kisérletet, hogy eszmei és elvi észrevételeik hogyan fordithatók le praktikumra. Az eddigiekben főképp ezt a "leforditást" hiányoltam. Tul sok általános megfogalmazás hangzik el, mintha az helyettesithetné a gyakorlatiasságot. Az egyensulyt nem érzem a kettő között. A mi tematikánkban viszont mindkettő csonka a másik nélkül. Tovább kell lépnünk.

A közgazdászok tematikája persze jobban biztositja ezt. Amiről ők beszélnek, az kézzelfogható struktura, ahol majdnem minden kiszámolható, s ahol a helyesbités miként jére is majdnem mindig komputer-válaszokat lehet kapni. Ezt a "sachlishságot" a kultura területén természetesen nem lehet elérni, mégis meg kell kisérelnünk az erre vonatkozó diagnózist és terápiás elképzeléseket konkrétabb tartalommal megtölteni. Első lépés annak a nagyon banális ténynek kendőzés nélküli kimondása és elemzése lehetne, hogy elsősorban a népi-nemzeti cél-világunkban bizonytalanodtunk el. S ez visszahat a családi és a legszemélyesebb célvilágra is.

Nem vagyok szociológus, se másféle szakember. Csupán az irói mesterség érzékenységével tudnék számot adni arról a nem vigasztaló tapasztalatról, hogy ha pl. a mi strukturánkból kilép valaki és belép egy - mondjam azt, hogy szerencsésebb sorsu és geográfiáju? - társadalomba: milyen mohón igyekszik feltöltődni az adott idegen társadalom idegen célvilágával, pusztán azért, mert az az önmegvalósitás nagyobb lehetőségeivel, változatosabb formáival kecsegtet. S ezt pusztán azzal éri el, hogy emberjogi szisztémáját - tapasztalati önérdekből - tágasabbra tervezi. Egy ilyen szisztémában jobban érezheti a még tapasztalatlan idegen, hogy sorsának autonóbb módon tud sikeres vagy sikertelen gazdája lenni. Holott ezek a szavak nagyon is bele kellene férjenek egy szocialista szótárba. Mégis ezzel a közérzettel nagyon is erős kontrasztban vannak a mi éjszakába nyuló, honmentő őrlődéseink - a valóban históriás és valóban csak magunknak állitott terepakadályok között.

Nemrég meghivtak egy vidéki nagyvárosba, a tanitóképzős lányok kollégiumába. Fél éjszakát töltöttem velük, mind végzős lányok voltak. A beszélgetés egy órán belül oda vitt, hogy a harminc lány a teljes sors-kiuttalanságot, sőt, néhányan az öngyilkosságot fogalmazták meg, mint egyetlen kiut-filozófiát. S a tanitást - mint hivatást - csupán kettő vállalta volna. Ha nincs más. Sürgető gondunk tehát, hogy meditáljunk: milyen célképzetekkel töltsük fel a nemzeti és személyes tudatot, milyen tevékenységi és kiélési kereteket biztositsunk, ami képes semlegesiteni az elhatalmasodó sors-kiuttalanság közérzetét. Öngyilkossági és lélekszámcsökkenési versenyben törekszünk az első helyre. Épp ennél az alapkérdésnél kell legradikálisabban szembenézni vele, hogy ha a hatalmi szférába a kollektiv képzelőerő és igény - a megfelelően biztositott, és tetszőlegesen nem visszavonható vagy akadályozható demokratikus csatornákon keresztül - nem szivároghat be /vegyük csak legfrissebben a vizlépcső ügyet/ - ,számitani kell rá, hogy a tanitóképzős lányok kórképe a nemzeti és társadalmi pszichére is egyre komorabban nyomja rá a bélyegét.

Sinkovits Imre

Véletlenül Miklós után kaptam szót. Bennem már egy órája fogalmazódik valami hasonló. Sándor jóvoltából Pista tanulmányát, jajkiáltását és figyelemfelkeltését néhány nappal ezelőtt elolvastam, és ott tul azon, hogy van benne egy személy szerinti, egyéni program kinek-kinek saját életében, rögtön az foglalkoztatott szinészként - érthető módon, hiszen a mesterségemből adódik, mivel mások értelmes gondolatainak tolmácsolására adtam a fejemet egy életen át -, hogy mindebből hogyan lehet valami napi gyakorlatot megvalósitani, amely nem az én szükebb családom, majd szinházi környezetem, majd egyivásu barátaim életprogramja, hanem hogy abból a nemzetnek s hazának legyen valamilyen módon haszna, kisugároztatva.

Én semmi másért nem kértem ezt a feltehetően a husz alatt, de még az öt perc alatt is maradó szót, csak hogy megerősitsem puszta szavaimmal az itt ülők közül azok szándékát, akik az ötödik kérdésre keresik a választ és megoldást, mert azt hiszem, hogy ahogy Miklós az imént emlitette, hogy a jajoknak, az indoklásoknak és levezetéseknek, a diagnózisnak annyiféle fajta formáját hallottuk, meg tudjuk is, ki-ki saját élete területén, hogy a megoldás felé kell haladni!

Én azt hiszem, ennek a találkozásnak talán ez a legfőbb, legfontosabb tartalma. Mert ha csak egymást még gazdagabban - - ahogy Feri bátyám mondta - informáljuk, az érzésem szerint kevés. Annál kegyetlenebb helyzetben vagyunk, az egész ország. Valamire, nem deklarálandó határozatra kell jutnunk, csak magunkban kell egymás között találjunk lehetőségeket - a magamfajta botladozót is eligazitva s irányitva -, hogy mi az, amit te a magad dolgában tudsz tenni, anélkül, hogy alkotmányellenes vagy kurzusellenes légy?

Konrád György

Engem meglep, hogy itt vagyunk. Hogy ilyen kellemesen, kényelmesen, normálisan, polgárian vagyunk itt. Örvendetesen lep meg. Csodálkozom, hogy eddig nem jöttünk igy össze. Ebben saját bénaságunk jelét látom.

Valamelyik nap vendégem jött, egy német sinológus, akinek kinai felesége van. Ez a fiatalasszony regényiró, 73-ban jött el Kinából, még részt vett a kulturális forradalomban, a Harvard egyetemen tanul, anyja amerikai volt, ugy jöhetett el. A Keleti pályaudvaron vártam őket, aztán mentünk a metróval. Körülnéztek a pályaudvaron, a Köruton, ahol egy kicsit kiszálltunk. Azt mondja: de furcsa, hogy ez olyan, mint Peking. És az arcok olyan szomoruak. Miért ilyen szomoruak? Azt mondja: figyeled, hogy a szájak igy lehuzódnak. Azt mondja: Peking is ilyen volt, talán most 3-4 éve már nem egészen ilyen.

Engem megkapott ez, hogy ilyen civilizációépitő ereje van ennek a rendszernek, hogy függetlenül attól, hogy milyen kulturtáj, milyen kontinens, létrehozza ugyanazokat a szájgörbéket, a tehetetlenségnek és a lekonyulásnak, a rezignációnak ezt a hangulatát, ami rajta van a házakon, benne van az elmondott szavakban, a stilusban, valahogy impregnálja az egész életet. És közben ezt a kettősséget élem át - elolvasva Csurka István dolgozatát is -, hogy van egy ilyen kedvetlen, reménytelen, értékvesztett, célmeghatározásra képtelen közhangulat, s mintha mégis lenne valami más, többek között ez a kis kemping, meg körülötte a házak, meg az, hogy most nem látok itt rendőrt. Talán majd jönnek és leülnek.

Tehát látok egy folyamatot, és ugy gondolom, hogy ezt a folyamatot, amelyet 56 után még gyorsabban kibontakozónak tekinthetünk, a maga tisztes érdemében nem méltányoljuk. Azt, hogy folytatódott valami, ami már elkezdődött, nem ebben, hanem még a mult században vagy azelőtt; nevezetesen: a magyar polgárosodás, amelynek nagy megzavartatásai voltak, jobboldali és baloldali diktaturák terelték ki az utjából, létrehoztak egy társadalmi öntudatában, modelljeiben megzavarodott közösséget, amely nem tudja, hogy minek tartsa magát, de amely ezen át is továbbhatol, és ez alatt a szerencsétlen politikum alatt egy kevésbé szerencsétlen nemzetet alkot.

Pista volt olyan kedves, hogy többször is hivatkozott Szelényi Iván barátommal irt könyvünkre, amivel némelyeknek a rosszallását is kiváltotta, mert sokan vitatták ezt a könyvet - minden bizonnyal joggal. Én ugy gondolom, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy akik itt ülnek, értelmiségieknek gondolják magukat. Hogy ki mennyire vesz vagy vett részt ennek az országnak a hatalmában, ez biografikus kérdés. Tény, ha van egy olyan társadalom, amelyben nem az önszabályozó polgári folya-

matok alakitják az életet, hanem valamiféle tudományos irányitás, tervezés, döntés - akkor az olyan társadalom, amelyben mégiscsak az értelmiségi-féle emberek vannak felül, és azok, akik végrehajtják ezeket a tudományos döntéseket,azok vannak alul.

És ha ezt szocializmusnak nevezik, akkor ez a szocializmus igen gyorsan és könnyen létrehozható. Mindig elbüvöl az a történelmi tény, hogy 1919-ben egyik nap kikiáltották a proletárdiktaturát, és három nap alatt nagyjából megcsinálták a szocializmust rendeleti uton. Hogy ez valami könnyü dolog. Tehát nem is csak kigondolni kellett, hanem megvolt, itt volt, benne volt az intézmények lehetőségében: kiterjeszteni az állam hatalmát mindenre, államtársadalmat csinálni, az államhivatalnok rendi mentalitását kiterjeszteni minden egyes polgárra, felszámolni a polgári társadalmat.

A magyar értelmiség nemzedékeken át sok mindent megtett ennek az értékbizonytalanságnak a növelése érdekében is; nemcsak a magyar értelmiség, természetesen. Mindenféle olyan elképzelésünk volt, hogy lehet egy kitüntetett társadalmi osztályt, mintegy a nemzet vagy a társadalom egészével azonositani, és ezt modell-értékünek nyilvánitani. S most előállt az a helyzet, aminek a harapófogójában Csurka István tanulmánya is van, amelyben ma valamennyien benne forgunk, hogy van értelmiség a maga zavaros öntudatával, minegy a nemzet elitje gyanánt, itt van értelmiségiként állami állásokhoz kötve, kettéhasadt tudattal, mert félig állami ember, félig-meddig polgár.

És van a maradék társadalom, a fizikai dolgozók világa, ez a most már szélesre kiterebélyesedett munkásosztály, amely szinte felöleli a parasztságot is, amely ezekből a célmegfogalmazásokból mintegy kimaradt. Ugy képzelem, hogy ténylegesen nem maradt ki. Sok minden, ami ma a magyar kulturában mint panasz mostanában elhangzik, részben ennek a reakciója. Hogy éppenséggel nem maradt ki, és hogy a bennünket körülvevő társadalmi tengerben olyan hullámok zajlanak, amelyekre mi csak reagálunk. A tudományos irányitás illuziója ma már egyre komikusabb: öreg eszme lett belőle, öreg, fáradt, szerencsétlen eszme.

Marad azonban a polgárosodás, mint folyamat, az egész világon végbemenő folyamat. Talán elindult Németalföldön és Angliában először, és ennek a protestáns változatát Max Weber nagyon szépen irja le. De volt egy másikfajta is, Franciaországban, amelyben az államnak már nagyobb szerepe volt, az abszolutizmusok a 18. század folyamán, majd Napoleon alatt betetőződve. És már mehetünk tovább Németországba, ahol a bismarcki Kaiserreichnek még jelentősebb szerepe van, és ugyanugy ebben a nagy közép-európai tarka birodalomban, ami a Habsburg-birodalom volt, sőt, a cári Oroszországban is.

Minél keletebbre megyünk, annál inkább az állam csinálja a polgárságot, jelöli ki, ad neki teret, uralja, irányitja. És minél keletebbre megyünk, annál kevésbé a parasztságból lép elő szerves folyamatok révén a polgárság, annál kevésbé ennek a normális paraszt-polgári városi közösségnek a szuverenitására épül a társadalom öntudata.

Ha megkérdezzük, hogy ki a szuverénje ennek a társadalomnak, ki az alanya - akkor beszélhetünk általában a nép fogalmáról, amelyet illenék közelebbről is szemügyre venni. Kihez igazodik a lakosság? Hallottuk, hogy az értelmiség - Pista is mond ilyet - "uj nemesség", ami Németh László gondolata. Modellt, mintát kinál a többi ember számára, abban az előnyös helyzetben, mintegy uj arisztokrataként, hogy ő benne van a modellben.

Nem nagyon szeretem ezt a gondolatot. A Szelényivel irott könyvünk irónikus könyv. Az értelmiség önanalizisét célozza. Olyasfajta önanalizist, amilyen a freudi analizis, s az emberek vonakodnak önmagukat elemzés tárgyává tenni, tárggyá tenni ebben az értelemben. Különösen áll ez az értelmiségre, amely másokat szeret elemezni.

De miben vagyok én, értelmiségi közös a monoriakkal? Abban, hogy ennek az országnak normális polgára kivánok lenni. Tehát egyenjogu polgára. Semmivel sem több jogot igényelek, mint ami bárki másnak van, és semmivel se kevesebbet, mint ami bárki másnak van. Ez a polgári jogegyenlősitéssel tulajdonképpen megtörtént azokban az országokban, ahol intézményes diszkrimináció nem sujt rétegeket.

Ebben az államtársadalomban, amiben élünk, ebben a párt-állam-társadalomban a nem párttagoknak az összességét sujtja az intézményes diszkrimináció. És a párttagokokörén belül is minél lejjebb vagy, annál kevésbé szólhatsz bele bármibe. Előállt az a helyzet, hogy csak egy ember lehet okos: a főnök, a gazda, mint a királyságban. Olyan uj ez a dolog? Enszerintem elég régi. Nagyonis anakronisztikus állapot. Az állami-tekintélyuralmi, hierarchikus, vertikális szerkezetben, alárendelt jelentőségüek, mellérendelő a szerződéses kapcsolatok, a polgárok között szabad döntés alapján létrejövő egyezségek és szövetkezések. Mindenki egy kicsit többnek akarja érezni magát a többieknél, és talán innen adódik egész társadalom hangulatában eluralkodó gorombaság, fölényesség, mindent jobban tudás és ugyanakkor keserüség és bizonytalanság. Nincs meg a normális ember normális öntudata, ami voltaképp csak azon alapulhat, hogy ő egy polgár a többi között.

A marxista értelmiség és a népi értelmiség egyaránt megtette a magáét abban, hogy a polgár fogalmát rossznak érezze és elutasitsa.

De hát mit akar a munkás? Proletarizálódni? Ellenkezőleg. Polgárosulni akar. Minden lényeges tapasztalati gesztusa erről tanuskodik. A polgári teljesitmény elemi megbizhatósága, a müszerészé és a történészé egyaránt - ez az, ami megzavartatott.

A gazdasági demokrácia nevében a politikai demokrácia eltöröltetett. Ha van a "szocializmus" szónak tartós értelme, valami olyasmit érthetünk rajta, hogy az a demokrácia fogalmának a kiterjesztése a politikai mezőről a gazdasági szférára is. Az összes többi értelmezés, vagyis hogy minél államibb a társadalom, annál szocialistább, egyszersmind a legyengült anakronizmusok körébe sorolható.

Könyvecskémmel, amelynek cimében az autonómia kisértésére hivatkoztam, arra utaltam, hogy ez a kisértés mindenkiben megvan. Ehhez nem kell ugyanabba a társadalmi csoportba tartoznunk. Minden ember valamilyen módon bőviteni akarja a maga szabadságát. Rengeteg félelemmel. Ebben a társadalomban töménytelen félelem van. Hogy mi most összejöttünk, érdekes szimptómája annak, hogy talán mintha kevésbé félnénk. A félelemmentes élet nem egyszerüen adomány, hanem élethossziglani gyakorlat. Mi magunk különböző személyes stratégiákkal épitjük föl ezt a félelemmentes életet, amelyben megbizhatóság és méltóság egyrészről, szolidaritás másrészről párban vannak egymással. Csak autonóm emberek tudnak szolidáris emberek lenni.

Hogy pedig egy ilyen kis közösség összejött, ezt elsősorban abból a nézőpontból ünneplem, hogy itt személyek jöttek össze. Én nem csoportokat látok, ahogy itt ülök, hanem különböző ismerőseimet. Akiknek a különössége és az életrajzi páratlansága számomra nyomatékosabb, mint az, hogy ilyen vagy olyan baráti körökhöz tartoznak. Kutatandó, hogy miben hasonlitanak egymásra és miben különböznek. Ezek a hasonlóságok és különbségek sokkal inkább személyesek, mint csoport jellegüek.

Nem tekintem magam egyik vagy másik csoport képviselőjének. Barátja vagyok sok embernek, akikről azt mondják, hogy "demokratikus ellenzék". Elfogadom magamra ezt a minősitést, mert a demokrácia filozófiáját és alapértékeit nélkülözhetetlennek tartom. Továbbá ellenzéki vagyok, azt gondolom, maradok is, amig már itt élek ezen a földön, bármiféle államalakulattal szemben. Ezzel szemben különösképpen az vagyok, mert nem türi az ellenzéket. Barátja vagyok azonban másoknak is, és csak a magam nevében beszélek.

Véleményeink és önarcképünk cseréje a legérdekesebb, ami egy ilyen diskurzus során kialakulhat. Messze vagyunk attól, hogy határozatok, megoldások, törvénytervezetek egy ilyen kellemes táborozás során kialakulhassanak. Közel vagyunk azonban egymáshoz. Közel vagyunk ahhoz a lehetőséghez, hogy követhető mintát teremtsünk az érintkezés uj formáihoz. Nem a mienk

azoknak a gyüléstermeknek a világa, amelyeknek használata állami engedélytől függ. De kibérelhető ez a kis térség, meg a hozzá tartozó faházak. Magánszemélyekként ülünk itt. Talán kibérelhetők Budapesten vendéglők is, és vannak ahogy eddig is voltak, a magánlakások. Én nem tartom rossznak, hogy létrejött a privátszféra, ellenkezőleg, gazdagitónak tartom, hogy van nemcsak fürdőszoba, de olyan szoba is, ahol elég sok ember össze tud jönni ma már egymással. Ezt az életszférát kis és tarka csoportok összejöveteleivel megtölteni - ez az, azt hiszem, amit ma megtehetünk minden további nehézség nélkül.

Hogy hogyan válik szervezett, intézményes alakulattá egy független értelmiségi társaság, Európában és Magyarországon a 80-as években, ezekben a konzervativ években; tekintsük ezt nyitott és távolabbi kérdésnek. Biztatónak tartom, hogy különféle emberek összejönnek, nemcsak azok, akik már megszokták, hogy egyetértenek egymással, és arra helyezik a sulyt, hogy ők tarkák. Jó, hogy a pluralizmust egy ilyen rokonszenv-társaságon belül gyakoroljuk, és hogy ennek a pluralitásnak nem a csoportok a hordozói, hanem a személyek.

Benda Kálmán

A Csurka István által rajzolt helyzetképpel teljesen egyetértek. Egyetértek azzal, hogy az utóbbi évtizedekben a magyar társadalom amugysem erős közösségi hagyományai egyre jobban meglazultak. Ebben hibás a nevelés, az iskola is, mely a gyermekek és az ifjuság elé nem állitott példaképeket, de hibás a társadalom is, melynek - ugy tünik - nincsenek eszményei. Ebben a vonatkozásban a zürzavar és az összevisszaság egyre érezhetőbb. Mégis ugy gondolom, hogy Csurka helyzetfelmérése egy vonatkozásban nem reális. Tanulmánya ugyanis, ha nem is mondja ki, de azt sugallja, hogy rajtunk kivül, akik most itt jelen vagyunk, meg néhány velünk egyivásun kivül, ebben az országban ezek a kérdések talán senkit sem érdekelnek, senki nem is gondolkozik rajtuk. Ha ez igy volna, akkor nekünk sem volna érdemes töprengenünk. Mert akkor hiába az elszánás a jóra, a változtatásra, hiába a legszebb terv és a legokosabb elgondolás, akkor légüres térbe kerültünk és irrealitás a legreálisabb javaslat is. En azonban azt hiszem, hogy ha Csurka valóban ugy gondolja, hogy csak ennyien vagyunk, ebben téved.

Való igaz, a fiatalokat, az ifju nemzedéket nem nevelték közösségi látásra, nem szoktatták hozzá, hogy a közösség sorsáért felelősséget érezzen. Az ifjuság elkedvetlenedett, mert nem lát kibontakozási lehetőséget. Az elmult évtizedek nagy társadalmi erjedése megszünt, az állapotok megmerevedtek, a szellemi élet állóvizzé lett. A fiatalok számára nemcsak az önálló lakás egyre elérhetetlenebb, hanem a munkában, a munkahelyen való előmenetel is. Megszünt az 1950-es 1960-as évek helyzete, hogy a pályakezdő fiatal a marsallbotot ott hordta a táskájában. Szakmánként klikkek képződtek, ezekbe nagyon nehéz bejutni, a már feljutottak féltékenyen vigyáznak pozicióikra, a fiatal hosszu éveken át csak külső szemlélője lehet a dolgoknak. Nagyon megdöbbentett, amit Mészöly Miklós mondott a pécsi leányokról. Mégsem hiszem, hogy ezt az esetet általánosithatnánk. Ilyenek is vannak az ifjuságban, de nem mind ilyenek. Nekem más tapasztalataim is vannak.

Az utóbbi években egyre több olyan fiatallal találkozom a fővárosban és a vidéken, az értelmiségiek közt, de nemcsak köztük, akik önmaguk helyét keresve a közösségben, a nemzeti sorskérdések felé forditják figyelmüket, igyekeznek tájékozódni a jelen adottságait és a jövő lehetőségeit illetően, felelősséggel és ugy, hogy a mult értékeit megbecsülik és tovább akarják vinni. Ne feledjük, hogy a háboru előtti és alatti pozitiv törekvéseket ők hozták elő a homályból, rámutatva a magyarság egészét ért rágalmak alaptalan voltára. Ne feledjük, hogy Bibó István feledésbe taszitott politikai gondolatait ők tették ismertté, és hogy nemzeti identitásunk kérdéseit ők vetették fel és ők vetik fel ma is a leghatározottabban. Az egyetemi, főiskolai ifjuság összejövetelein - őket ismerem közelebbről -

olyan problémák kerülnek megbeszélésre, amelyekről a mai 35-40 évesek alig hallottak, részben nem is érdekelte volna őket.

Én tehát megerősitva mindazt, ami itt elhangzott, hogy valóban szükséges a magunk és a szélesebb közvélemény informálása, szükséges, hogy bizonyos kérdésekről beszéljünk, s a problémákkal kapcsolatban közös álláspontot formáljunk ki, mindehhez hozzátenném: ezt azért is érdemes megtennünk, mert nem állunk olyan megértés nélkül egymagunkban, mint ahogy azt Csurka István feltételezi. Az ifjuság értékesebb része ugyanugy sajátjának érzi ezeket a problémákat, mint mi, akik most itt vagyunk.

Levendel László

Benda Kálmán előbb azt mondta, hogy mindenben egyetért Csurkával, aztán elmondta, amiben nem ért egyet. Rám is nagyon hatott Csurka Pista irása - elsősorban érzelmileg. Sokszor talán jobb egy-egy ilyen éles megfogalmazás, de engem inkább "meghintáztatott", amit Pista leirt. Az inditás mellbevágott, gondolom ez is volt a célja. Azonosulni azonban nem tudok evvel. Elismerem, hogy iró-költő, ha igy érez, igy kell leirnia, és a magyar irodalomban Vörösmarty óta hagyománya is van a nemzethalál felvázolásának. De én ettől ma berzenkedek, és nem tudok mit kezdeni vele.

Helyzetemnél fogva mindig "alulról" látom a dolgokat, többnyire a bajokat. Közel 40 évvel ezelőtt a tuberkulotikus betegek szenvedését, halálát utána azt a rétegét, amelyre nagyonmérzékletesen utal Csurka Pista is. Csoóri Sanyival már megfogalmaztuk, hogy beteg ez a nép. Most is meggyőződésem, hogy kendőzetlen diagnózis kell a gyógyitáshoz. De a konkrét, körvonalazott prognózissal szemben nagy ellenérzésem van. Csurka Pista ugyan legyöngitő szóval nem agonizáló, hanem agonizálgató társadalomról beszél. En ezt nem érzem igy. Nagyon különböző emberek tárulkoznak ki nekem nap nap után. Tudom, hogyan élnek, hogyan látják a világot. Merem állitani, ez a világ nem egynemüen rossz. Pedig a képemet jobban alakitják a betegeim, tehát beteg emberek, mint bármilyen propaganda. Ez nagyon személyes kapcsolat, ahol mindent elmondanak, mert érdeküK, hogy őszinték legyenek. Ha egyáltalában hajlandó az orvos kapcsolatba kerülni betegekkel, a hiteles megismerésnek tág lehetősége nyilik igy. A magyar valóság ismeretére sok-sok ezer beteg tanitott, igy sok, a társadalom alján lévő, vagy oda utasitott beteg véleményét, világképét is érzékelem. De ezt a hitet, reményt vesztett balsejtelmet - valahogy ez divattá is lett most - nem tudom befogadni.

Miért beszélek erről? Mert lefegyverez. Mert azt a szük lehetőséget, ami itt, most, ma Magyarországon adódik, azt is

összeszükiti, nem visz előre bennünket. Önigazolásként is ott van a magyar értelmiségben. - Ugy sem lehet semmit sem csinálni. Itt vannak az oroszok, itt vannak a nagyhatalmak, hát mit akarunk mi? Én nem tudok és nem is akarok ebbe sohasem belenyugodni. Engem egyik nagyhatalom se tud abban megakadályozni, hogy amit meg tudok tenni az emberekért, legalább megpróbáljam megtenni. Tudom, az orvos lehetősége tágabb. A tanitót már jobban lehet akadályozni. De az itt élő értelmiségnek nemcsak tudást kell elsajátitani, hanem a jobbitás lehetőségeinek felkutatását is.

A másik dolog, amivel vitatkozni szeretnék: Pista a magyarság sorsáról beszél és joggal. Az emberiséghez, a humánumhoz mi ugy kerülhetünk el, hogy a hazai valóságot behatóbban próbáljuk megismerni, és ezt a népet, akik közt hatni tudunk. Menthetetlenül észre kell azonban venni, hogy nagyon összekeverednak a magyarság sajátos problémái, illetve a csak a mi történelmünkből, a mi politikai helyzetünkből adódó problémák a 20. század emberének, és különösen az európai embernek a problematikájával. A mult héten jöttem haza Svédországból, és ott is elsősorban a szociálpolitikát, az öreggondozást, az alkoholproblémákat néztem. Tehát azt a társadalmat is "alulról" próbáltam látni és értelmezni. Ott a szociáldemokráciának volt 50 éve, azonkivül a szociálpolitika megkülönböztetett helyzete nemcsak régi hagyomány, de kiteljesedett rendszer is. Érzékelhettem, hogy az a társadalmi egyenlőség, amit Konrád Gyurka emlitett, ámennyire élményszerü számunkra- mennyire beivódott ott az emberekbe az óriási szociális biztonság, ami például egy öreg embert körülvesz. A legkülönbözőbb rokkantakkal való törődés tulajdonképpen nem is célszerüséget, hanem az ember értékét jelzi számomra. A malmői 1300 ágyas öreg kórház felszerelése, amit az állampolgárok adójukkal szavaztak meg, jelzi, mit ér ott az "improduktiv" öregember. Tehát olyan országot láttam, ahol mindazt, amit mi például fegyverkezésre vagyunk kénytelenek forditani, szociálpolitikára költenek. Ugyanakkor mégis valami mélységes csalódást éreztem, mert megnéztem az alkohol-betegek dolgát, az öngyilkosok dolgát. S láttam, hogy a sok pénz sem oldja meg az "emberi tényező" gondjait. Mert valami ott is hiányzik. Valami, amiről ott is elfeledkeztek. Nem merek egy kéthetes tanulmányut után nagyot mondani, de megéreztem, hogy ha a szociálpolitikai reformok elkötelezettjeitől függne, akik próbálunk együtt-gondolkodni és csak a negyed pénzünk volna erre, akkor is valami különbet lehetne létrehozni. Azt, amiről itt beszélünk, az autonóm ember társadalmi cselekvésben is kibontakozó többletét, a belülről való épitkezést - amire Csurka Pista is utalt. Szóval mégiscsak egy sokkal szélesebb perspektivából kell megközelitenünk, és látnunk kell a másutt lévő bajokat is, amik ott éppen a gazdagság miatt még döbbenetesebbek. Bár javult a helyzet, még nagyon sok az öngyilkos, sulyos deviancia problémáik vannak. Ugyanakkor egy társadalmi parazitizmus alakult ki, ahol a 40 éves ember megélhet abból, hogy krónikus alkoholbeteg. Meggondolkodtat

ez, megérinti az embert a társadalom áldozatkészsége - s hogy mégis ez van.

Vitatnám még Pistával, hogy a közelitésben eleve az elkötelezett ellenzéki magatartását hallom. Ezt Konrád Gyurka egyenesen, nyiltan felvállalta. Én ettől is félek, no nem a hatalom rosszallásától, hanem mert kötöttségnek érzem, valamilyen beállitottságnak, a személyi függetlenségem, szabad véleményalkotásom valamilyen korlátozásának. Majdnem akkorának, mintha - a cselekvő közösséget felejthetetlenül és régóta vágyva - belépnék a pártba. Az is korlátoz, ez is korlátoz.

Nagyon jól megfogalmazza Csurka az 5. oldalon a passziv rezisztencia maradványainak veszélyét, és ugyancsak a tanulmány 5. oldalán van egy érzelmileg rendkivül pozitiv fordulat. A magyar parasztság, a magyar paraszti életforma rohamos és sajátos felbomlásáról ir, és arról, hogy miképpen alakult ki az az 1 millió ember, aki annyira önpusztitóan él. Ez azért is üt sziven, mert közöttük élek, velük van dolgom, az ő sorsuk, egészségük izgat. /Közbeszóló: jóval több, mint 1 millió/. Jóval több? Attól függ, hol vonod meg a határt. Én a munkásszállók ingázóira, a perememberekre, a kiközösitett alkoholbetegekre gondolok. Évek óta gyötör, hogy a magyar értelmiség nem képes odafigyelni rájuk. Orvosok, akiknek az a dolguk, hogy az emberek bajaival törődjenek, nem veszik észre, hogy mi folyik ezekkel az emberekkel. Nekik nincs orvosuk? Őket kiközösitik most is, azzal az indoklással, hogy alkoholisták, prostituáltak, cigányok.

Nagyon tetszett nekem, amit Szabó Miklós mondott - hogy mi is történt itt 56-ban és az 56 utáni magyar értelmiséggel. Ez a viszony tükörkép. Egy alkuban korrumpálódott értelmiségnek a viszonya ehhez a réteghez. Hogy lehet itt polgárosodást remélni, vagy olyasfajta fejlődést, ha a szociális érzék igy eltompult... Ma már nem meri kimondani az ember azt a szót, hogy "nép", meg a népért való értelmiségi - kiröhögik az embert, lakosságról lehet legjobb esetben beszélnü. Persze lehet, hogy ez NÉKOSZ-dolog még, de az ember nem tud másképp gondolkodni erről, meg talán nem is akar. Nemcsak a közömbösség izgat,hanem az, hogy egy kifejezett ellenszenv, osztálygőg érezhető. Ez megint a magyar értelmiség szellemi és morális állagának a leromlása.

Itt megint visszatérek arra, hogy az ellenzéki magatartás mindent a kormányra hárit. Hogy a kormányzatot okolja, vagy sok mindent ezzel magyaráz. Vagy azt hangsulyozza, hogy mit vártunk és mit nem kaptunk meg a kormányzattól. Lehet, hogy szentségtörés, amit mondani fogok, 65 éves vagyok, elég nagy időt be tudok már közvetlenül látni. Talán legnagyobb kritika a magyar sorshelyzetről, ha azt mondom, hogy én nem tudok ennél jobb kormányzatot Magyarországon, mint ami most van. Ti

tudtok? És evvel nem akarom dicsérni a kormányzatot, de azt tudom, hogy még volna itt lehetőségünk. A szelektiv együttműködéssel is többet elérnénk, mint a csak ellenzéki megközelitéssel. Szerintem messze többet tehetne egy szakmáját értő, a jobbitás mellett elkötelezett értelmiségi csoport - és nemcsak értelmiségi, én se szüken értem, amely tud kritizálni, de tud egyetérteni is. Differenciáltabb, és a nép ügyét jobban előrevivő viszonyt tudtunk volna kialakitani a hatalommal, ha az a bizonyos szerencsétlenség, ami itt történt 56 után a szocializmust meg nem tagadó értelmiséggel, nem következett volna be. Vagy ha bekövetkezett, legalább azóta megtaláltuk volna már a tisztességes alku módozatait. A magam "tisztán tartása" mellett nagyobb gondom, hogy hogyan tudnánk ezt az elrontott helyzetet helyrehozni. Hogyan tudnánk a Pista által emlitett kis magokat a cselekvő jobbitás keresésére ösztönözni? Mert azok igy csak szekták, ahogy irod, azokból nem lesz olyan összefogás, ami társadalmi változást elő tud segiteni.

Sok kérdést érint Csurka a családdal kapcsolatban. Nagyon helyesen mondod; és Fekete Gyula is próbálta mondani, hogy nincs értelme a magasztos szavaknak. Ehhez szakszerüség kell, hozzáértő emberek kellenek, és nem igaz, hogy ebben megint a teljes tehetetlenségre vagyunk kárhoztatva, hogy összetett kézzel, siránkozva kell várnunk, mi fog történni az emberekkel. Ha igy várunk, akkor rossz fog történni. Ezt nem nagy kunszt kiszámitani. A kicsiny magnak, ahogy Pista azt irja, a hüség a lényege. Ez nagyon lényeges. Ehhez azonban még a tudás, a szakértelem és ha lehet, a tehetség is szükségeltetik. Enélkül hiába őrizte meg magát valaki 30-35 évig, hiába nem adta fel a hitét, elkötelezettségét. Mert én nem 56-tól, hanem 51-től számolom az időt. A történelem nemcsak 56-ot, hanem az arra felkészitő éveket, a felkészülést is számba fogja venni. És ha van az ötvenes évek magyar és szocialista utkeresésének nemzetközi kihatása, jelentősége: az, hogy mert lázadni valami ellen, és önmaga ellen is. A dolog lényege, hogy bizonyos dolgokban nem lehet megalkudni. De ez a magatartás feltételezi a hüségen kivül a morális függetlenség megőrzését. Mindenfelől, innen is, onnanis.Ez ami sokba kerül. Ezt le lehet mérni életszinvonalban, ki lehet számolni pénzben. Azután, ami történt, hirtelen, váratlanul érte a mi értelmiségünket 56 után, hogy lehet utazgatni, lehet gyüjteni, lehet szerezni. Ez nagyon elvitt nagyon sokakat. Semmivel sem látom boldogabbnak például azokat a korosztályombelieket, kollegáimat, akiket becsültem, szerettem, kitünő szakembernek tartottam, s akik agyondolgozták magukat - most itt vannak a kacsalábon forgó, kastélynak beillő nyaralóikkal meg a szorongásaikkal, az egész életük családottságával. Ők sem jártak jobban. Az évek egyaránt eljártak felettünk. Különbség már csak reményeinkben lehet, a hogyan tovább keresésében. Ebben talán még tudnánk valamit nyujtani. Bizom benne, hogy e baráti beszélgetés a továbbiakban a jövőre irányul: merre és hogyan?

Vásárhelyi Miklós

Többször felmerült az eddigiek során, hogy mi ennek a helyzetnek az oka? Miért van ez igy? Miért ilyen ez a világ? Nálunk 1956 után olyan politikai-tömeglélektani körülmények között tápászkodott fel az ország, amelyek az általános európai vagy akár közép-európai folyamaton belül is föltétlenül rányomták bélyegüket a fejlődésre. Ha van valódi, megkülönböztető, egyedi nemzeti sajátossága ennek az országnak, akkor ez: 1956 hatása és öröksége. Csak ebben a perspektivában szemlélhető a Konrád által emlitett "polgárosodási" folyamat is. Ő mondotta diagnózisában, kissé ironikus hangvétellel, hogy lám, milyen kellemesen érezzük magunkat most is itten. Ez igaz, de azért azt is tapasztaljuk, hogy az emberek gyakran kissé szégyenkezve, pironkodva vallják be, hogy - mondjuk - van autójuk, telkük, házuk, videójuk, meg ez, meg az. Mert itt szinte szégyenkeznie, szabadkoznia kell annak, aki - ha teljesen törvényes és tisztességes módon is - szerez valamit. Nem milliókat, nem vagyonokat, nem kizsákmányolást szolgáló eszközöket, hanem olyan javakat, amelyek tartozékai a modern civilizációnak. De amikor erre nálunk is megnyiltak a lehetőségek 1956 után, ebben már benne rejlett a csapda is. Mert, sajnos, napjainkban, ezeket az anyagi javakat tisztességes eszközökkel, a rendes nyolcórai munkaidőben, normális feltételek között elég nehezen lehet megszerezni. Más utat kell választani, más eszközökhöz kell folyamodni, és ezért a fogalom kompromittálódott. Mindenki gyanus, sőt gyanusitott, akinek valamije van. Kipécézhető, kiszolgáltatott. A tisztes jólét, amely a modern közösségekben a társadalom nyugalmának biztositéka, stabilizációs tényezője, nálunk gyanakvás, bizalmatlanság tárgya, társadalmi feszültséget okoz, rossz közérzet forrása.

Ez az ellentmondás a társadalmi és gazdasági fejlődés következetlenségének a konzekvenciája. Az ugynevezett "kiskapu" nemcsak azt jelenti, hogy furfang és élelmesség kell a megtalálásához, hanem azt is, hogy kevesen jutnak át rajta. A konfliktushelyzet az oka annak az erkölcsi válságnak is, amelyet Csurka oly megrázóan ábrázolt. Azt szokták az erkölcsi válság forrásaként megjelölni, hogy az emberek szemlélete elanyagiasodott, a tudat eltorzul, az egészséges ösztönök eltompulnak. Valójában az eredeti ok nem az emberi természet romlásában rejlik, hanem abban a visszásságban, hogy az emberek nagy többségének minden energiáját, figyelmét, tehetségét az anyagiakra kell koncentrálnia, ha az élet-minimum fölé igyekszik emelkedni.

A romlásnak, a nemzettudat bomlásának azt a folyamatát, amit Csurka István költői látomásában felvázolt, - különösen az iskolával és a családdal kapcsolatban - érvényesnek érzem. Szörnyünek, kétségbeejtőnek tartom, de nem látom szükségessé-

gét, hogy az érzelmi felindulást mérsékeljük, mert ezzel csak a cselekvési készséget bénitanánk. Azzal én is egyetértek, hogy az általa ajánlott receptek, akárcsak a többi témakörben, nem érnek fel a téma és a baj nagyságához. Ám helyzetünk józan felméréshez, a realitás megismeréséhez nagyon sok oldalról kell megközelitenünk a kérdéseket, sokfajta véleményt kell megismernünk. Utat keresünk. Az elindulás mostani összejövetelünk célja. Szabad és előitéletektől, korlátoktól mentes vitát kell kezdeményeznünk.

Vági Gábor

Engem egy kicsit zavar az, hogy most ugy csinálunk, mintha nem olvastuk volna már az összes előadás szövegét. Az eddigi felszólalások is ezt mutatják, hogy itt nem négy különböző szekcióban négy különböző dologról fogunk beszélni, valószinüleg nem lesz ez ennyire elhatárolható négy beszélgetés, hanem ugyanarról lesz szó. Már az eddigi felszólalásokból is érezhető volt valami, ami a tanulmányok együttes elolvasásakor nagyon egyértelmüen látszik: komoly különbségek vannak abban, ahogy az 56 óta eltelt korszakot értékeljük. Azt hiszem, a Csurka István által leirt problémák jó részét valamennyien problémának érezzük. De a diagnózis, amit ő ad, nemcsak ebből áll, hanem lényegében egy 30 éves, 56 óta eltelt történelmi utnak az értékelése is, és nem szeretném, hogy ha ebben a kérdésben ez a homály maradna, ami pillanatnyilag itt van. Tudniillik Csurka álláspontja nagyon karakteresen különbözik, teszem azt Kis János vagy Bauer Tamás álláspontjától.

Csurka irásában ugyan hullámzóan, de végülis valami olyan dolgot érzünk, hogy 56 óta egy silódeszkán - az első erős kép marad meg talán legerősebben az emberben -, egy silót befedő, egyébként rothadó deszkán áll ez az ország, ez a társadalom. Idő kérdése, hogy mikor rogy be alattunk. A trend ezek szerint egyértelmüen romló trend. Ez máshol ugy van megfogalmazva, hogy az ország nem a saját életét éli, az emberek nem a saját életüket élik. A trend lefelé mutat. Egyértelmü a romlás, a rothadás, a pusztulás. Kis János és Bauer irásában pedig valami olyasmit érzékel az ember, hogy itt 56 óta tulajdonképpen az egész rendszer karaktere lassan átalakult, és egyre lazább a szövete, módosulnak az elnyomás formái, ha ugy tetszik, egyre több a rés. És ennyiben ezek az irások olyasmit sugallnak, hogy itt nem egy egyértelmü lefelé való mozgásról van szó. A történeti trend nem jósolható meg, de inkább nyilik az egész, mint hogy egyértelmüen csak rothadna. Én most nem is akartam mást, mint fölhivni a figyelmet ennek a kétféle szemléletnek a különbségére. Lehetséges, hogy ez azért van, mert eredetileg mindannyiuknak egy-egy témát kellett kifejteniük, és lehet, hogy emögött tulajdonképpen az áll, hogy mig Csurka a kultura

területén ezt igy gondolja, és ezt csak a kultura területére érzi, aközben Kis János a politikai intézményrendszerre másképpen gondolja a dolgot. De azt hiszem, nem a tematikus felosztásból adódik ez a szemléletbeli különbség, hanem egy, az elmult 30 évvel kapcsolatos történeti szemléletbeli különbségből. Ha valamiről lehet beszélni és valami tárgy - azt hiszem ez tárgy, amiről beszélhetünk.

Tamás Gáspár Miklós

Mielőtt rátérnék Csurka irására, szeretnék hozzáfüzni valamit ahhoz, amit Konrád György mondott. Nem állok egészen távol annak a föltételezésétől, hogy amit ő receptként elénk tár és aminek a megvalósulását máris utban levőnek látja, az voltaképpen meglepően hasonlit ahhoz, amit Szabó Miklós a kapituláció folytatásának vagy átörökitésének nevezett. Azt gondolom, hogy amennyiben a kivonulást, a privát szférát, a saját szobánkat tartjuk a társadalmi élet kitüntetett terepének, amely ráadásul jövővel vemhes, akkor belenyugodtunk abba, hogy valóban kitiltottak bennünket azokból a gyüléstermekből, amelyeknek használatba vételéhez állami engedély szükséges. Eltekintve a gyakorlati lehetőségektől és a politikai esélyektől, erről elvben leköszönnünk nem volna szabad. Nem hiszem, hogy ráadásul ezt a lemondást reményként volna szabad föltüntetnünk. - Csurka tanulmányához kérdéseket füznék. Sokan ékes szavakkal dicsérték, s magam is ékes szavakkal dicsérhetem, ám végül besorolható az ujabbkori magyar publicisztikának egyik vonulatába, amely a társadalmi bajokat egy modell segitségével diagnosztizálja; ez a modell az értékek elvesztése. Ebbe a sorba tartozik bele, ennek jeles és sajátságos darabja, de nem több, mint folytatása hasonló gondolatmeneteknek. Az a bajom velük, különösen az utóbbi időben, hogy nem egészen világos, hogy az értékvesztésnek a leirása tulajdonképpen mit sirat és mit szorgalmaz. Föltünő az, hogy amikor az értékvesztésről beszélnek, honnan datálják az értékvesztésnek a kezdetét. Furcsa módon általában onnan, ahol a marxista ideológiai monolit kezdett fölszabdalódni, eltöredezni. Ezek az értékvesztést sirató irások természetesen nem kivánnák vissza a marxista monolitizmust. Ugyanakkor talán visszakivánnak egy olyan közösségi vagy álközösségi hangulatot, életérzést, lélekállapotot, amely történelmileg mégis a marxista hegemóniának ehhez a korábbi állapotához kapcsolódott. Tehát azt hiszem, hogy az értékvesztés állitása explicitebb kellene, hogy legyen azoknak az értékeknek a vonatkozásában, amelyeket hiányol. És az, hogy ebben nem explicit ez a leirás, ez az olvasóban vagy a hallgatóban némi bizonytalanságot okoz atekintetben, hogy a leirás mit is szorgalmaz. Mert amikor megállapitjuk, hogy /teszem azt/ a család válságba került, akkor megkérdezhetnén, hogy voltaképpen a család válságát milyen oldalról és milyen szempontból kifogásolja a publicista. Voltaképpen a családnak melyik

fölfogása, a családhoz kapcsolható értékeknek melyik halmaza az, amelyet visszakivánunk? Ez egy autoriter családmodellhez való visszatérést jelentene, vagy ennek nosztalgiáját? Másfajta család elképzelését? Mindez nem világos! Ugyanakkor az sem tökéletesen világos, hogy amikor kétségkivül a magyar társadalom legpocsékabb intézményét, az iskolát szidjuk /teljes joggal/ - magam is a mai magyar iskola gyülölői közé tartozom -, és azt mondjuk, hogy ez az iskola /és ez igaz/ a maga mai mivoltában alkalmatlan a jövő nemzedékek nevelésére, melyek is voltaképpen azok a modellek, azok az értékek, amelyeket szeretnénk, hogy az iskola képviseljen. Azt kell mondanom, hogy értelmezési problémáim vannak mindazokkal a társadalmi és politikai diagnózisokkal szemben, amelyek az értékvesztés terminusaiban irják le a problémákat. Ugyanis szükségképpen maga az értékvesztés mint az analizis módszere föltételezi a mindenki számára átlátható, mindenki számára tökéletesen átélhető értékeknek olyan csoportját, amelyekben minden további nélkül lehetne hinni, amennyiben a társadalmi diszfunkcionalitások, hamis beidegződések, a hatalom elvetendő müködése és egyéb tényezők bennünket nem akadályoznának benne. Valóban csak ezek akadályoznak meg bennünket abban, hogy ezekben az értékekben higgyünk? Hiszünk még azokban az értékekben, amelyeknek a jelenlétét hiányoljuk? Es melyek ezek az értékek?! Mindez számomra ezekben a leirásokban - intuitive bármennyire át tudom élni az elkeseredett birálat pátoszát - problematikus és további értékelésre szorul. Bizonytalanság van bennem atekintetben, hogy az ilyen birálat több lehet-e, mint elmult értékvilágok irónikus visszakivánása. Az irónikus szót aláhuznám, mert világos, hogy nem egyszerüen konzervativ nosztalgiáról van szó ezekben a kritikákban és talán Csurka István irásában sem. Ugyanakkor azonban kételyeimet ez az irás sem tudta föloldani.

Mészöly Miklós

Tamás Gáspár Miklós sokban közelitett ahhoz, amit a vita indulásakor hiányoltam - ti. hogy a diagnózissal párhuzamosan vessük fel a lehetséges terápia szempontjait is. A felszólalásban emlitett "értékvesztés" lényegében analóg a célvilág elbizonytalanodásával. Persze, a célvilág körvonalazása, tudata és igénye nélkül is lehet diagnózist felállitani. Csakhogy az ilyen diagnózis könnyen megbicsaklik a legbenső értelmét és hangsulyait illetően. Mert csak valamihez viszonyitva lehet a hiányt távlati hasznossággal körberajzolni. Általában az a baj, hogy ez a viszonyitási alap nem tisztázott bennünk, noha éles szimattal érezzük a nemzettestben és egyéni sorsunkban a megbillenést, a rosszat. Csupán nincs kielégitően megnevezhető, meggyőzően objektiv érték és viszonyitási alapunk. Illetve, kerülgetjük azt, amire mégis gondolunk, mint a forró kását. Müködésbe lép a hagyományos ködösités, lirizálás, patetizálás. Csurka szemantikájában is felbukkan ez. Mikor az értékek, viszonyitási alapok kérdéséhez ér, döntő pontokon lirai képbe, lirai általánositásba oldja a mondanivalót. Számomra nem mindig megnyugtatóan. Felmerült itt egy izben a "nemességre", mint értékbázisra való hivatkozás. "Nemesség, melyre a Kárpát-medencében mindig is előszeretettel tekintettek" - talán ilyen formában valahogy. Ingoványos megállapitás, különösen akkor, amikor korszerü értékbázisok után nyomozunk. Ehhez hasonló a "primátusséghoz való jog" emlitése. A gondolatnak, mint igénynek és nosztalgiának nagy multja van. Legutolsó jeles képviselője és kifejtője Németh László. Tény viszont, hogy a történelem bőven megtanitott bennünket arra, hogy a primáttusság nem olyan dolog, amit igényelni lehet. Mindig a História ajándéka. Ha csak nem fegyverrel próbálom kodifikálni. Ez azonban a tehetős hatalmak golfjátéka. Kis nép csak a külső erőszakkal nem likvidálható értékeivel, történelmileg jelentős politikájával és magatartásával tehet lépést ebben a vonatkozásban. A reformkorra szétpárolgott hungarus-tudat rövid időszakában valóban kaptunk a körülöttünk élő népektől - egyrészt a megteremtett kulturánk és civilizációnk, másrészt a kultura és civilizációszervező magatartásunk révén - bizonyos elismerő gesztusokat. Ennek azonban vége. Ma azzal kell szembenéznünk, hogy nem szeretnek bennünket. Ujra kell megcsinálnunk a sorsunkat ebben a térségben.

Bence György

A szünetben odamentem Lengyel Lászlóhoz, aki a harminc éveseket képviseli gyülekezetünkben. Egyébként érdemes lenne elgondolkodni rajta, hogy milyen kevesen vannak itt ebből a nemzedékből. Ha jól látom, mindössze néhányan. Pár szót váltottunk arról, hogy mi a benyomása, s körülbelül az volt - majd elmondja, ha akarja -, ami nekem is. Ez adott megerősitést, hogy szót kérjek.

Az az érzésem, hogy ennek a fiatalabb generációnak az élményvilágát valami más határozza meg, mint amiről itt eddig szó esett. Az ötvenhatos élménykör, a forradalom leverése utáni évek közvetlenül nem is lehetnek jelen. A generációs különbségek a pályájuk alakulásában is megmutatkoznak. Az ő pályájuk egyenesebb vonalu volt, általában nem voltak rajta olyan fordulatok, mint az idősebbekén. Az idősebbeknek - gyakran többször is - el kellett vetniük, gyökeresen módositaniuk kellett olyan értékeket, amelyek korábban egész életüket meghatározták. És életük külső viszonyainak alakulásában is mennyi volt a válság: börtön, a hivatás kényszerü megváltoztatása. Szemben a mai harmincasokkal, akik egy nyugodtabb, konszolidált világban nőttek fel. Ráadásul ők általában magasabb szakmai, magasabb kulturális szinten kezdték a pályát, mint mi. Ez legalább is magamra és a velem egykoruakra áll. Mert itt vannak a még idősebbek, akik a harmincas évek tudományának, irodalmának legjobb hagyományait folytatják. Mi, akik most az ötödik évtizedben járunk, bizony nagyon szegényes utravalót kaptunk a középiskolában, az egyetemen. S még annak is a nagy részét, amit ott igy-ugy összeszedtünk, később el kellett dobálnunk.

Akármilyen is a mai iskolarendszer, társadalmi légkör, viselkedési kultura, amit Csurka István is, mások is lefestettek, nem lehet tagadni, hogy igen nagy, szinte ugrásszerü fejlődés ment végbe a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek elejére. S akik már az ekkorra elért szinten kezdték a pályájukat, azokból másféle ember lehetett.

Mi például alig tudtunk nyelveket. Az én évfolyamom volt az utolsó, amelynél a felvételkor még származási diszkriminációt alkalmaztak. Filozófia szakos voltam. Erősen intellektuális és elit jellegü szak. És az egész csoportomban mégis egyetlen diák volt csupán, aki bármilyen idegen nyelven olvasott vagy beszélt. Ő is csak azért, mert igen előkelő családból származott, az apja mérnök-tiszt volt, sőt tábornok. A világra való nyitottság sem volt meg. Külföldön senki sem járt. Az olvasnivalóknak az a készlete, amely ma akár egy csak magyarul tudó diáknak is rendelkezésére áll, összehasonlithatatlanul szükösebb volt. Alig találtunk valamit. Hacsak nem a régebbi, még a negyvenes évekig kiadott dolgokat bányásztuk elő. Az

ötvennyolc utáni mélypontról beszélek.

És nemcsak a kulturális szinvonalról van szó. Akármennyire rossz is a légköre ennek a társadalomnak - akármennyire gyanusnak számit is az, ha valaki sokra viszi rangban, javakban, bármiben -, akármennyire jogos is gyakran ez a gyanakvás: a gyanu árnyéka mindenesetre kevésbé sötét, mint ami az idősebbekre vetül hasonló esetben. Egyszerüen arra gondolok, hogy manapság nemigen volt alkalma senkinek igazán sötét bünöket elkövetni. Nem vérre megy a játék, s ez mindenképpen előnyére válik ennek a korszaknak. Ebből következően még a hatalom sáncain belül lévőknek a fiatalabb nemzedéke is lényegesen különbözik az előtte járóktól egész erkölcsi habitusában.

Ma már a velem egykoru, sőt nálam fiatalabb emberek kezdenek a hatalom csucsai felé kapaszkodni. Gondoljunk a tudományos-kulturális apparátusra. Vegyük mondjuk Radics Katalint. Miféle sötét bünt kellett elkövetnie ahhoz, hogy eljusson a tudományos-kulturális élet második legfőbb komisszárjának pozíciójába? Lecsukatott valakit? Megkinoztatott valakit? Ez mindenképpen előnyére válik ennek a nemzedéknek, ez mindenképpen fejlődésnek könyvelhető el.

Még egy szempontot szeretnék hozzátenni. Ennek a fiatalabb nemzedéknek - az emlitettek, s nyilván még sok minden más miatt is - sokkal oldottabb a viszonya a sikerhez. A gazdasági, a státusbeli, - hogy ugy mondjam: a világi sikerhez. Nem is tudom, ki beszélt itt arról, hogy a siker még mindig gyanus egy kicsit. Ebben van is valami. De az is igaz, hogy egy elég széles rétegnek sikerült olyan életstratégiát kialakitania, amely azon alapul, hogy bizonyos fajta megalkuvásokat megtilt magának. Például nem lép be a kommunista pártba. /A félreértéseket elkerülendő: nem akarom tagadni, hogy meggyőződés dolga is lehet a kommunista párttagság - ma is./ Ez aránylag világos határ, az ember jól tudja ellenőrizni magát. Más ilyen határvonalakat is lehet huzni. Például azt, hogy nem teszek látványos lojalitási gesztusokat, nem hivatkozom olyan hitelvekre, amelyek idegenek tőlem. És igy tovább. Nos, az a véleményem, hogy ha valaki tartja magát ezekhez a feltételekhez, és egy kicsit is szerencsés alkatu, valamennyire rugalmas személyiség, az manapság nagyon sok mindent el tud érni az életben. És nem is kizárólag politikamentes, tisztán szakmai vagy gazdasági téren, hanem bizony a közéletben is.

Ezt a nagyon optimistán, talán egy kicsit tul optimistán hangzó tételt egy pesszimista záradékkal kell ellátnom. Sajnos könnyen lehet, hogy olyan gazdasági és politikai változásoknak nézünk elébe, amelyek megint lehetetlenné teszik az ilyen, egyenesebb életutakat, harmonikusabb személyiséget eredményező stratégiák követését. De még ha igy lesz is, a legrosszabb következik be, azért mégis lesz valami hatása annak, hogy felnőtt

itt egy nemzedék, amelyben nemigen vannak se hősök, se ördögök, amely inkább csak a hétköznapi, polgári erényekben és bünökben tünik ki, mint annak idején a boldog-boldogtalan békeidőkben. És az objektiv kultura eredményeit sem hinném, hogy el lehetne törülni: irodalmunk modernizálódott, létrejött a nyugati szinvonalu magyar szociológia és közgazdaságtan, a történetirás megint fölzárkózott a legjobb szakmai szinvonalhoz, s bizonyára azokon a területeken is volt azért valamelyes fejlődés a szakmai kulturában, ahol a gazdasági és technikai korlátok szoritása erősebben érezhető.

Lengyel László

azért kért szót, mert Bence György őt idézte a 30-asok véleményének példájaképpen. Nem szeretne a 30-asok nevében beszélni, mondta; más 30-as is van itt, és egyébként se volna jó nemzedéki kérdést csinálni az ügyből. Csurka előadásával és a hozzászólások egy részével az a problémája, hogy bár érti és értékeli az 56-os "48-asságot", de az a bizonyos siló, az a cefre az elmult 25-30 évben szerinte nemcsak erjedt és rothadt. Gazdasági értelemben olyan növekedés volt itt, amilyen nem volt a Monarchia óta. Mészöly Miklós azt mondta, hogy minket nem szeretnek a környező népek. Borzasztóan irigyelnek, füzte hozzá Lengyel. Azért a fogyasztásért irigyelnek, ami nekünk természetes, és ami Lengyel szerint kulturális érték. Ha ez az ország lefelé ment, akkor a többi ország Közép-Európában még inkább lefelé ment. Ez az ország ebben a 30 évben elért egy olyan szintet, hogy ma a csehek irigyelnek minket; azok a csehek, akik messze felettünk voltak a háboru előtt, még a 60-as években is hozzájuk jártunk vásárolni.

Egy haladó régió legjobbjának lenni nem vigasz, de mégis csak fontos, szögezte le Lengyel László. Ebben a vonatkozásban nagyon jelentősnek tartja, tette hozzá, a gazdasági értékeket, azokat az uj értékeket, amelyek a magyar társadalomban 68 után megjelentek. És ez az, amit hiányolt Csurka dolgozatában. Helyeslően hivatkozott egy korábbi hozzászóló szavaira, aki az utazás értékké válásáról beszélt. Magyarországon - Közép-Európában szinte egyedülállóan - egy hétvégén 200 000 ember indul neki, hogy Szlovákiában sieljen. És most már nemcsak értelmiségiek. És Magyarországon az emberek többsége nem vezethető félre, hogy hogyan élnek Nyugaton, mi történik ott, mint a kelet-európai államok többségében. Az emberek össze tudják hasonlitani a nyugati és a keleti fogyasztási cikkeket és életmódot. Nagyon fontos Lengyel szerint, s a dolgozat ezt is alábecsüli, a 68 után a háztájival és az uj kisvállalkozásokkal megjelenő uj mentalitás, autonóm öntudat. Nem állampolgári, hanem gazdasági öntudat. Mert, tette föl Lengyel László a kérdést, hová vonulhat vissza állampolgárként valaki? Monoron

a szerződéses kempingbe és étterembe. Kelet-Európában sehol nem találnánk ilyen éttermeket az országut mentén.

Ma egy agrárértelmiségi vagy egy paraszt pontosan tudja, hogy mennyire érdemes disznót hizlalni. Lehet, hogy ez nem kulturérték abban az értelemben, hogy ez nem az opera. De olyan érték, amit Erdei vagy Féja vagy Németh László értékelt volna. És itt Lengyel nyomatékkal fölhivta az irók figyelmét arra, hogy ha valaki Magyarországon tudja, mi mibe kerül - és ezt a magyar társadalom nagy része megtanulta -, akkor egy kicsit már Nyugathoz, Európához tartozik. Nagyjából fölmérni a gazdasági viselkedésünk távlatait, kalkulálni, ez már egy uj, európai vonás. Nincs meg másutt Kelet-Európában, vagy kevésbé van. És ezzel Lengyel László szerint nem foglalkozik eléggé Csurka előadása.

"Mintha nem a saját életünket élnénk"? Azok a gazdálkodók, mondjuk a háztájiban dolgozók, nem más életét élik. Lehet, hogy életükben először tanultak meg számolni a gazdasággal; megint van földjük, igaz, hogy kicsi. A válság Lengyel szerint nem 30 éves, hanem most van válság, mert ezt a kalkuláló, gazdálkodó magatartást nem lehet bevinni az egész gazdaságba.

Befejezésül Lengyel László a kultura ügyében tett még egy megjegyzést. Kifogásolta, hogy az előadás csak arról a bizonyos egymillió szegényről tett említést, és abban a formában, ahogyan elhangzott. Egyetért azzal, mondta, hogy a szegénységgel szolidaritást kellene vállalni. De - tette hozzá mindjárt - ingerli, hogy nem mondjuk meg, mit is kell csinálni. A szegényeknek nincs érdekképviselete, és gyakorlatilag a kultura képviselői sem lépnek föl mellettük. Elnézést kérve Sinkovits Imrétől, Lengyel a Nemzeti Szinház példáját hozta elő: ha a színészek egy befolyásos csoportja kilobbizza a kormánytól az uj Nemzeti milliárdjait, akkor az igen konkrét dolog, és nem általános beszéd a szegényekről. Nem a nemzeti értékek ellen vagyok, folytatta a hozzászóló, félreértés ne essék. De abból a 3-4 milliárdból többszáz lakás, öregek otthona épülhetne, szervezett segitség juthatna a rehabilitálandó alkoholistáknak stb. Ez megintcsak az autonóm egyéniség kérdése. Ki tudja érvényesiteni az autonóm egyéniségét Magyarországon? Az, aki oda tud menni a kormányhoz, és ki tudja harcolni a 3-4 milliárdokat. A nyugdijast, az alkoholistát, a skizofrént nem fogadják, nem is fog kapni.

A Nemzeti Szinház önmagában nem zavarna, mondta végül Lengyel László, bár ugyanolyan nagy marhaságnak tartom a kulturéletben, mint az iparban a kohászatot, de jól tudom, hogy végül is a kohászat, a bányászat viszi el a gazdaság, a szegények és mindannyiunk pénzét. De azért ne csináljuk azt, hogy a magyar kultura nevében fölállunk és gyüjtünk a szinházra, a másik oldalon pedig azt mondjuk, hogy "szegény szegények",

mert ezzel nem tettünk semmit, ráhagytuk az államra, hogy csinálja. Az pedig nem csinálja, vagy rosszul csinálja. Nemzeti öntudatunk kérdése, hogy ugyanilyen nyilvánosság előtt gyüjtsünk a szegényeknek, mint a Nemzeti Szinháznak. Ugyanolyan nyilvánosság előtt gyüjtsünk a határon tuli magyaroknak, mint kulturális javakra. Es ami fontosabb: harcoljunk intézményeikért, szervezeteikért.

Gondolkodni kéne azon, hogyan találkozhatnának a 48-asok a 67-esekkel. Az élet 30 év alatt bizonyos értelemben megváltozott, uj nemzedékek is jöttek mellékesen. Valamilyen egyezkedésre kellene, hogy sor kerüljön. Lehet, hogy ez a fórum erre nem alkalmas, de egy ilyenfajta egyezkedésre, egyeztetésre szükség volna.

Vargha János

Kétségtelen, hogy mutatkozik némi gazdasági előny egyes kelet-európai országokkal szemben, s azokhoz képest egy-egy pillanatban valósággal a társadalmi béke szigetének /félszigetének/ is tünhet Magyarország. De azt is meg kell nézni, hogy ez miből adódik. Adódik a hatalmas kölcsönökből, majd az importvisszafogásból, az egykor kedvezményes szovjet energia- és nyersanyagszállitásokból, vagy például az emberi munkaerő fokozott kizsákmányolásából, a maga kulturális és egészségügyi következményeivel együtt; vagy adódott az évente 10 ezer elpusztuló munkaképes koru férfi árán, akiket az alkohol ölt meg és amiből az állam óriási bevételekre tett szert; és nem utolsó sorban adódott a természeti értékek féktelen, jövőre nem gondoló kiéléséből. /Közbeszólás: és a 700 ezer /meg nem született/ gyermekből.../ Igen, abból is, végeredményben. A végeredmény: a fridzsiderszocializmus már megvalósult, legalábbis szó szerint, amikor gyerek voltam, még jöttek a jegesek, ma már rájuk nemigen van szükség. Azt hiszem, ez olyasmi volt itt 56 után, mint a nyugati munkásmozgalmak elcsendesitése, a szociáldemokrácia integrálása nyugaton a hatalomba, széleskörü jóléti adománnyal. Csakhogy én azt hiszem, hogy a mindennapi elégedetlenség kielégitéséért hatalmas árat kell fizetni, könnyen lehet, hogy ez az ár a természeti környezet és a társadalom valamilyen mértékü kollapszusa, gyors leépülése lesz, ahonnan nem lesz könnyü visszakapaszkodni, helyesebben mondva: a kiutat megtalálni. Lengyelország még csak egy figyelmeztető jel volt. Ez is lehetne egy konkrét cél, lassitani a degradációt, felkészülni erre a folyamatra, hogy a mélypont minél magasabban legyen. Az idevezető ut mellett is pusztulnak a fák. Az ipari területek alatt már a második vizadó réteg is kezd elszennyeződni. Attól tartok, egészen közel állunk az ilyen folyamatokból eredő társadalmi instabilitáshoz, egy erősödő küzdelemhez, amikor a hatalmi pozicióban lévő társadalmi csoportok fogják elsősorban birtokolni az egészséges - vagy annak hitt - létfel-

tételeket, és egyre több ember lesz ebből kirekesztve. Vagy már sokan ki is vannak rekesztve. Gondoljunk arra, hogy több mint 800 településen nincs egészséges ivóviz... Az egyik javaslat az volt, hogy próbáljunk kialakitani egy szerényebb értékrendet. Az ökológiai mozgalmak egyik célja a szolid technológiák elterjesztése. Nem szabad, hogy a kifejezés megtévesszen, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezt a célt magát olyan nagyon szeliden el lehet érni. A társadalmakat mindenütt erőszakszervezetek hálózzák be, és itt szó sem lehet tévedésről, az erejüket az erőszakos technológiával dolgozó gazdaság adja.

Benda Kálmán

Szeretnék Lengyel Lászlónak néhány szót mondani, csak a magam nevében arról, amiben nem tudok vele egyetérteni. Én is ugy vélem, hogy az ország szegénységét nem kell eltitkolni vagy letagadni, ezzel amugysem szüntetnénk meg és nem orvosolnánk a bajt. Vannak esetek, amikor az állam joggal fordul a társadalomhoz segitségért, a Nemzeti Szinház ügye azonban - ugy vélem - nem tartozik közéjük. A modern államban a nemzeti szinház felépitése és fenntartása nem a társadalom magánügye. A 18-19. század fordulóján, a mult századi reformkorszakban, amikor a bécsi kormányzat politikai okokból nem akart magyar nemzeti szinházat létrehozni, akkor a magyar társadalom közadakozásból adta össze a szinház felépitéséhez szükséges összeget. Összeadta, mert az idegen kormányzattal szemben védeni és erősiteni kivánta magyar müveltségét, s tudta, hogy a harcban ez a szinház a nemzeti tábort fogja segiteni. Normális helyzetben azonban, már az elmult században is, az állam gondoskodott a nemzeti kultura fejlesztéséről és ennek részeként a nemzeti szinház felállitásáról. Azt hiszem, ma ez még fokozottabban igy van. Van-e Európában - rajtunk kivül - ország, amelyben nincs nemzeti szinház és annak felépitését az állami müvelődéspolitika a társadalomtól várja, mert a nemzeti fejlődés szempontjából előbbrevalónak itéli a munkásőr-laktanyát?

Szalai Erzsébet

Vági Gábor érdekes problémát vetett fel: két szemlélet áll szemben egymással, az egyik szerint egy állandó romlási tendencia figyelhető meg, a válság egyre mélyül, a másik szerint viszont egy lassu evolueiós fejlődésnek vagyunk tanui. Véleményem szerint a két mozzanat együttesen van jelen fejlődésünkben. Előrehaladásról beszélhetünk abból a szempontból, hogy az egyén egyre többfajta szerep és értékrend között választhat. Válsághelyzetek adódhatnak viszont abból, hogy a szerepek és értékrendek élesen szembekerülhetnek egymással. A magyar társadalom egyik legjelentősebb, egyénileg is átélhető problémájának a szerep-, illetve értékkonfliktust tartom. Az esetek nagy részében ez áll a szaporodó deviáns jelenségek - alkoholizmus, öngyilkosság, stb. - hátterében. A konfliktusok sok esetben abból adódnak, hogy az autonómia köré szerveződő uj értékek nem egyenletesen valósithatóak meg az egyén különböző világaiban: a családban, a munkahelyeken, a második gazdaságban, a különböző baráti és politikai közösségekben, stb. Ezt a helyzetet csak nagymértékü távolságtartással lehet hosszabb távon elviselni, ennek ára viszont az individuális kapcsolatok elszegényedése, elkötelezett embereknél az elkötelezettség tárgyához kapcsolódó érzelmek motiváló erejének gyengülése. Ez az alapja annak, hogy a konfliktus "feloldásának" e jellegzetesen egyéni utja sok szempontból megkérdőjelezhető eredményekhez vezet, illetve az esetek egy részénél kifejezetten csődöt mond. A másik ut - és ezzel nem mondok ujat - a társadalmi feltételek megváltoztatása lenne, ami nem más, mint az egyén világában jelentkező konfliktusok nyilt megjelenitése, feloldása vagy enyhitése eredeti keletkezési helyükön, vagyis a társadalomban. Ennek alapja az eltérő értékeket képviselő csoportok nyilvános párbeszédének lehetősége, vagyis a demokratikus irányu fejlődés. Ez a feltétele ugyanis annak, hogy az egyén a jelenleginél jobban össze tudja mérni különböző világainak, vonatkoztatási csoportjainak értékrendjét, konfliktus esetén választani tudjon közöttük, és választott értékrendjét a jelenleginél kisebb külső és belső konfliktusok árán tudja képviselni élete különböző terepein. Önmagát erősitő folyamatként ez oda vezethet, hogy a különböző világok értékrendje közötti távolság csökkenhet, vagy legalábbis bevett gyakorlattá válhat az eltérő értékrendeket képviselő egyének és csoportok egymással szembeni toleranciája. E gondolatmenet alapján egyben meg is kérdőjelezem Csurka István önépitési javaslatát.

Csurka István

Azoknak a hozzászólásoknak örültem legjobban, amelyek ellentmondtak nekem, vagy megpróbálták az utat keresni. Most, ha távolabbról megitélem a saját dolgozatomat, ott látok hiányokat, ahol a jövőbe mutató javaslatok vannak. Hogy mit kellene csinálni. Igaz, hogy a szakterületek képviselőire utaltam ezt a kérdést, de abban is biztam, hogy itt a nagy elvi egyetértésen tul ehhez kapunk hozzászólásokat, erről fog szólni a vita. Ha egyszer ez a helyzet, akkor most mit csináljunk? Hogy a helyzetértékelésem ilyen vagy olyan, helyes vagy helytelen, mennyire érthetik meg a különböző nemzedékek, az tulajdonképpen nem mond számomra sokat, ezen én nem tudok változtatni. Én ezt igy érzem, és azért irtam meg igy, mert igy érzem. Nem is talán annyira gondolom, mint inkább érzem, ezt hangsulyozom. Lehet, hogy a világ ma jobb, mint ahogy én lefestettem, és az én képem sötét kép. Lehet, hogy sötét kép, örülök, ha a nálam fiatalabbak ugy látják, hogy ez tulságosan sötétre festett kép. Mindenesetre ezeknek az optimizmusra utaló megjegyzéseknek, amelyek Bencétől és a többiektől azt igyekeznek rámbizonyitani, hogy jobb a helyzet, mert a gazdaság, mert a társadalom nyitottsága, az utazások, a nevelés, még az iskola is jobb, mint amilyen volt - ezeknek örülök, de csak fenntartással fogadhatom el őket. Nagyon bizonytalan ez a magyar gazdaság. Ha ez valódi volna, és a termelőerők fejlődésén - ahogy ezt a marxisták szokták mondani - alapulna, akkor ilyen visszaesés nem következnék be, mint amilyen bekövetkezhetett, és aminek most nézünk elébe, ami leginkább kétségbeejti a társadalmat. Ha valóban elindultunk volna azon a fejlődési uton, amit valaki ugy aposztrofált, hogy a Habsburg-monarchia óta itt ilyen jólét nem volt, akkor abból nem következhetne 4-5 év alatt egy ilyen lefelé menetelés. Az kiállná a megrázkódtatást, amit az olajárak változása jelentett. A nyugati társadalmak, amelyek szintén megérzik ezt a válságot, de valahogy jobban meg vannak alapozva, nem háritják vissza a dolgozó emberre, illetve a szegényebb rétegre ennek a válságnak a következményeit. De nem csupán ettől sötét ez a kép. Az az igazság, hogy én nem is nagyon tudok tárgyilagos képet festeni, mert én indulatból irok. Ahogy ebbe a témába belemélyedtem, hát ez jött ki belőle. Megpróbáltam éppen ezeknek a tragikus mozzanatoknak a felmutatásával valamit megmozditani. Ennek a tanulmánynak az a fő mondanivalója, hogy itt van ez a nihilizmusba süllyedt nemzet, mozditsuk meg. Ebből lehetett volna vita, ha valaki azt mondja, hogy ezt én rosszul vázoltam fel, félrevittek az indulataim. Nem tudom kis egységekben nézni az életet: most azért jobb a helyzet, mert utazgatunk, meg mit tudom én - ezek nagyon kis tételek. Mégiscsak sorskérdésekről van szó. Amikor egy nemzet állapotát irja le az ember és a jövőjébe próbál beletekinteni, akkor ezek kicsiny kis tételek, nem hiszem, hogy ezeken olyan nagyon

sok mulna, hogy utazhatunk, mert a jövő héten jön egy kattanás, és nem utazhatunk. És akkor ezek az ellenérvek nincsenek, marad ez a tragikus beállitottság, ez a nihil, ami ellen próbáltam valamit felhozni, hogy mit lehetne tenni. Azoknak a hozzászólásoknak örültem legjobban, amelyek ezt piszkálták meg, hogy akkor miért nem mondok többet erről? Miért nem mondok többet a családról, az iskoláról, miért nem találok konkrétabb kivezető utat. - Nagyon érdekes volt az opponensemnek a jogtudatról való nézete. Az elemzésünk nagyjából párhuzamos volt, nem akarom őt megismételni. Árnyalati eltérések vannak az ő interpretálása és az enyém között. De amit a jogtudatról mondott, az megragadott. Ezen, mint egyik lehetséges kigázolási formán, ennek az elterjesztésén - vagy nem is tudom, mi volna itt a helyes kifejezés -, ezen érdemes volna gondolkodni, mert ez fontos dolog és azt hiszem, valóban kimaradt az én gondolatmenetemből. - Fekete Gyulának nem nagyon értettem azt a mondatát, hogy ez az első tervezőasztalon született rendszer a világon. /Közbeszólók: nem spontán, magától jött létre, hanem megvolt az elmélet és ugy csinálták hozzá a valóságot./ De ennek a valósághoz semmi köze! (Sinkovits: nem szoktál szindarabot irni?) Igen, erről nagyon sokat lehetne beszélni. A vita az volt köztünk, Fekete Gyula és köztem, hogy amikor én a családról beszélek és a népesség tragikus apadásáról, akkor én ezt is az 56-os és az 56 utáni eseményekre vezetem vissza, ő pedig nem egészen. (Fekete: ez csak az egyik.) Lehet, hogy csak az egyik, de én ugy érzem, hogy a legfontosabb oka. - Benda Gyulától jegyeztem fel, ez is nagyon megszivlelendő gondolat, hogy mi szenvedett vereséget tulajdonképpen 56-ban. Ezt a kritikát is el kell fogadnom. Az, hogy egy nyugat-európai fejlődés lehetősége szenvedett vereséget - igen, ennek helyet kellett volna adni a fejtegetésemben. Ez igaz. Benne van, de ilyen praktikusan nincs benne, és köszönöm. Ha most elkezdenénk Konrád fejtegetésével vitatkozni, hogy ami itt történik az tulajdonképpen polgáriasodás vagy nem polgáriasodás, és ha polgáriasodás, akkor milyen értelemben polgáriasodás - akkor a vacsora, még a reggeli is elmaradna. Erről talán máskor. Sokfelől kaptam birálatot a nemesség fogalmának használata miatt. Azon változtattam is, ezeknek a megjegyzéseknek alapján. Nem szeretném, hogy ez kihivás legyen, isten őrizz kihivólag mondani ezt a nemességet! Elismerem, hogy vannak olyan zöngéi, melyek sokakat sértenek. Azonkivül itt van az a "primus inter pares" kifejezés is, ami szintén rosszallásokat keltett. Mi volt ezekkel a célom? - ezt tényleg meg kell magyaráznom. Ezzel próbáltam egy olyan lehetséges célt felrajzolni, amivel egy szélesebb mozgalmat, egy nemzeti mozgalmat lehetne sorompóba állitani, vagy legalább valami mozgást lehetne előidézni. A magyarságban, ugy érzem, az ilyesmire megvan a hajlandóság, és hogyha ez tiszta célok érdekében történik, akkor ez elfogadható. Mi különösen versengő fajta vagyunk, ha van valamiért versengenünk, akkor nagyobb teljesitményekre vagyunk képesek. Egyszerüen ezért kockáztattam

meg ezt a valóban eléggé kockázatos fogalmazást. - Nagyon örülök annak, hogy egy ilyen tapasztalt tudós, mint Benda Kálmán, sokkal pozitivabbnak látja a fiatalságot és a fiatalság életcéljait. Nyilvánvaló, hogy ez az én keserüségem. Nem tudok mindenkinek válaszolni, azt hiszem, nem is kivánjátok. Válaszolok azonban Tamás Gáspár Miklósnak, akinek mindössze annyi mondanivalója volt, ugy éreztem legalábbis, hogy csak ezt hüvelyezte ki a dolgozatomból, hogy én egy konzervativ ember vagyok: lehet. /T.G.M: Nem. Gondoltam, hogy igy is lehet esetleg interpretálni./

Junius 15. délelőtt
Junius 16. reggel

➲ függelék:
265–266. p.
Donáth Ferenc

Csoóri Sándor: ELTEMETETLEN GONDOK A DUNATÁJON
Kenedi János: Demokratának lenni: igen, de miért?

Vitavezető

Benda Kálmán

(jun. 15.)

Litván György

(jun. 16.)

Vargyas Lajos

Engedjétek meg, hogy ne egy összefüggő hozzászólást adjak, hanem annak sorrendjében beszéljek, ahogy olvastam a referátumot és megjegyzéseket tettem. Bevezetőül mindenesetre annyit, hogy Csoóri Sándornak mindannyian le vagyunk kötelezve, hogy ilyen mértékben tartja a kapcsolatot a határon tuli magyarsággal és ilyen mértékben tájékoztat minket azokról a sajnálatos eseményekről, amelyek egyre sulyosabbá teszik főleg az erdélyi, és részben a szlovákiai magyarság sorsát. Az egyes részekhez egy-egy megjegyzésem volna. Ami a korábbi magyar elnyomással szemben itt föl van sorolva, hogy tulajdonképpen a magyar földesurak gazdaságilag előnyben részesitették a kisebbségeket, amellett, hogy természetesen ez nem volt szeretetteljes bánásmód, ahhoz a következőket füzném hozzá. Mindnyájan tudjuk: Erdélyben, de a török kiüzése után általában az országban az történt, hogy a magyar jobbágyokat nem szivesen telepitették vagy fogadták be a földesurak, hanem sokkal kényelmesebb volt nekik németeket, de különösen románokat és szlovákokat telepiteni a birtokaikra béresnek, mert azok nem voltak olyan öntudatosak, olyan lázadók, olyan igényesek. A történészek sokkal jobban fogják tudni ezt adatokkal bizonyitani. Ez sok mindent elvesz abból az érvelésből, amit szomszédaink állandóan ránk zuditanak, hogy a magyar feudalizmus elnyomta a kisebbségeket. Sokkal jobban elnyomta a magyarságot, egészen a 20. század elejéig. Tudjuk, hogy az első világháboru előtti választókerületek ugy voltak megállapitva, hogy egy nemzetiségi terület sokkal kisebb létszámmal választott egy képviselőt, mint mondjuk egy hajduságí vagy alföldi - különösen protestáns és ellenzéki - kerület. Vagyis annak a bizonyos magyar elnyomásnak, ami egy időben kétségtelenül érvényesült bizonyos jelenségekben, nem volt meg az az ereje a nemzetiségek elnyomására és megsemmisitésére, mint ami ma van egy totalitárius államnak. Szó sem lehetett akkor arról, hogy nagyüzemet Kolozsvárról kitelepitsenek az összes munkásával együtt és egy másikat betelepitsenek, ugyancsak más nemzetiségü munkásaival együtt. Ilyen abban az időben nem is létezhetett, a politikai és gazdasági liberalizmus idejében.

Viszont azért itt-ott részletekkel sulyosbitanám a magyar, ugynevezett nemzetiségi politikának a megitélését is, például az Apponyi-féle iskolatörvénynek célját és megvalósitási módjait. Ez vagyoni határt irt elő a felekezeti iskoláknak, amit, ha nem tudtak teljesiteni, akkor az állam adott segitséget. De ennek következtében joga volt kinevezni oda tanitót. Egy esetet hadd mondjak el. Egy erdélyi származásu rokonomat, aki tudott románul, minisztériumi tisztviselő korában egyszer áthivták a Kultuszminisztériumba, hogy tolmácsoljon, mert román küldöttség jött Apponyihoz. Ezt első szájból hallottam. A kül-

döttség azt adta elő, hogy X iskolában, X falvakban magyar tanitókat neveztek ki, akik egyetlen szót se tudnak románul. A román gyerekek egyetlen szót se tudnak magyarul, és igy nem fognak tudni tanitani. Apponyi meghallgatta a panaszt, és az volt a válasza: igen, uraim? tehát nem tudnak románul tanitani? akkor nagyon jól fognak tudni magyarul tanitani. Alászolgája. - Azért ezt is tartsuk szem előtt. De az kétségtelen, hogy ezek az akciók nem tudtak mást elérni, mint hogy esetleg tudatlanságban maradtak azok a falusi gyerekek, nem tanultak, de semmiféle elmagyarositásra nem vezethettek. Ennek az egész időszaknak a magyarositási politikája csak azt érte el, hogy az értelmiségi szlovákok és románoknak egy része valóban magyar lett. A népi tömegekre semmiféle hatása nem volt. Nem ugy, mint most, amikor türhetetlenné teszik a magyar paraszt- és munkás-tömegeknek az életét, és minden erővel igyekeznek nemzetiségüktől megfosztani őket.

Én egy kis különbséget tennék a II. világháboru előtti román elnyomás és a háboru utáni, illetve már a Ceausescu alatti között. A háboru előtt akármennyi panaszra is volt okuk a magyaroknak, a magyarság tömegeit nem fenyegette gazdasági represszió és a mindenféle üldözés; másrészt azért voltak iskolák, azért volt egy magyar párt, olyan-amilyen, de mégiscsak müködött; voltak olyan irói találkozók, amikbe senki nem szólt bele.

Ezután jött a 45 utáni Groza-korszak, amikor, minthogy nagyon sok magyar volt kommunista, sőt, Erdélyben talán több volt, mint román, a párt irányitásában erősebben részt vettek, és egy darabig határozottan jó dolga volt a magyarságnak. Aztán jött ez a mostani züllés. Tehát az ok tulajdonképpen nemcsak Trianon, és nem is a 45 utáni nemzetközi politikai helyzet, hanem a diktatura. Mondjuk ki nyugodtan: a Ceausescu-diktatura, amelyik, mint minden diktatura, két dolgot hoz létre. Elsősorban egy nagyfoku gazdasági tönkremenést, tömegnyomort, és ennek ellensulyozására egy olyan soviniszta nemzetpolitikát, ami elvonja a figyelmet a gazdasági bajokról, a társadalmi szenvedésekről, valami olcsó kárpótlást adanépnek. Ezen belül természetesen fokozza a korábban is meglevő nemzetiségi ellentéteket, felidézi a történelmi surlódások emlékét, ami azonban enélkül a diktatura nélkül szerintem nem lett volna ilyen kiélezett.

Csehszlovákia létrejöttével és a békeszerződésekkel kapcsolatban van egy kiegészitésem. A versailles-i békeszerződéseknél állitólag a nemzetek önrendelkezési joga volt az irányelv. De ezt egész cinikusan félretették, mert például a magyar és csehszlovák határ megvonásában és a szlovákiai magyarságnak az odakapcsolásában egész határozottan olyan gazdasági meggondolások érvényesültek, hogy ha ezt a területet nem kapják meg - Benes ezzel érvelt - , akkor például a hegyek alatt kell furni alagutakat, hogy kelet-nyugat irányu vasutakkal be tudják hálózni az országot. Csallóközt egyenesen azzal az érveléssel

kapták meg, hogy ellássa élelemmel Szlovákiát. Ugyhogy a győzteseknek a csehekkel való szimpatizálása döntött. Amit Benes kivánt, azt megadták. Ez nagyjából megismétlődött a következő párizsi békében, amikor kivánták azt az öt falut Pozsonytól délre, és meg is kapták. Az megint nem nemzetiségi alapon történt, hanem teljesen politikai és katonai érdekek alapján.

Hát a márciusi kiugrás? Magamnak is az a véleményem, hogy ha sikerül, akkor talán Észak-Erdélyt megtarthattuk volna. Tudjuk, hogy az erdélyi bevonuláshoz nemcsak Hitler és Mussolini járult hozzá, hanem Molotov is. Az én hugom a Kristoffy-lánynak tanitójaként ott élt velük Moszkvában családtagként. És mikor kijött az egyik külügyminisztériumi futár, egy magasrangu beosztott és az asztalnál beszélgettek, elmondta, hogy ünnepelték az erdélyi határozatok miatt Hitlert meg Mussolinit; akkor Kristóffy, aki különben nagyon vigyázott arra, hogy semmiről se beszéljen, mosolyogva csak annyit mondott: és Molotovot nem? - A család tudta, hogy vagy kétszer volt a döntésmelőtt kihallgatáson Molotovnál. Ez azt jelenti, hogy volt valami szerepe a szovjet külpolitikának is abban, hogy akkor ez a döntés megszületett. Egy másik hirem 45 utánról szól, Erdélyből, mikor a szovjet hadsereg bevonult Kolozsvárra, akkor ott rendeztek egy népszámlálást mégpedig határozottan a szovjet hadsereg és annak ottani legfőbb vezetője kivánságára, és ez a népszámlálás 99,9 %-ban csak magyart mutatott ki. Ahogy ők ott magyarázták nekem: a magyarok elől elmenekültek a nem oda való románok, a románok illetve szovjet hadsereg elől elmenekültek a nem oda való magyarok, szóval ez a bizonyos, majdnem 100 %-os kolozsvári népszámlálás mutatta, hogy az őslakosság tiszta magyar volt. Nézzük meg most: ha 25-30 % magyar van, az nagy dolog lesz. Akkor olyan volt a nemzetközi hangulat, hogy ha a magyar kiugrás idejében sikerül, talán ezt figyelembe veszik.

Ezek után az a lényeg, mit kell tennünk, mit lehet tennünk? Vajon a kormányt kellene különböző ösztönzésekkel, irásokkal noszogatni arra, hogy erősebben lépjen fel? Itt nagyon kérdéses, ha bármit hivatalosan tesz az ország, használ-e az, vagy árt. Nem tudom. Erről kellene vitatkoznunk. Hogy mennyiben lehet a külföldi magyarokat mozgósitani, és ezeket az adatokat, amiket most mi itt tudunk és ők még nem tudnak, rájuk bizni, hogy ők verjenek ezzel nagyobb lármát külföldön, esetleg az ENSZ-hez is juttassák el? Vagy pedig maradjon esetleg csak pusztába kiáltott szó. De azt is vállalnunk kell. Vagyis ezt jobban kellene propagálni a magyar társadalomban, de a magyar társadalmon kivül is. Azt hiszem, a döntő kérdés ez, ennek a lehetőségeiről kellene vitatkozni.

Kis János

Tegnap többen beszéltek róla, hogy az 1945 utáni magyar történelemben nemcsak 56 hozott fordulatot, hanem - persze kevésbé éleset, kevésbé drámait - 1968 is. Én most az ujabb kanyar külpolitikai vonatkozásairól szeretnék pár szót szólni, mert ezeknek köze van mai vitánk tárgyához. Ha nem tévedek, 1968 volt az első és egyetlen év 56 óta, amikor a magyar kormányzat belpolitikai törekvéseinek támogatására külső szövetségest keresett a térségben. Csehszlovákiát. Ez persze augusztus 21-e után némileg bizonytalanná is tette az akkori vezetés helyzetét, és Kádárék levonták a tanulságot. Ekkor alakitották ki máig is érvényes regionális külpolitikájukat: mi nem támogatunk és nem támadunk senkit, és cserében elvárjuk, hogy minket se bíráljanak. Evvel a szovjet beavatkozási kedvet nem lehet semlegesiteni, de talán semlegesiteni lehet más kelet-európai államok propaganda-kampányait. Nem tudjuk, mekkora része volt ennek a külpolitikai fogásnak abban, hogy a külső és belső támadásoknak kitett gazdasági reformot nem kellett teljesen visszavenni, hanem a 69-74 közötti krizis kompromisszummal végződött. Valami része lehetett benne. Csakhogy - és ezzel már témánknál vagyok - minderre pontosan akkor került sor, amikor Csehszlovákiában és kivált Romániában addig nem ismert méreteket öltött a kisebbségi magyarság elnyomása és üldözése.

Csoóri előadása is abból indul ki, hogy a magyar kormány mindeddig kerülte a nyilt polémiát a magyar kisebbségek elnyomóival. Ez a taktika nem vált be, a világ nyilvánossága elé kell teregetni a nemzetiségi sérelmeket - hangzik a konkluzió. Tehát a kormányzat szakitson 68 óta követett regionális külpolitikájával. Számithatunk-e rá, hogy ez a sürgetés eléri a célját?

Egy és más amellett szól, hogy talán igen. Bomladozóban van az egész politikai stilus, amely itt 68 után konszolidálódott, a kádárizmus végleges alakváltozata. Az okokról - vagy legalább egy részükről - szó lesz a délutáni közgazdásztvitán. Mindenesetre lesznek változások - hátha a külpolitikában is. De sajnos ezekhez nem füzhetünk vérmes reményeket. Nem beszélnék itt a vezetés valószinü szándékairól, nemzeti elkötelezettségéről. Csupán a lehetőségekről.

Egy ilyen aktivabb külpolitika, amely legalább egy szomszéd országgal nyiltabbá tenné a konfliktust, egy ilyen külpolitika szövetségeseket kiván. Kézenfekvő, hogy először a Varsói Szerződésen belüli lehetőségeket mérjük föl. A Szovjetunió nem érdekelt abban, hogy hatalmi övezetét nyilt viszályok osszák meg. Még kevésbé abban, hogy épp a nemzetiségi kérdés körül. És a többiek? Ott van Bulgária: hagyományos ellentétei vannak Romániával, de a törökök erőszakos elbulgárositása miatti nemzet-

közi botrány után szóba sem jöhet, mint szövetséges. A Varsói Szerződésen ugyan kivül álló, mégis nagyon fontos Jugoszlávia sem, mert itt is elmérgesedőben vannak a nemzetiségi viszonyok. Vagy gondoljunk Lengyelországra. Noha a zsidóság kiirtása a maradék zsidók elüzése és a németek többségének áttelepitése után nem maradt számottevő etnikai kisebbsége, a nemzetiségi problémára még Lengyelország is betegesen érzékeny. Nemcsak a kormánya vonakodik elismerni, hogy a területén még mindig százezernyi német él. Ebben a katolikus egyház is a kormánnyal van: maga Glemp biboros tett néhány igen rosszizü nyilatkozatot erről a mult évben.

A Varsói Szerződésen kivül is legfeljebb mérsékelt támogatásra számithatunk. Igaz, az utóbbi időkben a nyuati közvélemény érzékenyebb a kelet-európai nemzetiségi problémák iránt. Nagy dolog, hogy a kisebbségi kérdés az Európa Parlament elé került, és hogy külön tárgyalták a romániai magyarság helyzetét. De az ilyen fejleményektől nem szabad tul sokat várnunk. A nyugati közvélemény elitéli ugyan a nemzetiségi elnyomást, de fél is a kérdés feszegetésétől. Attól tart, hogy a térség megint balkáni tüzfészekké válik. Fékezhetetlen nacionalizmusok fognak egymásra acsarkodni, és egész Európa békéje veszélybe kerül. Ugyhogy legjobb lesz szépen rátenni a fedőt erre a fortyogó fazékra. Üljön csak a tetején a Szovjetunió - ki más tudná leszoritani.

Mindent egybevetve azt gondolom tehát, hogy a magyar kormányzat mozgástere rendkivül szük. Nagyon meg lennék lepve, ha rászánná magát arra a lépésre, amiről Sándor ir.

Ebből nem következik, hogy nem kell a kormányt állandó nyomás alatt tartani: törődjön a kisebbségek sorsával és tegye meg, amit tehet. Mert valamit azért tehet; többet is, mint amit ténylegesen tesz. Viszont komoly társadalmi nyomás nélkül nem lép. Érzékelnie kell, hogy az ország közvéleménye, vagy legalábbis az aktiv közvélemény egy számára fontos része elvárja tőle a cselekvést. Különben nem lép. Megintcsak eltekinthetünk az óhajaitól. Egyszerüen azért nem lép, mert nem vállalja a külpolitikai bonyodalmak kockázatát. Ha ezt a kockázatot nem ellensulyozza a nemcselekvéssel járó belpolitikai bonyodalmak kockázata, akkor a tétlenség előnyösebb a számára. Tehát a nyomásnak szerintem van értelme. De nem gondolnám, hogy mindent erre az egy lapra kellene föltenni.

Amikor az egyéb lehetőségeket keressük, érdemes belegondolnunk, hogy mig a kormánynak - sajnos - nincs szövetségese a nemzetiségi kérdésben, nekünk lehetnek szövetségeseink. Független, demokratikus véleményalkotó csoportok a kelet-európai országok tulnyomó többségében vannak. Ha azok az emberek, akik Csehszlovákiában, Lengyelországban, Kelet-Németországban,

nagy ritkán Romániában meg szoktak nyilatkozni, ha ezek az emberek nyilvánosan állást foglalnak a kisebbségi kérdésben is, ez közép- és hosszu-távon rendkivül fontos lehet. Nekünk ezzel a lehetséges partnerrel kapcsolatot és közös nyelvet kell találnunk. Ennek érdekében, amennyire tudom, az itt, ebben a sátorban lévők még nem sokat tettek.

Azt is hozzátenném azonban: ha mi akarjuk az együttmüködést, akkor néhány kérdésben világosan és egyértelmüen állást kell foglalnunk. Milyen kérdésekre gondolok? Először: a történelmi sérelmek. Érthető és ugyszólván kikerülhetetlen, hogy amikor a szomszéd országokban a hivatalos propaganda - annak érdekében, hogy a határok véglegesitését és a határokon tul rekedt magyarok beolvasztását legitimálja - mindenfajta történelmi vérvádakat szór a magyarság fejére, hogy akkor mi magyarok ugy érezzük, válaszolni kell, ki kell mondani a történelmi igazságot: nem követtünk el olyan bünöket, amilyeneket nekünk tulajdonitanak, mások is elkövettek bünöket, és igy tovább. Egyébként is szükség van a történelem tárgyilagos végiggondolására és nyilvános kibeszélésére. De a hangsulyt mégis arra tenném, hogy alapjában nem erről van szó. A szomszéd országokban olyan magyarok élnek, és a következő évtizedekben méginkább olyanok fognak élni, akiknek nincs személyes közük a történelmi bünökhöz, amelyeket apáik és nagyapáik elkövettek vagy nem követtek el. Nem azért követelünk méltányos bánásmódot a számukra, mert a korábbi magyar nemzedékek nem olyan bünösek, mint a propaganda állitja róluk. A multbeli bünök nem igazolhatják a ma élő nemzedékek ellen elkövetett bünöket. Azért követelünk méltányos bánásmódot a magyar kisebbségek számára, mert ez kijár nekik. Emberek élnek együtt, államalkotó nem magyarok és kisebbségi magyarok, és a kisebbségi magyaroknak joguk van hozzá, hogy emberhez méltóan, egyenrangu polgárként élhessenek az országukban, normális kapcsolatokat tarthassanak fenn az anyaországgal, és igy tovább.

A másik dolog, amit világosan és egyértelmüen le kell szögezni, véleményem szerint a következő. A trianoni és a párizsi béke igazságtalan határokat huzott, ez kétségtelen. Oktalanság volna hallgatni a nagyhatalmak felelősségéről. Arról is érdemes elmélkednünk, hogy volt-e esélye Horthynak vagy másnak kedvezőbb döntést elérni, ha okosabban politizál: ki kell mondani a felelősségüket, és tanulni kell politikájuk csődjéből. De közben nem szabad semmi félreértést hagyni afelől, hogy nem egy ujabb határrevizióhoz keresünk igazoló érveket. A magam részéről elvi meggondolásból is azon a véleményen vagyok, hogy a határkérdést nem szabad bolygatni. Akárhogy történt, a határaink körüli etnikai megoszlás ma már nem az, ami 40 éve volt. Etnikailag igazságos határmódositást csak egy nagyon-nagyon keskeny sávban lehetne végrehajtani. Nagyobb területek visszacsatolása a régi igazságtalanságot ismételné meg, csak most a

románok és szlovákok terhére. Fájdalmas, de igy van. Pragmatikus szempontból pedig végképp célszerütlennek látszik a határkérdés feszegetése. Ha mi azt akarjuk, hogy kialakuljon egy olyan közvélemény a határaink körül, amelyik védi a kisebbségeinket, akkor nem szabad gyanakvást és félelmeket ébresztenünk a szomszéd népekben. Tehát világosan és egyértelmüen meg kell mondanunk, hogy mi a kisebbségek jogaiért lépünk fel, és nem a határok kiigazitásáért.

Harmadszor: világosan és egyértelmüen meg kell mondanunk, hogy nem különleges előjogokat kivánunk a kisebbségi magyaroknak, hanem olyan jogokat, amelyek minden etnikai kisebbséget megilletnek. De ez nem lehet puszta beszéd; szét kell néznünk a magunk háza táján is. Magyarországon meglehetősen csekély számu szlovák, román, szerb és német kisebbségi él. Velük a magyar állam, egyébként nem unintelligens módon, az utóbbi évtizedben kirakat-politikát üz. Nem ők az elsődleges kisebbségi probléma Magyarországon, ezt mi valamennyien tudjuk. Hanem a cigányság. Amig a magyar értelmiség, miközben a határon tuli magyar kisebbségek ügyében állást foglal, világosan és egyértelmüen nem foglal állást a hazai cigányság ügyében, attól tartok, nem lesz erkölcsi hitele annak, hogy valóban jogokról, minden kisebbségi sorban élő embert megillető jogokról beszél, és nem csupán magyar különérdekeket véd.

Csurka István

Csoóri Sándor tiszta és nemes szenvedélyü tanulmánya a kérdést éles fénnyel körbevilágitja. A maga nemében teljes, zárt és maradéktalan. Nem ugy maradéktalan, hogy minden kérdést, amit feltesz, végig is elemez, hanem ugy, hogy minden kérdést megpendit. Ezt a tanulmányt az az ember irta, aki egész életével áll helyt ezekért a gondolatokért. Benne él ezekben a gondokban, nyomoruságokban. Nem irigylésre méltó élet. Szomoru élet. Ezért nehéz a hozzászólás.

A felvetett kérdések közül csak egyhez van hozzáfüzni valóm. A jelenkori magyar állam, a magyar kormány viszonya a kisebbségi kérdéshez, Erdélyhez. Amit erről elmond Csoóri, az is helytálló, pontos. Bemutatja ennek a kormánynak a tehetetlenségét és a rákényszeritett felelőtlenség végzetes voltát. Az 56-tal való összekötés is találó. Magam is ugy vélem, hogy a forradalom bukása a nemzeti kérdés tekintetében is tragikus fordulat. Ekkor fut fel nagyüzemi szintre a határaink mentén az erőszakos magyartalanitás, a beolvasztás. És innentől számithatjuk a hivatalos Magyarország tehetetlenségét. Merőben más ugyanis a románság és a szlovákok viszonya a magyar kérdéshez 56-ig s utána, s ugyancsak merőben más a Rákosi-rendszer és a Kádár-kormány viszonya ehhez a kérdéshez. Nagyon fontosnak tartom ennek a viszonynak a pontos elemzését éppen most, amikor

a kisebbségi magyarság élete az Endlösung szakaszába jutott. Tenni valamit, hátráltatni a véget, megakadályozni ezt a végső megoldást csak ugy lehet, ha a tehetetlenség okait, eredőit, mértékét pontosan megállapitjuk. A Rákosi-rendszernek a nemzeti kérdéshez való viszonyára nem érdemes sok szót vesztegetni. A szovjet csapatokkal együtt bevonuló és a tényleges felszabadulás nimbuszát learató társulat egy olyan területen lett intéző, amelyet a bünös nép lakott. De ne rójuk meg ezért külön Rákosiékat. Európa is osztozott ebben a megitélésben. A békekonferencián nem is lett volna semmi esély a Hitler által meghuzott határ megtartására. Még ha a szovjet fél aláirását meg is lehetett volna szerezni. /Mint az imént elhangzott, megvolt ehhez az aláirás már előbb./ A nyugatiakét semmiképpen. A magyar határokat ugyanazzal a szenvetlen kegyetlenséggel huzták meg ismét, mint Trianonban, és mint ahogy a másik bünös nép életterét is összezsugoritották és felszabdalták. No, de hát, a veszteseknek ez a sorsa, ne tévedjünk, eleve is erről volt szó, Európa és a világ felosztásáról. A magyar kérdés mostani - tehát a Párizsbani - megitélése csupán abban különbözött a trianonitól, hogy még jelentéktelenebbé vált. Nem a monarchia egyik részének a sorsáról és nem uj államok kereteinek a megállapitásáról, hanem csupán egy ostobán viselkedő kis nép, vagy ostobán viselkedő vezetők - ez most mindegy - élvehagyásáról volt szó. Rákosiék tehát a legszorosabban vett realitásnak engedelmeskedtek, amikor a nemzetiségi-kisebbségi kérdés, illetve a rájukbizott terület nagysága, mezsgyéi iránt nem is érdeklődtek. De azért nem voltak közömbösek a nemzeti kérdés iránt. Miközben nem volt - és nem is nagyon lehetett - egy szavuk sem a délvidéki mészárlásokhoz - 40 000 embert öltek meg bosszuból -, miközben csak kényszeredett lépéseket tettek a brutális szlovákiai kitelepitésekkel szemben, a reszlovakizálás iszonyu kampányával szemben, idehaza talpig piros-fehér-zöldbe öltöztek, Révai Petőfit és Adyt tüzte a zászlajára, szárba szökkentették a Dózsa-kultuszt, s Rákosi akármelyik kortesbeszédét mint a tulzó nacionalizmus iskolapéldáját emlegetnék ma egy főszerkesztői értekezleten. Kapna érte a fejére. Aztán három-négy év alatt valahogy lecsihadtak az indulatok. A koalíciós kormányzást mindenütt elkezdte felváltani a monolitikus rendszer. Ebben az időben a nemzetiségi kérdés bizonyos mértékig háttérbe szorult. Egyszerüen arról lett szó, hogy az ember meg tud-e maradni embernek ezen a területen, mindenütt. Tartsa magát akár románnak, szlováknak vagy magyarnak. Akármilyen nehéz is fokozatokat megállapitani, Sztálin leghüségesebb tanitványa igenosak a legesztelenebb és a legsötétebb terrort vezette be ebbe az országba. Az erdélyi magyar nem nézhetett sóvár tekintettel Magyarországra, hogy ott volna jó élni, magyarnak lenni. Ugyanaz a sors, ha nem sötétebb, nézett vissza rá. Az ellátás meg egyenesen jobb volt, Váradról csempésztek át élelmet Békésre.

Erre a rémséges helyzetre következett 56, a forradalom. Egycsapásra mindent átirt és megváltoztatott. Minthogy a forradalomról való gondolkodás a tilalmas dolgok közé tartozik, s aki mégis megteszi, kapkodva, elszorult torokkal, vértolulásos aggyal teszi, természetes, hogy először a belső történés, a magyar, a saját rálátás oldaláról fog bele, s igy mindig igencsak fogyatékos a forradalom megitélése, szemügyre vétele szomszédaink felől nézve. Mi az akaratunkat kinyilvánitottuk, s a szovjet megitélést megtapasztaltuk, de egy-két utaláson kivül nem gondolkodtunk a román, a szlovák, a jugoszláv fogadtatáson. Hogy nézett ki Budapest akkor Bukarestből? Mire volt alkalom? Különösen azon melegében, hajlamosak voltunk azt képzelni, hogy a környező diktaturák figyelmét az átterjedés megakadályozása kötötte le. Holott ez csak részben igaz. A környező államokban nem volt forradalmi helyzet, semmilyen valóságos esély nem volt arra, hogy hasonló megmozdulások történjenek. Mégis szinte mindenütt, ahogy Csoóri is irta, elővették a magyarokat, a rebellis népet. Ez volt a nagy fordulat. A magyarság felrugta a status quo-t. Visszautasitotta a besorolást. A nép, mely 10 évvel korábban még bünös népek közé soroltatott, most egy hősies tettel, egy öngyilkosnak is mondható, miután eleve kudarcra és halálra itélt gesztussal ujólag bebizonyitotta, hogy ebben a táborban is megbizhatatlan. Még a lengyeleknél és a keletnémeteknél is megbizhatatlanabb. Őrizni kell és fenyegetni, különben kiugrik. Ha tehát a központ azt akarja, hogy rend legyen ebben a birodalomban, akkor el kell néznie minden olyan eljárást, amelyik a rebellisek megfékezésére, felszámolására és beolvasztására irányul. És igy is lőn. A kisebbségi sorsban élő magyarok visszaszoritását, beolvasztását, megtörését, a szövetségi rendszer biztonságát szolgáló politikai tetté tudták fogalmazni szomszédaink.

Ebből ered a magyar kormány sokat emlegetett tehetetlensége. Anélkül, hogy a rendbontás ódiumát magára venné, nem emelhet szót a kisebbségi magyarokért. Nincs rá feljogositva. Amikor hatalomba helyezték, csak arra kapott licencet, hogy ezt a rebellis népet lecsititsa, konszolidálja, visszaállitsa a status quo-t. Azt semmiképpen nem lehet elvitatni, hogy ennek az igen kényes és igen tragikus fenyegetésü feladatnak ez az immár lassan 30 éves kormányzat nem tett eleget, s még azt sem, hogy sokszor müvészi tökélyre ne vitte volna az egyensulyozást. Ebben a nemzeti kérdésben azonban minden mozdulat életveszélyes a számára. Ahhoz, hogy 30 év óta fenn tudjon maradni, az kellett, hogy szemet hunyjon, hallgasson és irtsa a nacionalizmust. Mert a magyar nacionalizmus nem olyan, mint a román nacionalizmus. A magyar nacionalizmus szabadságtörekvés, semlegesség kimondása - a román viszont, ez már be van bizonyitva, legalábbis el van hitetve, nem a fennálló rendszer ellen irányul, hanem Nagy-Románia megteremtésére, amiben semmi veszélyes nincs, ha ebben a Nagy-Romániában olyan állapotok uralkodnak, amilyenek most. Ezen felül van a kérdésnek egy másik oldala is.

Szükségszerü volt, hogy ebben a liberálisnak mondott, valójában is nyitottabb életben, mint amilyen Magyarországon kialakult, előbb-utóbb felszinre kerüljön a nemzeti kérdés, a nemzetiségi kérdés. A kormányzat megérezte, hogy ez a fáradságos munkával elért rokonszenvezés, konszenzus, amelynek meleg fürdője oly jól tud esni neki, hirtelen veszélybe kerül, ha nem tesz egynémely gesztust a nemzeti ügyben. Milliók érzékelték, millió testvér, rokon, barát szomoru sorsát. A kormányzat tehát nyitott idehaza. Megengedett felszólamlásokat, megengedte Illyés Gyulának, hogy azt tegye, amit tett. Csakhogy a résnyire felhuzott zsilipen rettenetes erővel kezdett áramlani az energia. A dolog veszélyessé vált. Nyilvánvaló, hogy a kormányzatnak illetékes helyen értésére adták: kilépett a hatáskörén tulra. A zsilipet visszanyomták, kezdetét vette a nemzeti erők visszaszoritása. Ujra a legbünösebb lett az, akire rá lehetett sütni, hogy nacionalista. A hangadókat elhallgattatták, a kormány hü emberei kezdtek a nemzeti kérdésről szónokolni. Ma már az a helyzet, hogy minden ilyen irányu alulról jövő kezdeményezést, lépést, irást, kritikát maga ellen irányuló rendbontó tevékenységekként regisztrál a kormányzat, és nem is egészen alaptalanul. A nemzeti kisebbségi kérdés felvetése ugyanis a pőre legitimitás hiányaira figyelmezteti. Azt hiszem, ennek a helyzetnek a kegyetlenségig reális számbavétele nélkül nem lehet elkezdeni a gondolkodást, a tennivalók elképzelését. Ne tartsuk rosszabbnak, magyartalanabbnak ezt a kormányzatot, mint amilyen. Amikor hatalomba helyeződött, alá kellett irnia e kérdésben az illetéktelenségét. Természetes, hogy zokon veszi, ha erre figyelmeztetik magyar alattvalói. Ezért süti rá a hatalom a nemzeti kérdést feszegetőkre az "ellenzék" billogát. Ez a nagy sérelem. Az ugynevezett demokratikus ellenzék legélesebb, leglényegesebb kritikája sem fáj ugy, mint a nemzetiek halk, visszafogott kérdésfeltevései. Mert ez akkor is az ősi sebet sérti fel, teszi véressé, ha nem akarja, ha csak halkan kiejti a szót: magyarok vagyunk.

Mi hát a teendő ennek fényében? Az első a belső megbékélés. A nemzeti kérdés szóvivőinek valamiképpen meg kell nyugtatniok a kormányzatot, le kell mosniok magukról ezeket a billogokat. A belső megosztottság, a belső harc, az egymást marása ugyanis a beolvasztók malmára hajtja a vizet. Nem képes müködni ez a segitőszándék, ez az Endlösungot feltartóztatni óhajtó csapat, ha erőit a saját kormányával és a saját belső esetleges támogatóival való viaskodás köti le. Érthetővé és világossá kell tenni: nincs most ideje a legitimitás megkérdőjelezésének. Hajlandók vagyunk félretenni az ellentétes megközelitésekből származó ellentéteket, mert a végveszélyben lévő testvéreink sorsa mindennél fontosabb számunkra. Nem kérünk semmit, csak egy kis belső hivatalos nyilvánosságot.

Litván György

Ugy is, mint történésznek, ugy is mint ugynevezett urbánus értelmiséginek azzal kell kezdenem, hogy fenntartás nélkül elismerem és kijelentem: a nemzeti kérdés, a magyar kisebbségi kérdés sulyának és növekvő jelentőségének a felismerését elsősorban Illyés Gyulának, Csoóri Sándornak, és körülöttük néhány embernek köszönhetjük. Mi ezt részben korábbi marxista neveltetésünknél és beidegződöttségünknél, részben a sokunknál még mélyebbre nyuló radikális-demokratikus gyökérzettségünknél fogva kissé lebecsültük. Az utóbbi évek közvetlen élményei, a Don-kanyar film óriási és felejthetetlen élménye voltak azok, amelyek minket is rádöbbentettek - most megint mint történész beszélek - ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos felelősségünkre. A multban nem - vagy nagyon kis mértékben - ebből a szempontból néztük azt, hogy mit irunk, mit adunk ki, mit csinálunk. Itt egyetlen példát szeretnék elmondani, ami kapcsolatban van Csoóri Sándor előadásának egy részével is. Lehetőség nyilt arra, hogy ujra kiadjuk Jászi Oszkárnak 1912-es könyvét, a nemzeti és nemzetiségi kérdésről. /Illetve ennek magyar részeit, a könyv egyébként tul vaskos és elavult./ Ehhez kellett bevezetőt irnom, és akkor fölmerült egy sulyos probléma, hogy mit kezdjünk az ott állandóan ismétlődő olyan kifejezésekkel, mint "kényszermagyarositás", "erőszakos beolvasztás" stb., amelyeket ő 1912-ben a régi magyar nemzetiségi politikára alkalmaz. A mai fiatal olvasó számára ez kétségtelenül félrevezető lehet. /Ez az egyetlen pont, ahol Kis Jánossal nem értek egyet, mert ő itt a történelmi vonatkozásokat, ugy érzem, kicsit lebecsülte, mikor azt mondta: akik ma élnek és akik ezután élni fognak Erdélyben, azoknak a magyaroknak már semmi közük nincs apáiknak vagy nagyapáiknak büneihez. Nagyon jól látjuk azt, hogy a náci felelősség kérdései hogy nyomják a mai fiatal német nemzedéket, amely szintén nem tehető közvetlenül felelőssé. Ezek a történelmi felelősség-problémák sulyosak, ezek sok-sok generáción át érvényben vannak. Tehát ezekkel foglalkozni kell./ Azt hiszem a régi és az uj nemzeti elnyomással kapcsolatban nagyon világosan le kell szögezni: különböző korszakokról van szó. Természetesen Csoórinak igaza van abban, hogy az Apponyi-féle nemzetiségi politika és elnyomás gyerekség volt a két világháboru közötti és főként a második világháboru utáni román nemzetiségi politikához képest. Node az egy liberális korszak volt, még a totalitárius vivmányok föltalálása előtt, a kettőt nem lehet és nem szabad összehasonlitani. A maga idejében az is elég sulyos volt, nem eredményében, mert tényleges magyarositási eredményeket nem tudott elérni, de a szándékában és a megalázó hatásában. Ne felejtsük el, hogy itt sokszázados magyar fölény, igazi magyar szupremácia volt, és olyan kisebbségi érzések és komplexusok alakultak ki a nemzetiségi tömegekben, amelyek szintén nem oldódnak fel néhány évtized, vagy akár

egy-két nemzedék idején.

Inkább csak cimszavakban azt mondanám, hogy a leghatározottabban szakitanunk kell - nem nektek, akik ezt már rég megtettétek, hanem nekünk is - a nemzeti önfeladás hagyományaival. Én is igy neveztem ebben a bevezetőben a Rákosi-féle politikát, amelynek ellensulyozására persze folyt a nemzeti csinadratta is. De mikor a nemzeti önbecsülés és önérzet jogos alapjára helyezkedünk, ezzel én egyáltalán nem látom ellentétben a nemzeti önkritika szellemét. Azt hiszem, hogy a kettő összetartozik, mert a nemzeti önbecsülés nemcsak a nemzeti önfeladást zárja ki, hanem az önimádatot is. Tehát ezek között a magatartásmódok között, azt hiszem, nyugodtan választhatjuk az önérzet és önkritika együttesét. Nem hiszem, hogy ez az önkritika aláásná azt a tevékenységet, amit itt egyébként folytatni akarunk és folytatnunk kell.

Halda Aliz

A határainkon kivül élő kisebbség dolgának kulcskérdése meggyőződésem szerint a demokrácia. Tudom, hogy ezzel nem mondok valami vadonatujat. Azért szólalok meg mégis, mert közvetlen tapasztalatok alapján állithatom ezt. A Csallóközben töltöttem gyermekéveimet, Érsekujváron, ami ekkor még szinmagyar város volt, és tanusithatom, hogy lehetett ott élni. Semmiféle olyan emlékem nincs életemnek erről a korszakáról, hogy magyarnak lenni megaláztatást, üldöztetést jelentett volna. Igaz, csak tiz éves voltam, amikor bejöttek a magyarok, de a gyerekkor benyomásai erősek, és apám beszámolóiból - aki pedig szenvedélyes magyar volt - sem emlékszem ilyen megpróbáltatásokra. Magyar iskolába jártam, nem kellett megtanulnom még szlovákul sem - amit különben ma már nagyon sajnálok. Csak tudni lehetett, érezni nem, hogy nem magyar területen él az ember. Pedig Benesék demokráciája nyilván nem volt kifogástalan, de mégis elegendő volt ahhoz, hogy a Szlovákiában élő magyarok ne legyenek kitéve azoknak a meg-megujuló megaláztatásoknak, amelyekben a mostaniaknak nap-mint-nap részük van.

Ha a magyar kisebbség megmaradásának kulcskérdése a demokrácia, természetes kérdés: mit tehetünk ennek érdekében. Sajnos, nem sokat. Sem Ceausescu, sem a jelenlegi cseh politika megváltoztatására nincsen sok esélyünk; amit tehetünk, csak annyi, hogy megpróbáljuk a magunk demokráciáját megvalósitani, s mintaként felmutatni. Erre egyébként nekünk, országunk határain belül élő magyaroknak legalább akkora szükségünk van, mint a határon kivül élőknek.

Többször fölmerült itt az a kérdés: hasznos-e a kormányt befolyásolni abban az irányban, hogy szüntelenül napirenden tartsa a kisebbségi magyarok sorsát. Azokkal értek egyet, akik ezt fontosnak tartják. Kis János azt mondta: ez a törekvés bi-

zonyos kockázatokat jelent a kormánynak. Meglehet, de biztosra vehetjük, hogy a kormány ezeket a kockázatokat ugyis a minimumra csökkenti. Biztos vagyok benne: nekünk mindenképpen az volna a dolgunk, hogy ezt a kérdést napirenden tartsuk. Egyebek közt azért is, hogy az Erdélyben és Szlovákiában élő magyaroknak ne legyen az az érzésük: az anyaország leirta őket. Mert ez az érzésük. Hogy magukra hagyottak és védtelenek.

Megoldani ugyan nem old meg semmit, de sorsukon mégis könnyebbitene, ha sokkal szélesebb körü, intenzivebb, gyakoribb kapcsolatokat alakitanánk ki az erdélyi és szlovákiai magyarokkal. Nem egyszer hallottam az érvet - szenvedélyes hazafiak szokták mondani: "nem utazom oda, egyszerüen nem birom nézni, ahogy bánnak velük." Ha ők el birják viselni, egy hétig mi is kibirhatjuk a látványt. Meghallgathatjuk panaszaikat, küldhetünk meghivóleveleket, könyveket, vendégül láthatjuk őket - a fizetett szállást nem birják megfizetni -, és még sok mindent tehetünk, hogy érezzék, tudják: számon tartjuk őket, számithatnak ránk. Talponmaradásukhoz ez nagy segitséget jelent.

Für Lajos

Tisztelt Tanácskozás!

Csoóri Sándor elemző elaborátuma önmagában véve is zárt és kerek irói alkotás. Méltó szerzőjéhez. A benne megfogalmazottakkal teljes mértékben egyetértek. Ahogy Csurka is utalt rá: mondanivalóját a megszenvedett irói életmü hitelesiti. Mi, akik közvetlen közelről láthatjuk, naponta csodálhatjuk, hogy a hiányzó intézmények egész sorát helyettesitve mi mindent kell neki tennie nap mint nap a mindenfelől rázuduló, ránkzuduló kisebbségi ügyekben. Egyetértek mindazzal, amit a kisebbségi kérdés és a magyar kisebbségek sorvasztó helyzete kapcsán előállt neuralgikus pontokról kifejtett, egyetértek a történeti elemzésekkel és az un. pszichológiai előzmények felvázolásával is. Jogosak és helytállóak a második világháborval kapcsolatos gondolatai. Hézagos ismereteim alapján is megtámogathatnám, megerősithetném állitásait, de itt most nem ezzel kell foglalkoznunk.

Többen szóvátették már, hogy a magyar kisebbségek az "Endlösung" állapotába jutottak. Csoóri mostani irása éppugy, mint számos más előző, valójában e kétségbeejtő helyzetből fölszakadó jajkiáltás is. A helyzet csakugyan szivszoritó. A magyar kisebbségek ügyében a hazai kulturális hatalomtól elszenvedett sérelmeinket vagy éppen a kisebbségek nyomasztó állapotára utaló jelenségeket hosszan lehetne sorolni. Elnökünk azonban arra figyelmeztetett bennünket, hogy ezt a tanácskozást ne tegyük a hagyományos és magyaros "gravámenek" fórumává. Vagyis: ne tart-

sunk panasznapot. Jogos a figyelmeztetés, néhány fontosnak vélt adat ismertetése elől mégsem térhetek ki.

Mindenekelőtt a kisebbségi demográfia néhány tényszámát szeretném fölemliteni. A "kemény" adatok minden érzelmes kitörésnél riasztóbb helyzetre utalnak. Mert a tények, mondta egyszer valaki, bizony makacs dolgok. A kiegyezéses Magyarországon, öt évtized alatt, az itt élő nemzetiségek lélekszáma összességében 17 %-kal nőtt. A gyarapodás mértéke nyilván különböző volt: a németeké pl. fogyott, a románoké az átlagnál jóval nagyobb arányban szaporodott. Ezzel szemben a trianoni békediktátum óta eltelt hat évtized alatt az 1920-ban még 3,3 milliónyi magyar kisebbség lélekszáma a hivatalos népszámlálások adatai szerint 2,8-2,9 millióra apadt. Az előzőleg eltelt 50-60 év alatt, amit itt Litván György is a magyar elnyomás korszakaként emlegetett, 17 %-kal nőtt a Magyarországon élő, a rákövetkezőben viszont ugyanannyival fogyott a magyar kisebbségek száma. Tudom, a két korszak nehezen hasonlitható össze. A dualizmus korában, lényegét tekintve, liberális rendszer volt Magyarországon, vagyis a kisebbségek lélekszámának viszonylagos növekedése nem valamely sajátosan magyar kedvezményező politika nyomán következett be. Az utóbbi 40 évben viszont a magyar kisebbségek monolitikus rendszerekben élnek. S azt is tudom, hogy a kisebbségi létet objektive fenyegető civilizációs körülmények szintje akkor sokkal alacsonyabb volt. Ám mindezek ellenére sem lehet elvitatni, hogy a lélekszám növekvő és csökkenő tendenciáit jelentősen befolyásolta a nemzetiségi politika milyensége is. Az annyit emlegetett magyar elnyomás kapcsán nem árt utalni arra, hogy a korabeli Európa egyetlen olyan országa volt Magyarország, amelyik rendelkezett nemzetiségi törvénnyel. Ez a törvény, mármint az 1868. évi Eötvös-féle, ugyan több ponton is támadható volt, s a végrehajtás során rendelkezéseit esetenként mellőzték ugyan, mégis volt az országnak egy törvénye, amelyikre hivatkozni lehetett, amelyre támaszkodva sérelmeiket a nemzetiségek orvosolni tudták vagy orvoslását kérhették a főnnálló államhatalomtól. Románia például ma is csak nemzetiségi statutummal rendelkezik, az országnak, amelynek 2 milliónál több kisebbsége van, nincs nemzetiségi törvénye. A 20. század végén! S ami ugyanolyan szégyenteljes: a mai Magyarországnak sincs nemzetiségi törvénye! A szocialista Magyarországnak, szemben a polgári Magyarországgal, nincs nemzetiségi tövénye. Holott az illetékes fórumok elé számos javaslatot terjesztettek már.

A magyar kisebbségek helyzete azonban nemcsak a multhoz mérten romlott, lett sokkal rosszabb. Helyzetük egy másik "viszonyitásban" válik igazán megdöbbentővé. A népszámlálás adatai ugyanis azt mutatják, hogy a velük együtt élő többségi népek /szerbek, románok, szlovákok, horvátok, ruszinok/ lélekszáma az eltelt hat évtized alatt megduplázódott. Tudnunk kell, hogy a dualizmus korszakában az itt élő etnikumok népszaporulata között lényeges különbség alig volt, sőt bizonyos értelemben a magyarság vonatkozó mutatói jobbak voltak, mint az itt

élő nemzetiségeké. Ha tehát a kisebbségi magyarok tartani tudták volna a megelőző évtizedek demográfiai lendületét, vagyis ugyanolyan feltételek között élhettek volna, mint a velük együtt élő többségiek, akkor a lélekszámuknak nem 2,8-2,9 milliónak kellene ma lenni, hanem - az 1920-as állapotokat véve alapul - a 3,3 milliós kisebbségnek a közben eltelt hat évtized alatt legalább 6 millióra kellett volna emelkedni. Azaz: ennyi kisebbségi magyarnak kellene ma élnie a szomszédos országok területén.

Tudom, hogy a megdöbbentő méretü veszteség egészében nem csupán az asszimiláció: az erőszakos vagy a természetes beolvasztás-beolvadás rovására irható. A veszteség egyik hányada a két háborut követő fejvesztett, pánikszerü menekülésekből adódik. Az első világháboru után mintegy 400 000 magyar menekült a megmaradó ország területére, és hasonló tömegü népesség özönlött ide a második világháboru után. Ám a mintegy 3,5 milliós hiány nagyobbik hányada mindenképpen az asszimiláció rovására irható. Ha mindehhez hozzáveszem a soha el nem számolt milliós háborus veszteségünket, az 56-os robbanás menekültjeit és áldozatait, a népszaporulat évtizedek óta vészesen növekvő hiányait s a 81 óta beállt abszolut népességfogyást, akkor a statisztika kemény és makacs adataiban föltárul előttünk egy senkihez és semmi máshoz nem hasonlitható, de számomra minden másnál fontosabb, egyedien magyarnak mondható kérdéstömb. Föltárul előttünk az a fenyegető, már-már fojtogató gondtömeg, amelynek aggasztó jelei régebb óta észlelhetők, s amit a nemzeti szellem legjobbjai a magyarság sorskérdésének neveznek.

Tudom, hogy a honi és kisebbségi fogyásban számos általános, "nemzetközi", az ipari civilizációval szükségképpen együttjáró tényező is szerepet játszott. A magyarság fogyása és hanyatlása azonban minden létező, hovatovább minden elképzelhető mértéket felülmul. A Kárpát-medencében 1910-ben 10,5 millió magyar anyanyelvü lakos élt, 1980-ban ugyanitt mintegy 12-12,5 millió ember vallotta magát magyarnak. A számok önmagukban véve is megdöbbentőek. Amig a körülöttünk élő népek lélekszáma megduplázódott, addig a miénk legfeljebb 20-25 %-kal nőtt csupán. A velük szemben elkönyvelhető viszonylagos fogyásunk tehát mintegy 7 millió lélek! Ismerem a svédek, s egy-két más nyugati nép /a miénkhez képest persze enyhébb jellegü/ demográfiai körképét - amit a tudományos és kulturális hivatalosság szolgálói cinikus érvelésükben olyan gyakran szoktak emlegetni. Tul a lényegbevágó különbségeken /amiről viszont ugyanaz a cinizmus meg szokott feledkezni/, létérvünk, multat és jövendőt felelősséggel vállaló válaszunk csak az lehet, hogy a magyarságnak nem a Skandináv félszigeten, hanem a Kárpát-medencében kell, kellene megmaradnia. A figyelmeztetés bárhogy szóljon is: szeliden vagy kérlelve, átkozódva vagy éppen kétségbe esve, helyzetünk: katasztrofális. Meggyőződésem, hogy a történelmi tét ma már nem kevesebb, mint: megmarad-e a magyarság vagy sem;

léte vagy nemléte forog tehát kockán.

A kisebbségi ügyek olyan fontos vonzatait is ideje lenne tiszáznunk - noha erre, tudom, ninos idő - hogy mit is értünk mi - itt és most - a "nemzet" fogalma alatt. Manapság a hivatalos politikában, zsurnalisztikában, de a szakirodalomban is nyakra-főre használják a fogalmat anélkül, hogy megmondanák: kik is sorolhatók a fogalom alá. Vajon az állam-nemzet, vagy a nyelv-nemzet, netán a kultur-nemzet fogalmát gondolják-e érvényesnek? Magunkra forditva a fogalmakat: ki tartozik ma a magyarságba? A magyar nemzet határai vajon ott huzódnak-e, ahol országhatárok tépnek darabokra bennünket? Ám ha nem, és beletartozónak tudjuk a határokon tuliakat is, akkor milyen legyen velük a viszonyunk? Egykoron az irodalomban képződött meg a gondolat: a kisebbségi magyarok kettős kötődésüek; kötődnek a többségi államhoz, nyelvük és kulturájuk folytán pedig a magyarsághoz. Számunkra, és azt hiszem, számukra is az a fontosabb: mi hogyan kötődünk hozzájuk? Hiszen minden nem-szolgai, tehát demokratikus kötődés csakis kétirányu lehet. Ha ők kötődnek és netán engednék is őket kötődni az anyaországhoz, hogyan kiván kötődni hozzájuk az anyaország? Még inkább: hogyan tudná ez az anyaország a kötődést ébren tartani, ha őket a fokozatos elszakadás - láthatóan kultivált - jogtalan és embertelen irányába taszitják? Tovább sarkitva a felelősségvállalást: ez az ország /állam, hatalom/ ha tudna, akarna-e tenni s ha akarna, tudna-e tenni értük? Mit? Sokat? Keveset? Valamit? És mi, az államnemzet polgárai, akik ma itt ülünk, mit akarunk s mit tudunk tenni a határokon tul élő s gondolom, itteni közmegegyezéssel a nemzethez tartozónak tudott magyarokért? Alapfogalmak s alapgondok ezek; ugyanolyan rendezést s konzekvens magatartást kivánnának, mint az asszimilációval kapcsolatosak.

Sokféle, történelmi és jelenkori, esetenként igen fájdalmas és elriasztó tapasztalás áll ugyan mögöttünk, kellőképpen mégsem tisztázott az asszimiláció tartalma, kritériuma, és megitéltetése. Általában két alaptipusát szokták megkülönböztetni: a természetes és az erőszakos asszimilációt. De vajon hol huzható meg a természetes asszimiláció határa, és hol kezdődik az erőszakos asszimiláció? A kérdéskörnek ma már nyugaton óriási irodalma van, viszont aligha lehet meglepő, hogy annál kevesebbet foglalkoztak, pontosabban:foglalkozhattak vele a Kárpát-medencében élő magyarok. Éppen azok, akiknek az asszimiláció ügye elevenbe vágó, hovatovább létkérdése ma már.

A szakirodalom az erőszakos asszimilációnak számos változatát, tipusát tartja számon. Igy beszél gazdasági, társadalmi, területi, politikai, nyelvi, oktatási, környezeti, mi több: tömeglélektani asszimilációról. Ezeknek egy része a modern gazdasági-társadalmi fejlődés spontán, más része az államhatalom közvetlen-közvetett beavatkozása utján, durvább és szelidebb, nyiltabb és burkoltabb formában érvényesül. Függetlenül attól,

hogy a gazdasági rendszer és az államhatalom jellege polgári vagy szocialista. Bizonyos, hogy a monolitikus felépitésü, centralizált államszervezetben a tudatos beavatkozás eszközei - főként, ha azokat soviniszta indulatok fütik - sokkal hatékonyabb módon alkalmazhatók, mint a politikailag pluralista és a regionális autonómiákat életben tartó strukturákban.

A következőkben néhány praktikus tennivalóról szeretnék röviden szólni.

Csoóri Sándor elaborátumában arra hivta fel a figyelmet, hogy a kisebbségi ügyekben milyen nagy felelősség hárul, hárulna a magyar kormányzatra. Kiss János azonban némi szkepszissel beszélt erről. Éppen a jólismert külpolitikai konstellációk következtében aligha remélhető, hogy a kormány hatékony lépéseket tenne, tudna tenni a kisebbségek ügyében. Egyetértek azzal, amit a külpolitikai mozgástérnek épp a szövetségi rendszer által való nagyfoku korlátozottságáról mondott. Ennek ellenére vitatnám, miszerint az értelmiségnek nem lehetne szerepe abban, hogy az adottságok által behatárolt hivatalos Magyarországot megpróbálja rávenni meggyőzéssel, nyomással vagy éppen kényszeritéssel, egyszóval minden lehetséges eszközzel és módon arra, hogy a kisebbségek ügyét felvállalja. Ezt tenni a magyar értelmiségnek több szempontból is elengedhetetlen, elemi kötelessége. Kötelessége azért, mert a helyzet sulyos és válságos, éppen ezért minden tőlünk telhetőt meg kell tenni annak érdekében, hogy a jó ideje folyó és felfokozott erőszakos, durva asszimilációs folyamatok legalább mérséklődjenek, ha azokat megállitani már ugysem tudjuk. De nem zárható ki a hivatalos Magyarország cselekvő részvétele egyéb okok miatt sem. Kiindulnunk abból a realitásból kell, amiben élünk. Tudomásul kell vennünk, hogy monolitikus államrendszerben élünk, amelyiknek a fölépitése általunk is jólismert. Ebből eredően kell tudomásul vennünk, hogy a magyar kisebbségek védelmének leghatékonyabb eszközkészlete, mint a diplomácia, a tömegkommunikáció, közoktatás, könyvkiadás, társadalmi és kulturális egyesületek és az egész hatalmas nagy propaganda-gépezet a hivatalos Magyarország kezében van. Ezért kikerülhetetlen, semmi mással nem helyettesithető, nem pótolható mindaz, amit ezen a területen az állam tehet a kisebbségi magyarok ügyében. Tehet, ha akar. S hogy akarjon, az rajtunk is mulik.

Azt is tudom, hogy ennek kockázata van. Hiszen az állam, a hivatalos Magyarország a kisebbségek ügyét pillanatnyi érdekei érvényesitéséhez, különböző bajok elleplezésére is felhasználhatja. Egészen durva példát emlitve, ha netán nem lesz elegendő hus, akkor helyette lehet majd nemzetiszinü zászlókat lengetni, ha türhetetlenül emelik majd az árakat, akkor nem az életnivó hanyatlásáról, hanem az elesett kisebbségi testvéreink sanyaru sorsáról lehet esetleg szónokolni. S erre mutatott már példát a fonák fordulatokra hajlamos történelem.

Tudom, hogy ha a hosszu éveken át tapasztalt közönyt, a különböző furfangokkal kiagyalt politikai passzivitást /amiről a Csoóri-irás olyan pontosan beszél/ váratlanul ilyenfajta sanda manőverezések váltanák fel, érdemi hozadéka annak sem lenne. Hol vagyunk azonban attól, hogy az ilyen elterelő sanda manőverezések ellen kellene fellépnünk? Tennivalónk ma sokkal inkább a politikai életbe igen különböző okok folytán beleköveseđett közöny leküzdése, a megfontolt, célratörő aktivitás kikényszeritése. Számolva az esetleges veszélyekkel, ismételten csak azt mondom, hogy a kormányzat cselekvőkészsége nem kerülhető ki, semmi mással nem pótolható. Gondolják meg, hogy egyfelől az ország, másrészt a kisebbségek közérzetét illetően milyen jelentősége, milyen fölszabaditó hatása volt annak, amikor legutóbb Losonczi Pál az egyik választási nagygyülésen, bár burkoltan és kissé ködösen, de először mert utalni arra, hogy a kisebbségeket a magyar nemzet részének tekintjük; hogy hangoztatni merte: legyen joguk nekik is kapcsolatot teremteni - egyéni és intézményes fokon - anyanemzetükkel. Egy-egy ilyen beszéd hatása a fokozatos önfeladás utjára kényszeritett-sodort, magukat már-már leirtnak tudottak körében - leirhatatlan.

A közoktatásról külön kellene beszélnünk. Szinte elmondhatatlan az a bünös mulasztás, pótolhatatlan hiány, ami a közoktatás számláját e tekintetben terheli. Tartalmi és didaktikai szempontból egyaránt kiáltóan rossz a humán jellegü tankönyvek és jegyzetek többségének vonatkozó anyaga. Elhallgatnak, félremagyaráznak; nem foglalkoznak a nemzeti önérzet és önismeret számos nélkülözhetetlen multbeli elemével és összefüggésével. Az ujkori országok és népek történetében alighanem egyedülálló-an: nem mások, mint lenni szokott, ellenkezőleg: önmagunk, a magyarság rovására forgatják ki, hamisitják meg a multat. Közbeszéd tárgya, hogy alap-, közép- és felsőfoku oktatásunk egész rendszere beteg. Meggyőződésem, hogy a közoktatásnak Csurka által is emlegetett lezüllése nem utolsó sorban multunk elnemzetietlenitéséből ered. Aminek következménye azután az a megdöbbentő tájékozatlanság, hogy felsőfoku diplomával rendelkezők sem ismerik a történelmi Magyarország, a magyar történelem térbeli kiterjedésével, majd a történelmi ország szétzuzásával kapcsolatos elemi tényeket. Nincs a földön még egy olyan állam, amelyik ezt az esztelen tékozlást megengedné magának. Félreértés ne essék: a nemzeti mult és a kisebbségi sors méltó interpretálásának nem a más népek elleni uszitást, csupán a tények tárgyilagos megismerését kellene szolgálni.

A közoktatás tartalmának gyökeres átalakitását éppugy sürgetnünk kell, mint ahogy lépéseket kellene tenni a létező társadalmi szervezetek, egyesületek ilyen szempontból való jobb kihasználására. Akár szervezeti uton, akár öntevékeny módon - a tagság szorgalmazása, követelése nyomán - de el kellene érni, hogy a különböző társadalmi, kulturális és tudományos jellegü szervezetekben /mint például a Magyar Történelmi Tár-

sulat, az Irodalomtudományi Társaság, a Néprajzi Társaság, a közgazdászok, jogászok, müvészek társulásai, a METESZ és a TIT szervezetei etc./ rendszeresen és folyamatosan foglalkozzanak a kisebbségi kérdésekkel, a határon tuli magyar és a hazai kisebbségek ügyével. Miért ne lehetne e tagegyesületekben, társaságokban különálló kisebbségi szakosztályokat létrehozni? Ezeknek az "elmesurlódási" fórumoknak fontos feladata lehetne, hogy segitenének tájékozódni és tájékoztatni, felkészülni és felkésziteni. Felszithatnák és ébrentarthatnák azt az évtizedeken át elaltatott és kioltott lelki-szellemi készséget, az egészséges reagálásra alkalmas társadalmi-készenléti attitüdöt, amire ma - s a jövőben még inkább - elengedhetetlen szüksége lenne a nemzeti közösségnek. Kisugárzásukkal növelhetnék az értelmiség felelősségvállalásra kész magatartását is.

A létező szervezeti-intézményi struktura jobb kihasználása, kikövetelt kiszélesitése azonban egymagában nem elegendő. Szükség van olyan, rajtuk kivül létrehozható tartós és átmeneti, folyamatos és alkalmi összefogásokra, társulásokra, együttes fellépésekre, csoportos vagy egyéni akciókra, amelyek a körülményekhez és követelményekhez igazodva, a leghatékonyabb megoldási módokat választva felvállalják a kisebbségek soronlevő ügyeit. Ám az ilyen alakzatoknak és fellépési módoknak a kiküzdése már a szélesebb értelemben vett közéleti demokrácia, a demokratizálódás fontos ügyét is érinti. Változatlanul szükség van az olyan, hatalmi szférákon és kulturális intézményeken kivül inditandó akciókra és kialakitandó szerkezetekre, mint amilyen például a Tizek, majd a Tizenkilencek figyelmeztető és felszólitó memoranduma, vagy a tartósabban tevékenykedő és láthatóan eredményes Duray-bizottság volt. Ki kell küzdeni ezeknek a létjogosultságát. Mint ahogy ki kell követelni azt az évek óta kért lapot is, amelyik - a többi között - az emlitett kérdések rendszeres és tárgyilagos elemzése mellett alkalmas lehetne arra is, hogy kapcsolat épüljön ki az együttgondolkodó és közös cselekvésre kész hazai és kisebbségi erők, párbeszéd induljon köztünk és a szomszédos népek felelős gondolkodói, és csatornák épüljenek a haza és a nagyvilág számottevő fórumai között. Ki kell küzdeni annak a magas, kormányszintü operativ szervnek és a melléje /köréje/ rendelődő és szélesebb alapokon álló társadalmi bizottságnak, tanácsadó testületnek a felállitását /erre nézve már tettünk javaslatot/, amelyiknek a kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos hazai /kül- és belpolitikai/ lehetőségek felkutatása, a diplomáciától a könyvkiadásig, a tömegtájékoztatástól a közoktatásig terjedő tennivalók átfogó ösztönzése, mozgatása és ellenőrzése lenne a legfőbb feladata.

Ügyünk megsegitésében végül - jól tudom - nem nélkülözhető a nemzetközi közvélemény megnyerése, támogatása sem. Nagy szükség lenne a kisállamok és nagyhatalmak diplomáciai vagy egyéb módon történő esetleges fellépésére is. Nélkülözhetetlen a világ közvéleményének rendszeres tájékoztatása, s ebben a ma-

gyar értelmiségnek, a hazainak és a kisebbséginek éppen ugy, mint a világba szóródott nyugati magyar diaszpórának jelentős szerepe lehet. Főként az utóbbiak tehetnek - és tesznek is - nagyon sokat annak érdekében, hogy egyrészt a szellemi elitet és a társadalmi közvéleményt, másrészt az államhatalmak illetékes közegeit tájékoztassák a valóságos viszonyokról, s akciókat kezdeményezzenek az ügyben.

Nem beszéltünk a kérdés legkinzóbb oldaláról. Azokról, akik a legilletékesebbek lehetnének: magukról a kisebbségiekről. Mit tegyenek ők? Mit üzenünk nekik? Helyzetük ismeretes: a magyar nemzetiskisebbségek egyikének sincs hatékony, politikailag ütőképes, összefogó szervezete. Nincsen tehát olyan demokratikus, intézményes szerve, amelyben a saját sérelmeit kifejezni, érdekeit megvédeni s a jogait kikövetelni tudná. Tudjuk, hogy a Csemadok kimondottan kulturális szervezet s a létrehozó államhatalom mereven elzárkózik az elől, hogy e laza és nagyon is szemmel tartott tömörülésnek bármifajta politikai szerepe lehetne. Hasonló jellegü a horvátországi magyarokat összefogó szövetség, aminek a jelentőségét még tovább mérsékli az ott élő magyarság alacsony /mintegy 30-40 ezres/ lélekszáma. Romániában semmiféle szervezete nincs Európa legnagyobb lélekszámu nemzeti kisebbségének. A két-három évenként hatalmi parancsszóval összerángatott Magyar Dolgozók Tanácsa még fügefalevélnek sem való. A Vajdaságban, ahol a jugoszláviai magyar kisebbség nagy többsége él, ugyancsak hiányzik az átfogó etnikai szervezet, s nincs a Kárpátalján sem. Nincsenek tehát megfelelő szervezeteik, s szemben Európa számos kisebbségével, nem rendelkeznek területi-regionális, etnikai-kulturális autonómiával sem.

Ilyen körülmények között mit is tehetnének ők, mit tanácsolhatunk nekik? Azt hiszem, ez a legnehezebb dilemma, amibe ma felelősen gondolkodó értelmiségi kerülhet. Mert őket nem biztathatjuk emberfeletti hősiességre s nem tanácsolhatjuk nekik a rezignált belenyugvást sem. Ha még annyira elviselhetetlen is a helyzetük, könnyelmü felelőtlenség lenne őket az önfeláldozásra bátoritani. De ugyanolyan felelőtlenség lenne őket hallgatásunkkal, tehetetlenségünkkel vagy éppen szkeptikus, netán cinikus sugalmazásokkal az önfeladásra ösztönözni. Csak arra buzdithatjuk őket, s erre történelmi tanulságok szoritanak bennünket, hogy a maguk lehetőségeit fölmérve, a mindenkori helyzethez igazodva /"ahogy lehet"/, próbáljanak mindent elkövetni megmaradásuk, a puszta fönnmaradás, etnikai mibenlétük megőrzése érdekében.

Lehetnek helyzetek, mint amilyent pl. a felvidéki és erdélyi magyar iskolák ellen inditott körmönfont akciók teremtettek, amikor a jogvédelem szervezettebb kiállást, tiltakozást kiván. Amikor a felhalmozódott sérelmeknek, romló körülményeknek és a tarthatatlan jogfosztottságnak, egyszóval: az igazság-

nak ország-világ előtt való feltárása személyes bátorságot követel. Amikor az egyéni /vagy csoportos/ elszántság megtörése során meghozott naponkénti szenvedés és kiméletlen meghurcoltatás döbbenthetik rá a világot milliók kiszolgáltatottságára. De a Király Károlyoknak, Duray Miklósoknak ilyenkor érezniök kell, hogy szükebb nyelvközösségük éppugy szolidáris velük, mint a tágabb körü magyarság; hogy szolidáris velük a haladó szellemü nagyvilág is.

S vannak, nagyon sokan vannak, akik a csendes önépitkezéssel, a mindennapi tennivalók fegyelmezett ellátásával, tanitással, az önismereti tudomány és kultura müvelésével és megujitásával, legfőképpen pedig az anyanyelvhez való egyszerü és szivós ragaszkodásukkal tehetik a legtöbbet. Valójában ki-ki maga tudja, ők maguk tudják igazán megitélni, hogy mikor mit tehetnek. Annyi azonban bizonyos: ha a hivatalos Magyarország által inditandó, másrészt a spontán társadalmi akciók és kezdeményezések terén nagyobb és láthatóbb aktivitás lenne elérhető, a megélénkülő mozgások - a sovén hajlamu hatalom szaporodó retorziói ellenére is - fölöttébb jótékonyan befolyásolnák magatartásukat, maga-megtartásukat, táplálhatnák vészesen megroncsolt etnikai önérzetüket.

Mindezekkel összefüggésben nagyon fontosnak tartanám magam is, amiről az előbb Kis János beszélt. Azt nevezetesen, hogy épp a kisebbségi ügyekben kapcsolatot kellene teremtenünk a szomszédos országok demokratikus és toleráns szellemi erőivel. Azokkal, akik megértik aggodalmainkat s akik elhiszik nekünk, hogy a kisebbségi ügyekben hátsó gondolatok nélkül emeljük fel szavunkat. Hogy nem akarjuk a sovinizmus átkos szellemének ujragerjesztését. Csak egyet akarunk: a természeti-emberi jogok és a tagadhatatlan történelmi tények nevében és jegyében a kisebbségi magyarság puszta megmaradását szeretnénk biztositottnak tudni. Tágabban tehát, mint minden népe a világnak, nem többre és nem kevesebbre: nemzeti létünk megőrzésére törekszünk.

Tisztelt Tanácskozás!

Ha mindent megteszünk is, ha meg tudnánk mindent tenni, ha maximális mértékben realizálódhatnának is e bonyolult és sokfüggvényes elgondolások, vajon megállna-e a magyar kisebbségek felszivódásának fenyegető folyamata? Egyáltalán, a folyamat irreverzibilis-e, vagy csak átmeneti, visszafordítható-e? Ne tápláljunk illuziókat! A hanyatlás pillanatnyi sebességét tekintve,a mostani körülmények változatlan fennmaradása esetén, az együttes erőfeszitések optimális eredménye is csak annyi lehetne, hogy a folyamat felgyorsulása lefékeződnék, a felszivódás üteme mérséklődne. A mélypont szintja, amit Vargha János tegnap emlegetett, valamivel talán feljebb emelődne, a szétmorzsoltatás időpontja kitolódnék.

Esélynek ennyi, tudom, nem sok. Az értelmes helytálláshoz talán mégis elegendő. Nekünk, mai magyaroknak, legfőképpen pedig azoknak, akik a saját bőrükön érzik a terhelések nyomását, szinte üzenetként szól a nagyon is időszerü Debreceni Káté egyik passzusa. Felolvasásától azonban az idő előrehaladott volta miatt eltekintenék. /Közbeszól Csoóri: Ott vgm nálad? Akkor olvasd!/

Van-e értelme a helytállásnak? "Miért kell mégis erőltetnünk a helytállást?" - kérdezte Németh László. A felelet: "Mert igy kivánja életünk méltósága, a testünkben szálló sors, s az elszántságot kedvelő idő. A történelem népekben él és népekben gondolkozik, népével az egyén földi halhatatlanságának is vége, semmiféle nemzetközi megváltás nem mentheti meg a rajtunk átszálló életet a jövőnek, ha a népnek, melyben atomok voltunk, magvaszakadt. Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen, s a reménytelenségben, a falhoz állitott népek harcában van valami kétszer-kettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája, Maratonnál a reménytelenség győzött."

Tamás Gáspár Miklós

A nagyon sok dolog közül, amit ugy éreztem, hogy el kell mondanom, ki kell választanom néhányat. Ahhoz szeretnék kapcsolódni részint, amit Kis János mondott, amit nagyon fontosnak is tartok, mármint hogy a környező országok független közvéleményével és értelmiségével kapcsolatokat kellene létesiteni - ezt én is vitálisnak tartom. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adjak - attól tartok, csak részleges választ, ami Romániát illeti -, szeretnék néhány olyan, a történelemben és hagyományban gyökerező dologról szólni, ami attól tartok, hogy nem eléggé ismert Önök előtt, tekintettel arra, hogy ezek a kérdések nem a magyar, hanem a román történelemhez kapcsolódnak. Például Litván György beszélt arról, hogy az Apponyi-féle nemzetiségi politika a korabeli liberalizmus szintjén állott, és mint ilyen nem volt kivételes. Ez igaz, amennyiben Nyugatra nézünk. Nem tudom, tudnak-e arról, hogy Romániában 1922-ig a nem görögkeleti-ortodox vallásu személyeknek nem volt állampolgársága. Polgári jogaik nem voltak, polgári pört nem indithattak, fizikai mozgásukat korlátozták ugy, mint az orosz birodalomban: utlevélre volt szükség saját falvaik elhagyására. Ez két fontos közösségre vonatkozott: a katolikus csángókra és a körülbelül egy milliós zsidóságra. Az Antant azzal a föltétellel volt hajlandó Romániának a háborus jóvátételt folyósitani, hogy végre megszavazzák a nem ortodoxok polgárjogait. Ugyanis a jogot nem egységesitették. Erdélyben meg lett volna a jogegyenlősités, bár erre nem volt biztosi-

ték, de a régi Románia területén ezt nem csinálták meg, ehhez a legsulyosabb külföldi nyomásra volt szükség. Az 1880-as években a román parlamentben volt egy vita, ahol Mihail Kogalniceanu a neves politikus, aki nem tehet róla, hogy a nevével elkételenitették a kolozsvári Farkas utcát, javasolta azt, hogy a katolikusoknak és az izraelitáknak is polgári jogokat kell juttatni. Ennek a javaslatnak a vitájában alulmaradt és a Konzervativ Párt iszonyatos kampányt inditott ellene. E kampány vezéralakja Mihai Eminescu, a nagy román költő volt, aki erőteljes antiszemita és magyar-ellenes kampányt vezényelt ekkor a Konzervativ Párt megbizásából, és nem volt ugyszólván a román szellemi életnek egyetlen alakja se, aki ebben aktivan be ne kapcsolódott volna. /Pl. Vasile Conta, az első jelentősebb román filozófus./ Románia ilyen értelemben nem a közép-európai kulturkörhöz tartozott már a 19. században sem, sokkal közelebb állt Oroszországhoz, mint a Monarchiához politikai berendezkedés szempontjából. Ez tény. Ráadásul az a rettenetes sokk érte Romániát területének fantasztikus megnagyobbodása, lakosságának megváltozása miatt, megkapta, tudjuk, Erdélyt, Bukovinát és Dél-Dobrudzsát. Ez egy olyan sajátságos helyzetet alakitott ki Romániában, amely döntően megszabta a román értelmiség uralkodó hagyományának jellegét. Márpedig az az uralkodó hagyomány nagyon fontos számunkra, tekintve, hogy ez a hagyománya és ez az ideológiája annak az embercsoportnak, amellyel valamiféle egyezségre kéne jutni ahhoz, hogy valamit tenni lehessen az erdélyi magyarok érdekében. Most - időhiány miatt nincs lehetőség bizonyitásra, kérem, higgyék el becsületszóra - ennek a hagyománynak a lényege egy olyanfajta organicista-konzervativ jobboldali világszemlélet, amelyet átmentettek ebbe a rendszerbe is. Olyan fuziója alakult ki a sztálinista és a szélsőjobboldali ideológiáknak a politikailag befolyásos román elit csoportokban, amelyre analógia nem igazán találtatik. Tanui lehettünk annak - én 78-ig Romániában éltem -, hogy amikor a 60-as évektől kezdve Románia kezdett elszakadni, szimbolikus értelemben legalábbis, a szovjet tábortól, és mindenben sajátosságait és különlegességeit kezdte hangsulyozni, és ezért az 50-es évek általános kommunista kulturájának a feje fölött átnyulva megpróbálta hagyományát fölfedezni, melyik hagyomány volt az, amihez visszanyultak. Ez a hagyomány, egy kicsit kurtára és brutálisra fogalmazva: a Vasgárda hagyománya volt. Soha nem fogom elfelejteni azt, hogy 1968-ban, amikor Prágában és Párizsban a forradalmak zajlottak, a Romania literara cimü román hetilapban, amely kétségkivül a legtehetségesebben szerkesztett szélsőjobboldali lapja volt a régiónak, megjelent a hires vallástörténésznek, az Amerikában élő Mircea Eliadénak egy interjuja, amelyet a legismertebb román publicista készitett vele, és amelyben azt mondta a neves tudós, hogy miközben ő undorral kénytelen szemlélni a nyugati ifjuságot - gondolom Prágát is beleértette -, a nyugati ifjuságnak ezen rakoncátlankodását, a szüzies, egyenruhába öltözött, fegyelmezett menetoszlopokban masirozó, lobogói alá föl-

sorakozó, vezérére föltekintő román ifjuság a vigasz némi izével tölti meg poharát. Példaként tudta állitani a nyugati ifjuság elé - és kétségkivül, Dél-Amerikában bizonyos sikerekkel dicsekedhet el a téren, mert az sem közismert, hogy Massera tengernagy, az argentinai junta legszélsőségesebb alakja, aki közönséges gyilkosságokért is ül börtönben, Ceausescu elnöknek személyes barátja és elveinek buzgó propagátora volt világszerte. - No mindegy.

Ezek a hagyományok, amelyekhez visszanyultak, amelyek tökéletesen megtöltik a román kulturális életet, amelyek olyanfajta sötét, antidemokratikus, antimodern, antiliberális tartalmakkal vannak telitve, amelyek lényegében - noha mi is dicsekedhetünk szélsőjobboldallal -, Magyarországon ezekben a formájukban nem ismertek, és analógiáik talán az orosz irodalomban föllelhetők, Bergyajevtől jobbra. A Ceausescu-rendszer ezt a fajta stilust, ezt a fajta kulturális stilust a román értelmiségnek megengedte. Ez volt a 68-as paktum lényege. Az értelmiség abban, hogy a speciális Ceausescu-féle kommunista nacionalizmust hajlandó volt támogatni, megkapta a marxizmusból való fölmentést. Ez a nagyon érdekes paktum a mai napig kitart, bármekkora legyen is az elégedetlenség Romániában. Ez az értelmiség egyszerüen nem igazán tud reagálni azoknak a demokratikus-liberális megközelitéseknek a nyelvére, amelyen mi megpróbálunk véle beszélni. Nemcsak azért nem értenek meg bennünket, mert azt mondjuk, hogy mi a magyaroknak szeretnénk egyéni és kollektiv emberi jogokat, hanem mert egyáltalán az, hogy "jogok", ez igazából az ott uralkodó ideológia szempontjából nem mond semmit virtuális beszélgető partnereinknek. És itt még két ilyen hagyomány-indukálta kérdésre kell kitérnem.

Hogy ez az ideológiai különbség milyen mély, és hogy az erdélyi magyarság politikai ideológia szempontjából milyen furcsa helyzetben van, ezt a következő néhány megjegyzéssel tudnám érzékeltetni. Az erdélyi magyarság a saját ideológiáját, politikai hagyományát tekintve mind Magyarországtól, mind a románoktól erőteljesen különbözik. Ez nem ugyanaz a magyarság, amelyről Magyarországon szó van, egész egyszerüen például azért, mert az erdélyi magyarság nem élte át a forradalmakat és nem élte át a Horthy-korszakot. Mindazok a számunkra döntő, fontos szellemi fejlemények, amelyeket a Horthy-kurzus, a neobarokk uralom alatt váltott ki a társadalomból és az értelmiségből, ezek Erdélyben igazából csak a kulturközösség miatt lelhettek voltaképpen visszhangra. Erdély sokkal inkább 19. századi maradt, sokkal liberálisabban 19. századi, az erdélyi értelmiségi elitnek az általános fölfogása is, mint amennyire ez Magyarországon lehetséges volt. Sem bal- sem jobboldali radikalizmus az erdélyi magyarság körében olyan mértékben nem hóditott, mint erre Magyarországon számos példát láthattunk. Az a liberális protestantizmus, amely az erdélyi kulturális életnek a sajátságos stilusát megadta a két világháboru között - gondolok azokra az egyházon kivülre is kisugárzó dol-

gokra, mint az Erdélyi Helikonnak a nemes, liberális demokratizmusa volt, és még egy csomó mindenre, ami befolyásolta a sajtót, - ugyanis Erdélyben volt demokratikus tömegsajtó, szemben Magyarországgal. Ez a magyarság ott valóban ragaszkodván, ha ugy tetszik, még a Deák-korszakban elsajátitott és a saját protestáns szabadság-hagyományának is erőteljesen megfelelő liberális képzetekhez, elszakadt azoktól a politikai ideológiáktól, amelyek szenvedélyeket váltottak ki itt Magyarországon,és azon kivül ott szemben találta magát egy olyan intoleráns, keleti vétetésü konzervativizmussal román oldalról, amely iránt nem is volt igazán megértől. Nagyon tanulságos áttekinteni az erdélyi magyar sajtót abból a szempontból, hogy mit fogtak föl abból eleink, ami a saját országukban, azaz hát Romániában történt a szellemi szférában. A teljes tájékozatlanságot, értetlenséget, idegenkedést és főleg az érdeklődés hiányának jeleit tapasztaljuk. Például senki nem fogta fel azt, hogy a Vasgárda milyen mélyen ható jelenség volt Romániában, hogy milyen mélyen hóditotta meg ez az értelmiséget, hogy itt a vallásos érzést magát máig hatóan befolyásolja! A legjobb erők is kisértésbe kerültek általa. Azt akarom ezzel mondani, hogy ez az egyik eleme az erdélyi magyarság történelmi elmagányosodásának, hogy bizonyos értelemben a térség különféle radikalizmusai és modern fejleményei között megható, multszázadi liberális keresztyén eszmekör volt az, amire az elitje fölkészitette.

Ehhez járult még ennek a rendszernek létrejötte elején még egy nagyon fontos, ezzel legalábbis fölérő jelentőségü szervezet: a MADOSZ, illetve a Magyar Népi Szövetség. A Kommunisták Romániai Pártjának 40-60 000 tagja volt, az Ekésfrontnak 10-20 000, a Magyar Népi Szövetségnek kb. 400 000. A kislétszámu KRP-nek - Ceausescu beszédéből idézem az adatokat egyébként -, igen sok tagja magyar származásu volt. A vezető rétegében pedig különösen tulreprezentáltak voltakra magyar származásuak. Ez az egyik tényező. A másik az, hogy az észak-erdélyi interregnum alatt 1944-ben, amikor a román csapatokat visszaparancsolta Sztálin, az atrocitások miatt nem akarván háboruságot a front hátában, kialakult a térség első kommunista hatalomátvétele, mert ebben a politikai ürben az erdélyi, elsősorban észak-erdélyi magyar kommunisták vették át a hatalmat. Ott alakult ki a kommunista hatalom első bázisa, és amikor 1945. március 6-án a Groza-kormány hivatalbalépésével a román adminisztrációt megint beengedték Észak-Erdélybe, ott kialakult kommunista hatalmi bázis volt, amire a koalíciós kormányzás bizvást támaszkodhatott és ahonnan a funkcionárius gárdát a későbbiekben erőteljesen toborozták. Az 50-es évekhez kapcsolódó, a mieinkhez egyébként hasonló román nemzeti sérelmek sorában előkelő helyet foglal el az, amit természetesen mérhetetlen tulzással "magyar uralomnak" neveznek. Ez természetesen hülyeség annak nevezni, hiszen ha a magyarok javára gyakorolták volna a magyar funkcionáriusok a hatalmat, annyiban beszélhetnénk magyar uralomról, de ennek nem volt nyoma.

Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a román irók perhorreszkálták azt, hogy az akkor románul csak rosszul beszélő Aszódy János volt az egész román irodalom korlátlan ura mint az egyetlen állami kiadó igazgatója. Számtalan ilyen sérelmet szoktak felsorolni. Ez a magyar-ellenes populáris uszitó irodalomban hatalmas hangsulyokkal jelenik meg. Ez viszont nem azért érdekes - és természetesen a 60-as években az apparátusból kikerültek a magyarok,-, mert az 50-es éveket ezért ott az elemzés elkerülésével egyszerüen az idegen uralom éveinek lehet föltüntetni /és ezzel a kritika be van fejezve/, hanem azért is, mert a magyar lakosságnak is füződnek illuziói ehhez a korszakhoz, mikor láthatott a vörösposztós elnökségekben magyarokat, voltak kétnyelvü föliratok, nem beszélve a csakugyan fönnállt magyar intézményekről, amelyeket a későbbi korszak szüntetett meg. A régivágásu vagy akár sztálini vágásu kommunista berendezkedéshez kétségtelenül füződnek bizonyos fajta illuziók és nosztalgiák Erdélyben - szükségképpen. A sztálini korszakban volt magyar egyetem, volt számtalan magyar középiskola, tanitóképző, óvónőképző és a többi, Magyar Autonóm Tartomány - bár csöppet sem volt autonóm, de magyarul lehetett benne beszélni. Erre az emberek persze emlékeznek. Értsük meg azt, hogy az erdélyi magyarságnak a politikai tudata ezek között a nagyon nehezen körvonalazható és nagyon homályos és kusza hagyományos szimbólumok között hánykolódik, és voltaképpen arra csak a legutóbbi időben nyilt mód, hogy az emberek a hagyományok ilyen vagy amolyan továbbfolytatása, feszegetése, a szimbólumok fönntartása mellett valamit tegyenek, mondjanak a jelenkori helyzetükkel kapcsolatban, valóban elkezdjenek jogokat követelni.

Tudni kell, hogy ezeket a követeléseket, amit az Ellenpontok nevü kis sokszorositott folyóirat gárdája terjesztett a világ elé - inkább a világ, mint az erdélyi közvélemény elé egyébként, az ottani szörnyü elnyomás körülményei között -, azok az emberek is, akik csinálták, bizonyos értelemben utolsó jelzésnek fogták föl arról, hogy még vannak, akik minderről még gondolkodnak. Reális politikai érvényesitését ezeknek az eszméknek ők sem várják. Azt hiszem, hogy ebben bizonyos fokig igazuk van, mert a rezisztencia, amelyet az erdélyi magyarság ma kifejt az államhatalommal szemben, sajnos inkább köszönhető az állami politika egyik paradox vonásának, amiről röviden szólni fogok, mint az ellenállás akaratának. Látnunk kell: asszimilációs politikának furcsa, amit az az állam folytat. Az asszimilációs politika általában nyomást gyakorol azokra, akik megmaradnak nemzetidegennek, diszkriminálja őket, illetőleg előnyöket nyujt azoknak, akik beolvadni képesek a többségi nemzetbe. Márpedig Romániában nem nyujtanak igazi előnyöket azoknak, akik beolvadni kivánnak. Sőt, a beolvadás jószerivel nem is lehetséges. Itt a kultura kiirtásáról van szó anélkül, hogy az asszimiláció előnyeit fölkinálnák. Csak nyomásról, jutalmazás nélkül. A példa, amit szoktam néha idézni: vannak szülők, akik hajlamosak megalkuvásra, azt mondják: a gyerek

jövője érdekében adjuk a gyerekünket román iskolába, jobb esélyei lesznek az egyetemi fölvételnél. Ez érzékcsalódás, mert az egyetemi fölvételnél nem az számit, hogy valaki tud-e magyarul, van-e magyar tudata vagy sem, hanem az, hogy minek hivják. És épp ugy belekerül a numerus claususba, mint a leggyökösebb magyar honfi és épp ugy diszkriminálják.

Lehetségesnek tartom hosszu távon, hogy az erdélyi magyarságot elszakitják a magas kulturájától, hogy beszükitik a tudatát, és kulturálatlan szolganéppé változtatják. Ezzel szemben nem hiszem hogy az etnikai identitását igy megszüntetnék. Lehet, hogy még a nyelvét is elvesziti - az irek is elveszitették a nyelvüket, és egészen jól robbantgatnak mind a mai napig. /Ez hasonlat volt, amit nem akarok tulhajtani./ Tekintve, hogy az asszimiláció elé nagyon komoly akadályok tornyosulnak azok számára, akik akarnának asszimilálódni - szemben Csehszlovákiával -, gondoljuk meg, milyen ennek az embercsoportnak a helyzete: a tökéletes kiuttalanság. Becstelen kiut sincs! Hogy lehet ugy élni, hogy minden csak priváció, minden csak megfosztatás, minden csak az ember ellen szól? Hogy lehet ugy élni, hogy egy sztálinista és latin-fasiszta elemeket keverő rendszerben /latin-fasisztának Salazart nevezem, nem a nácizmusra gondolok/, amelynek a politikai propagandája /és a kulturáját sajnos némileg belefoglalhatjuk a politikai propagandájába/ reggeltől estig, sőt olykor éjszaka azt harsogja, hogy itt gyülöletes idegenek vannak. Körülbelül kétmillió ember az általános és szünni nem akaró ellenséges hangulatkeltés pszichikai záporában él; Önök nem tudják elképzelni ennek a pszichikus terheit. Amikor az ember egyfolytában azt hallja, hogy ő valamilyen értelemben nem jó, minden célzás, a teljes politikai szimbólumrendszer - márpedig ez mindent átitat egy igazi totalitárius rendszerben - középpontjában a magyar-román különbségnek ilyenolyan állitása áll. Ráadásul az embernek paranoiás módon ki is élesedik a hallása erre, és lehet, hogy már abban is magyarellenes uszitást lát, ami tulajdonképpen talán bolgárellenes uszitás. Amellett ne higgyük azt, arre föl szeretném hivni a figyelmet, hogy a román etnikai tudat nem beteg. Ott még sokkal nagyobb amnézia sujtja a Besszarábiában élő pár millió románt, mint itt az erdélyi kérdést. Arról sokkal kevesebben tudnak, sokkal kevesebben beszélnek, sokkal kevesebben gondolnak rá. Ezt a kérdést leirták. A román értelmiség ezzel nem törődik. A közvélemény egyáltalán nem tud róla, a tankönyvek meg sem emlitik, hogy van.

Ennek a furcsa államalakulatnak a titka és a középpontja a magyar kisebbséggel való szimbolikus szembenállás és gyakorlati diszkrimináció. Lényegében ez a rendszer szilárdságának záloga; olyan átfogó ideológiai agymosáson ment ott keresztül mindenki, hogy az emberek önkéntelenül is a magyar-román oppozicióban gondolkodnak. Egészen nevetségesen apró részletekig hatja át a romániai közgondolkodást ez a dolog. Emlékszem beszélgetésre, amelyben közölték velem, hogy mi magyarok Erdély-

ben az ötödik hadoszlop vagyunk. Mondtam: jó, de kinek az ötödik hadoszlopa? Hol a többi négy? Erre nem volt válasz, mert azt még egy román nacionalista sem gondolja, hogy Magyarország valamit akarhat Romániától. Az egészen őrülteken kivül mindenki tudja, hogy a magyar kormány nem ellenfél. Egyrészt jelentéktelensége, másrészt attitüdje folytán. De ugyanakkor mégis ötödik hadoszlop, mégis bünbak - buta, unalmas sztereotipiák, amelyeket szégyellek Önök előtt taglalni, de amelyek mégis fantasztikusan fontosak ott. Gondolják meg, hogy ott az emberek mindennapi élete ezeknek a sztereotipiáknak, ezeknek az ostobaságoknak a szüntelen harsogásában telik. Nem nagyon lehet kitérni előlük. Nem nagyon vagyok hajlamos arra, hogy etnikai sablonokban gondolkozzam, de hogyha visszatekintek arra a 30 évre, amit Romániában eltöltöttem és megkérdezem magamtól: vajon soha nem váltam ezeknek a pszichózisoknak áldozatává - nem tudom azt állitani, hogy nem, hogy a falakból és hangszórókból sugárzó gyülöletet soha nem viszonoztam hasonló hibával. Természetesen ezt az ember expurgálni tudja magából és tul tud lépni rajta, amennyiben vannak hozzá bizonyos lelki képességei meg racionális hajlandóságai, de ezeknek az élményeknek a szégyenfoltjai mindenképpen megmaradnak. Tehát amikor arról beszélünk, hogy mit lehetne tenni az erdélyi magyarok érdekében, én arra kérném Önöket, gondoljanak egy kicsit bele abba, hogy mit jelent ez lelki teherként ott, és abba, hogy minden jó szó, ami az erdélyi magyarokat illeti, milyen mágikus erejü megerősitést jelent az emberek számára, hogy mi megpróbáljuk - mint ahogy én meg szoktam kisérelni olykor, szerény lehetőségeimhez képest - a nemzetközi közvéleménnyel mindezt ismertetni. Ebben én nem is azt látom annyira fontosnak, hogy mi meg tudjuk-e győzni a nyugati demokráciákat erről vagy amarról. Fütyülnek ők ezekre a kérdésekre. Viszont az a tény, hogy megjelent a Timesban egy levelem, amelyben fölhivtam a figyelmet magyar politikai foglyokra és amnesztiát sürgettem - valahogy elterjedt Erdélyben. Ez elmondhatatlan, őrült reménykedéssel töltött el embereket, s ennek azért nagyon nagy jelentősége van. Mindaz, amit teszünk, akkor is, ha nincs igazi praktikus haszna, elképzelhetetlenül nagy és erős lelki támaszt jelent az ottaniaknak. Mindig van értelme mindennek, bármit is teszünk az erdélyi magyarok érdekében. Hogy mi gyakorlati lépésekre rávegyük a kormányzatot - nem tudom, ennek milyenek az esélyei, nem ismerem a kormányzatot elég jól, hogy meg tudjam itélni. Bizonyos szkepszis bennem is van, tapasztalhattam is legutóbb, hogy a külügyek legfőbb irányitója, Várkonyi Péter azt mondta nekem, nyilvános alkalommal, hogy aki ehhez a kérdéshez nyul, az háborut akar. - Sajátos diplomáciai kiindulópontnak tartom. Aki ehhez a kérdéshez nyul, például: diplomáciai tevékenységet óhajt folytatni. Ezt is lehetne gondolni, de láthatólag ő nem gondolja, bár valami köze volna ehhez a kérdéshez, de ahogy elnéztem ezt a külügyminisztert, enyhén szólva nem tünt különösebben kompetensnek.

Az a véleményem, hogy igenis harsogjunk, hogy tegyünk - ha más nincs - sok demonstrativ gesztust, méghozzá állandóan, szorgalmasan, hüségesen, nem véletlenszerüen, az erdélyi magyarok érdekében, akiknek azért tudniuk kell, hogy vannak a világon emberek, akik még nem felejtették őket. Azt hiszem, hogy ez a legfontosabb. Elvégre a kis gyakorlati kezdeményezések előtti ut kezd lezárulni a román kormányzat politikája folytán. Esetleg gyüjthetnénk mi pénzt, hogy könyveket vásároljunk és küldjünk Romániába, de ha a határon elveszik a könyveket, akkor ennek az akciónak befellegzett, és ezt még sok mindenről el lehet mondani. Ami számunkra megmarad, az a kiabálás. Nem ugy értem, hogy fegyelmezetlen és hisztérikus kiabálás, hanem a demonstrativ politikai aktusok sorozata, a szolidaritás szimbolikus megnyilvánitása, amelyet folyamatos gyakorlattá kellene tenni. Tehát nemcsak akkor szólni, amikor valakit éppen becsuktak. Nemcsak akkor szólni, amikor éppen valami borzalom történik, hanem folyamatosan fönntartani az egész magyar közvélemény számára ennek a szolidaritásnak az állandó megbizonyitását. Ez szerintem nélkülözhetetlen, mert mint mondottam, ezek a lelki terhek elviselhetetlenek, és legalább ezeknek az elviselhetőbbé tételében tehetnénk valamit. Legalább vigaszt nyujtsunk, ha reményt nem is tudunk.

Mészöly Miklós

Tamás Gáspár Miklós helyzetképe majdnem az önbénitásig teszi világossá, hogy szinte nincs játéktér, ahol a kisebbségi kérdésben tehetnénk valamit. Magam is azt gondolom, hogy adott helyzetünkben nagyon fontos a világ szüntelen informálása. "Kiabálnunk" kell - csak korántsem akárhogy. Nem mondhatunk le róla, hogy megfelelő csatornákon keresztül a nemzetközi tudatban is ébren tartsuk az anomáliákat és panaszokat - bár konkrét tapasztalatból tudom, mennyire nehéz, és egyre nehezebb ebben a magyar panasz-szférában valóban érdemi nemzetközi nyilvánossághoz jutni. Az utolsó idők olyan változást hoztak, hogy a piac maximálisan telitett a hasonló panaszokkal. Tulkinálat van. De talán mi se mindig a legszerencsésebb módot, formát és szemantikát találjuk meg, amivel a sérelmeinket a világ felé továbbitjuk. Persze, hogy van igazságtalanság - de ez az igazságtalanság a mi adott élethelyzetünk, játékterünk. Vagyis pillanatnyilag nincs más lehetőségünk, mint szivós, szuperokos ügyvédként keresni az apró lépések taktikáit, réseket a cselekvéshez és közbelépéshez. Ez éppugy vonatkozik a hivatalos diplomáciára, mint az egyéni, csoportos és társadalmi "besegitő" magatartásra. Minden szélsőség kockázatos és káros, különösen a jelen pillanatban. Ugyanakkor iszonyatos felelősség volna a magyar kisebbség létproblémáit kizárólag olyan legalizált politika külső támogatásától függővé tenni, mely e tekintetben - sajnos - alig vagy sehogysem tud müködni. Az önmentő reálpolitikának - ami a legradikálisabban erkölcsi kötelesség -

történelmünk során mindig megvoltak a heroikus erőfeszitései /kivéve, ha tragikusan nem/, hogy a létfontosságu kérdésekben önállóbban értelmezzék az egyébként determináló politikát. A politika itt léphet a nagyság és müvészet szférájába. És az utódok jó emlékezetébe. Vajon a kisebbségi kérdésben minden lehetőséget kihasználtunk és kihasználunk hivatalosan? Nem tudunk erre informáltan válaszolni. De nagyon sok az olyasmi, ami kétségtelen mulasztásként realizálódik. Az egyéni és csoportos "besegitő" magatartás önzetlen erőfeszitéseiről annál többet tudhatunk. Alapvető baj, hogy a hivatalos és az egyéni-csoportos-társadalmi akciólehetőségeket semmilyen cinkosság nem koordinálhatja - vagy csak minimálisan kevés, és nagyon alkalmi módon. Holott vannak helyzetek, pillanatok, feladatok, melyeknek az esetében az önmentő reálpolitika egyetlen járható utja a hatalom, és a személyekre lebontott nemzettest ésszerü munka felosztása a cselekvés kényesebb területein. Az emlekedett cinkosság és egyetértés. Ami persze egyébként is alapfeltétel: a gyanakvással és folyamatos ellenség-kereséssel nem fertőzött demokrácia. Mi szürke állampolgárként a helyzetet látjuk és érzékeljük. Én személyesen nagyon is széles családi spektrumban. Hivatalos nyilatkozatok, közlemények hiján találgatásaink - melyek számos területen elkerülhetetlenek - nagyon bizonytalanok lehetnek csak. Ugyanakkor az egész ország is találgat és véleményeket szür le. Ami aztán minden másra kiterjedően is komoly veszélyforrás.

Vagy finomitsuk tovább a lehetséges stratégia-pszichológia szempontjait. Hivatalos diplomáciánk eddigi átlag gyakorlata ebben a kérdésben jószerivel a hirzárlat, információ-zárlat, egyszóval, a "diplomatikus" hallgatás a nyilvánosság felé. Viszont a probléma hivatalos diplomácián kivüli "tálalása", "forgalmazása" nagyon sok esetben a panaszbejelentés-panaszkodás pátoszára, dramatizálására teszi a hangsulyt. Szerintem folyamatos feladatnak kellene tekinteni, hogy elsősorban az általánosan érvényes és követelhető jogok, vonatkozások problémájának legyünk mi magyarok a legfáradhatatlanabb és kezdeményezőbb tárgyilagos elemzői, minden hangsulyos alkalommal és fórumon. Pályázzunk itt Svájc eszmei szerepére. Ha ehhez a szivós és elfogultság nélküli tevékenységhez illesztjük hozzá a saját panaszunkat, az akusztika talán változik, s egy adott bibliai pillanatban a jogsérelmeink kérdése nagyobb egyetemes hitellel kerülhet asztalra. S talán csökken a nemzetközi füleknek végre is idegen, provinciális akusztika. Másrészt, józanitásul tudni kell, hogy a nemzetközi politika mindig a hatalmi érdekeknek megfelelően szerzi be magának az éppen "ügyeletes" botránkoznivalót. A különböző diplomáciák versenyfutása e téren éppen az, hogy mit tudnak a saját sérelmeik közül "ügyeletes" sérelemmé tenni. A magyar kisebbség ügye nagyon messze van ettől. "Ügyeletessé" tenni - ez lenne a diplomáciánk stratégiai hőstette. Biztosak lehetünk, hogy utódaink még kevésbé kimélnek meg bennünket ezektől a kérdésektől, ha lesz még módjuk elemezni a mostani jelenünket.

Egyébként az elmult években ujra felmerült a gondolat, hogy mennyire hiányzik nálunk egy magyarság-, illetve, Közép-Kelet-Európa-kutató intézet. Éppen az elmondottak alapján is, nagyon fontos volna a megszervezése. Egyre világosabb, hogy a történelmi vesztes helyzetében egzisztáló magyarság távlatosan csak a lehetőségek "vertikálisában" rendezkedhet be, és nem a "horizontálisban". Olymértékben nélkülözzük az erőt és a mozgósitható hatalmat, hogy kizárólag a szellemi és erkölcsi szférában lehetünk hathatósak. Miután a jogaink és nosztalgiáink a világbörzén nincsenek jegyezve, a szinpadon csak ugy tarthatjuk fenn magunkat, csak ugy épülhetünk bele az egyetemes problematikákba, ha mi is átvállalunk egyetemes gondokat. Akár ugym hogy szellemi "ingyenszolgálatot" végzünk a térségünkben. Többek között ehhez nyujthatna intézményes alapot egy közép-kelet-európai intézet. Vagyis az eddiginél sokkal tervszerübben kellene foglalkoznunk mások gondjával, problémáival is a legkülönbözőbb területeken. Bartók nem kérésre gyüjtötte a románok és szlovákok népdalait, hanem önként. Ezt az önkéntességet kellene a gondolkodásunkban személyileg és intézményes szinten egyre átfogóbbá tenni. A Monarchia bukását tulélő kis-Ausztria például milyen "monarchikus" ügyességgel igyekszik visszaszerezni azt a státusát, hogy a különböző nemzetközi tevékenységek és vállalkozások fókusza és erjesztője legyen. Persze, az ő helyzeti előnyük alig behozható, de azért hasznos önvizsgálatra ösztönözhet a feladatok megtervezésénél és kidolgozásánál az ő korszerüsitett-monarchikus sors-felismerésük.

Még egy szót arról, hogy örökké-panaszkodó-nép hirébe keveredtünk. Az ilyesmire előbb-utóbb ráun a világ. Okos ügyvéd ugy panaszkodik, hogy ne hasson annak. Valahogy átforditja a dolgokat. Kundera szép és jelentős tanulmánya ugy dobja Európa arcába az európai értékdevalvációkat és rövidlátást, hogy mondanivalója egyetemesen fölvetett kérdéssé tágul. Aztán ez kebelezi be és mutatja föl a külön cseh sérelmeket is. Azt hiszem, ez a helyes és méltó "forgalmazása" önmagunknak - és nem csupán a sérelmek esetében. Jobb ut, mint azokat a tulságosan is honi szempontok szerint esztergályozott kugligolyókat bedobni folyton. /Közbeszólás: Már nincs bábu! - Másik közbeszóló: Rögzitett bábuk vannak!/

Réz Pál

Vitatkoznék az egyik felszólalásnak azzal a gondolatmenetével, amely jószerivel az egész román népet felelőssé teszi azért, ami történik, jószerivel a teljes román kulturát vádolja. Ezt nemcsak azért nem fogadom el, mert megállapitásait elvileg, ha ugy tesszik, elméletileg vélem tarthatatlannak - egy egész nép, egy egész nemzeti kultura sohasem lehet ilyen vagy olyan -, hanem azért sem, mert hosszu ideig éltem Romániában, vissza is járok néha Erdélybe meg Bukarestbe, ismerem, ugy-ahogy, a román kulturát és az ottani viszonyokat. Mondhatnám, hogy ez az álláspont taktikailag káros, minthogy lehetetlenné teszi, vagy legalábbis megnehezíti a becsületes, demokrata románokszámára a magyarokkal való szolidaritást - de nem ez a lényeg, hanem az, hogy mindenképp tarthatatlan. Igaz, van olyan irányzat a román kulturában Nichifor Crainictól Paunescuig - korábbi és későbbi példákat is mondhatnék -, amit bizvást nevezhetünk nacionalistának,sovinisztának, akár rasszistának. Ezt elfogadom - márcsak azért is, mert a mi szellemi életünkben is voltak és vannak hasonló áramlatok. De más irányzatok is voltak, vannak a román kulturában. Volt egy franciás-demokrata szellemü, Európára tekintő irányzat, volt egy citadin irodalom, kritika, román volt Gusti professzor,a kitünő, tárgyilagos szociológus, román az internacionalista avantgardista irók csoportja. Román volt Groza Péter is. Folytathatnám. Ezeket az egykori áramlatokat Tamás Gáspár Miklós legalább annyira ismeri, mint én. Miért nem beszélünk róluk? /Közbeszólás: Mert meghaltak. Nem mint emberek/. Dehogy is: éppen mint irányzatok, mint lehetőségek nem haltak meg. Ezekről a lehetőségekről legalább olyan fontos beszélni, mint azokról a virulens eszmékről, intézkedésekről, müvekről, amelyek ma Erdélyben, egész Romániában pusztitanak. Szó esett ugyanis arról - Kis János, Mészöly Miklós is ilyen szellemben beszélt -, hogy ne csak a helyzet leirásával foglalkozzunk, hanem azzal is, elsősorban azzal: mit tehetünk? Nem lehet például megfeledkezni azoknak az erőknek kereséséről a románok, szlovákok, csehek között, amelyekkel a magyar kisebbségek együtt tudnak müködni, és mi is együtt tudunk müködni. Elképzelhetetlen, hogy ilyen erők ne legyenek. Az Ellentpontok-ban történt erre utalás, nagyon becsületesen és okosan; nem tudom, volt-e román részről visszhang erre. Az is igaz, hogy a Charta 77-ügyben való magyar megnyilatkozásokra viszonylag kevés válasz érkezett, nemhogy a szlovákoktól, de a csehektől sem. /Közbeszólás: Azért volt/. Ezeknek örülni kell, és kapcsolatot kell teremteni a nem-nacionalista románokkal, szlovákokkal.

Én román internálótáborban voltam, éltem Bukarestben is, forditottam román regényeket,vannak román barátaim. Ne gondolják, kérem, hogy ezek a románok jobban érzik magukat Romániában, mint a magyarok. A magyarok rosszabbul érzik magukat,de a románok nem érzik magukat jobban - hogy aforizmatikusan fogalmazzak. Képtelenség azt gondolni, hogy ezekkel az emberekkel nem lehet szót érteni, s ne lehessen velük veszélyes pillanatokban, majdani, még ennél is rosszabb időkben szövetkezni. A két háboru között rengeteg ilyen román-magyar barátság volt. Ma, sajnos, sokkal kevesebb van. Erről a kevésről lemondani öngyilkosság. Illyés Gyula mondta egy magánbeszélgetésben, hogy rendkivül fontos kapcsolatot teremteni, fönntartani a román értelmiség, a román nép demokrata elemeivel, márcsak azokra az esetleg eljövendő időkre is gondolva, amikor tovább romlik a helyzet, életveszélyessé válik. Az, aki feltételezi és hirdeti, mégpedig fennen, hogy ilyen erők nincsenek, akadályozza ennek a lehetőségnek kibontakozását. /Közbeszólás: Minek a hatalmas rendőri gépezet, az iszonyu diktatura, ha az egész román nép egyetért ezzel a dologgal? - Egy másik közbeszóló: 1944-ben magyart is nehéz lett volna találni, aki Bajcsy-Zsilinszkyként föláll és azt mondja: "Itt állok!" Lehet, hogy az a három ember, aki a Charta mellett kiáll, Bajcsy-Zsilinszky lett volna. Mert ott, Romániában, ma ez az agyonveretés/. - Kérem, én megértem azt az Auschwitzból hazaérkezett zsidót, aki ugy érzi, hogy a német nyelv abból áll, hogy "los, los!", s nem hajlandó többé kézbe venni Goethét. Megértem azt az erdélyi magyart, aki ilyen körülmények között azt mondja, hogy nem akar Eminescut olvasni, márcsak azért sem, mert a Geniu pustiu-ban, amire utaltál, éles magyarellenes passzusok találhatók. /Tamás Gáspár Miklós: Én a cikkekre utaltam/. Akkor én utalok a Geniu pustiu-ra. Sőt azt a románt is megértem, aki arra emlékezve, hogy 40 őszén a bevonuló magyar csapatok fölakasztották a pópát a falujában, nem veszi a kezébe Petőfit. De nyilvánvaló, hogy mi nem igy gondolkodunk, és hogy ennek itt hangot kell adnunk. Ugy látszik, nemcsak a XIX. század volt a nacionailzmus százada, a XX. század is az - többek között a román politika és a sugalmazott, a hivatalos román kultura jó része is ezt látszik bizonyitani. Jó volna, ha a magyar gondolkodás, legalább a miénk, itt, nem ezt bizonyitaná - mi több, szembeszállna ezzel.

Egy másik megjegyzésem Csurka István felszólalásával kapcsolatos. Élesen fogalmazok, Csurka a barátom, tehetem. Sem józannak, sem hasznosnak nem tartom Pistának azt a javaslatát, hogy ha a kormányzattal tárgyal a nemzeti kérdéssel foglalkozó csoport - jobb hiján nevezem igy -, tegye ezt olymódon, hogy a szociális kérdésekről - más szóval: a hazai kérdésekről - lemond, vagy legalábbis szögre akasztja őket. Patetikusan és pontatlanul szólva: tehát mondjon le hárommillió magyar javára tizmillió magyarról, annak ébrentartásáról, megvitatásáról, ami ezt a tizmilliót sérti, ami fáj nekik, amin közös véleményük szerint változtatni kell. Hogy ez morálisan miért volna helytelen, arról - bizonyos vagyok benne - nem kell itt beszélnem, elég arra emlékeztetnem, hogy már a reformkor is összekapcsolta a haza és haladás eszményét, programját. És most mi válasszuk el őket egymástól? - Gyakorlatilag nézve: nyilvánvaló,

hogy a kormányzat - sajnos - igen keveset tehet az erdélyi magyarság ügyében; erről éppen Csurka beszélt az imént, de mások is céloztak rá. Olyan üzletről volna tehát szó, amelyben az egyik fél fölajánl valamit, a másik viszont alig-alig adhat valamit cserébe. A magyar demokrácia belső kérdéseit, a szabadságjogok tiszteletbentartását, a gazdasági reformot, általában a hazai égető kérdéseket nem tartom elválaszthatónak a nemzetiségi, kisebbségi kérdésektől, az efféle üzletelést pedig képtelenségnek látom. /Közbeszólás: És mint tárgyalófél a sulyunkat veszitenénk a kormány szemében, ha nem képviselnénk minden más kérdésben is szükséges kritikai hangot/. Azt hiszem, ennek a megbeszélésnek épp az volna az értelme - többek között -, hogy ezek a kivánalmak egységben jelentkezzenek.

/A 17-i délelőtti vita itt végetért/ ■

Konrád György

Tegnapi beszédeitekből, meg abból, amit én tudok az erdélyi magyarok hogylétéről, az a kép bontakozott ki, hogy az ő mindennapos létük türhetetlen, noha eltüretik, és hogy nem nagyon igérkezik a javulás lehetősége már csak azért sem, mert a magyar nép és a román nép között valami olyan kibeszélhetetlen szakadék nyilott Erdély román bekebeleztetése miatt, hogy a helyzet még akkor sem igér sok jót, ha Ceausescu meghal és jön egy uj vezetés.

Nem tudom, helyes-e ez a diagnózis, de sokan mundják ezt. Ebben az esetben az ember itt Magyarországon elég tehetetlen. Noszogathatja talán a magyar kormányzatot különféle olyan lépések megtételére, amelyekben maga se nagyon hisz. A nemzetközi közvéleményt is biztatgathatja olymódon, hogy maga ir, hogy ismerősöket, ujságirókat kapacitál: irjanak a témáról. Irnak is. Amig külföldön voltam, azt tapasztaltam, hogy például a német sajtóban éppen elég cikk jelenik meg, a legkülönfélébb lapokban, a magyar és szász kisebbség rossz állapotáról Erdélyben. De hát ettől az még ugy marad, ahogy van.

A németek azonban valamit tesznek is. Befogadnak minden szászt, aki Erdélyből el tud jönni. Olyannyira befogadják, hogy még pénzt is adnak érte. Bennem már régóta fölvetődött, hogy a mi együttérzésünkben van valami furcsa. Elmegy-e a tettekig? Mennyire gyakorlatias ez az együttérzés, és mennyire csak retorikus? Igen, odautaznak magyarok, szőtteseket hoznak, korsókat hoznak, és megrójják az ottaniakat, ha már kezdenek áttérni másfajta izlésre, és innen vásárolnak holmikat ahelyett, hogy népi tárgyaik között maradnának. Olyan mérnökök, közgazdászok, orvosok mondják ezt, akik mondjuk a BMW-jükkel mennek oda.

■ Helyesen: a 15-i délelőtti vita itt véget ért

Ebben látok valami komikusan képmutatót.

Itt van a világban előttünk két példa. Az egyik Nyugat-Németország, a másik Izrael esete. A keleti területekről, Kelet-Poroszországtól Jugoszláviáig, Volga-németekig 10 millió németet üztek el, telepitettek ki a második világháborut követő egy-két évben. Ez iszonyu nagy tömeg. Mind Nyugat-Németországba mentek, mert ha mehettek, hát igyekeztek az amerikai-angol-francia zónába menni. Társbérleteket csináltak nekik, az öreg német adminisztráció csinálta ezt, amelyik igazában már a Hitler-rezsimet is mint egy ilyen régi német adminisztráció szolgálta végig, tehát értett hozzá. És 1950-ben már nem volt társbérlet, már mindenki a maga lakásában lakott. Nyugat-Németországnak 67 millió lakosa van és a területe 250 000 km^2. Magyarországnak 11 millió lakosa van és a területe 92 000 km^2. A népsürüség Nyugat-Németországban mintegy 23,5-ször akkora, mint itt. És anélkül, hogy valami nagy hazafias, nemzeti retorikával éltek volna, egyszerüen, gyakorlatiasan befogadták a többi *németet, akiktől, állithatom*, elég nagy kulturális távolság választotta el őket, mert voltak mindenféle népcsoportok közöttük, jóformán még egymás nyelvét se mindig értették meg a dialektusok okán. És minden valahogy elrendeződött, a társadalom fölszivta ezt a tömeget. Az idősek még csinálják a szervezeteikben az elüzöttek politikáját, a fiatalabbak már normális tagjai a nyugatnémet társadalomnak. Tudom, hogy a csobánkai svábok haza szoktak jönni az Opel, A Volkswagen, BNW, Mercedes kocsijaikkal, meg szokták látogatni a temetőt. Ágyuk fölött tartják Csobánka látképét, és meglátogatják azokat a rokonokat, akik valahogy itt tudtak maradni. Hoznak ajándékot, örülnek, hogy milyen kellemes, vendégszerető itt az élet, és mennek vissza; természetesen tartoznak oda. Három-négy faluba szétszóródtak Németországban, vannak uj falvaik is, az egyik falut Neue Csobánkának nevezik egymás között.

A másik példa Izrael. Aki zsidó a földön lakik, ha odamegy Izraelbe és azt mondja, hogy ott szeretne élni - befogadtatást nyer, elismerik az állampolgárságát. A németek ugyanezt csinálják: aki német *odamegy, megkapja* az állampolgárságot, igen rövid procedura alatt. Ezek a szolidaritás elementáris gesztusai. És hogyha van magyar szolidaritás, akkor az egy ugyanilyen deklarációban, alapelvben kell hogy megnyilatkozzon. Amennyire tudom, az áttelepülés Erdélyből vagy Szlovákiából Magyarországra nehézkes ügy, hosszadalmas, mindkét oldalról megalázó procedura. S ráadásul itt van még a magyar társadalom is, amelynek tekintélyes része megfutamodásnak, területfeladásnak tekinti azt, ha emberek onnan eljönnek,mert nem szeretnének kétszeres elnyomatásban élni, elég nekik az egyszeres. Én azt meg tudom érteni, hogy az ember egy kicsit több szabadságot igényel magának, mint amennyi van. És megpróbálja egyénileg felszabaditani magát, ha ez kollektive nem megy. Legalább felerészben.

Egy pupot letesz a hátáról. Az az igazság, hogy inkább az jön el, akinek ez a pup sulyosabb a hátán. Ha értelmiségi és ilyenolyan helyzetben van, a vegzaturáknak jobban ki van téve, és ezért talán jobban meg is elégeli azokat. A felvakban mintha jobban meglennének egymással a parasztok, magyarok és románok. Vannak aránylag szinmagyar falvak is, ott talán kisebb a komiszkodás. Én nem látok abban semmi erkölcsi vétket, ha valaki magának és gyerekeinek szabadabb státuszt akar szerezni.

Ehhez füződik egy politikai megfontolás is. Van-e esély a határok kiigazitására? Tekintsük igy a kérdést: "esély". Mert ha Trianon nem volt helyes, akkor miért ne lenne helyes etnikai település-vonalat követő határokhak a megvonása? Csakhát honnan, kitől reméljük ezt, és milyen alapon? Magyar-román háboruval ez aligha elérhető, háboruzni nem fogunk. A bécsi döntés helyett kievi, moszkvai vagy ujabb trianoni döntésben sem reménykedhetünk, mert a magyarság az egyetlen nemzet, amely az európai határok status quo-ját rossz szemmel nézi. Valamennyi más nemzet igy vagy amugy érdekelt a határok bolygatatlan megmaradásában. A Szovjetunió elsősorban érdekelt abban, hogy a második világháboru után kialakult határok igy maradjanak, mert előnyösek neki. Igazában a lengyelek azért óvatosabbak - én szerintem - a második világháboru utáni realitás meg a geopolitikai status quo bolygatásában, mert őket egyszerüen odébbtolták nyugatra. Amennyi veszteség érte őket, ugyanannyi jogtalanság esett azzal, hogy ők olyan területeket kebeleztek be, amelyek azelőtt nem voltak lengyel területek.

A lényeg tehát az, hogy egyik nemzet sem érdekelt a határok módositásában. Magyarország erre nem számithat. Tul a nagypolitikai erőkön, a demográfiai folyamat sem valószinüsiti, hogy egy ilyen módosulás bármikor is reálissá válhasson, mert a nemmagyar többség az egykori magyar területeken egyre inkább többségivé lesz. Kisebbségről van szó, amely olyannyira kisebbség lesz, hogy mindinkább beolvad, és közben kulturális deklasszálódásnak van kitéve. Pozsonyban magyarul már csak takarítóníniket tudtam megszólitani, a vendéglőben sem a pincér,hanem a mosogatónő volt magyar. Egy eredetileg müveltebb etnikumot vagy nemzetiséget ennyire lesüllyedni hagyni nem szép. Ott maradhatnak, de ez lesz a sorsuk. Ha tehát ennek a magyarságnak, amelyik itt lakik ebben az országban, van nemzeti vállalkozó hajlandósága, nagylelküsége, szolidaritása, és ha a hazafias beszéde nemcsak beszéd marad, hanem tettre készséggé fordul át, akkor szorgalmaznia kellene azt, hogy a magyar kormány egy ilyen nyilatkozatot tegyen. Ezt meg kellene előznie független értelmiségiek nyilatkozatának: aki magyar Magyarország területén kiván élni, annak ehhez principiálisan joga van, gyakorlatilag pedig segitségben fog részesülni. Lehetséges, hogy ez ugyanazt a mizerábilis kérdést veti fel, amit Nyugat-Németországban hallok gyakran. Hát igen, az ujraegyesités, az szép dolog, de hát mi gazdagabbak vagyunk, ők meg szegényebbek és

akkor nekünk segitenünk kéne őket a kiegyenlitődés érdekében. Maradjon inkább minden ugy, ahogy van. - De legalább akkor, ha az emberek azt mondják, hogy jó, vérzik a szivünk értük, de lemondani értük nem vagyunk hajlandók semmiről, akkor legalább őszintébbek lesznek és nem kell éreznünk ezt a furcsa kettősséget retorika és tettrekészség között Magyarországon. Ha pedig mégis nemesebben gondolkodik és érez ez a nemzet, és hajlandó befogadni a szomszéd országokból magyarokat, akkor a születési, népszaporulati kérdések is másként lennének szemlélhetők. Akiket ismerek áttelepülőket és nemcsak értelmiségieket, azok ugy látom, hogy tehetségesen beilleszkedtek. Az értelmiségieknek nehezebb, villanyszerelőknek könnyebb. Három-négy év alatt megépitették a házukat, vettek kocsit és már Nyugat-Európába utaznak. Ahogy a magyarok nyugaton nagyon ügyesek, az erdélyiek is nagyon ügyesek lennének itt. Gondolkozzatok ezen a javaslaton.

Csurka István

Először egy félreértést szeretnék tisztázni, eloszlatni. Valószinüleg, sőt egészen bizonyosan én vagyok a ludas a dologban, mert amit mondtam, félreérthető volt. Réz Pál helyreigazitó vagy vitatkozó tézise szerint nem érdemes ezt az alkut megkötni, főleg ugy, ahogy én ajánlottam. De hát én nem ugy ajánlottam. Nem azt akarom mondani, hogy ennek a nemzeti ügyben ágáló társulatnak olyan ajánlatot kellene tennie, hogy lemond az összes felvethető társadalmi kérdésekről, lemond a demokráciáról, a demokrácia igényéről, követelményéről, hanem csak egy megnyugtató gesztusra gondoltam a hatalom irányába, amelyik afelől biztositaná a hatalmat, hogy amikor a nemzeti kérdést emlegetjük, ugyanakkor nem gondolunk - a hozzászólásomban is valahogyan igy fejeztem ki - az "ősi seb" felemlegetésére. Tehát egy ilyen megnyugtató gesztusra gondoltam mindössze. És azért, hogy tenni lehessen valamit. Ez az egyik. A másik: Kis János téziséhez, nagyon szellemes és nagyon magvas hozzászólásával vitázva: Kis János azt mondta, - és ez a dolgozatának is egyik sarkalatos pontja - hogy a cigány-kérdést össze kell kapcsolni a kisebbségi kérdéssel, a magyar társadalomnak ezt mint kisebbségi, nemzetiségi kérdést meg kell oldania, mert addig nem tud a világ szine elé állni, amig ez a kérdés nincs megoldva. A megoldás szükséges voltával egyetértek,de a kérdés kisebbségi, illetve szorosabban vett nemzetiségi, nemzeti kisebbségi kezelésével nem Mégpedig azért nem, mert ez nem visz előre. Igy a cigánykérdést nem lehet megoldani. A cigánykérdés szociális kérdés, társadalmi kérdés, nem szabad nemzeti kisebbségi jelleget ölteni a dolognak, és ez nem hibája annak a népi tábornak, amelyik ezt - a dolgozatában ugy van, hogy -

nem akarja elismerni. Aki valamennyire is ismeri ezt a kérdést, abban ez fel sem merülhet, mert ez nem nemzeti kisebbségi ügy, ez egy elszegényedett tömegnek az ügye, amelyet mint társadalmi, mint demokratikus kérdést kell megoldani, nem pedig nemzetiségi ügyet csinálni belőle. Mert mi történik, ha ezt nemzetiségi ügyként kezeljük? Akkor létre lehet hozni egy olyan hamis cigány-identitást, ami tulajdonképpen nincs. A cigánygyereket nem a cigány-ábécére kell megtanitani, hanem számolni, irni, olvasni. Ha nem tanul meg számolni, irni, olvasmi, nem tud beleilleszkedni a magyar társadalomba, és soha az életben nem éri el azt a szintet. /Közbeszóló: Cigányul is meg lehet tanulni számolni./ Csak nincs értelme. Ez nem a cigányságnak mint etnikumnak a lebecsülése vagy háttérbe szoritása, ez egy természetes folyamat. A cigányságot integrálni kell a nemzettestbe,és egyenjoguan, természetesen, de nem szabad ebből nemzetiségi kérdést csinálni, mert ezzel olyan terheket venne magára az egész kérdéskör, aminek nincs értelme. Egyrészt a cigányoknak semmi haszna nem származik belőle, mert nem azt akarják, mert élni akarnak, felemelkedni akarnak, illetve ehhez kell nekik megteremteni a társadalomnak a lehetőséget. És a nemzetiségi kérdés szempontjából is káros volna ezt igy interpretálni, mert olyan látszatba keveredhetne a magyarság, hogy ime most, amikor már a határain belül nem él számottevő nemzeti kisebbség, akkor ráveti magát a cigányságra és a cigányságot mint etnikumot harapdálja szét. Ez igy nem igaz. Nehogy félreértés essék, azért, hogy az időt betartsam, talán tulságosan is röviditve fogalmazok, ettől a megitéléstől elsősorban a problémát féltem, tehát nem hiszem, hogy meg lehet oldani ezen az uton az ugynevezett cigány-kérdést. Ez szociális kérdés, társadalmi kérdés.

Vargha János

A cigány-kérdéssel kapcsolatban eredetileg pusztán csak Kis János véleményéhez szerettem volna csatlakozni. De most, Csurka István hozzászólása után azt hiszem, egy kicsit többet kell mondanom. Amit Csurka most a cigányság nemzeti kisebbséggé formálódása ellen fölhozott, ahhoz hasonlókat mondtak a "tótok" nemzetiséggé, nemzetté formálódása ellen, annakidején. Az az érzésem, eléggé életképes szlovák nemzet lett belőlük. Hogy lehet-e integrálni, asszimilálni a cigányságot a magyarságba? Hasonlitsuk össze a zsidók és a cigányok magyarországi lehetőségeit. Egy zsidó - az árnyalatoktól eltekintve - lényegében háromféle dolgot tehet. Elmehet az anyanemzetéhez, az anyaországba, ami létezik. Hosszu ideig nem létezett, most létezik. Teheti azt, hogy asszimilálódik. Vagy pedig megteheti azt, hogy fenntartja zsidó identitását, tudatosan vállalva a szorosan egymás mellett, egymással nagy felületen érintkező különböző kulturák között természetszerüleg jelentkező konfrontációt.

De mit tehet egy cigány? A cigányoknak nincs anyaországa, nem mehetnek sehova, de nem is asszimilálódhatnak; jellegzetes megkülönböztető jegyeik miatt a magyarság nem fogadja be őket. Igy hát a cigány nem választhat, hanem egy gazdasági és kulturális gettóban kénytelen élni, abban, amibe ma a cigányság bele van kényszeritve. A cigányság és a magyarság igen nagy felületen érintkezik, amely egyértelmüen a cigányságra hátrányos, mint védtelen, érdekképviselet nélküli kisebbségre, és emberi mivoltukban nap mint nap megalázza őket. Az előitéletek szövedéke ebben az áldatlan viszonyban szüntelenül ujratermelődik. A magyarok számára ez egy nagyon kinos kérdés, de semmiképp sem szabad megkerülni; én ugy gondolom, meg kell adni az esélyt a számukra, hogy nemzetiséggé alakulhassanak. Miért ne lehetne a cigány nyelvnek reneszánsza? /Közbeszóló: Hadd döntsék el ők!/ Dönthessék el ők, igy van. Mi semmiképpen se döntsünk. A magyarok részéről az olyan kijelentéseknek, hogy ők nem nemzeti kisebbség, mert a cigány nyelv nagyon primitiv, nincs is cigány kultura, ezeknek semmi jogalapjuk sincs. Az európai kulturák magymértékben tárgyiasult /sőt ijesztő mértékben tárgyiasult/ értékrendjét vallók számára a kevésbé tárgyiasult, de ugy hiszem, emberi relációkban gazdagabb cigány kultura értéktelenebbnek látszik, holmi rongyoknak, amit az ugynevezett haladás érdekében ki kéne dobni. S az erők a valóságos lerongyolódás felé hatnak: az elmult évtizedek során kifosztott peremvidékeken egyre inkább kirajzolódik a bármiféle autonómia nyomait is nélkülöző pszeudo-cigányország. Ezzel is szembe kell nézni. Javaslom, hogy ha ez a társaság vagy ehhez hasonló társaság legközelebb összejön, áldozzon egy ilyen ülést a cigánykérdésnek, meghiva természetesen a cigányság képviselőit. Én a saját nevemben szóltam, nem tudom igazából, hogy ők mit mondanának.

Szeretnék hozzászólni a határok kérdéséhez. Igaz, hogy a határok módositásának nincs reálpolitikai esélye. De azt azért látni kell, hogy a kisebbségi kérdés elsősorban határkérdés. Olyan elválasztó határ van magyarok és magyarok között, amilyeneket én szlovákok és magyarok, románok és magyarok között sem szeretnék látni, azt hiszem, ezek Európa legszelektivebb, legvisszataszitóbb határai közé tartoznak, s különösen annak látszanak, ha meggondoljuk, hogy ezek egy szövetségi rendszeren belül vannak. Talán lehetne valamit változtatni e határok jellegén, ha több erőfeszités irányulna erre.

Visszatérve a cigányság kérdésére: fájó és keserü élmény volt, amikor azt tapasztaltam, hogy milyen cigánygyülölet él felvidéki magyarokban. Mintha saját elnyomatásuk miatti keserüségüket élnék ki ezzel, hogy továbbitják a cigányok felé.

Litván György

Azt hiszem, fogadjuk el Varga Jánosnak azt a javaslatát, hogy a cigány-kérdést válasszuk külön, különben az egész nap erre megy rá. Ugy látom, ebben egyetértés van.

Bence György

Az előadásokban és a hozzászólásokban számomra az volt a legtanulságosabb, hogy ugy látszik: uj konszenzus kezd kialakulni a magyar kisebbségek helyzetének értékelésében. Öt-hat évvel ezelőtt még a "kulturális genocidium" volt a kulcsszó az erről szóló tanulmányokban, nyilatkozatokban. Arról beszélt mindenki, hogy a magyar kisebbségeket, ha nem is fizikai létükben, de különállásukban, kisebbségként való fennmaradásukban fenyegeti veszély. Manapság mintha inkább azt mondanánk, hogy belátható időn belül nem szünik meg ugyan a különállás, de a kisebbségek társadalmilag és kulturálisan degradálódnak. Ez - azt hiszem - közelebb jár az igazsághoz.

Az egész vitából kiviláglott, hogy ma bizonyára a kisebbségi kérdés váltja ki a legtöbb - egyéni és kollektiv - tenniakarást Magyarországon. De ami magukat a tennivalókat illeti, aligha lehet tagadni, hogy igen sok a bizonytalanság, sőt kétértelmüség. Jól mutatta ezt például Für Lajos hozzászólása. Azt vizsgálta, nagyon gyakorlatiasan, hogy mit lehetne, mit kellene tenni. A végén azonban hozzátette: ha mindaz meg is valósulna, amit fölhozott, komoly eredményt attól sem várhatnánk.

Vagy vegyük a következő, több megnyilatkozásban is érezhető kétértelmüséget. A kisebbségi ügyekben van a legtöbb hajlandóság a független, sőt kifejezetten az állampolgári engedetlenség jegyeit magán viselő politikai föllépésre. De ebben a kérdésben van a legtöbb hajlandóság arra is, hogy - akár komoly engedmények árán - a kormánnyal való együttmüködés utjára lépjenek azok, akik valamit tenni akarnak.

Azt hiszem, hogy ennek a bizonytalanságnak az az oka, hogy az egész kisebbségi kérdésben rejlő alapvető politikai választásokra inkább csak célozgatni szoktunk. Inkább kerülgetjük az alternativákat, nem mondjuk ki, nem gondoljuk végig őket. Persze nem véletlenül. Ehhez szabadabb nyilvánosság kellene.

Konrád György hozzászólása fontos ösztönzést ad a politikai lehetőségek bátor végiggondolására. S egyben megmutatja, hogy miért olyan nehéz ez. Az egyik lehetőség fölvetése, ujabb, még gondolatban sem kipróbált lehetőségekhez vezet. S az egyik vigasztalanabb, mint a másik.

Konrád azt kérdezi - én igy értelmezem a hozzászólását -, hogy nem kellene-e beismernima kisebbségvédelem reménytelenségét, és a nyugatnémet, illetve az izraeli megoldást választani.

Az 1938-as határokon kivül élő német népcsoportok egészen más helyzetben voltak a háboru végén, mint a magyarok vannak

most. Egy részük eleve elmenekült. Akik pedig nem menekültek el, azokat elüzték, kitelepitették. Ezt kénytelenek voltak sorsszerü fordulatként elfogadni. Nem volt más választásuk. Ilyen történelmi helyzetben roppant dolgokat lehet csinálni, roppant szörnyüségeket, meg jó dolgokat is. /Sinkovits: Na de ott pénz is van! Bence: Akkor, az elején nem volt./

Ha a magyar kormány deklarálná, hogy minden magyart befogad, ennek könnyen tömeges elüzés lehetne a következménye. Legalábbis Románia esetében. Nem nagyon kérdezgetnék, hogy ki akar menni és ki nem akar.

Fölmerül továbbá, hogy módjában van-e a magyar kormánynak olyan bevándorlási politikát kezdeményezni és folytatni, mint az NSZK-nak.

És a zsidó összehasonlitás is egy kinos kérdést vet föl. Biztos, hogy támogatná a magyarországi tömeg az ilyen politikát?

Konrád György nyomán, most én is megpróbálok fölvetni egy lehetőséget. Nem mintha azt merném igérni, hogy nagyobb reményeket keltő eredményre jutok, mint ő.

Olyan természetü és sulyu problémáról van szó, amelyben tisztán társadalmi uton, a kormányzati politikát megkerülve nem lehet lényeges javulást elérni. A társadalmi erőfeszitések szükségesek, hasznosak és tiszteletreméltók, de az érdekelt kormányok politikájának megváltozása nélkül tul sokat nem lehet remélni tőlük.

Maradjunk megint Romániánál. Mi befolyásolhatja a román kormány kisebbségi politikáját? Külső hatások: harmadik felek külpolitikája, illetve a magyar kormány külpolitikája. Valamint a belpolitikai fejlődés.

Harmadik félként a nyugati hatalmak és a Szovjetunió jönnek számitásba. Ami a nyugati hatalmakat illeti, tudomásul kell vennünk, hogy alapvetően nem érdekeltek a magyar kisebbségi kérdésben, s eszközeik amugy is igen korlátozottak.

A két háboru közti helyzet megismétlődése, legalábbis mint gondolati lehetőség, egyre gyakrabban merül föl. Aki szovjet beavatkozástól várja a magyar kisebbség helyzetének jobbrafordulását, annak tudnia kell, hogy az ilyesminek ára van. A magyarok jogainak a kedvéért nem fog semmit sem tenni a Szovjetunió.

De nem befolyásolhatja-e közvetlenül a román kormányt a magyar külpolitika? Megint fölmerül a két háboru közti analógia. Horthyék tettek ilyen kisérleteket. A szomoru végü, de igéretesen induló magyar-jugoszláv közeledésre utalok. A helyzet ma

talán még jobban elmérgesedett, és a partnerek önállósága minden bizonnyal kisebb, mint akkor volt. De arra azért van lehetőség, hogy Magyarország a Romániát is érintő külpolitikai és külgazdasági, de kisebbségi vonatkozásoktól mentes kérdésekben az együttmüködést keresse Romániával. Ez hosszabb távon a feszültség enyhülésével járna, és kisebbségi ügyekben is előnyös hatásai lehetnének.

Nem tudom megmondani, hogy közelebbről mik ezek a kérdések. Annyi azonban bizonyos, hogy az ilyen külpolitika nem egyeztethető össze azzal, hogy a magyar kormány gáncsolja és denunciálja azokat a román törekvéseket, amelyeknek sikerétől a román állam presztizsének növelését reméli. Olyan törekvéseket, amelyek egy magára adó magyar kormánytól sem lehetnek idegenek. /Kenedi: Mire gondolsz? Bence: itt van az olimpiai részvétel példája. A magyar propaganda, beleértve a suttogó propagandát, a lojális emigráció csatornáin keresztüli propagandát is, ellenséges volt./

Végül egy-két szó a belpolitikai lehetőségekről. A romániai magyar kisebbség mai siralmas helyzetében nagyon nehéz, szinte lehetetlen szétválasztani az egész országra nehezedő politikai és gazdasági nyomásnak és a sajátosan magyar-ellenes intézkedéseknek a hatását. A jelen pillanatban nincs semmi jele annak, hogy akár az egyik, akár a másik vonatkozásban bármiféle enyhülésre lehetne számitani. Mégsem árt ésszben tartani, hogy minden enyhülés csak javára válhat a magyar kisebbségnek. Még akkor is, ha nem jár a magyar-ellenes irányzat megváltozásával.

Fekete Gyula:

Az elnyomó magyarság parlamentjében szeparatista pártja mükodött például a románoknak. En magam olvastam olyan hirdetést á 800-as évek sajtójában, hogy horvát nyelvü tanitót keresnek, az akkori magyar tanitók jövedelmének több, mint másfélszereséért. Vagy ha azt nézzük, hogy a román, a szlovák, a délvidéki szellemi vezérek jórészt itt nevelkedtek Budapesten, akkor akár a kivánságaink Eldorádójának tekinthetnénk azt az elnyomott nemzetiségi állapotot, a jelenlegi állapotokhoz képest. Ehelyett mi a büntudatot sugalmazzuk etekintetben is, hogy mennyire elnyomoritottuk és elnyomtuk nemzetiségeinket. És a nemzeti mazochizmust, amely erre a büntudatra még rátromfol. Alájátszik persze a sovén törekvéseknek is; ez már természetes következménye. Igen, egyetértünk, kritikus, tárgyilagos önismeretre van szükség, ez nyilvánvaló, ebben az egész társaság egyetért, legföljebb másképp érti a kritikát vagy a tárgyilagosságot.

Mi az oka a világméretü elvtelenségnek, ami a nemzetiségi kérdésben gyakorlattá vált? Keleten és Nyugaton egyaránt... mert keleti alapelveknek, a sokszor emlegetett lenini nemzetiségi politikának is mereven ellentmond a gyakorlat, de mindenféle polgári szabadságjognak is ellentmond, akármerre nézünk a világon. Egyszerüen nem számithatunk az elvek erejére. Hiába bizonygatnánk akár, hogy nemzeti önrendelkezési jog, akár emberi szabadságjogok, polgári szabadságjogok, akármit hangsulyoznánk - se nyugaton, se keleten igazi hatékonysága nincs ezeknek a hangsulyoknak. Ami azt jelenti, hogy itt világméretü elvtelenség uralkodott el - mult időben mondhatom -, a gyakorlat teljességgel ellentmond a minden oldalról hirdetett elveknek. Azzal nem foglalkozom, hogy az elvtelenség milyen züllléseket okoz, és milyen következményei vannak az erkölcsi világban meg a politikában is. Ne legyünk naivak. Illuzióink persze lehetnek, eszményeink kell is, hogy legyenek, még akkor is, ha nincs rá esély, hogy ezeket az eszményeket megvalósithatjuk, gyakorlattá tehetjük. De azt azért látni kell, hogy a politikának és a hatalomnak külön mechanizmusa van. Az elv csak ruhája, megcseréli alkalom szerint, és le is vetkőzik néha. Tehát a politikai, a hatalmi gyakorlat ezeket az elveket soha nem is vette igazán komolyan. Csak azt veszi komolyan, amivel politikai akaratot alátámaszthat, azt természetesen zászlóra irja, lobogtatja, hangsulyozza, de mihelyt ellentmond egy külön sineken futó, külön mechanizmus alapján jelentkező politikai szándéknak, hatalmi akaratnak, abban a pillanatban elveti. Vagy: hangoztatja tovább, de szemrebbenés nélkül csinálja az ellenkezőjét.

Mármost ha ebből a szempontból nézzük meg, hogy mégis mit lehetne tenni, akkor azt mondom: be kellene épülni a hatalmi érdekviszonyokba. Azaz, pontosabban szólva: tényezővé kell válni. Ha nem válik tenyezővé ez az ország, ez a nemzet, akkor nem számolnak vele, akkor nincs jelen a politikának és a hatalmi mozgásoknak a leltárában sem. Mihelyt tényezővé válik, akár ugy, mint lehetséges, potenciális szövetséges, akár ugy, mint valószinü ellenfél, abban a pillanatban számolnak vele, számolnak az elveivel is, a szándékaival is, és attól kezdve lehet valamit elérni. Akár politikai szempontból fogjuk fel ezt a tényezőt, akár gazdasági szempontból, ahhoz a hatalom leltárában szereplő erőt kell képviselnünk, hogy az elveinket komolyabban vegyék. Komolyan akkor se igen veszik, de komolyabban veszik, mihelyt tényezővé válunk. Ez már az eddigi jelekből is látszik: mihelyt Magyarország egyik-másik gazdasági mozdulatában tényezővé kezdett válni, rögtön jobban odafigyeltek rá. Annyira még nem, hogy erre is odafigyeljenek - bár lehetséges félfüllel már ezekre a kérdésekre is van figyelem.

Egyébként régóta azon a véleményen vagyok, hogy ne a szomszédságtól várjunk itt valamifajta fordulatot. De még lépéseket se. Itthon van egy sor tennivaló, ami nem a szomszédság hatásköre. Itteni belügy, ha ugy tetszik. Itt kéne lépéseket tenni,

afelé is, hogy tényezőkké váljunk, és afelé is, hogy ezekben a kérdésekben egy sor eddigi lehetetlen elmaradást, bünös hallgatást feloldjunk. Először mondom ki itt - és ez nem megnyugtató -, hogy ime, megjelent a Bethlen-alapitványról most már a határozat. Több éves ilyen-olyan küzdelem után jelent meg. Nagyon pozitiv lépésnek tartom, hogy megjelent. Most már ezekben a kérdésekben a cselekvés irányába kell elgondolkodni: hogyan lehet ezt az alapitványt egyrészt anyagi erővő is tenni, másrészt hogyan lehet okosan használni, például ezeknek a kérdéseknek a feloldásában. Nem az egyetlen dolog, Für Lajos is említett egy párat, ami itthon tennivaló. Egyáltalán, a tisztességes tájékoztatás is itthoni tennivaló. Nem ismeri a nagyközönség a helyzetet, tankönyveink teljesen kifelejtik ezt a tájékoztatást, ezt az ismeretanyagot, és a sajtónk is messze elkerüli még abban a formában is, ami a legegyszerübb tárgyilagos tájékoztatást jelentené. Időnk nincs rá, hát nem sorolom, hogy mi minden dolgunk volna itthon, de rengeteg dolgunk volna. És van-e jogunk arra, hogy mi külföldről vagy éppenséggel Ceausescutól várjunk intézkedéseket addig, mig magunk a legszükségesebbeket sem végezzük itthon?

Még egyet, mert ezt nagyon fontosnak érzem. Az a bizonyos szellemi front, amit Réz Pál a kritikai megjegyzéseiben említett, hogy nem olyan általános azért a szomszédságban a teljes szembefordulás vagy ebben a kérdésben a sovén álláspont. Illyésnek is, emlékezzünk rá, régi ábrándja volt: összehozni a Kárpát-Duna-medence szellemi erőit. Én a Szövetségben megpróbáltam ezt tapogatózva is szolgálni, és tudom, hogy itt van elég olyan szellemi erő, amelyik valóban minden soviniszta indulattól és minden rosszizü nacionalizmustól függetlenül kész volna ilyen összefogásra. Lássuk be, hogy a politika ennek a szervezésére alkalmatlan. Ne keressük most, hogy milyen gátlások és nehézségek miatt, de nem képes rá; az elmult negyven esztendőben lett volna rá ideje, hogy ezt a közeledést létrehozza a kelet-európai népek közt - ehelyett inkább távolodást hozott létre. Tehát a politika dimenziójában ugy látszik, valami okból nem megy. A szellem dimenziójában egy ilyen közeledést létrehozni - ez azért a mi felelősségünk, akik ma élünk, és ha abból indulunk ki, amit itt Réz Pali is mondott, hogy nyilván a szomszédságunkban is vannak olyan szellemi emberek, akik készek volnának erre a közeledésre, akkor csak egy gond marad, de az is gond: ezt mi nem kezdeményezhetjük. Nem szervezhetjük Budapestről. Egyszerüen a történelmi beidegzettségek miatt abban a pillanatban feltámadna a szentistváni nemzet-eszme gyanuja. Itt hiába volna elég erő akár ennek a kezdeményezésére is, ugy érzem, ezt Magyarországon kezdeményezni nem lehet. Valahol a szomszédságban kellene olyan támpontot keresni, ahol kezdeményeznék a szellemi front összefogását, és viharos örömmel csatlakozhatnánk hozzájuk. De annak a felelőssége alól, hogy ez történelmi feladatunk, ettől ma a szellem emberei nem kaphatnak felmentést.

Litván György

Három mondat erejéig, amit már tegnap óta tartogatok, de Fekete Gyula közvetlenül föladta a labdát. 1923-ban Jászi Oszkár egy román, pontosabban bukaresti progressziv folyóiratba irt cikksorozatában fölvetette, részletesen megindokolta és kifejtette egy Dunai Kulturszövetség tervét, amely pontosan ezeknek az országoknak az értelmiségi elitjét tömöritette volna, részben a kulturális közeledés, részben a nemzetiségi politika okozta sérelmek feltérképezése, azokra való figyelemfelkeltés, azok elleni tiltakozás stb. céljából. Hát itt már egy elnevezés is készen állna. Más kérdés, - ez valós, meggondolandó politikai probléma -, hogy szabad-e magyar oldalról elinditani a kezdeményezést. Mondanom sem kell, hogy annakidején sem sikerült, noha Jászi is éppen ezért nem magyar, hanem román oldalról várta az első lépést. Azt hiszem, az akkori kudarc nem ok arra, hogy valami hasonlót, ilyen vagy más néven, ilyen vagy olyan formában meg ne próbáljunk. Az utópisztikus javaslatokat itt még eggyel megtoldanám.

Szabó Miklós

Először arról szeretnék pár szót mondani, hogy a nemzetiség léte a kelet-európai világban tulajdonképpen jelentőséggel bir az állam-nemzet lehetséges demokratizmusa számára is. Konkrétabban ugy értem, hogy ezekben a nemzetekben tulajdonképpen két, nem egészen gleichschaltolt, mert nem egészen gleichschaltolható szervezet-tipus maradt: az egyik az egyház, a másik a nemzetiségi szövetség. Az egyház az egyházi vezetőség legnagyobb mértékü kollaborálása mellett is megtartott valami autonómiát. Ezzel mintegy szimbolizálja a társadalom számára az autonómia elvét. A nemzetiségi szövetség pedig ugyanilyen módon, bármennyire is kollaborál, a létezése folytán, s helyzete folytán az érdekérvényesités elvét szimbolizálja. Ezekben a rendszerekben a nemzetiségek számára a legeslegrosszabb körülmények között is még mindig egy kicsivel kevesebb akadálya van az érdekérvényesitésnek, mint mondjuk a munkavállalók számára.

Most példának - isten bizony csak példának! - a magyarországi cigányság. Ha a cigányok segédmunkás mivoltukban érdekérvényesitési szervezetet akarnának alapitani, ez összehasonlithatatlanul nehezebb volna, mint hogyha cigány nemzeti szövetség keretében próbálnák ugyanezt az anyagi, munkavállalói érdekérvényesitést megvalósitani. Cigányként valamit tehetnének az adott körülmények között - másként nem. Ezért tehát, ha egy ilyen rendszer el tudná tényleg érni, hogy betiltsa az egyházakat, akkor ezzel az ateista számára és a vallásilag közömbös számára is elveszne az autonómia lehetőségének egy végső bás-

tyája. Ugyanigy, ha tényleg asszimilálni tudják a nemzeti kisebbséget, evvel egy folyton müködő, mocorgó, léte által létező érdekérvényesitès veszne el, föltehetőleg az érdekérvényesitès utolsó formája.

A másik: többet kellene beszélnünk a dunai konföderáció gondolatáról. Nem ugy, hogy aktuális programját dolgozzuk ki, hanem a régi, erre vonatkozó terveket kéne jobban és sokszor emlegetnünk. Nem azért, mert ez politikailag megvalósitható, hanem egyrészt azért, mert ez egy alternativája volt valaha az irredentának, a területi revizionizmusnak, és ezzel ezt a vádat gyengithetnénk. Másrészt, mert ez elvileg tartalmazza a határok spiritualizálásának a gondolatát. Harmadrészt pedig azért, mert egy elméleti koncepcióba tudjuk foglalni igy a nemzeti kisebbségek hid-szerepét, ami mellett ki kell tartanunk és amit hangoztatnunk kell.

És végül Fekete Gyulának mondanék egy pár mondatos választ arra, hogy miért adták föl a nagyhatalmak a második világháboru után nyugaton is, keleten is a tisztességes rendezés gondolatát. Azt hiszem azért, mert az első világháboru után valóban próbálkoztak azzal, hogy a nemzetiségi-etnikai elv szerint rendezzenek. Köztudottan nem sikerült. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy lehetőleg el kell kerülniük az ilyenfajta rendezést, de ha mégse tudják elkerülni, akkor egyértelmüen igazságtalanul, vagyis egyértelmüen az egyik oldal javára. Mert ha igazságot akarnak tenni, akkor mind a kettő az ellenségük lesz. Igy csak az egyik.

Vekerdi László

Szeretnék lelkesen egyetérteni Konrád Györggyel mindabban, amit a határokról, a határok változhatatlanságáról mondott, kiegészitve azzal, hogy a határok fennmaradása nekünk is elemi érdekünk, mert amint Fekete Gyula nagyon sokszor és nagyon jól megirta, egy esetleges demográfiai ürben, ami óhatatlanul bekövetkezik, ha igy folytatódik, a határok összeroppanása elkerülhetetlen lesz a mi kárunkra. Nekünk is érdekünk hát a határok változatlan fennmaradása, ezt tudatositani kell, ez az alapja mindennek. Másrészt: semmiféle átköltözés nem megoldás, s nemcsak azért, mert egyszerüen megoldhatatlan. Próbálnánk csak megkérdezni erről mondjuk Sütőt, Kányádit, Méliuszt, Benkő Samut vagy Benkő Eleket; ugy rugnának minket..., hogy rögtön Budapesten tul repülnénk, addig a közig, ahol 37 évvel ezelőtt Litván Györggyel a Farkas Mihály pártiskolán együtt ültünk. Mert olyan messziről jutottunk idáig, ezt is tudni kell. Az átköltöztetés különben a nyugat-németeknél sem oldott meg semmit, s már Izrael esetében sem. Izrael tragédiája a világ óriási terhe ahogy van, nem old meg semmit.

De még Fekete Gyulához szeretnék szólni pár szót. Milyen okosan mondta Gyula megint! Hogy rátalált a teendőre: tényezővé kell válni! Hát persze. Semmi egyéb. Nincs itt etika, nincs itt erkölcs, nincs itt szellem, nincs itt szó semmi másról. Ez a világ iszonyatosan kegyetlen világ, a szép szavakból nem, csak a "tényezőkből" ért. A 17. század óta Európából eltünt a politikai kultura. A történészek hallgatnak róla, de ez az ő dolguk. A 17. század óta iszonyatosan eldurvult a politikai érintkezés. Hobbes volt tán az utolsó nagy politikai gondolkodó, már Montesquieu is hanyatlás, és azóta szinte csak durvult a világ, Hegelen keresztük, tovább nem folytatom. Nincs politikai kultura, nem várhatunk hát szép szavaktól semmit a nyers erőszak uralkodik. Az egyetlen tisztességes megoldás: tényezővé kell válni. De hogyan? hogyan? Ez nagyon nehéz. Egy ország tényezővé válásának mindenesetre egyik feltétele, hogy - talán nem fognak a kormány bérencének tartani, és ha igen, ezért a bérért az is mindegy -, szóval egyik fő feltétele, egy ország - nem egy nemzet, nem egy nép, hanem egy ország - tényezővé váljék, óhatatlanul bizonyos konszenzus. Ehhez pedig kompromisszum-készség kell innen is,onnan is. Beszélt róla Mészöly Miklós tegnap, hogy hazudun. Hát persze. A politika hazugság. De ne feledjük: hazudni csak pontosan, szépen... Ez olyan életre való kompromisszum-készség, ami nélkül ez a tényezővé válás - ugy érzem - nem fog menni.

Varga Domokos

Engedjétek meg, hogy fölvázoljak egy viziót, amely nem is látszik olyan borzasztó távolinak. Kezdjük ott, hogy Magyarország lakossága az évszázad végére előreláthatólag mintegy 600 ezer fővel fogy 1980-hoz mérten. Ez a fogyás csaknem kizárólag a 14 éven aluli gyerekek növekvő hiányából adódik. Mindössze husz esztendő alatt, 1980-tól 2000-ig a magyarországi gyereklétszám - a 14 éven aluliakat számitva - mintegy 25 %-kal csökken a jelenlegi tendenciák szerint, és a 2010-re várható gyerekkorosztály már csak egy jövendő 6 és fél milliós nemzetnek az utánpótlásához lesz elég. Ha pedig a mai tendenciák érvényesek maradnak,tehát ha nem tudunk idejében tenni ellenük - és egyelőre ugy látszik, hogy nem tudunk -, akkor egy ujabb nemzedékkel később a magyarországi gyereklétszám már csak egy 4 és fél milliós nemzet utánpótlásához lesz elég.

Helyezzük most ezt az egészet a nemzetiségi kérdés százados perspektivájába.

1920 után, azt követőleg, hogy nagyon sok magyar - százezerszám - elmenekült az akkori megszállt területekről, megtartották az első hivatalos csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai népszámlálást. Tudjuk, hogy például Erdélyben a Papp nevü-

eket gyakran Pop-oknak vették, és románnak irták be és igy tovább, de mindezek után az ottani hivatalos népszámlálás ezeken a területeken - mondom, mindezek után! - még mindig talált 2 millió 750 ezer magyart, az ottani lakosságnak akkor 25 %-át. Azóta több mint hat évtized telt el, s ha összeadjuk a legutóbbi hivatalos népszámlálások adatait, akkor kiderül, hogy ezeken a területeken megint csaknem pontosan 2 millió 750 ezer magyart találtak, vagyis a határokon tuli magyarság hivatalosan elismert létszáma nem csökkent, de nem is nőtt. Ellenben a szlovákság száma kereken a kétszeresére növekedett, az Erdélyben lakó románoké pedig mintegy 80 %-kal. A jugoszláviai adatokat ilyen vonatkozásban nem ismerem, de azt tudom, hogy amikor a szabadságharc utáni időkben megalakult a Vajdaság, az egész terület szerb-horvát lakossága összesen 25 %-ot tett ki. Ma 70 % körül van az arányszámuk. Vagyis egy olyan számbeli eltolódás megy végbe a Kárpát-medencében, amelyet a nemzetiségi kérdés bármiféle tárgyalásakor lehetetlen nem venni tekintetbe.

De hadd vázoljam tovább a magam vizióját. Emlitettem a 2000-re és a 2025 tájára várható hazai gyereknemzedéket. Ezen tul már lelkiismeretlenség volna bármiféle előrejelzést adni Magyarország lakosságának az alakulására, a számitások bizonytalansága miatt. De olyan globális előrejelzések vannak azért, hogy az euro-amerikai kulturában élő fehér emberiség száma hogyan alakul Földünk egész lakosságához képest. Amikor megkezdődött az ugynevezett harmadik világban a jelenlegi nagy demográfiai robbanás, a "fehér nemzetek" együttesen körülbelül 35 %-át tették ki a Föld népességének. A világméretü demográfiai tetőzés körülbelülma jövő század közepe tájt várható, talán 2050 és 2060 között. Az akkori arányokra nézve különféle becslések vannak,de nincsenek nagy eltérések. A minimumot mintegy 12 %-ra teszik, hogy annyi lesz még az emlitett etnikumok együttes aránya, a maximumot körülbelülx15 %-ra. De akárhogy is, az arányok radikális megváltozása óhatatlanul nagy átrendeződéseket fog kiváltani a világban. Lehetetlen ugyanis, hogy megmaradjon a szóban forgó "fehér nemzetek" jelenlegi szupremáciája, amelyet most még őriznek, nem utolsósorban országaik gazdasági dinamikájából eredőleg. Lehetetlen, hogy ezt a szupremáciát még akkor is - nem egészen egy évszázad mulva - a maihoz hasonló formában, változatlan hatalmi viszonyok mellett fenn tudják tartani. Európa gazdaságilag már most is eléggé a perifériára szorult Amerika, illetve a csendes-óceáni-övezet számos országával szemben. Demográfiailag is a perifériára szorult egyébként, tudniillik a földkerekségnek Európa az a része, ahol leginkább dul a találó szóval fehér pestisnek nevezett gyermektelenség. Óhatatlanul létrejön tehát egy demográfiai vákuum is Európában, s ez valószinüleg össze fog kapcsolódni egy hatalmi vákuummal. Magyarán: az akkori emberiség népesedési, illetve hatalmi viszonyai alighanem ugy alakulnak, hogy nemcsak a mi trianoni határainknak a spontán vagy szervezett betelepedési folyamatoktól való megvédése látszik majdnem lehetetlennek,

hanem egész Európában - vagy annak jó részében - nagy valószinüséggel kialakul egy olyan szivóhatás, amely vonzani fogja a világ erősen tulnépesedett körzeteinek a lakosságát.

Hogy aztán pontosan kiket fog vonzani, a legközelebb élőket-e, albánokat, törököket, arabokat, vagy esetleg az akkori körülmények között már nem lesz lehetetlen, mondjuk, 10 millió kinainak vagy indiainak az áttelepitése a Duna-medencébe, vagy Európa más részeibe, azt természetesen nem tudhatom. De azt tudom, hogy ha mi magyarok ezt a vákuumot továbbra is ilyen növekvő ütemben segitünk létrehozni - amire sajnos van esély -, akkor mi leszünk az a Dugonits Titusz, aki önmagát levetve a mélybe, magával rántja a várfalon felfelé törő, vele életre-halálra birkozó ellenfelét. Hadd mondjam ki nyiltan: elsősorban két szomszéd népre, a szlovákra és a románra gondolok, amellyel a közös sors ezer szála köt össze hosszu évszázadok óta. Közös sorsot igér a jövő is. A legkivánatosabb területek ugyanis akkor alighanem a nem tulnépesedett, termékeny európai alföldek, dombvidékek lesznek, a bolgár alföldet, a Havasalföldet és a Kárpát-medence jó részét is beleértve. A gépesitett nagyüzemi mezőgazdálkodás jelenlegi extenziv formája helyett pedig inkább a Nilus-völgyi jellegü, vagy a Gangesz, vagy a Hoangho melletthez hasonló, kis területeken folytatott, de roppant intenziv gazdálkodás válik uralkodóvá,amely akkor már természetesen felhasználja a jövő századi technika, tudomány minden vivmányát. Mi akarva-akaratlan megteremtettük a feltételeit annak, hogy majdan radikális földosztást lehessen végrehajtani nagyüzemileg müvelt területeinken. Ezeket a területeket egyébként - közbevetőleg mondom - a rohamosan elnéptelenedő faluk körül demográfiai okokból máris sürgősen csökkenteni kellene legalább 5-10 %-kal, és e hányadon a mai modern gazdálkodási módszerek, eszközök felhasználásával olyan szinvonalu intenziv gazdálkodást megteremteni, amelynek ma egyedül volna igazi lakosságmegtartó ereje ezekben a körzetekben.

De vissza akarok még utalni valamire. A román és a szlovák nacionalizmus, amely ma elsősorban igyekszik a határokon tuli magyar etnikumot szociálisan-kulturálisan megrokkantani, s ugyanakkor az öntudatát is megtörni, ez a nacionalizmus, mondom, nem számol az elmult évszázadok sok fontos tényével. Szlovákság például ma valószinüleg nem is volna, ha a magyarság annak idején be nem telepszik a Kárpát-medencébe. A Kárpátoktól északra-északnyugatra fekvő területeken olyan mértékü etnikai előnyomulása történt a germánságnak a szláv népek rovására, hogy az majdnem bizonyosan itt is végbement volna a Közép-Duna-medencében, ha a magyarok Árpád - illetve Kurszán - vezetésével ide nem települnek. Sziléziában, Medklenburgban, Pomerániában, Poroszországban stb. 2-300, helyenként 400 km-es előretörés ment végbe. Magyarországon ez az előretörés ezer év alatt körülbelül burgenlandnyi szélességet tett ki. Ha mi nem vagyunk itt, akkor a szlovákság, amely köztudomásulag a késő

középkor századaiban alakult ki önálló etnikumként, ma egyszerüen nem léteznék. A románokkal kapcsolatban egy kicsit bonyolultabb a helyzet, de a magyarságnak az ő etnikumuk fejlődésében is megvolt a maga szerepe. Gondoljunk csak például a Mohács utáni másfél évszázados, önmagunkat kivéreztető harcra a törökök ellen, amely minket, magyarokat aránytalanul jobban pusztitott, lehetővé tette viszont az erdélyi fejedelemség fennmaradását, viszonylagos békességét, s ezen belül a hegyvidékek nagyobb biztonságában élő román etnikum erős térnyerését. Nem szólva az előző századokról, például a moldvai fejedelemségnek magyar segitséggel történt megszervezéséről, amely természetesen a középkori Magyarország védelmét is szolgálta, de a román etnikum védelméhez, a román államiság kialakulásához is hozzájárult a tatárok és egyéb keleti veszedelmek ellenében. Vagy beszéljek Hunyadiról, az ő balkáni harcairól? Elég most annyi, hogy ezek a történelmi példák ma is beszédesek, és nemcsak hozzánk, magyarokhoz szólnak, hanem azokhoz a szlovákokhoz és románokhoz is, akik készek megérteni sorsunk összekötöttségét. S akiknek a fejében - talán - megérik lassan az idő, hogy az is megforduljon: mit fognak veszitени velünk?

Benda Gyula

Csurka István tanulmánya abból indult ki /s én ezt előző hozzászólásomban elfogadtam/, hogy baj van a magyar társadalommal, beteg, vesztett társadalom ez. A kisebbségi problémák vitatása során egyre erősebben megfogalmazódott az is, hogy a belső, nemzeti szolidaritással is problémák vannak, kérdéses, hogy a hazi társadalom anyagilag, politikailag mit hajlandó vállalni a 3 millió kisebbségi sorban élő magyarért. Ebben az összefüggésben fontosnak érzem azt, amit Réz Pál és Kis János mondott, s többen visszatértek rá - nemzeti közösségünk belső szerkezete, demokratikus felépitése is lényeges kérdés. Ha igy nézem, a cigányság problémája igenis ide tartozik. Az a kérdés, hogy milyen módon tudjuk tolerálni s elfogadni a másságot, hogyan tudjuk ezt az egyelőre társadalmilag diffuz népességet integrálni /szerintem még nem eldönthető, hogy etnikus csoporttá, nemzetiséggé formálódik vagy szegény kulturaként szerveződik meg/. E területen bajok vannak, s a magyar társadalom, a nemzeti vagy népi közösség belső állapotának jellemzője az, ahogy az emberek vagy a szellemi élet bizonyos irányzatai ezt a kérdést megközelitik.

A cigánykérdés ott is találkozik a kisebbségek problémájával, hogy ebben az esetben is az integráció vagy asszimiláció alternativája merül fel. Nem tisztázottak azonban ezen foglmak tartalma. S itt szeretnék arra rámutatni, hogy értelmiségünknek még az a része sincs felkészülve arra, hogy a kisebbségi problémákat korszerü keretek között értelmezze, amelyik azt vallja,

hogy e kisebbségek sorsa az egyik legsulyosabb nemzeti problémánk. Kenedi János opponensi szavaiban a két világháboru közötti helyzetről is beszélt. Akkor a magyar szellemi élet egy csoportja felvállalta a kisebbségi probléma jogi, társadalmi stb. kérdéseinek elmélyült vizsgálatát, s visszatekintve is csak azt mondhatjuk, teljesitményük imponáló /Mikó Imre és folyóirata/. Ma ezen a téren lemaradtunk a világ tudományossága mögött, s az etnikum, az etnikai reneszánsz, asszimiláció, integráció jelenségéről folyó vitákat alig követjük. Enélkül azonban saját problémáinkat és a megoldásokat sem láthatjuk tisztán, tágabb összefüggésben.

Hasonló tisztázást igényelne az utolsó négy évtized hazai változásainak értelmezése is. A közgazdászok modernizációról beszéltek, mások polgárosodásról, s a két jelenség és fogalom összekötődött. Valóban a magyar átalakulás része egy általános, a világ több pontján végbement vagy jelenleg végbemenő változásnak. Emellett én egyetértek Csurka Istvánnal, hogy az ebben az országban élő nemzeti közösség 1956-ban vereséget szenvedett, s emiatt az egész modernizációt sajátosan éli át. Sok vitánk abból fakad, hogy nem látjuk világosan, mi az, ami az 56-os vereség következménye, és mi az, amit a modernizáció hoz magával.

Még egy gondolat erejéig szeretnék visszatérni a magyar kisebbségek ügyéhez. 1982 őszén volt egy pillanat, amikor ez a kérdés az ország általunk érzékelhető közvéleménye számára fontossá vált. Erdélyben az Ellenpontok szerkesztőire csapott le a rendőrség, Pozsonyban letartóztatták Duray Miklóst. Budapesten pedig évtizedek óta először fogalmazta meg a magyarországi szolidaritást és érdekeltséget 73 értelmiségi közös nyilatkozata. Történeti jelentőségünek érzem ezt a pillanatot. De látnunk kell, hogy mind az erdélyi Ellenpontok körül kialakult mag, mind pedig a Duray Miklós képviselte jogvédő bizottság szakitott azzal a politikai hagyománnyal, amit itt Csurka István lehetőségként tár elénk. A kisebbségi magyarok szellemi irányzatai korábban elfogadták a létező hatalmak realitásait, s tőlük csak a magyar kulturális és anyanyelvi élet lehetőségeit kérték. Az évtizedeken át romló helyzet mutatja, hogy ez a magatartás nem volt eredményes. Az ujabb mozgalmakban először fogalmazódott meg az egész társadalmi berendezés kritikája, az, hogy diktatórikus államok nem tudják semmiféle kisebbség létezését elviselni, tehát korlátozott nemzetiségi jogokat is hiába kérünk tőlük. Ez a felismerés és az ebből következő gyakorlat is eredményezte, hogy a világ közvéleménye megint némi figyelmet forditott a magyarság sorsára.

Végezetül azzal az állásponttal szeretnék vitatkozni, amelyik azt mondja, hogy pillanatnyilag a kisebbségek helyzetének javitása olyan abszolut elsőbbséget élvez, hogy ennek megoldása érdekében tegyük félre egyéb sérelmeinket. De ilyen logikával azt is mondhatjuk, hogy a gazdasági reform az egyetlen

fontos ügy, hiszen 10 millió magyar sorsáról van szó. Mások a szociális problémák megoldását helyezhetnék a gazdálkodás racionalitása elé. Nem tudom elfogadni ezt a gondolatmenetet. Ugy érzem, éppen azért jöttünk ide össze, mert ugy látjuk, hogy problémáinkat egységben kell látnunk és átfogó megoldást kell keresnünk. Lehet, hogy vitatkozunk azon, hogy mi az 1956 vereségének következménye, mit hozott magával a korlátozott modernizáció, az ujabb polgárosodás, de azt tudjuk, hogy fejlődésünket valamilyen módon korrigálni szükséges, valamit tenni kell.

Mészöly Miklós

Konrád György sarkitottan vetette föl az áttelepülés kérdését. Azt ajánlja, hogy felhivó jelleggel javasoljuk és tegyük lehetővé az áttelepülést. Kétlem, hogy a kisebbségi kérdés megoldását ebben az irányban kell keresni. Másrészt, ki merné vállalni egy ilyen meghirdetett politikáért a felelősséget a ma és a holnap magyarja előtt? Mindenesetre azoknak az áttelepülését és Magyarországon való elhelyezkedését embertelenség volna akadályozni - sőt, elősegiteni kell - akik lelki vagy egyéb más okokból belekényszerültek, hogy ilyen életdöntést hozzanak. A kényszerek okát mi nem birálhatjuk. Nincs jogunk hozzá. El kell fogadnunk, hogy aki igy dönt, egyedül maga tudhatja csak, mért nem dönthetett másképp. Csakhogy ez egészen más dolog, mint elvileg állástfoglalni az áttelepülés mellett és propagandisztikusan népszerüsiteni. Hasonlitana ez a részleges és konszolidált öngyilkossághoz. /Közbeszóló: Egy emberi jog feladása.../ Az izraeli példa nem helytálló a magyar kisebbségi kérdésben.

Litván György felszólalásához csak annyit, hogy nagyon melegen s közelről érintett, amit Jászi Oszkár egy korai elgondolásáról mondott, a magyarság lehetséges szerepvállalásáról a Duna-térségben. Ugy érzem, tökéletesen analóg azzal, amit tegnap magam is röviden érintettem. Csupán azzal nem értek egyet, hogy a térség közös problémáival való tudományos és egyéb módszeres foglalkozást, kutatást stb. - nem nekünk kell kezdeményeznünk. Szerintem mindig a vesztesebb fél - kárpótlása, ha szabad igy mondanom - hogy gondolkodni próbáljon az egyetemesebb problematikákon. Sőt, éppen ez a dolga. És a távlatos megmaradásának, önmegőrzésének az esélyeit se keresheti nagyon másutt.

Csoóri Sándor

Ha tőlem most egy talpraesett összefoglalót vártok, félek, csalódni fogtok. A hosszura nyult vita után olyasfélét érzek: mintha rohanna velünk egy vonat s nekem az ablakon kihajolva kellene elkiabálnom, gyorsan és hebehurgyán a megjegyzéseimet. Lemondok erről a furcsa, nevetséges és céltalan mutatványról. Sőt, reflexióimat is a gyakorlat nyelvére kivánom átforditani.

Miközben azon tünődtem, kinek mit válaszolhatnék, három perc alatt, egyetlen összefoglaló gondolat kezdett megformálódni bennem: egy heti, vagy két hetenkénti lap terve. Arcpiritó és szégyenletes dolog, hogy a magyar értelmiség egy részének határozott elképzelése van nehány országos ügyről, de nincs egy lapja, melyben ezeket az ügyeket folyamatosan, kiemelten képviselhetné. Beletartozik ezekbe az ügyekbe a népszaporulat kérdése, a cigányság sorsa, a kisebbségi gond, hirünk a nagyvilágban kétes kérdése és igy tovább.

A lapra, természetesen, nem azért van szükségünk, hogy még eggyel több legyen, hanem, hogy legyen egy uj lap, amely az elaggott, elunalmasult, kiüresedett heti lapok helyett visszaszerzi a gondolkodás hitelét és az irását. Időről-időre indulnak viták a meglévő lapokban is, de mivel a vita elindulásakor már ismerik a vita kimenetelét, egyszóval a fokozatos korlátozás stratégiáját, a föllobbanó eszmecserék is szép lassan lehülnek és ellaposodnak. Gyakran tapasztalhattuk, hogy nemcsak egy-egy mü lehet didaktikus, hanem egy-egy vita is: annyit fejezzen csak ki, amennyit az irányitó hatalom - a szabadság látszatának a megőrzése miatt - egyébként is engedélyez.

Egy kép villan belém: valamilyen gyujtogató társaság, a kedélyek fölizgatására kazlakat gyujtogat, de a tüzoltókat már jóelőre kihivja a tett szinhelyére. Az ember ilyen esetben rossz viccekre és trükkökre gondol.

Közép-Európában a hatámon lévő politika régen jobboldali volt s igy volt konzervativ. A háboru után baloldalivá vált s igy maradt konzervativ. Progressziv értelmiség nélkül merevedik és butul. De ahhoz, hogy az értelmiség csakugyan hasznos rétege lehessen a társadalomnak, mühelyekre, gyakorlatozó térre is szüksége van. Ha a kényes témákat csupán 80-90 %-osan tudná is kifejezni, de folyamatosan s más témákkal szerves összhangban, a természetes züllés helyett létrejöhetne valamilyen egyensuly, ami épp a nyilvánosság révén más önérzetet s közérzetet teremthetne a társadalomban. Tudom, tudom, hogy egy ilyen progresszivnek nevezhető lap egyáltalán nem pótolhatja a radikális kritika szerepét és szükségességét, de nagy hatással lehetne az "értelmiségi rendekre", mivel az értelmiség nagyobbik része mindig is visszariadt a radikalizmus szigoru törvényeitől.

De, visszakanyarodva a laphoz, Réz Pálnak is válaszolnék. Évtizedek óta szeretnék kezet fogni egy olyan román értelmiségi csoporttal, amelyikben van hajlandóság a párbeszédre, van európai figyelem, nagyvonaluság s nemesség.

Igen, de hogyan fogjunk ehhez hozzá? Üzenjünk nekik? Kivel, kikkel? Netalán az erdélyi magyarokkal? Már régesrég megtettük volna ezt, ha akad egyetlen erdélyi is, aki hitt volna ebben. Félreértés ne essék: közülük egy sem mondta, hogy nincsenek kitünő románok. Ellenkezőleg: azt mondták mindig, hogy sok van. Hogy elegánsan együtt tudnak dolgozni például velük egy-egy irószövetségi közgyülésen. Nem egyszer előfordult, hogy husz-huszonöt kisebbségi magyar szavazata döntötte el: kié legyen a román irószövetség, az iróké vagy a diktatura támogatóié. Ilyen összefogással a kortes irókat ki tudták szoritani a vezetésből. De ennél tovább nem mehettek. Ha a kisebbségi magyarság panaszait hozná valaki szóba előttük, megjegesednének s talán örökre elfordulnának tőle. Ez a téma őköztük olyan tabu, mint gyerekek közt a szülők nemi élete. Vagy még botrányosabb. Véglegesen elmérgesedett pszichológiai seb. Én azt gondolom, hogy lefektetett "hidpallóként" egyetlen erdélyi értelmiségit se szabad nekünk a kapcsolatkeresésben fölhasználnunk.

A lapot már sokkal inkább!

Mire gondolok? Arra például, hogy ebben az elképzelt lapban olyan természetesen irunk egy-egy román, lengyel, szerb vagy orosz iró könyvéről, mint bármelyik magyaréról, ha fontos és ha rangos könyvről van szó. A kapcsolatteremtésnek olyan formája lehetne ez, amely nyilvános, értékeket gyarapitó, és eleve elháritana minden sandaságot, föltételezhető taktikát.

De lépjünk egy kővel arrébb. Térjünk ki Konrád Györgynek arra a javaslatára, hogy föl kellene vetnünk az erdélyi magyarság áttelepitésének a gondolatát /Magyarországra/ a közvélemény előtt s a politika hivatalos képviselői előtt... Azt hiszem, vannak utópiák, amelyeket a remény szül s vannak, amelyeket a végső kétségbeesés. Konrád javaslatát - szándékától függetlenül is - én az utóbbiak sorába tuszkolnám bele. Ezzel az utópiával a kormány ugyanugy nem tudna semmit se kezdeni, mint a számára lassan föltáruló valósággal. Béna lenne, vagy egy még rosszabb esetben bennünket hibáztatna, hogy: milyen könnyen lemondunk az erdélyiek védelméről. Szerintem, ha nem lépjük meg azokat a megléphető sakklépéseket, amelyeket már rég meg kellett volna tennünk, nincs jogunk a legvégső alternativát megszavaznunk.

Az igazán kemény kérdés, hogy kisebbségi ügyben mire tudnánk rábeszélni esetleg rászoritani a kormányt. Nehezemre esik kimondani: *nem sokra. Márcsak azért se*, mert az államférfiaink közül egyiknek sincs történelmi tudata. Megragadni egy remek pillanatot, nem csupán szituációs készség dolga, hanem történel-

mi érzéké is. Ennek a mostani magyar kormánynak is fölkinált a történelem egy alkalmas helyzetet, amit elmulasztottak. A románokkal kötendő barátsági szerződésre gondolok. Két évig nem hosszabbitották meg Kádárék, mondván, hogy a barátsági szerződéshez némi barátságra is szükség lenne.

Ez volt az az időszak, amikor még mehettem én is Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, Sepsiszentgyörgyre. Egyik utam alkalmával tiz-tizenöt vezető magyar értelmiségitől is megkérdeztem: mit gondolnak a szerződés megkötéséről. Egyértelmüen azt mondták: ez a román kormány olyan eltökélten készül lenyelni a kétmilliónyi magyart, hogy végzetes hiba lenne, ha megkötnék vele a szerződest. Mihelyt birtokon belül érzi magát ujra Ceausescu, olyan erőszakos asszimilációba kezd, amilyent még nem látott a történelem. A hirt én hoztam át s Aczél Györgyre biztam. Ő azt igérte, hogy közvetiti majd az illetékes személyeknek.

Néhány hét mulva - két évi várakozás után - a magyarok aláirták a szerződést. Fél év se mult el, s elkezdődött az a szörnyü folyamat, az az igazi Nagy Romlás, amelyet előre megjósoltak az erdélyiek. Megjelentek a szállástörvények, fölgyorsult a magyar nyelvü iskolák fölszámolása, a titkos rendőrség perverz kéjjel szabadult rá a kisebbségi magyarokra, félelmet s mitológiai gyanakvást keltve köztük.

A helyzet romlásához tehát áttételesen a magyar kormány is hozzájárult. Némán engedte elfajulni a dolgokat. Tehetett volna mást egy szövetségi rendszerben mint amit tett? Szerintem föltétlenül. Hiszen egy fölfüggesztett szerződés nem más, mint a csődöt mondott taktikák után egy uj diplomáciai nyelv bevezetése a két ország viszonyába. S micsoda jámbor dolog lett volna ez ahhoz képest, amit Ceausescu "követett el" 1968-ban azzal, hogy nem vonult be Csehszlovákiába! Pedig ő is benne él a szövetségben. Tudniillik, az ilyen jegyzék meg az olyan jegyzék hajitófát sem ér, ha a titkos diplomácia keretén belül marad.

A magyar kormány azzal, hogy nem mert dönteni, akarva-akaratlanul is a Ceausescu-féle politika cinkosává vált. Gondoljuk el: a világ tudná, hogy a magyar kormány nem falaz egy nyilvánvaló rémuralomnak. Ez a feszültség mindent más szinben tüntetne föl.

Nem tudom, hasonló alkalmat kinál-e a közeljövő, de ettől függetlenül is keresnünk és szerveznünk kell a határainkon kivül élő magyarság erkölcsi védelmét. És Konrád Györgynek is azt mondom: ne éljük bele magunkat az ő gondolatába. Bevallom, én félek az ő javaslatától. Nem is tudom, hogy kéne hozzáfogni... /Konrád: Azt gondolom ha például a magyar irószövetségnek megengednék, hogy egy levelet publikáljon a román irószövetséghez.../

- Ilyesmivel lehetne kisérletezni.

/Konrád: ... az már nagyon merész lépés lenne a magyar kormányzat részéről, ha megengedné, hogy a magyar sajtóban megjelenjen egy levele az irószövetségnek, amelyet a román irószövetségnek cimez, részben abból a célból, hogy megvitassák ezt az előállott konfliktust, amely a barátságot beárnyékolja/

- Ez jó lehet...

Van végül egy másik ügy. Gondolom Tamás Gazsi ismeri Király Károly, Szőcs Géza és Dorin Tudoran közös levelét, amelyben az ENSZ által patronált kisebbségi világszervezet létrehozását kérik, sürgetik. A levelet most nem olvasom föl, bizonyára megjelenik majd valahol. Emliteni is csak ezért emliten, mert ez is gyakorlati dolog, amely mellé sokkal határozottabban kellene állnunk.

Június 15. délután

Bauer Tamás: I. NYOLC ÉSZREVÉTEL A KONGRESSZUSI IRÁNYELVEKHEZ

II. A REFORMPOLITIKA A GAZDASÁGPOLITIKA KOMPLEXITÁSÁBAN

Laki Mihály: Négy kiegészités Bauer Tamás irásaihoz

Vitavezető

Tardos Márton

Szalai Erzsébet

A Nyolc észrevétel cimü anyaggal egyetértek, ugy hogy nem ehhez, hanem a Valóság cikkhez szeretnék hozzászólni. Kapcsolódnék ahhoz, amit Laki Mihály mondott Bauer Tamás ambivalenciájáról. Ugy látom, hogy a szerző Mozgó Világban és a Valóságban megjelent cikkei között néhány ponton ellentmondás van, illetve a két cikkben Tamás két lelke szólal meg. A Mozgó Világ cikk legjelentősebb része számomra az önigazgatási koncepció kifejtése volt. A szerző szerint olyan reform kell, mely egyrészt eleget tesz az autonómia és a demokrácia iránti növekvő társadalmi igényeknek, másrészt képes elháritani az akadályokat a piaci viszonyok aktivabb kibontakoztatása elől. Bauer Tamás sajátos magyar viszonyaink között az önigazgatást találja annak a gazdálkodási formának, mely mindkét kivánalmat kielégiti, és megvalósulásukat szervesen egymáshoz kapcsolja: az önigazgató gazdálkodó egységek jelentenék a piaci viszonyok kibontakoztatására irányuló reformfolyamat előrehaladásának társadalmi-politikai bázisát. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy éppen az önigazgatás-e az a forma, mely által a gazdasági reform előrehaladása és a társadalmi demokrácia kibontakoztatása egymást erősitő folyamatokká válnak, mert elvileg elképzelhetőek más megoldások is. Mindenesetre a két szempont összekapcsolása feltétlenül üdvözlendő, és a szakirodalomban az elsők között történt meg. Éppen ez az, amit a Valóságban megjelent cikkből hiányolok. Ebben ugyanis azt állitja a szerző, hogy a gazdasági reform előrehaladása akkor is elképzelhető, ha a társadalmi-politikai intézményrendszer alapvonásai nagyjából változatlanok, illetve a társadalmi demokrácia intézményeinek kiépülése csak viszonylag lassu folyamatként halad előre. Nem tartom véletlennek, hogy a gazdasági reform főszereplője ebben a modellban nem az önigazgatói vállalat, hanem a kisvállalkozó.

Az az érzésem, hogy Bauer Tamás a három cikket más-más közönségnek irta. A Valóságban megjelent cikkében le is irja, hogy "itt, most" elsősorban azokkal vitatkozik, akik elismerik ugyan a 68-as reform továbbvitelére vonatkozó törekvések létjogosultságát, de ugy vélik, hogy Magyarországon hiányoznak egy ilyen mechanizmus működtetésének feltételei. Emellett azt is feltételezhetjük, hogy a két cikk tartalmi ellentmondása azt az ambivalenciát testesiti meg, mely mindnyájunkban megvan. A magyar értelmiség antibürokratizmusában ugyanis alapvetően két, egymással nyiltan nem igen vitatkozó irányzat figyelhető meg, de a nyilt vita hiányából adódóan a lehetséges utak közötti ellentmondások és a hozzájuk tartozó értékkonfliktusok gyakran önmagunkon belül is tisztázatlanok, végiggondolatlanok.

Az első irányzat szerint a reformfolyamat kibontakozásának kiinduló pontja a második gazdaságban - második társadalomban - kivivott kis, elszigetelt szabadságok lassu, evolutiv intézményesülése, mely kezdetben érintetlenül hagyja az első társadalom és gazdaság alapviszonyait. A kis szabadságok azonban addig-addig halmozódnak fel, mig az alapintézmények uralmi pozíciójának jellege fokozatosan megváltozik, illetve egyes alapintézmények elvesztik uralmi pozíciójukat. A folyamat alanya a vállalkozó, egyénileg boldogulni tudó ember, akinek helyzetéből az következik, hogy társaival inkább konkurál, mintsem szolidáris; informális érdekegyeztetésre hajlandó lehet, de a nyilt közös fellépéstől fél: félti már elért, de igazából sohasem egészen biztos pozicióit, melyeknek egyéni siker a záloga. Különösen közömbös a vállalkozásból kiszorulók sorsa iránt. E fejlődési ut egyik problémája az, hogy az elért eredményeket kevés intézményes biztositék védi, ezért a folyamat időről időre visszafordítható. Ehhez kapcsolódik a másik alapprobléma: a folyamat előrehaladott szakaszában a társadalom kettéválhat vállalkozókra és vállalkozni nem tudókra. Ez utóbbiak között nagy számban vannak olyanok, akik objektiv okok - szakma, életkor, stb. miatt - nem tudják az egyéni boldogulás utjait választani. Ők a perifériára kerülnek. A kettéválási folyamatot erősitheti, hogy a vállalkozóknak nem füződik érdekük ahhoz, hogy tulságosan sokan legyenek - monopolhelyzetüket féltik. Másrészt, ha a kisvállalkozásban foglalkoztathatóak száma időközben bővithetővé válik, akkor jól jön számukra az önálló kezdeményezésre képtelen, kiszolgáltatott munkaerő. De előfordulhat az ellenkezője is: a vállalkozásból kiszoruló, perifériára kerülő társadalmi csoportok reformmal szemben természetes ellenérzéséből a felső vezetés még életképes reformellenes szárnya politikai tőkét kovácsol és megindul a visszarendeződési folyamat. Az első esetben a piaci folyamatok kiterjedése egy antidemokratikus társadalmi folyamattal jár együtt, a második esetben viszont - és ez a valószinübb - a vállalkozókat szoritják vissza, ami szintén antidemokratikus. Végül lehetséges az is, hogy egy ponton a vállalkozás kiterjedésének folyamata megáll, patthelyzet alakul ki, és hosszu időszakon keresztül nem történik más, mint patthelyzet - egyensulyi helyzet körüli ingadozás.

A második irányzat kiindulópontja: az első gazdaság alapintézményeinek megváltozása és a társadalmi demokrácia intézményeinek kiépülése párhuzamosan haladjon előre. Ebben a gondolatrendszerben a gazdálkodó egységek ténylegesen leválnak az államigazgatásról. Plurális gazdasági szerkezet épül ki - kisvállalatok, önigazgatói vállalatok, önálló tőkeérdekeltséggel rendelkező tulajdonosi szervezetek, önálló bankok stb. Közös és eltérő érdekeik intézményesülnek, és ugyancsak intézményesülnek az egyes formákon - különösen az önálló tőkeérdekeltséggel rendelkező tulajdonosi szervezeteken belül jelentkező ellentmondások. Létrejönnek más tipusu érdekközösségeket kifejező intézmények is - munkanélküliek, nyugdijasok, pályakezdők, stb. Az első

gazdaság intézményeinek radikális megváltozása létfeltételeiben érinti a társadalom széles rétegeit, amelyek igy érdekeltté válnak a folyamat befolyásolásában. A változás azokat is érinti, akik csak kollektiven tudják érdekeiket megvédeni, egyénileg nem - pl. speciális szakmára kiképzett szakmunkások közös érdeke lehet konvertálható szakmára történő átképzésük. A piaci folyamatok kiterjedésének határai az eltérő érdekeket kifejező intézmények konszenzusának eredőjeként alakulnak ki. Az eltérő érdekeket kifejező intézmények kialakulása három síkon haladhat: egyrészt a vezetés és a társadalom közötti válaszfalak egyre elmosódottabbá válnak, helyi, ágazati, szakmai stb. egységei egyre több módot találhatnak önálló kezdeményezésekre, helyi, ágazati, szakmai érdekképviseletre és horizontális egyezkedésekre, miközben formális függésük még sokáig fennmaradhat. Másrészt független intézmények jönnek létre, kezdetben helyi jelleggel, kisebb társadalmi csoportok érdekeinek képviseletére, majd egymáshoz kapcsolódva, egyre nagyobb jelentőségü intézményekké válnak. Végül lehetséges, hogy mindezek hatására a létező érdekképviseleti intézményekben radikális reformok mennek végbe.

E fejlődési ut kapcsán is számos probléma merül fel. Ma az emberek 75-80 %-a rendelkezik kiegészitő jövedelemmel, melynek nagy része egymástól elszigetelt tevékenységekből származik. Ilyen körülmények között az első szféra radikális reformjában való érdekeltségük gyenge. Pontosan azok rendelkeznek a legváltozatosabb kereset-kiegészitési lehetőségekkel, akik az első szféra radikális reformjának kezdeményezői lehetnének. Hasonló okok miatt gyengék az elkülönült intézmények létrehozására irányuló motivációk, melyeket tovább gyengit a retorziók-tól való félelem. Különösen problematikus a nem konfliktusképes társadalmi csoportok érdekképviseletének megoldása. Ezzel kapcsolatban az alapkérdés az, hogy az értelmiség egy részén kivül ki fogja felvállalni ezen kiszolgáltatott helyzetben levő társadalmi csoportok - munkanélküliek, nyugdijasok, pályakezdők, stb. - érdekeinek védelmét. Hogyan fognak létrejönni az ő érdekvédelmi intézményeik? Nem lehet előre látni, hogyan alakulnak a felső vezetésen belüli erőviszonyok: milyen pozíciókat tud elérni a reformpárti szárny és meddig hajlandó elmenni. Nem lehet előre látni azt sem, hogy egy valóságos - elkülönült érdekeket képviselő intézmények egyezkedései révén létrejövő társadalmi konszenzus hol huzná meg a piaci mechanizmus mükődésének határvonalát. Hiába tudjuk, hogy a társadalom legalapvetőbb rétegeinek hosszu távu érdeke egy hatóképes, a piac müködésén alapuló gazdasági mechanizmus kiépitése, ha a rövid távu érdekek - pl. foglalkoztatásban maradás - ennek jelentős társadalmi csoportok vonatkozásában ellentmondanak. Ebből a szempontból is igen nagy jelentősége van a gazdasági szerkezet pluralizálásának, az átképzés, továbbképzés legváltozatosabb formái megteremtésének, vagyis annak, hogy az egyén sorsa meg-

oldásában több alternativa között választhasson. Nagy jelentősége van továbbá a felvilágositó tevékenységnek is.

A valóságban leginkább az itt felsorolt két ut valamiféle keveredése képzelhető el, és az általam ismert konkrét javaslatcsomagokban is valami hasonló fogalmazódik meg. Abban azonban már különbség van közöttük, hogy képviselőik mennyire hisznek valójában az első szféra radikális reformjára vonatkozó javaslataikban. Ez másként megfogalmazva azt jelenti, hogy sokan vannak olyanok, akik radikális javaslatokat tesznek az első szféra átalakitására, de legalábbis rendkivül bizonytalanok azok megvalósitásában és valójában vagy az első utat tartják reálisabbnak, vagy semmiféle kiutat nem látnak. Többnyire azokról a reformcsomagokról van szó, melyeknek tisztázatlanok a társadalmi feltételei és következményei, vagyis csak gazdasági programok. Képviselőik vagy támogatóik egy bizonyos ponton tul nem mennek, de maguk is érezve a tisztázatlan kérdések sulyát, bizonytalanokká, kétkedőkké válnak.

A két ut keveredése azt jelentené, hogy a kis, elszigetelt autonómiák intézményesülése és az első szféra radikális reformja párhuzamosan halad. Az is előfordulhat, hogy a vállalkozás világában megerősödő egyének egy része nem az egyéni vállalkozási lehetőségek további bővitésében, hanem a nagyobb gazdasági szervezetek viszonyainak megváltoztatásában válik érdekeltté - elindulhat a VGMK viszonyok betörése a főmunkaidőbe. Ennek valószinüségét növeli az, hogy a felső és helyi vezetés korlátokat állit a vállalkozás terjedése elé, időről időre megtépázva létfeltételeiket - növekvő adók kivetése, stb. De elvileg előfordulhat ennek ellenkezője is: a magán kisvállalkozások poziciói stabilizálódnak, és éppen az teremti meg a nagyobb gazdasági szervezetek radikális reformjának énjszerét, hogy a magánvállalkozás kihivása megnöveli a nagyobb gazdasági szervezetekben dolgozók alkupozicióit. Az általam két utnak nevezett fejlődési irányok találkozásának azonban korlátja van: egyrészt annyira valószinüleg soha nem fogják megtépázni a vállalkozók létfeltételeit, hogy tömegessé váljon a nagyobb gazdasági szervezetekbe való visszaáramlás és az ottani viszonyok megkérdőjelezése. Másfelől a jelenlegi kisvállalkozási formák erősen függnek a nagy gazdasági szervezetektől - hozzájuk kapcsolódnak - ebből következően kiszolgáltatottak, helyzetük instabil. Mindez azt jelenti, hogy a két ut keveredéséből előállhat egy olyan helyzet is, hogy hosszu időn keresztül valójában semmi nem történik: éppen csak annyi vállalkozást hagynak müködni, hogy lecsapolják a fölösleges indulatokat, miközben az alapviszonyok területén látszattá foszló reformokat hajtanak végre.

A magam részéről értékválasztás és taktikai megfontolások alapján is a második ut dominanciáját tartom kivánatosnak. Az ezzel kapcsolatban felvetett és még felmerülő problémákon tovább kell gondolkodni.

Antal László

azzal kezdte hozzászólását, hogy a társadalmi demokratizálódást kivánatosnak tartaná ugyan, de pillanatnyilag nem lát rá esélyt. Véleménye szerint a gazdasági reformintézkedéseket azért hozza nehéz helyzetekben a politikai vezetés, hogy a társadalmi-politikai reformfolyamatokra ne legyen szükség. Ha pedig a helyzet szoritása enyhül, a gazdasági reform is lekerül a napirendről.

E bevezető megállapitás után Antal László magának a gazdasági reformnak a problémáira tért rá. A reform - szögezte le - kicsit lejáratódott. A kormányzat hetenként hirdetett reformokat, majd áttért a tökéletesités frazeológiájára. Amellett a társadalom ugy érzi, és nem alaptalanul, hogy a korábban elkövetett gazdaságpolitikai hibákért most inflációval, életszinvonal-romlással kell - reformok cimén - megfizetni a számlát. Antal szerint akkor is fizetni kellene, ha nem volna reform, de a kettő összekapcsolódása miatt óhatatlanul ellenszenv van a társadalomban a reform gondolatai iránt. Ehhez járul, hogy a gazdasági reformokat közgazdász belügyként, szakkérdésekként szokás kezelni; a reform-vitákat többnyire nem is értik, akik nem közgazdászok. Továbbá hozzájön még a kincstári optimizmus, amellyel néhány évig sikerült elhitetni, hogy itt csak egy pár éves, átmeneti visszaesésről van szó. Ezt ma már, Antal szerint, az emberek nem hiszik el.

A másik probléma a reformmal az, folytatta hozzászólását Antal László, hogy átmeneti veszteségekkel járna a társadalom számára, és ezek a veszteségek véleménye szerint nagyobbak volnának, mint ahogyan Bauer érzékeltette. Elkerülhetetlennek látszik a nemzeti jövedelem belső felhasználásának nagyon sulyos visszafogása. Hacsak az égből vagy az IMF-től ide nem pottyan egy jelentősebb uj hitel - de akkor nem lenne reform. A veszteségek másik forrása az volna Antal szerint, hogy egy sor vállalatnak csődbe kellene mennie. Ezek nem piaci jellegü pénzügyi szabályozást, és ennek következtében jutna csődbe a vállalatok egy része. Az nyilvánvalóan nem lehetséges, állapitotta meg Antal, hogy a vállalatok 40 %-át egyszerre csődbe juttassák, tehát az történik, hogy a kormány és a Nemzeti Bank kijelöli az ügyeletes csődbekerülőt. Ennek a folyamatnak persze igazságosnak kell lennie: legyen az érintettek között nagyvállalat, szövetkezet, ipari vállalat, épitőipari vállalat is. Mindenki érezze, hogy őrá is kerülhet a sor.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

Sulyos konfliktusokkal járó folyamat ez. Ugyanilyen sulyos konfliktusokkal járna az is, folytatta Antal, ha komolyan vesszük a liberális szabályozást. Most uj bérszabályozási formát próbálnak bevezetni, aminek a lényege az, hogy ha a vállalat ki tudja fizetni az adóját, akkor emelhet bért. Nem nézik, hogy 3 %-kal emelte a bért vagy 5 %-kal, a lényeg az, hogy az adóját ki tudja fizetni. Ez két-három év alatt oda vezethet Antal szerint, hogy számos vállalat vagy a norminálkereset csökkentésére kényszerül, vagy munkaerő elbocsájtására.

Minél radikálisabb, minél koncentráltabb a reform, annál több ilyen jellegü konfliktussal kell számolni. Ezt előre meg kell mondani: olyan konfliktusok tömegébe megyünk bele, amelyeken az érdekvédelmi szervek kiépülése nem segit azonnal. A reform nevében a közeljövőre semmit nem lehet igérni a társadalomnak, csak a távlati érdekekre lehet hivatkozni. Ez borzasztó nehéz. Borzasztó nehéz a kormányzatnak, mert egyszerre kell szembekerülnie az állami - és pártbürokráciával, és "vért és könnyeket" igérni a társadalomnak, ahogyan Churchill tette a háboruban /dehát most nincs háboru, füzte hozzá Antal/, és ugyanakkor balanszirozni különböző külpolitikai partnereink között, s itt már nemcsak a keletiek számitanak, hanem a nyugatiak is. Ebből adódik Antal szerint a reformfolyamatok visszatérő felemássága.

Amiben az a tragikus, hogy ha nem lesz radikális reform, akkor a helyzet rosszabbodása folytatódik, és egyre nagyobb árat kell fizetni azért, hogy egyszer a reform megvalósuljon. Tehát, ha három évvel később kezdünk bele, sokkal rosszabb helyzetből inditjuk el ugyanazt a folyamatot, mint ha ma kezdjük el. Itt Antal vitába szállt Laki Mihály opponensi megjegyzésével, amely szerint ezt a játékot még 10 évig eljátszhatjuk. Különösen akkor nem lát esélyt erre, mondta, ha kibontakozik az a gazdaságpolitika, amelyik most kezd kirajzolódni: hogy megszüntetik az inflációt, növelik a reálbéreket, gyorsitják a növekedést, kapnak az ipari menedzserek is beruházást, kap a lakosság is pénzt, esetleg még két artézi kutat is a választásokra. Miután itt nincsenek a gazdasági döntéseknek szakszerüségi kritériumai, és társadalmi kontrollja sincs az ilyen felelőtlen igérgetéseknek, komoly veszélye van egy krizisnek. Nálunk ugyanis, tette hozzá Antal, a gazdasági kampányok egy bizonyos ideig igazolják önmagukat, tehát a feszültségek 2-3 évig halmozódnak és csak azután kezdenek kulminálni. Lásd az 1973-74-75-ös időszakot: az eredmények eleinte beigazolják az állami programokat, fölgyorsul a növekedés, nő a reálbér, tényleg társadalmi vonzereje lesz egy tulajdonképpen retrográd - és nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is retrográd - programnak. Nem a távlati reform és a politikai reform kérdése ma a legnagyobb probléma, fejezte be Antal László a hozzászólását, hanem egy ilyen folyamat veszélye. Ezzel szemben azonban csak ugy lehet a reformot képviselni, ha bevalljuk, hogy ez a reform pillanatnyilag nem tud semmiféle nagyon vonzó dolgot igérni, azt sem garantálja, hogy valami mélyebb társadalmi demokratizálódási folyamatot indit el.

Tardos Márton

Három gondolatot szeretnék elmondani az előző üléseken vitatottak és a közgazdasági változások kapcsolatáról:

1/ A korábbi vitánknak fontos kérdése volt, hogy a különböző történelmi dátumok - mint 1948-49 és 1956 - hogyan kapcsolódnak a mai nap társadalompolitikai alternativáihoz. Konkrétan a szocialista politikai rend és a gazdasági reform kapcsolatáról van szó.

Fekete Gyula érintette a kérdést, amikor azt mondta, hogy olyan uj rendszernek a müködési gyengeségéről beszélünk, amely még csak nemrég került bevezetésre. Bár ez a sokszor ismételt állitás igaz, de mégsem elfogadható magyarázat. Az az igéretes fordulat, amely a Szovjetunióban 1917 után következett be, nálunk pedig a második világháborut követőleg 1948-49-ben kezdődött meg és 1962-ben, a mezőgazdaság kollektivizálásával zárult le, egy központositott, merev gazdasági rendszert hozott létre. Ez képes ugyan a termelést fejleszteni, de a termelés növekedéséért igen nagy árat követelt.

Az egyik fontos negativum az, hogy az állampolgárok korlátozott szuverenitása a kapitalista kizsákmányolás felszámolása után - az igéretek ellenére - nem nőtt. Az állampolgár, mint munkavállaló nagyon kevés önállósággal rendelkezik. Mint fogyasztó, gyakran létfontosságu cikkekben is hiányt szenved, és általában is nagyon szükös kinálattal kell megelégednie. A munkavállalók szabadságát néha a törvény is korlátozza, de az alkotó munka terén a választás lehetőségeit a centralizált gazdasági szervezet és a rossz munkaszervezés mindig gátolja. A döntési lehetőségek csökkenéséért a 30-as évek nyomorának megszünése nem kárpótolt megfelelően, a változás után uj rétegek életszinvonala süllyedt a létminimum alá, és az átlagos életszinvonal-emelkedés sem haladta meg a környező kapitalista országokban elért növekedési ütemet.

A másik sulyos ár, amit az átalakulásért fizettünk és fizetünk, és amiért lehet, hogy a gyerekeink, unokáink még többet fognak fizetni, az, hogy egy olyan gazdasági átalakitást hajtottunk végre, amely fölemésztette tartalékainkat. Ezt legjobban abból érthetjük meg, hogy az első világháboru előtt, majd a két világháboru között kiépült és azóta csak szerényen fejlesztett infrastrukturához képest hallatlanul nagy volumenü gazdasági tevékenységet fejtünk ki, amihez nincsenek meg a szolgáltatások, berendezések, utak, telefonhálózat, egészségügyi fölkészültségünk és sok-sok minden más. A fordulat után sokat beruháztunk a növekvő nemzeti jövedelemből, az arányokat tekintve többet forditottunk beruházásra, mint fogyasztásra. Ezt a többletet azonban olyan pazarlóan használtuk föl, hogy nem tudtuk a jólét szerény növekedését sem megalapozni. Igy került sor a külső feltételek 1973 utáni romlásakor az eladósodásra,

majd - amikor már nem lehetett hitelt felvenni - a beruházások és a reálbérek csökkentésére. Hasonló folyamat tanui voltunk a munkaerőgazdálkodásban is. Az állampolgároknak olyan széles körét vontuk be a termelésbe, hogy ezt már nem lehet fokozni. Az erőteljes foglalkoztatási politika következményeire Fekete Gyula ugyancsak hivatkozott. Ez boritotta föl ugyanis a magyar családok tradicionális viselkedési normáit, társadalmi zavarokat teremtve.

Azért mondom el mindezt, mert ez az 1945-49-ben elinduló közgazdasági folyamat szerepet játszott az 1956-os eseményekben és jelen van a ma problémáiban is.

A mai magyar helyzet sajátosságainak megértéséhez azonban még egy tényezőt kell figyelembe venni. Az 1956-os események tapasztalataiból okulva a politikai hatalom változtatni kivánt a centralizált hierarchikus rendszer embertelenségén, alkalmazkodni próbált az állampolgárok igényeihez. Ez a törekvés 1966 és 1968 között elvezetett az uj gazdasági mechanizmus bevezetéséhez. Valami olyasmit próbáltak megvalósitani, ami Kelet-Európában elég egyedülálló. Csak a Kominformból kizárt Jugoszlávia, a csehszlovák tavasz, valamint a nyolcvanas évek Kinája indult el hasonló változások utján. A kialakult magyar gazdálkodási rendszer az egészséges törekvések ellenére, még jelenleg is, a centralizáció sulyos következményei és öröksége alatt nyög. A társadalmi demokratizálódás, az emberi szuverenitás megnyilvánulása felé mutató pozitiv tendenciák 1968 után sem tudtak teljes egészükben kibontakozni.

2/ Az ellentmondásos helyzetre jellemző - amire Szalai Erzsi hivatkozott nagyon érdekes hozzászólásában -, hogy a magántevékenységek kibontakozásának kedvező jelensége sajátos körülményeink közt mennyi vitatott negativ mellékjelenséget vált ki. A magántevékenységek fejlődése a reform egyik fontos célja. A feladat éppen az, hogy egy állam által dominált, állami tulajdonban lévő gazdaságból egy sokszektoru gazdaság felé fejlődjünk. Olyan gazdaság elégitheti ki az állampolgárok alkotói és fogyasztói igényeit, amelyben a szövetkezetek egyenértékük az állami vállalatokkal, és a magántevékenységek is versenyben vannak a szocialista vállalatok tevékenységeivel. A magántevékenységeket tehát nem visszaszoritani kell, hanem integrálni a gazdaságba. Az állam azonban a centralizált hierarchikus rendszer maradványainak hatására erre eddig nem volt képes. A magántevékenységek megjelenése, a piaci kereslet szükülése sem aktivizálta a továbbra is a költségvetés védőszárnyai alatt müködő, - a keresetkorlátozás és más előirások merevségeitől szenvedő - állami és szövetkezeti vállalatokat. A magánjövedelmek korlátozása igy a piac helyett ugyancsak az állam feladata marad, mely adókkal és tilalmakkal lép fel. Mindezek hatására az állampolgárok választási szabadsága a szocialista üzemek kinálta munkalehetőségek és a magántevékenység kockázata

között erősen korlátozódik, hiszen, ha az elsőt választja, alacsony jövedelemre kárhoztatja magát, ha a másodikat, akkor nagyon nagy bizonytalanságot vállal. Ez az oka annak, hogy alig vannak olyan magyar állampolgárok, akik teljes munkaidejükben magántevékenységgel foglalkoznak. A vállalkozók zöme a 40 órás munkaidejéhez képest egy pár óra alatt, a munkaidőn tul, az esti órákban és a vikend-idő alatt keresi meg teljes jövedelmének 50 %-át. A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy a magántevékenység - éppen a mai bonyolult viszonyok miatt - nagyon sokszor tisztességtelen, sőt, törvényellenes. Nem azért, mert a magántevékenységet és a magánjövedelmet nem tekintjük etikus tevékenységnek, hanem azért - az egyszerüség kedvéért -, mert az a gyakorlatban nem igen folytatható adócsalás nélkül, sőt, gyakran kerül sor arra is, hogy a magántevékenység állami vagy szövetkezeti vállalatoknál elszámolt munkaidőben, vagy onnan származó anyagok felhasználásával történik, stb. Ez nem azt jelenti, hogy a magántevékenység rossz, hanem az a rossz, hogy nem tudtuk eddig másképp bekapcsolni a gazdálkodásba, csak ilyen sajátos módon, arra ösztönözve gyakran kényszeritve sokakat, hogy lopjanak, csaljanak.

3/ Az eddig elmondott, mindenkit foglalkoztató, mégis szüken vett szak-közgazdasági kérdésekről a társadalom kevés érdemi véleményt hall. Éppen ezért nem eléggé világos a közvélemény számára, hogy a jelenlegi problémáinkat a világjelenségek csak kiélezik és módositják, de gyökerül az 1949-1962 között végbemenő társadalmi folyamatokban, az államositásban és a kollektivizálás nem jól megoldott folyamataiban keresendő. Ez nem jelenti azt, hogy én most a szocialista tulajdonformák ellen akarok föllépni. Éppen ellenkezőleg, ugy vélem, hogy a kapitalista termelési viszonyokhoz és a kelet-európai szocialista gyakorlathoz képest is valami ujat kell létrehoznunk. Ennek az uj rendnek, melynek csak fő vonalait ismerjük, a megteremtéséhez mindenek előtt azt kell feltérképezni, hogy mely intézmények és mely társadalmi rétegek azok, amelyekre ebben a folyamatban számithatunk.

Köztudott, hogy a reform fölülről jött folyamat. A párt és a kormány azért határozta el a reformot, mert régi eszközeivel nem tudott megfelelő eredményeket elérni és félt az életfeltételeikkel elégedetlen rétegektől. E látens társadalmi nyomásra gazdasági reformmal válaszolt. A centralizált hierarchia felbontása felé mutató reform azonban nem kenyere az állami- és pártszerveknek. Ők tulajdonképpen belső indittatásuknál fogva ragaszkodnak a centrális-hierarchikus hatalmi rendhez. Ez abból is látható, hogy a hasonló berendezkedésü környező szocialista országok vagy nem is beszélnek reformról, vagy reform-terveikben is hangsulyozzák a centralizált hierarchikus rend fenntartásának szükségességét. A magyar reform sajátossága, hogy megpróbál a tabukon tullépni, de fél is ettől. Ebből az következik, hogy a reform felemás jellegü. A hatalom ugy akar reformot csinálni,

hogy akarja az evvel járó polgáriasodást, pluralizálódást, a társadalom sokszinüségét, mert szüksége van az ezáltal felszinre kerülő erőkre, de ugyanakkor fél is ezektől, és ezért korlátozni kivánja őket. Ennek következtében ugy szervezi az átalakulást, hogy a társadalom is csak ambivalensen tud a reform ügyéhez kapcsolódni.

Az általános probléma a nyolcvanas években még bonyolultabbá vált. Hiszen nem indokolatlan, amire Antal Laci már utalt, hogy a piaci viszonyokat jelenleg valószinüleg csak akkor lehet létrehozni, ha a belföldi fogyasztás tovább csökken. Ez a helyzet különösen élesen veti fel azt a kérdést, hogy ki is áll a radikális reform mögött? A kormány cak a tömegek igényeire válaszolva fogadja el a reform-programot. Most tehát, amikor a piaci reform érdekében még esetleg tovább kellene csökkenteni az életszinvonalat, mérsékli az előrehaladás ütemét, hogy csökkentse az evvel járó konfliktusokat. A társadalom tagjai pedig ugyancsak gyanakodva fogadják ezeket a változásokat, mert már 20 éve szó van a reformról, és a tapasztalatok a változások határozatlansága miatt nem elég meggyőzőek, és mert rövid távon a várható változások nem is fogják egyértelmüen javitani a helyzetüket. Nem indokolatlan a félelem attól sem, hogy ha a kormány az életszinvonalat csökkenteni fogja, ez semmi más nem fog eredményezni, mint hogy a lakosság rosszabbul él, de semmi biztositékot nem kap arra, hogy az igy fölszabaduló eszközökkel a jövő fejlődését fogják megalapozni.

Éppen ezért nagyon valószinü, hogy a nagyszámu formális változások ellenére a közeljövőben a felemás módon reformált gazdálkodás gyakorlata fog fennmaradni. Ez pedig azt jelenti, hogy továbbra is föléljük nemzeti tőkénket, hogy a vállalatok, a közszolgáltató üzemek - a MÁV, a telefonhálózat stb. - aligalig fognak fejlődni, sőt, bizonyos területeken romlásra is kell számitani. Ez végeredményben annak a kormányzat és a tömegek által jelenleg is eltürt tendenciának a megerősödését jelenti, hogy a magyar társadalom a nemzetek versenyében nem állja meg a helyét, hogy Ausztria és a magyarországi életszinvonal közötti olló tovább fog nyilni, azaz a ma és a holnap gyönge örömeiért, szegényes életkörülményeink védelméért eltékozoljuk a jövőnket.

Arra a kérdésre én sem tudok válaszolni, amit Laki Misi már itt érintett, hogy egy ilyen "tovadöcögő" társadalompolitika mennyi ideig tud fönnmaradni, nagyobb zavar nélkül müködni. Egy világos csupán, hogy a helyzet felismerése és az egyes állampolgárok és társadalmi csoportok nyilt érdek-vitái nélkül a nemzeti felemelkedés programja nem alakitható ki.

Vági Gábor

Szociológusként próbálok néhány dolgot hozzátenni az elmondottakhoz. Két kérdésről beszélnék. Az egyiket tegnap már érintettük is: ez az, amit Konrád György ugy fogalmazott, hogy valamiféle polgárosodásban, valamiféle társadalmi modernizáció folyamatában él az ország, és az valószinüleg attól függetlenül történik, hogy milyen politikai keretek között élünk. Ez a polgárosodás, modernizáció mindenképpen végbement volna a 20. század második felében, hiszen megindult már jóval korábban is. Én az itteni polgárosodás és modernizáció egyik legfontosabb jegyének azt tartom, hogy - ahogyan ez legalábbis 56 után kibontakozott - benne óriási szerepe van a második gazdaságnak, amelynek segitségével az egyéni életekben az adott hivatalos gazdasági rend keretein kivül is igen sokat el lehetett érni. Azt az anyagi gyarapodást és civilizációs szintet, ami ma az országos átlagot jellemzi, aligha tudnánk tartani, sőt elképzelni a második gazdaságban végzett munka nélkül. Az intézményesitett modell a mezőgazdasági kistermelés, a háztáji gazdaságok rendszere volt, amely a családi gazdálkodást összekapcsolta a nagyüzemi gazdálkodással. A hidat, a kapcsolatot e két szféra között emberi többletmunka alkotta és alkotja; ennek a fejlődési tipusnak az erőforrása az órákat nem számláló munkamorál. Ezt a többletmunkát két okból gondolom igen-igen problematikusnak. Az egyik az, hogy általában is olyan világban szeretnék élni, ahol kevesebbet dolgoznak az emberek /és nem többet/ azért a - már elért - életszinvonalért, amit az adott kor és ország normájának tekintünk. Másrészt ennek a többletmunkának a forrása egyáltalán nem modern dolog, hanem az egyik legkeményebben továbbélő tradicionális érték: a paraszti létből örökölt paraszti munkamorál. Ez nagyon sok mindennek az erőforrása volt az elmult néhány évtizedben, de nagyon jó lenne, ha nem lenne már rá szükség.

Ugyanebből következik, azt hiszem, az is, hogy a hivatalos gazdasági szférában való munka és a második gazdaságban végzett munka az egyes életeket kettévágja, és ilyenformán valamiféle furcsa, kettéhasadt tudatot is létrehoz. Azt gondolom, hogy a mindennapi magatartásnak ez a kétféle mércéje vezetett részben ahhoz az erkölcsi romláshoz vagy lezülléshez is, amiről Csurka István előadása szólt. Jóformán mindenkinek mindennapi tapasztalata ez a kettéhasitottság, ami azután mintegy magától értetődően relativizálja a jogtudatot, az üzleti erkölcsöt és általában az erkölcsöket.

Röviden szólnék még az uj magánvállalkozások és az egész vállalkozási szféra kérdéseiről.

Tardos Márton emlitette, hogy ebben az uj vállalkozói rendszerben az a nagyon furcsa és felemás, hogy javarészt nem önálló egzisztenciákat teremt, hanem többnyire csak másodállás-

ként vagy második tevékenységként nyujt lehetőséget magánvállalkozásra, azaz többletmunkára. Az emlitett tradicionális erőforráshoz tehát ezek a látszólag vadonatuj fejlődési jelenségek is visszanyulnak. Amikor a 80-as évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a második gazdaság mennyire fontos és szétterjedt jelensége ennek a gazdasági rendnek, mindjárt elkezdődött a gondolkodás azon, hogy hogyan lehetne ezt intézményesiteni, integrálni. Egy sor uj szervezeti forma született. Ezek között van egy, amely e felemás modernizációnak egészen furcsa, uj minőségét mutatja meg, illetve teljesiti ki: a vállalati gazdasági munkaközösségek intézménye. A VGM-ek ma körülbelül annyi embert foglalkoztatnak, mint az összes többi uj vállalkozási forma együtt. Ebben a szervezet-tipusban az emberek többnyire ugyanazt csinálják, mint amit a munkahelyükön, a rendes munkaidejükben, ugyanazokkal a termelőeszközökkel, és természetesen a vállalaton belül. A vállalati vezetőség ezt a tevékenységet rendszerint ugy szabályozza, hogy a VGM-ek kifelé, a vállalaton kivül ne is kereskedjenek, ne vállaljanak munkát, hanem elsősorban a vállalati megrendeléseket igyekezzenek teljesiteni. Kiderült, hogy /az eredeti elképzelésekkel ellentétben/ ez a forma a vállalati vezetők számára egyszerüen a bérrendszer kötöttségeinek lerázását szolgálja, miközben sokszorosan megfizetett tulmunkát nyujt az ott dolgozóknak. Azzal, hogy a tulórát jobban megfizetik, önmagában nincsen semmi baj. Baj van viszont azzal, hogy ez a legjobban terjedő uj szervezeti forma ugy konzerválja a gyáripari, nagyüzemi viszonyokat, valamint ezeknek a viszonyoknak a nálunk már beidegzetté és megszokottá vált ügyetlenségeit, nehézkességét stb., hogy extenziv módon lényegében többletmunkát, további erőforrásokat von be a termelésbe. Ezáltal egyáltalán nem kényszeriti arra a vállalatok vezetését, hogy belső szervezéssel és egész tevékenységük megujitásával próbálják meg megoldani azokat a nehézségeiket, amelyek például a munkaerő elvándorlásából adódnak. A VGM-ek éppenséggel mentesitik az érintett vállalati vezetést a belső munkaszervezet megujitásától, sok esetben a gépi modernizálástól is, és igy tovább. /Egy héttel ezelőtt tartottak a vállalati gazdasági munkaközösségekről valamilyen országos tanácskozást is, és feltünő volt, hogy itt vállalati vezetők tanácskoztak - egyáltalán nem vállalati gazdasági munkaközösségek vezetői találkoztak egymással. Az érintett vállalatok vezetői azután elégedetten állapitották meg, hogy ez a szervezeti forma nem annak indult ugyan, aminek sikeredett, de milyen szépen beválik./ Ennek a formának van még két további, rendkivül ellentmondásos következménye, amelyek, azt hiszem, egyre inkább ki fognak bontakozni. Mivel a VGM-ek eddig elsősorban a városi gyáriparban terjedtek el, ez a városi gyáripar most vissza tudja vonni magához azokat a tevékenységeket, amelyek a 70-es években elkerültek tőle, és amelyeket ekkor főként falusi termelőszövetkezeti melléküzemágakra és egyéb falusi munkaszervezetekre bizott. Az egy évtizeddel ezelőtti szervezeti dekoncentráció és uj tipusu kooperációs kapcsolatok következtében falusi munka-

helyek létesültek. Az akkoriban munkához jutott emberek most egyszercsak munka nélkül maradnak. Ez már ma tapasztalható következmény. Teljesen nyilvánvaló, hogy azoknak a gyáripari munkásoknak a pluszmunkájával pótolják "vissza" a falusi kisszervezetek munkáját, akik ezt a többletmunkát itt a gyári VGM-ekben vállalják. Társadalmi méretekben a teljes munkamennyiség /telán/ nem növekszik, de, ha ugy tetszik, más társadalmi réteghez "vándorol át": a VGM intézménye az egyik dolgozó csoporttól munkát vesz el és azt a másiknak juttatja. Ez a következő években a falusi munkanélküliség egyik forrása lehet. Másrészt, ugy gondolom, a VGM-ek tagjai a gyáripari munkásságnak a kvalifikáltabb, a gyári vezetés szempontjából okvetlenül megtartandó rétegébe tartoznak. Munkáltatójuk a sokszorosan fizetett tulmunka lehetőségével igyekszik őket marasztalni, lekenyerezni. Ez a konstrukció igy mintegy helyettesiti, feleslegessé teszi a vállalaton belüli munkavállalói érdekképviseletet: a legnyersebb, a bérekért, munkakörülményekért, munkaidőért, a munkaszervezés kérdéseiben folyó érdekképviseletet. Lényegében azt a par excellence szakszervezeti tevékenységet, amelyet a gyári munkaszervezetben éppen ez a munkás-elit vezethetne. A gazdasági reform-elképzelések, nézetem szerint, erősen adósak azzal, hogy az államigazgatási irányitásról, a vállalati vezetésről és az ezek közötti kapcsolatokról szóló koncepciójuk mellett egy harmadik szereplőnek, a munkavállalóknak az ehhez a két másik szereplőhöz füződő kapcsolatáról is állitsanak valamit. Azt hiszem, hogy ez a valami lényegében egy szakszervezeti tipusu munkavállalói érdekképviselet lehetne. A kisvállalkozásokra vonatkozó 1982-es rendeletcsomag általában progressziv tartalmu volt; van azonban egy olyan eleme, amely mintegy előre gátolja, hogy a reform ebben az irányban is tovább mehessen. Ujdonsága ellenére - vagy talán éppen ez az ujdonsága - a VGM-ek konstrukciója rövid távon segiti ugyan a vállalatok aktuális szerződéseinek teljesitését, az általános "tovadöcögést", hosszu távon azonban konzerváló, konzervativ hatása van.

Donáth Ferenc:

Olyan kérdés megtárgyalásához jutottunk, ahol a lényeges összefüggéseket igazán ki tudjuk tapintani. Arra gondolok, hogyan függ össze a szoros értelemben vett gazdaság azzal a politikával, amely 1948-ban a hatalom teljességéhez hozzájutott. Kialakult egy nagyon is következetes, egységes rendszer, amelyből visszalépni rendkivül nehéz, és messze tulhaladja a közgazdászok feladatát, hogy ezen a téren megoldást tudjanak találni.

Röviden: 1948-49-cel elkezdődött itt a hatalomnak és a tulajdonnak egy olyan centralizálási folyamata, amely nemcsak

a politika terén, hanem a gazdaság terén is monopolhelyzetbe hozta az államot. A gazdaság terén egyszerüen azzal jellemezhetjük az eredményt, hogy ez a struktura nem hatékony, és nem is lehet hatékonnyá tenni alapvető politikai reformok nélkül. Gazdasági megoldásokkal önmagukban itt előbbre jutni nem lehet. Nem lehet előbbre jutni azért, mert ez a hatalom alapjában véve nem hive a reformnak, sem a gazdasági, sem egyáltalán bármilyen reformnak. Először is fél a változtatástól, ha az a szomszédok, és legfőképpen a Nagy Szomszéd rosszallásával találkozhat. Erről a korlátról emlitést tesz Kis János referátuma, egyelőre nem került szóba, holott a gazdasági reform tekintetében sem lényegtelen. De ennél messzebb menően: ennek a rendszernek az a lényege, hogy centralizált, és hogy egy uralkodó politikai elit kezében összpontosit minden fontos döntést.

Végül, nem is csak a hatalom, de maga a nép sem kiván a fennálló helyzeten aktivan változtatni. Én azt gondolom, hogy a mai magyar társadalom egyik nagy baja, hogy a gondjaiból csak az egyéni utakon próbál kijutni. Csurka István előadása érinti ezt a kérdést, de, hogy ugy mondjam, mint sulyos erkölcsi gondot, nem mint politikai problémát. Én például - nem tudom, talán rosszul vagyok informálva - nem hallok sohasem arról, hogy egy vállalatnál sztrájk lenne. /Közbeszóló: Nem vagy tökéletesen informálva, mert azért kisebbek vannak./ Valamicskék vannak, de mindenesetre nem olyanok, hogy példamutatóak lehetnének más dolgozó közösségek számára is. És hogy az emberek nálunk a közös cselekvésben nem látnak megoldást, ez valóban a politikai fejlődésből ered, itt teljes mértékben egyetértek Csurka Istvánnal - 1956 volt a nagy cezura. Itt veszett el a hit abban, hogy a közösségek együttes föllépése kivezető ut lehet bajainkból.

Mindez fölveti a kérdést, hogy lehet-e egyáltalán reformmal kijutni a válságból, és hogy magának a gazdasági reformnak mi a realitása. Mi a realitása egy olyan reformnak, amelyik csak felülről kiinduló intézkedésekben állna, s nem tud társadalmi erőket mozgósitani maga mellett. Nem tud, mert a fent emlitett okoknál fogva nem is akar, de azért sem tud, mert -ahogy tegnap mondottam - elmulasztotta a kedvező időpontot, hogy ezzel a nemzettel kibéküljön és igazi konszenzust találjon. Áldozatokat kiván a lakosságtól, és az erőfeszitések fokozását. De én nem hiszem, hogy a magyar munkásosztály hajlandó teljesitményének fokozására, és nagyon korlátozott elképzelés az, hogy ha nagyobb bért fizetnek, az föltétlenül a teljesitmény fokozására vezet. Én ugy látom, hogy nagyon is rálépett ez a munkásság arra az utra, hogy a második gazdaságban kárpótolja magát az első gazdaságban elszenvedett veszteségeiért /a veszteségeket az okozza, hogy a rendes, főállásban letöltött munkaidő haszontalanul telik el, nagyon sok vállalatnál csak a deficitet növeli/.

Én helyeslem és megértem, hogy ennek a rendszernek mindenféle ésszerütlen vonását le akarják épiteni, s ha a reformközgazdászok küzdenek ezért, jól teszik. Minden pozitivum, ami a nép helyzetén valamicskét könnyithet, ha nincs is biztositék rá, hogy valóban könnyit, vagy hogy az eredmények megmaradnak. De, hogy ugy mondjam, az én hitem majdnem teljesen hiányzik abban, hogy az irracionális vonások módositása kivezetne bennünket abból a rendkivül sulyos ellentmondásból, amelybe az egész gazdaság és társadalom belebonyolódott. Itt a gazdasági reform feltételeként nagyszabásu politikai reformot kellene végrehajtani, amelyik kellő vonzerővel birna ahhoz, hogy a magyarság ismét értelmét lássa az áldozatoknak, s ne maradjon meg az egyéni boldogulás keresése mellett. Ez az igazi nagy politikai kérdés. Alkalmas-e egyáltalán arra ez a vezetés, lehet-e egyáltalán hitele ahhoz, hogy a közös cselekvés készségét a magyar dolgozók széles rétegeiben fölébressze. Én ebben, mint mondottam, rendkivül pesszimista vagyok, mégis azt mondom: ne irjuk le ezt az eshetőséget.

Másrészt azt is mélyen helyesnek tartom, hogy olyan tekintetben is keressük a kiutat, ahogyan Csurka István javasolja, a politikától távol álló, erkölcsi önépités terén, de azt hiszem, hogy ha a politikai cselekvés, a közösségi cselekvés készségét nem sikerül fölébreszteni, ha nem következik be ennek a társadalomnak - és nem csupán kisebb csoportjainak - az emancipálódása, nagykorusodása, akkor bizony nehéz lesz megszabadulnunk ezektől az évtizedek során elfekélyesedett bajainktól.

Fekete Gyula

Én is a reform pártján voltam és vagyok. A társadalmi fejlődés nem olyan lineáris, nem olyan egy sinen futó, hogy csak a politikára figyelhetnénk, noha tudjuk, hogy magában a gazdaság nem fog csudát tenni, azért mégis elősegitheti, és biztosan elősegiti a politikai mozgásokat.

Rapszódikus leszek és igazságtalan az alaptanulmányhoz, amennyiben nem szorosan kapcsolódom hozzá. Bár sok alkalmat kinálna a szoros kapcsolódáshoz is, mert egy-egy pontján el lehetne meditálni. Például azon is, hogy tele vagyunk félmegoldásokkal, minden elöszvéresedik. Aztán a cserearányromlás. Furcsa, hogy mindig a kárunkra romlik a cserearány, nyugaton is, keleten is mindig a kárunkra. Ennek az a szükségképpeni következtetése, hogy mi elmaradóban vagyunk bizonyos más szinvonalaktól. Aztán a megalománia, mennyi kárt okozott, talán ez is érdemel egy hangsulyt. A megalománia az iparban is, a mezőgazdaságban is. A nagy, összevont téeszek hogy elmaradnak a kisebb téeszektől a hatékonyságban. Továbbá a magyar ipar kétszeresen koncentráltabb, mint a japán. Ha még hozzászámolom

a kohászatot, amit olyan helyen telepitettünk, ahol se nyersanyag nincs, se energia, mindent szállitani kell hozzá, teljes képtelenség, hogy valaha is versenyképessé váljék, minél többet termel, annál többet ráfizetünk. Ha hozzászámolom az azóta szervezett nehézvegyipart, amelyik olyan iszonyuan energiaigényes, ezt éppen az energiaválság csucsán fejlesztettük ki, és kiszolgáltatott helyzetbe hoz minket, mert nem vagyunk gazdagok energiában, azt mindnyájan tudjuk. Még azt is hozzátenném, mi az uj menetrendje a mostani felfejlődésnek nyugaton, nézzük például az USÁ-ban, ugyszólván a kisüzemekre épül a felfejlődés. Az elektronika és a számitógépes munkaszervezés ugy látszik, sokkal inkább kedvez a kisüzemeknek, mint a nagy mammutvállalatoknak. Még a multinacionális vállalatok leányvállalatai is inkább csak leánykák.

Ilyen nehezékekkel és ellentmondásokkal is számolva, vajon egyáltalán lehetséges-é egy monolitikus politikai rendszerben megvalósitani a gazdasági és kulturális pluralizmust? Tudniillik a gazdaságban is és a kulturában is már a pluralizmus azt mondhatom, hogy jogot szerzett az elismertetésre. /Közbeszóló: Kulturában nem./ Kulturában is, már bocsánat. A kulturában olyan értelemben, hogy ami hatalmi poszt, az marad monolitikus. Tehát mondjuk a sajtószerkezet. De már az, hogy több irányzat legyen jelen - ebben már teljes az elismerés. /Közbeszóló: Dilettáns versesköteteket ki lehet adni magánkiadásban./ Néha még jót is ki lehet adni. /Közbeszóló: ez a hasonlóság. Mert amit te mondasz, ez a közgazdasági reform sikere is, hogy ezt elértük./ Azt tudom, hogy a szavak milyen távol esnek néha a valóságtól és a tettektől, de már azért szavakban elérünk bizonyos elismerését a pluralizmusnak a kulturában és a gazdaságban. Egyébként a reformkisérlet két részre osztja a társadalmat. Mint ahogy az árupiacon szabadárak és kötöttárak, a munkapiacon szabadbérek és kötöttbérek alakulnak ki. Tudniillik a vállalkozáshoz kapcsolódók bérmozgása egészen más és a bérfejlődése is egészen más, sokkal dinamikusabb, mint vállalkozáshoz nem kapcsolódó vagy nem kapcsolható területeken. Az más kérdés, hogy a vállalkozás lehetősége többletmunkával is jár. De itt van egy olyan kettéosztódás, egy olyan ellentmondás, ami termeli a mindenféle feszültségeket, és a reform ellen is szervezi a hangulatot. További probléma, hogy a reform bizonyos akkumulációkra is nyit lehetőséget, személyi akkumulációkra. Ugyanakkor elvileg is tisztázatlan a szocializmusban olyanfajta személyi akkumuláció megoldása, amelyik a személyi jövedelmek kizsákmányolásmentes akkumulálódására kinál lehetőséget. Ha nem mi csináltuk volna a világtörténelem legnagyobb méretü inflációját, akkor is bizalmatlanságra adna okot, hogy az OTP szinte az egyetlen lehetősége a személyi akkumulációnak.

Abban sem bizok például, hogy a keleti bérezést össze lehet házasitani a nyugati adózással. Most a pénzügyminisztérium vállalkozott erre a násznagyi szerepre, de azt hiszem, ezzel csak a válási statisztikánkat fogja rontani, mert ilyen nász-

nak semmiféle elvi alapja nincs. Azt valljuk, hogy az elosztás a végzett munka szerint történik, s ha tényleg aszerint történik, akkor miért utólag megadóztatni azt, amit a végzett munkáért fizettek ki az első elosztásban? Ha nem aszerint történik, akkor nem érvényesül az elv a gyakorlatban, tehát akkor a gyakorlatot kell korrigálni. Egyáltalán, az a nyugati fajta adóztatás, amely a keleti munka szerinti jövedelemelosztásra épül rá, teljességgel érthetetlen és elméletileg is megalapozhatatlan. Ez a jobb munkát sujtja adóval, a rosszat kedvezményezi. Vigyázat, most egy uj jövedelmi adórendelet készül, a lehető legtitkosabban.... /Közbeszóló: Vigyázzatok, ne a ti személyes érdekeiteket tegyétek most országossá./ Nem, ez nem irói jövedelem. Egy általános jövedelemadó-rendelet készül, amelyik az első információim szerint családromboló lesz és gyerekellenes, minthogy nem veszi tekintetbe az eltartottak számát. /Sinkovits: Közbevetőleg: titeket miellenünk játszanak ki adóügyben, hivatkozás gyanánt, minket, meg a képzőművészeket pedig ellenetek./

Gyanitom, hogy még nem megyünk kifelé az alagutból. Én legalábbis igy látom, még befelé megyünk ebbe az alagutba. Sajnálom, hogy megint odajutottam a ceterum censeóhoz, de ha meghivtak, akkor ezt el kell viselni. Én ugy látom, hogy befele megyünk, minden jel erre mutat, például ez is, hogy a világ leggyorsabban elöregedő országa vagyunk. Végső soron adott termelékenységnél, adott munka szervezésnél mindig az határozza meg egy társadalom életszinvonalát, hogy mennyi a dolgozók és az eltartottak aránya. És nálunk ez az arány világviszonylatban a lehető legrosszabb. Ezt egy módon ellensulyozhatnánk, ha annyival gyorsabban fejlesztenénk a technikát és a termelékenységet, amennyivel rosszabb ez az arány. Erre viszont én a 10-11 %-os felhalmozási hányadban semmiféle biztositékot nem látok. Még arra se, hogy a szintet tartani tudjuk a többi európai országgal, és megpróbáljunk nem elmaradni tőlük. Arra pedig, hogy elébük kerüljünk, legalábbis atekintetben, hogy a rosszabb termelő-eltartott arányt igy ellensulyozzuk, arra aztán még ennyi lehetőség sincs. Illuzió, hogy a gép helyettesiti az embert. Persze, partikulárisan helyettesiti, csak társadalmi méretben nem helyettesiti. Közgazdászaink figyelmébe ajánlanék két dolgot. Egyetértünk abban, hogy Japán elég gyorsan fejlődik. Az Observer adatai szerint - igaz, egy-két éves adat ez - 8,3 ha jól emlékszem, az évi fejlődési rátája Japánnak. Utána az USA következik 4,4-gyel. Tessék megnézni, hogy az utóbbi husz évben mi lett azokkal a japánokkal, akiket helyettesitettek az elektronikával és egyebekkel, illetve a robotokkal, mert ezelőtt 8-10 évvel Japánban több robot dolgozott, mint a világon együttvéve. Nem tudom mi lett velük, csak a japán statisztikákból látom, hogy a foglalkoztatottak száma 10 millióval nőtt azóta. Megnéztem, hogy az USA-ban mi a helyzet, ott mi lett azokkal az amerikaiakkal, akiket helyettesitett a gép és a technika. Ott 30 millióval nőtt az utolsó 20 esztendőben a foglalkoztatottak száma. Mégiscsak feltünő ez, hogy minél gyorsabban fejlődik egy gazdaság és technika, valamiképp mégis felszivja a munka-

erőt, valamiképp a kapacitások is bővülnek ott, és nyilvánvaló, differenciálódnak ezek a kapacitások. Mindezekről lehetne részletesebben is beszélni, de itt csak cimszavakat mondok, kevés az idő.

Most a témánál vagyok: az elöregedő társadalom teljesen versenyképtelenné válik, már versenyképtelenné is váltunk, mult időben mondhatom, a külpiacon. A mi társadalmi rezsink - egyébről nem beszélve - emiatt sokkal nagyobb, mint a partnereink társadalmi rezsije. Minél nagyobb az öregek, a nyugdijasok aránya egy társadalomban, annál nagyobb a rezsi, nemcsak a nyugdijak miatt, mert a nyugdijak olyanok, amilyenek, hanem amiatt is, hogy a nyugdijasok egészségügyi ellátása három-négyszeres a fiatalabb korosztályhoz képest. Tehát kimegyünk a külpiacra, és ugyanolyan technikával, ugyanolyan szervezettséggel készült termékeinken a rezsi sokkal nagyobb, versenyképtelenek vagyunk. Mit tehet az állam? Egyetlen dolgot tehet, nyomja lefelé a reálnyugdijakat és reálbéreket, hogy ezt a külföldi mérleget egyensulyba hozza. Ezt teszi most már évek óta, előre láthatólag ezt fogja tovább is tenni, mert az elöregedés természetesen tovább tart. Ezért mondom, hogy szoros kapcsolatban van a gazdasággal az utánpótlás, a demográfia.

Van egy ostobaság-gyüjteményem az utóbbi husz évből, nagyon szép gyüjtemény. Most csatoltam hozzá egyet. Egyébként nemcsak levelek meg ujságcikkek, tanulmányok is vannak benne. A Valóságból például az a tanulmány, amely kifejti, hogy elég baj persze, hogy fogyunk, de nem az az igazi baj, hanem az, hogy nem egyenletesen fogyunk. Vagy: legutóbb a Közgazdasági Szemléből egy tanulmány, mely azt fejtegeti, hogy a demográfiai helyzetnek semmi kapcsolata nincs, vagy nincs jelentős kapcsolata a gazdasági helyzettel. Ha minden szentnek maga felé hajlik is a keze, bizonyára ismerik jelenlévő közgazdászok Theodor Schultznak, a Nobel-dijas amerikai közgazdásznak a könyvét: Beruházás az emberi tőkébe. Kimutatja Schultz, és számomra meggyőzően bizonyitja is, hogy van olyan tétel a termelési eredményekben, melynek forrása az emberi tényező, az emberi minőség. Az tudniillik, hogy milyen kulturált és nemcsak szakmailag képzett, hanem általában milyen müvelt ember áll oda dolgozni a munkagéphez, a katedrára vagy akárhova. Kimutatja azt is, hogy ezért rossz a hatékonysága a fejlődő országokban a hiteleknek, tudniillik ott nincs meg az emberi minőséghez az a háttere, amely mint beruházás, minden egyéb beruházásnál hatékonyabb. De erről mi nem veszünk tudomást. Nincs beépitve nálunk a kultura a gazdasági szerkezetbe,mechanizmusba, olyanformán vagyunk vele, mint a Belvárosi templommal vagy a Rókus kápolnával, hogy kerülgetjük, mint egy müemléket a városrendezők. A kerülgetők egyre többet káromkodnak, hogy kerülgetni kell, most már különféle tervek születnek, hogyan furjunk alája közlekedési micsodákat, hogy sztriptizbárt is nyissunk benne meg egyéb szórakoztató üzemegységeket, amelyek legalább a létét

indokolják szakbarbár közgazdászok számára is. Egyszerüen idegen test a kultura ebben az egész konstrukcióban.

Tardos Márton

Mint szakbarbár közgazda, teljesen támogatom nézetedet, hogy az emberi tőke a legértékesebb tőke és annak helyzetének meghatározásával és az abba való beruházás jobban megtérül, mint más.

➲ függelék: **266.** p. Kenedi János

Mészöly Miklós

Nem érzem illetékesnek magamat ebben a témában. De az mégis elgondolkoztató, hogy éppen a gazdasági reform problémájának az elemzése mutatott rá még élesebben egy olyan tényre, ami az elmult napi vitában is ott bujkált, de ennyire szókimondóan mégse mondódott ki. Ti. amire Donáth Ferenc is célzott - hogy politikai átstrukturálódás nélkül éppen a lényeges problémáinkhoz nem tudunk igazában eljutni. A reformvitával kapcsolatos kérdésfeltevések számomra azt teszik még "sachlichabban" világossá, hogy strukturánkat szembehunyós hazugság szövi át. És az ebből adódó, valóssá lett szituációkra próbáljuk felépiteni az élhetőt. Közgazdászainkat tragikus tanuknak, tragikus tervkovácsoknak érzem sokszor, akiknek mindennapos gondjuk az, hogy miként lehet fából elviselhető vaskarikát csinálni. Irókat nem kötelezhet ilyesmi. Ha nem akarok felvállalni valamit, amit nem érzek igaznak, vagy valamilyen szisztémát hibásnak itélek, a mesterségemmel nem veszek részt benne. Nem irom meg. Mást irok. Ezt a közgazdász különösképpen nem teheti meg. Hiába tudja, mi lehetne a jobb, ami esetleg kéznyujtásnyira van és olyan evidens, mint a nap az égen - de nem teheti, mert a dolga az, hogy a lehetőségekhez mérten funkcióképessé tegyen még egy hibásan strukturált helyzetet is, amiről tudja, hogy hibás.

Dehát nem is tudom, mért élezem ki ezt ennyire. Talán csak azért, hogy lássuk egy kicsit magunkat tudatosabban - ti. a mindennapos, praktikus skizofréniánkat. Probléma megközelitésünk és a különböző alaphelyzetekhez való alkalmazkodásunk során már-már reflexszerüen teszünk ugy, mintha klasszikus sikfutásban vennénk részt, noha közben magunknak állitjuk fel az akadályokat, és szemérmesen hallgatunk róla, hogy önkéntes akadályfutást müvelünk. Ugy csinálunk - mintha. Nem mindig, csak veszedelmesen sokszor. Lekötözött lábbal próbáljuk játszani a nem bicegő embert. Néha csakugyan a tragikus humor határát surolja, amikor kiváló szakemberek rendkivüli invencióval és hallatlanul találékony rabulisztikával próbálják ujra feltalálni a spanyolviaszkot, az abszolut ismert evidenciákat -

s mindezeket raffináltan lehetetlen keretek között ujra bebizonyitani, felfedezésként ünnepelni, a sajtóban az emberekkel közölni. Hogy ez a determinált helyzet? Lehet. De az épebbik eszemmel akkor se tudok mit kezdeni vele. Bocsánat, nem tudom, mért hajtogatom ezt. Csodálom és sajnálom is a közgazdászokat. Az irók ehhez képest a függetlenség kegyeltjei. /Tardos: Lényeges dolgot mondtál, hogy mi fából vaskarikát akarunk csinálni!/ Nem a reformot akarom bántani, isten ments, isten segitse, hogy legyen... /Tardos: Engedd meg, hogy közbeszóljak. Két akcióról van itt szó, amit azonositani lehet a fából vaskarikát csinálás példájával.../

Tardos Márton

Engedd meg, hogy a követelményeket konkretizáljam. Sok központu, az állampolgároknak lehetőséget nyujtó plurális társadalmat és gazdaságot akarunk olyan világban, ahol a tulajdon zöme az állam kezében van, és ahol egy párt irányit minden társadalmi folyamatot. A tulajdon zömének államositását én irreverzibilis folyamatnak tekintem. Az államositott tulajdon piaci feltételeknek megfelelő kezelése azonban fölad még további leckéket is, de ezeket meg lehetne oldani, ha létre lehetne hozni egy olyan társadalmi strukturát, ahol a rétegek akarat-artikulálásának és védelmének megvannak a maga intézményei és ezek az intézmények kellő hatalomhoz jutnak. Hiszen a feladat csak az, hogy a centralizált szerkezethez szokott állami apparátus rákényszerüljön arra, hogy az állami tulajdont ne a történelmileg kialakult formái szerint müködtesse. Ebben a kérdésben a 68-as reformmal és mindennel, ami ennek a szellemében fogant, tulajdonképpen már lényeges előrehaladás is történt. Ugyhogy egyetértek a te meglátásoddal, hogy a jelenlegi nagyon ellentmondásos helyzetben azt lenne hasznos vitatni, hogy milyen akcióprogram visz bennünket közelebb az egyéni és társadalmi érdekképviselet kifejlesztéséhez.

Lengyel László

Mészöly hasonlatánál kezdte. Egyik oldalról igaz, hogy a közgazdászok féllábon állnak, méghozzá elég régóta, mert már 1953 óta fllábaskodnak a reformban. Féllábon állva fogadtatta el egy közgazdász kör 1968-ban a gazdasági vezetéssel azt a közhelyet, hogy a fogyasztó értékitéletének valahogyan meg kellene jelennie az árupiacon. A fogyasztó be akar menni a boltba és ott választani akar különböző dolgok között. Ennek a közgazdaságtanhoz tulajdonképpen alig van köze. De Kelet-Európában közgazdasági igazság. Hiszen azelőtt a központi elosztás osztotta szét Kónya Lajos Rákosi-verseit egy lila cipőfüző mellett. A termeléshez rendelték hozzá a fogyasztót. És a féllábon álló közgazdászok -talán kicsit le is engedve a fél lábukat - körülbelül husz éve rá tudták venni a vezetést arra, hogy elismerje a fogyasztó árupiaci értékitéleteinek a fontosságát. Amiben ilyenek is benne vannak, mint az utazás, az autó, a hétvégi ház elismerése. Egyszóval az, hogy fogyasztani kell és lehet.

A vezetés, folytatta Lengyel, olyan helyzetbe került a gazdasági reform következtében, hogy mentegetőznie kell, ha valami nincs a boltban. Meg kell magyaráznia, hogy miért nics választék, amire a többi kelet-európai vezetők nincsenek rákényszerülve. Mi lesz, ha nem lesz ujabb reform? Például nem lesz mosópor az országban. Romániában nincs mosópor, nem is volt: örüljön a lakosság, ha egyszer véletlenül van. Magyarországon viszont, ha két hétig nincs mosópor, a Központi Bizottság titkára elmagyarázza, hogy valami kis tévedés volt, de lesz mosópor. Lengyel szerint ez a vezetői magatartás részben a közgazdászok hatásának tudható be, de sokkal inkább a magyar társadalomnak, 1956-nak és 68-nak, amely legalább az árupiacot kiteljesitette.

De, jegyezte meg Lengyel, miközben az árupiacon valamiféle áttörés ment végbe, aközben nem volt reform a pénz-, a tőke-, a munkaerő-piacokon, a termelésben, a vállalkozásban. Az alapvető fejlesztési döntésekben se a társadalomnak, se a piacnak nem volt és ma sincs igazi befolyása. Figyelmeztető példaként hivatkozott Lengyel az elmult évtized - a "válság-évtized" - beruházásaira. A beruházási struktura eltolódott az energia- és alapanyagipar irányába. Nem a társadalom előtt született a döntés, hogy Paks felépül. Nem tartottak róla népszavazást, de még a Parlament elé sem vitték, hogy a társadalom tudja, mi mibe kerül, miért ezt csináljuk, miért nem mást. Felépültek kohászati beruházások, megnyiltak és egyfolytában nyilnak szénbányák. Gazdaságunkat, összegezte mondanivalóját Lengyel, megint belehajszoltuk egy olyan - társadalmi ellenőrzés nélküli - irányvonalba, amelyből nem tudunk menekülni. Mármint a vezetés elkötelezte magát és nem tud kimenekülni. De igazán a lakosság, a nép, mi nem tudunk menekülni.

A társadalmi ellenőrzés hiánya azt jelenti, hogy a kormányzat preferenciái kerülnek az első helyre, például Bős-Nagymaros megépitése, és a 999-ik helyen áll a cigánykérdés megoldása, az 1500-ikon, hogy mi lesz a kisebbségi magyarokkal, befogadunk-e tizezret vagy sem. Tetszik, nem tetszik: el kell fogadnunk. De itt, tette hozzá Lengyel, nem valamiféle monolit hatalomról van szó. Egyetért Laki Mihállyal abban - mondotta -, hogy a döntési folyamatok sokkal inkább korporativ jellegüek. Vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek a háttérből érvényesiteni tudják az érdekeiket. És vannak, amelyek nem tudják érvényesiteni - nincs visszatartható teljesitményük: azokat kisöprik. Ma Lengyel szerint a kormányzat egyik legnagyobb gondja, hogy nem vállalhat konfliktust a konfliktusképes csoportokkal, mert nincs hozzá ereje és közvetitő szervezete. Mondjuk, ki kéne menni Ózdra a kohászati müvekbe, és azt mondani: Elvtársak, önök többezren a szocialista munka hősei, de többet vesznek el a nemzeti jövedelemből, mint amennyit hozzáraknak. Strukturális válság van, gondoskodunk az önök átképzéséről, de belátható időn belül nem lesz munkájuk. Itt a hozzászóló Antal Lászlóra utalt, aki azt mondta, hogy minden veszteséges vállalatot nem lehet egyszerre csődbe juttatni. De mivel a vezetés nem tudja vállalni a konfliktusokat, ezért a helyzet egyre csak romlik. A gazdasági konjunktura időszakában legföljebb egy-két fekete kártyát kellett volna kihuzni, de akkor egyáltalán nem huzták ki a fekete kártyát. Mondván: miért is huznánk, konjunktura van, majd ez is magához tér, inkább segitsünk neki. És erre költöttük el a dollárkölcsöneinket, vagy feléltük. Amikor aztán vissza kell a kölcsönöket fizetni, akkor azt mondják: pont hozzám nyulnak? Éppen most fejlesztettem központi jóváhagyásra. Most adták át az Élüzem kitüntetést. És itt állok tiz-, ötven-, százezer munkással. Itt az egész megyém, tessék ide jönni, X elvtárs, Borsod megyébe, tessék a szemükbe mondani, hogy nem tetszik a vállalatunk. És a központi vezetés nem mer, nem akar odamenni.

Mit jelent az, tette ezután fel a kérdést Lengyel László, hogy hiányzik a gazdaság társadalmi ellenőrzése? Angliában a tömegkommunikáció, az intézmények világossá tették a konfliktusokat a társadalom, az érdekeltek előtt. Tehát az angliai Ford gyár munkása pontosan tudja, hogy mibe kerül a szénbányászat Angliának. Mindennap tájékoztatja őt a sajtó, állandóan erről vitatkoznak a Parlamentben, a szakszervezetekben. És amikor odamegy hozzá Scargill és azt mondja: sztrájkolj értem, légy szolidáris, mert te is munkás vagy, akkor ezt válaszolja. Hát én is munkás vagyok, de Anglia éhen fog halni, ha beruházunk ebbe a szénbányászatba. Nem lehetek veled szolidáris, mert az egész országom csődbe fog jutni, ha tovább csináljuk a szénbányászatot. És én is elveszitem a munkámat.

Nálunk ez a durva konfliktus elfojtódik, állapitotta meg a hozzászóló, de nem oldódik meg. Magyarországon a társadalom legnagyobb részének halvány fogalma sincs arról, hogy melyik ágazat fejlesztése mibe kerül. Bős-Nagymaros ellen is csak környezetvédelmi okokból tiltakoztak, pedig gazdaságilag legalább annyira káros. Ebben a gazdaságban, szögezte le Lengyel László, nem tudni, mi mibe kerül. A paraszt össze tudja vetni az értékeket a háztájiban, a fogyasztó a piacon, de a nagyipari termelésben nincs eligazitó. Nem tudjuk összevetni egymással a fejlesztéseket, mert nincs piaci mutatószám-rendszer, árak, hitel, kamat, tőke - mindez nem, vagy alig értékelhető.

Most a közgazdászok, megint féllábon, azt a triviális dolgot szeretnék elérni, hogy legyen olyan, a világpiacról is hirt hozó, a hazai piacot is értékelő piaci mechanizmus, amely viszonylag világosan megmutatja ország-világ előtt, hogy mi az, ami az árupiacon, a pénzpiacon, a tőkepiacon, a munkaerőpiacon hatékony, és mi az, ami nem az. Ne irjuk ki a kapura, hogy gyere dolgozni a Lenin Kohászati Müvekbe, és ne kezdje el a Hét-ben a Ganz Mávag vezérigazgatója, hogy a Ganznak nemcsak multja van, hanem jelene és jövője is - mert ezek csődben lévő vállalatok, mindannyiunkat félrevezetve lekötik a munkaerőt, a tőkét, a fejlesztési lehetőségeket. Ne indítsunk tulmunkát, munkaversenyt ott, ahol azonnal le kéne állni a termeléssel.

Mondandóját összegezve Lengyel László megállapitotta: Az állami szervek magukra vállalják, kisajátitják a társadalmi érdekek képviseletét, azon az alapon, hogy ők jobban tudják, hogy egy beruházás mibe kerül, hogy egy gazdasági tevékenység jó vagy nem jó, hogy egy vállalat azt csinálja-e, amit csinálnia kell. Itt a helyzet bizonyos szempontból komorabb ma, a 80-as évek közepén, mint a 80-as évek elején volt. Egyrészt, mert a szerkezet azóta sem változott, ugyanott tartunk. Másrészt, mert a kisebb reformok, a vállalati önállóság, a vezetés társadalmasitása vagy nem valósultak meg, vagy nem voltak átütőek. De most pillanatnyilag a meghirdetett dinamizálás jelenti a legnagyobb problémát, amiről Bauer Tamás is ir. Gazdasági értelemben ez a legrosszabb. Ma a dinamizálás a strukturális válságban lévő ágazatok felé tereli a tőkét, a munkaerőt. Épen most szavazzuk meg, mondotta Lengyel, hogy ujabb vas és acél országát épitünk. A hagyományos szerkezetbe tömjük a pénzt, azt akarjuk dinamizálni. Erről jó volna tudnia a magyar társadalomnak. Visszautalva az előző napi vitára, amikor a Nemzeti Szinházat emlitette meg a társadalom megkérdezése nélkül elhatározott beruházások példájaként, Lengyel László felhivta rá a figyelmet, hogy a Nemzeti csekélység a jamburgi gázvezetékhez, a krivoj rog-i ércdusitóhoz, a megnyitott és a jövőben megnyitásra kerülő szénbányákhoz, Bős-Nagymaroshoz képest. Ezekről viszont, fejezte be a hozzászólását, a magyar társadalomban nincs vita, az emberek nem is igen tudnak róluk, pedig életünket évtizedekre meghatározzák.

Solt Ottilia

➲ függelék: **266–267.** p. Vargha János

Nem fogok sok ujat mondani, mert a két nap alatt több hozzászólás, sőt a főelőadás is érintette azt a kérdést, amiről beszélni szeretnék, nevezetesen a magyarországi szegénység kérdését.

Arra szoritkoznék, hogy bizonyos hangsulyokat tegyek azokra az elejtett megjegyzésekre, amelyek a magyarországi szegénység dolgait illetik, és egy-két javaslattal álljak elő. Azokról a burisokról van szó, akiket Csurka István leir az előadásában. Ezek a bugrisok minden eddigi gazdaságpolitika költségeit viselték, és minden bizonnyal a reform költségeit is viselik jelenleg, és hogyha a reform tovább lép, társadalmi reformok nélkül, akkor a jövendő reformok költségeit is viselni fogják.

Mindenekelőtt az infrastruktura hiányainak a költségeit viselik, hiszen azt az életformát, amit a bugrisok életformájaként Csurka István leirt, ezt az életformát az infrastruktúra hiánya hozta létre. Tehát azt az embertelen életet, amelyik ingázásra és istállókba terelésre szoritja a munkavállalókat, a vidéki ipar hiánya, az utak állapota és a vasutak állapota indokolja. A közgazdászok ugy beszéltek itt ma a munkanélküliség kérdéséről, mint ami majd lesz, és amelynek az intézménybe iktatása bizonyos költségekkel jár. Azt hiszem, nem mondok ujat nektek, ha azt mondom, hogy ez a munkanélküliség máris van, méghozzá olyan formában, hogy az állam egyáltalán nem vállalta a költségeit, egész egyszerüen sorsára hagyta azokat az egyelőre tizezreket, akik munka nélkül vannak, de ha bekövetkezik Lengyel Laci jóslata és egyszer a kormány elő mer azzal állni, hogy nagyipari koncentrátumokat becsuk, akkor nyilvánvalóan százezreket érint majd a munkanélküliség. Ezeket az embereket egész egyszerüen sorsára hagyta a kormány, boldoguljanak, ahogy tudnak. Ez a magyarországi szegénység, amelyet a leépitések, a pillanatnyilag csak kis termelőegységek becsukása és csődje sujt. Ezek a százezrek sőt milliók már a gazdasági konjunktura idején is afroázsiai szinten éltek. Egyszerüen elképzelhetetlen, hogy milyen szinten élnek ma és milyen szinten fognak élni, ha ezek az állapotok változatlanok maradnak.

Ámde kormányunk és pártunk nem egészen tehetetlen és nem egészen passziv evvel a potenciálisan munkanélküli, illetve máris munkanélküli réteggel szemben, hiszen meghozta azt a nevezetes intézkedést, amiről mindeddig itt nem esett szó, de szerintem képtelenség, hogy ne essék szó. Ez pedig a kényszermunka törvény. Mint tudjuk, január 1-e óta a foglalkoztatottságát igazolni nem tudó magyar állampolgárt mindenféle egyéb vétség nélkül kétéves kényszermunkára lehet itélni, amely börtönnel ér fel, a börtönapparátus felügyelete mellett müködik.

Ez az intézkedés teljesen nyilvánvalóan - de ezt azóta a tények is igazolták - kizárólag a szegényeket sujtja.

Vannak már benyomásaim arról, hogy mit jelent ez a kényszermunka-táborba csukottakra és a családjaikra nézve. Tökéletes katasztrófát, tökéletes összeomlást. De nemcsak azokra nézve, akiket már becsuktak a kényszermunka-táborokba, hanem azokra nézve is, akiket ez a fenyegetés érintett, ugyanis amugyis rendkivül kevés fegyverüket eldobálva, mindenféle feltétel nélkül, elképesztő munkabérek és munkafeltételek mellett igyekeztek bemenekülni termelőegységekbe, hogy fedezni tudják magukat. Tehát olyan elképesztő munkapiaci pozicióba kerültek, amilyenre még eddig sem volt példa, holott eddig is elképesztő pozicióban voltak. Ugy gondolom, hogy nemzeti önépitésről beszélni ugy, hogy nincs előtérben ennek a legalább egymillió embernek az egzisztenciális és politikai állapota - nem lehet. A nemzet-testnek ők éppen olyan részei,mint az értelmiség, és hogyha hozzájuk nincs szavunk néhány sóhajtozáson kivül, akkor ebből a nemzetépitésből nem lehet semmi. Nemcsak ehhez az egymilliához, hanem a nyomukba sorakozó további nem elhanyagolható százezrekhez. Szellemi eszközökhöz nem lehet nyulni, csak akkor lehet velük valamilyen kapcsolatot teremteni, ha az érdekeiket valamilyen módon képviselni tudjuk. A minimális, amit ezek a milliók tőlünk elvárhatnak az, hogy aktivan, agressziven lépjünk fel a kényszermunka-törvény ellen. Csengey Dénes felvetette, hogy juthat-e valamilyen közös cselekvés elhatározására ez a gyülekezet, és többen azt mondták, hogy ennek nincs itt az ideje, nincs meg a fedezete, nincsen ilyen igény. Nem igaz. Ilyen korlátozott, kicsi szegmentumokban, mint amilyen ez a kényszermunka-törvény, nem tartom elképzelhetetlennek, hogy az értelmiség vagy annak egy része szervezetten fel tudjon lépni,és az sem igaz, hogy ennek ne lenne fedezete. Hogy emögött ne lenne igény.

/Kérdés: Hol vannak a kényszermunka-telepek?/

Az egyik Martonvásáron van. /Kenedi: ott hányan vannak?/ Nem tudom. Kaptam egy levelet egy régi Szeta-támogatottól, hogy segitsek, Martonvásár Postafiók nem tudom micsoda a feladó. Ez vagy Baracska, vagy más. Más ismerőseim Záhonyban az átrakó állomáson töltik kényszermunka-büntetésüket. Nem kapják a családi pótlékot, ami a törvény szerint nem jár, de megadható lenne nekik. Mindazokat az előnyöket, amiket a munkavállaló élvez, ezeknek a kényszermunka-táborokba zártaknak családjai nem kapják meg. Lehet, hogy egyesek megkapják, mások nem - akikről én tudok, azok nem kapják meg. /Közbeszóló: Többnyire a család követeli ezeknek az elvitelét./ Nem követeli a család. Rendőri akció keretében vitték el őket, és semmi okunk feltételezni, hogy az ország más vidékein ez nem igy történt. Miért lenne az a falu, ahonnan véletlenül az én ismerőseim adódnak más, mint az ország többi része? Éppen arra akartam kilyukadni, hogy nemcsak gazdasági kizsákmányolás nyomorgatja őket, hanem mér-

hetetlen politikai eszköztelenség is. Egyikünknek sincsenek nagyon átütő politikai eszközei, de legalább lobbik vannak. Azonban a szegényeknek lobbijai sincsenek. Mindegyik lobbiból kimaradnak. Emellett valami eszeveszett ellenségesség és borzasztóan előitéletes közvélemény is sujtja őket, hiszen végtelenül régóta, de az utóbbi időben különösen óriási propagandája van az ugynevezett munkakerülésnek.

Ez a munkakerülés: munkanélküliség. Azokról az emberekről van szó, akik csak olyan áron tudnak elhelyezkedni, hogyha vállalnak egy mélyen létminimum alatti bért, amellyel szemben valamiféle stratégiát jelent, ha alkalmi munkát végeznek. Valószinüleg anyagilag nem járnak rosszabbul, ha a szórványos alkalmi munkákkal élnek, emberileg feltétlenül jobban járnak. Ámde ez semmiféle fedezetet nem nyujt nekik, és erre épül ez az egész munkanélküli életmódot gyalázó ideológia, és emellett a közvélemény felsorakozik. Legalábbis ellene szóló szó alig hangzik el. Muszáj ezt ennek a társaságnak felvállalnia, mert enélkül minden egyéb elhatározásunk cinkelt, hamiskártyás. Ezt a kérdést muszáj mindig kegyetlenül előtérbe állitanunk.

További alkérdés, hogy a munkanélküliek, az ugynevezett munkakerülők, a gazdaságilag legkizsákmányoltabb, a politikailag legjobban elnyomott népesség igen jelentős része cigány. Nem választható el tehát egészen a kérdés attól, amit Kis Jancsi felvetett délelőtt, hogy nem őszinte, nem nyilt a mi nemzeti programunk akkor, ha eközben nem vesszük tudomásul, hogy a saját cigányságunk semmivel nem él jobban sem gazdaságilag, sem morálisan, sem identitását tekintve, mint ahogy Gazsi előadta, hogy hogyan élnek az erdélyi magyarok. A magyarországi cigányságnak éppen ugy nincsen utja, mint ahogy az erdélyi magyaroknak. Az asszimiláció sem az utja, mert a magyar többség nem engedi őket asszimilálódni. Az, amivel az erdélyi magyarokat egyelőre még csak fenyegetik, hogy el fogják veszteni a kulturájukat és helyette nem kapnak semmit - ez a cigányság nagy részével már megtörtént. Az ő kulturájuknak romjai vannak. Nem volt ez egy haj, de nagy kultura, de mégiscsak valami. Egy nagyon erős közösségi formákból álló életmód. Ez szét lett zuzva, ez büntetve volt. Ezt meg lett gyalázva, ezt le kell tagadni, és helyette nem kaptak a világon semmit. Ehelyett kapták a rendőri gumibotokat, kapták azt a lehetőséget, hogy ha nem akarnak éhenhalni, ha nem akarnak börtönbe kerülni, akkor ingázhatnak elképesztő körülmények között. A cigányok nem olyan munkásszállásokon laknak, amilyenekbe be lehet sétálni, hanem sufnikban laknak, amelyeket kisüzemek bérelnek számukra, 40-en egy szobában, családostul, gyerekestül. És ezek a boldog cigányok, mert azoknál a feleség is kereshet, és legalább látják egymást. A boldogtalan cigányoknál a feleség és a gyerek otthon éhezik, a férj pedig valami nevetséges bérért itt randalirozik a városban. Utána a közvélemény azt mondja róla, hogy ő egy munkakerülő, egy link, ő nem tud élni, és igy tovább.

Ugyanebben a cipőben jár a nem-cigány falusi lakosságnak egy része is, de mindenekelőtt a cigányok. Erre szeretném felhivni a figyelmet, és azt szeretném, ha legalább arra az elhatározásra jutnánk, mint minimum-program, hogy a kényszermunka-törvényt vonassuk vissza. Ennek nincsen komoly politikai akadálya. Nyilvánvalóan arra szolgál, hogy a munkanélküliek ne legyenek szem előtt, és ne legyen fenyegetés, ne legyenek rettegettek a munkanélküliek. Ennek ellenére ugy tartom, hogy nincs is akkora multja ennek a törvénynek, és olyan nemzetközi botrány, hogy nem esélytelen, hogy ezt a törvényt el lehessen töröltetni.

➲ függelék: **267–268.** p. Csurka István

Tamás Gáspár Miklós

Többen emlitették a fölszólalók közül, hogy a reformeszmének és képviselőinek nem sikerült gondolataik mellé és mögé állitaniok a társadalomnak azt a részét, amely elvileg érdekelt lehetne benne. Nincsen igazi támogatása a reformnak, következésképpen a reformról való gondolkodás szük keretek között marad, az emberek feje fölötti és háta mögötti konzultációk, nyomásgyakorlások, alkudozások sorozatává válik. Azt hiszem, ez igy igaz. Am más baj is van. Nyilvánvaló, hogy a reformeszmének egyik potenciális szövetségese és haszonélvezője a magyar értelmiség lehetne. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a magyar értelmiség igen jelentékeny csoportjaiban olyan világnézeti, ideológiai borzongások, érzések, megfontolások, előitéletek vannak, amelyek kétségkivül ütköznek a reformeszme néhány implicit és explicit vonásával. Világos, hogy a piaci modell, amelyet a reform különböző irányzatai előtérbe állitanak a társadalomról való olyan gondolkodást követel meg, amelyet mindközönségesen /azt hiszem/ liberálisnak, racionálisnak és fölvilágositónak kell neveznünk. Ezekkel az eszmékkel szemben a magyar értelmiség kiterjedt rétegeiben éles ellenállás tapasztalható részint a romantikus-konzervativ meggyőződés oldaláról, részint olyan emberek részéről, akik a disztributiv igazságosság eszméinek valamely formájában hisznek, részint olyanek részéről, akiknek a modern gazdasági fejlődés azon vonásával szemben vannak nagyon komoly erkölcsi kifogásaik, amelyet röviden és közhelyesen individualizmusnak nevezhetnék; illetve azzal szemben, amit Max Weber olyan szépen a világ varázstól való megfosztásának hiv és a modern fejlődés jellemzésére használ föl, és amely varázstól való megfosztást a piacgazdasági modellhez szükséges individuális és racionális gondolkodás hoz magával. Evvel szemben aggasztó érzelmi és ideológiai ellenállás van a magyar értelmiség komoly és befolyásos csoportjaiban összefüggésben az entiliberális és populista romantika és a tekintélyelvüség babonáinak különben is föltünő terjedésével. Az a véleményem, hogy a reformmal szükségképpen junktimba hozandó ideológiai előföltevések és erkölcsi preferenciák távolról sem örvendenek olyan széleskörü konszenzusnak - és ezt itt is láthattuk -, ami /szükséges és/ elégséges volna ahhoz, hogy a társadalmi támogatást erről az oldalról a reform hivei és szorgalmazói könnyen megszerezhessék.

Szabó Miklós

Az elhangzott közgazdász-fölszólalók a reformnak tisztázták azt a vonását, ami nem mindig tisztázódik az erre vonatkozó publicisztikában, hogy voltaképpen két dolgot jelent: nem egyszerüen a gazdaságirányitási rendszer piacelvü átalakitását, hanem az elmaradott gazdasági struktura jelentős részének a megszüntetését is. Ezért a reform szükségszerüen válságjellegü átalakulás. Én mérhetetlen gazdasági hozzá-nem-értéssel azt szeretném mondani, hogy ez egy történeti átalakulás, nem egyszerüen gazdaságpolitika. Még ha müködnének is a piaci mechanizmusok, nem lehetne két-hároméves világpiaci konjunktura alapján elvégezni. Egy bizonyos terv szerint valaha létrehozott gazdaságfejlesztési koncepció kritikus analizise alapján lehet elvégezni. Ami viszont ennek politikai értékelését is szükségképpen jelenti.

A magyar szocialista fejlődésnek két egymással összeegyeztethetetlen tradiciója van: a 48-53 közötti szakasz tradiciója és 53-54 tradiciója. Itt világos döntés kell, hogy 53-54-et kell folytatni, és 48-53 kontinuitását nem szabad folytatni, politikailag sem. Ez azonban 56 értékelésének a kérdését veti fel. Ez a revizió még a gazdasági reformnak is előfeltétele.

Mindabból is, ami elhangzott, az látszik kivilágosodni a számomra, hogy a másik előfeltétel: ezt az átalakulást csak egy ezt követelő tömegmozgalom hordozhatja, akárhogy állnak is most ennek az esélyei, amely politikai ügyének tekinti a gazdaság átalakitását, és ezért az áldozatokat egy átmeneti időre vállalja érte.

Bauer Tamás

Nagyon sok mindennel egyetértek, ami itt elhangzott; külön csak Ottiliát emelem ki. Vele is teljesen egyetértek. Én minden alkalommal, ahol erre módom van, állást szoktam foglalni a munkanélküli segély mellett. Közgazdasági összejöveteleken is.

Egy bevezető megjegyzés ahhoz, amit Erzsi mondott: az nem stimmel, hogy különböző cimzettjei voltak az irásaimnak. Ez a két irás is, ami itt van, és a Mozgó Világ-cikk is a kormányzatnak is iródott és a közvéleménynek is iródott. Mind a három el lett küldve valamilyen formában a kormányzatnak is és megpróbáltam a közvéleményhez is eljuttatni.

Valószinüleg szakmai ártalom, hogy én nem látok olyan messzire, nem olyan nagy távlatokban szoktam gondolkodni, mint

itt sokan, hanem többnyire rövidebb távlatokban és földhözragadtabban, és a gondolkodásom középpontjában egy gyorsan bekövetkező katasztrófa esélyei állnak. Mégis azzal kezdeném, amiről a tegnapi vitában esett sok szó, ami kapcsolódik az Erzsi által elmondottakhoz. Azt hiszem, hogy az a fajta lassu fejlődés, a különféle uj meg uj engedmények sorozata, ami a magyar fejlődésben megfigyelhető, valami olyasmi, amit Konrád tegnap mint polgárosodási folyamatot irt le, ha jól értettem. Valami olyasmi, amit ugy is szoktunk nevezni, hogy a hagyományos gazdasági és nemcsak gazdasági rendszernek lassu, de nagyon határozottan megfigyelhető eróziós folyamata. Ez az eróziós folyamat kétoldalu dolog. Egyrészt jelenti a kelet-európai tipusu rendszer hagyományos alárendeltségi viszonyainak fellazulását,különféle uj autonómiák létrejöttét, aminek a klaszszikus esete a háztáji, de azért sok más esetét is ismerjük. És másrészt ennek a folyamatnak vannak sajátos, társadalmi szempontból negativ következményei, kedvezőtlen, hátrányos következményei, mint valószinüleg minden modernizációs folyamatnak.

Azt gondolom, hogy a vitánkból többnyire nagyon hiányzott az, hogy egybevessük a jelenséget más országokbeli folyamatokkal. Történt itt némi utalás ilyesmire: Levendel utalt arra, hogy nagyon hasonló jelenségeket, mint amit Csurka leirt, figyelnek meg Svédországban, egy egész más fejlődési ut nyomán. Engem különösképpen az izgat, hogy ez a fajta polgárosodás vagy erózió a többi kelet-európai országban másképp van, ugyanakkor egy sor jelenség, amiről Csurka beszél ott is megfigyelhető, 56 nélkül vagy egy egész más valamivel, 68-cal vagy 81-gyel, ami egész más, mert a lengyel fejlődés semmiképpen nem a nagy vereségek sorozata. Tehát a komparatisztika nekem nagyon hiányzott ebből az egész gondolkodásból. Az is biztos, hogy az a modernizáció vagy polgárosodás vagy erózió, ami nálunk zajlik, nem "a" szocialista modernizáció, mert Csehszlovákiában más folyamatok vannak, az NDK-ban nagyon más folyamatok vannak. Más előnyökkel, sokkal kevesebb autonómiával, és különösen sokkal kevesebb legalizált autonómiával, és ugyanakkor bizonyos hátrányoknak a hiányával, Az ellenpólus közismerten Észak-Korea, ahol a pénz szerepe nulla, és ugyanakkor a hierarchikus személyi függőségek szerepe minden bizonnyal sokkal nagyobb, mint Kelet-Európában. Ezek bizonyos értelemben egymást helyettesitik. Ezen érdemes a továbbiakban is gondolkoznunk.

Még egy megjegyzésem kapcsolódik ide, ahhoz, amit Erzsi mondott és aztán más is; Fekete Gyula is visszatért rá. Arra a gondolatra utalok, hogy ez a kisvállalkozósdi megkülönbözteti a magyar társadalomnak azt a rétegét, amely vállalkozóképes, és azt a rétegét, amelyik nem az. Ez kétségtelenül igy van, de azt gondolom, hogy ez természetes dolog. Liska Tibor gondolatmenetével nekem az volt a fő problémám, hogy Liska azt képzeli, hogy egy társadalomban mindenki egyformán vállalkozóképes. Ez biztos nem igaz. De ebből nem azt a következtetést kell levonni, hogy akkor ilyesmi ne is legyen, hiszen minden

modern társadalomban, a nyugati társadalmakban is vannak, akik vállalkoznak, kisvállalkozók, önállók, és van egy nagy tömeg, amely nem az, tehát bérmunkás, alkalmazott. Ez nem ellenérv a vállalkozási tendenciával szemben, hanem bizonyos értelemben egyenlő feltételeket kell teremtenie a bérmunkás-alkalmazott életmódra képesek és a vállalkozásra képesek között. Ez nem azt jelenti, hogy azonos munkaidőre ugyanolyan bért kell fizetni, hanem hogy alapjában nem ilyen élesen különböző életfeltételek legyenek, mint amelyek most kialakulóban vannak.

Ebben a földhözragadtabb gondolkodásmódban számomra nagyon aktuális kérdés, és ez áll a kongresszusi hozzászólásom középpontjában, hogy mik a mi jelenlegi gazdasági alternativáink. Az egyik az eddigi tovazötyögés folytatódása, vagyis amit ugy kérdezett Konrád, hogy: na és mi van, ha nincs reform? Ez a tovazötyögés kétesélyesnek látszik. A versenyképességünk folyamatosan tovább romlik, és a cserearányaink folyamatosan továbbromlanak, nem az árak általános alakulása miatt, hanem amiatt, hogy mi milyen árakat fogunk tudni ajánlani. Ennek valóban az a következménye, hogy még mindig befelé megyünk az alagutba, én ezzel egyetértek. De a tovazötyögés, még akkor is, ha nincs ujabb növekedési kaland - ahogy Miska mondta -, akár külső meg belső körülmények váratlan összejátszása folytán bármikor elvezethet egy lengyel vagy román tipusu összeomlásba, ezt nem lehet kizárni. Nem biztos, hogy elvezet, meguszhatjuk - de csak meguszhatjuk. És ha már a népgazdasági tervezés is számol egy törzs-variánssal és egy ugynevezett készenléti variánssal, az események kedvezőtlen összejátszására gondolva, akkor azt hiszem, a mi gondolkodásunknak még inkább tekintetbe kell venni egy ilyen változatot is.

Van ennél egy rosszabb alternativa is, amikor nem tovazötyögünk, hanem kifejezetten belerohanunk a katasztrófába, a szakadékba. Mint ilyet próbáljuk támadni sokan a jelenlevők is, a dinamizálási, élénkitési programot. Most ugy tünik, mintha ennek a veszélye árnyalatnyival kisebb lenne, mint egy fél évvel előbb, mert olyan gyorsan kiderült a tarthatatlansága. /Közbeszóló: Ez volt a szerencse most./ Ez nagy szerencse, mert még nem zárult le a meccse. Akárcsak a népgazdasági tervezésnek, nekünk is van egy optimális variánsunk, csak mi még kisebb valószinüséget adunk ennek az optimális variánsnak, mint a népgazdasági tervezés. Ez azt tartalmazná, hogy nem csupán a tovazötyögést sikerülne megusznunk, hanem mégis sikerülne a reform irányában tovább haladni, és igy meg lehetne állitani a versenyképesség romlását, a lemaradást.

A polgárosodási folyamatnak, a hagyományos kelet-európai rendszer eroziójának, amit én alapjában véve üdvözlendő dolognak tartok, megvan persze az a másik oldala, amit a legszebben Csurka irt le. Hogy ezzel mit lehet kezdeni, az messzire vezet. A társadalmi demokratizálódás és az a sok minden, amit itt a nálam nagyobb távlatokban gondolkodók ma is elmondtak, nekem

mind-mind szimpatikus.

Ami Erzsinek a lassu erózióval szemben álló másik variánsát illeti, ez nekem ugyanolyan szimpatikus, mint Erzsinek és mindenki másnak. Csak ez számomra nagyon kevéssé valószinünek látszó lehetőség.

Még egy apró megjegyzést ahhoz, amit Miska mondott. Miska is mondja, Marci is gyakran szokta mondani, hogy a kormányzat reformretorikáját meg kell különböztetni valóságos cselekvéseitől. Ez ugyan igaz, de azért éppen, mert a mi rendszerünk olyan, amilyen, nem véletlen, hogy a retorika körül olyan nagy csata folyt 82-ben és bizonyos értelemben azóta is. Tehát az olyan retorikai fogások, mint a második reform, a reform reformja stb., nagyon határozottan elutasittatnak, nehogy a társadalom véletlenül azt higgye, hogy itt valami komoly dologról is lenne szó. Tehát nem áll olyan távol a reform a tényleges cselekvéstől, mint ahogy ezt Miska fogalmazásából érteni vagy félreérteni lehet.

Igaz az, amit Antal Laci és utána még sokan mondtak arról, hogy a reformnak ára van, ára lenne. Ehhez két megjegyzésem van. Az is igaz, hogy én sok irásban és mások is sok irásukban erre nem hivják föl kellő nyomatékkal a figyelmet. /Közbeszóló: Retorikus okokból./ Legalábbis. Lehet, hogy butaság, és akkor hozzá lehet tenni irásainkat Fekete gyüjteményéhez. Irunk még hozzá sokat. De Laci is és mindnyájan egyetértünk abban, hogy a reform áránál csak a nem-reform ára igérkezik sulyosabbnak. És még az sem igaz, hogy azt az árat sokkal hosszabb idő alatt fogjuk megfizetni. Itt még egy szokásos megjegyzésünk van, hogy mindig összekeveredik az, ami a reform ára, meg ami, ugy tetszik, a konszolidáció ára. De a tovazötyögésnek is legalább akkora ára volna, mint a reformnak.

Még egy kérdésre térnék ki csak pontokban. Amikor Fekete Gyula elkezdte a hozzászólását, egész elképedtem, hogy majdnem mindennel egyetértek, amit mond, és amit az általam mondottakhoz szól. Mikor rátért arra, hogy mi minden hiányzott abból, amit én mondtam, akkor már olyan dolgokat mondott, amihez nem állom meg, hogy egy-egy mondatos megjegyzést ne tegyek. Anélkül, hogy ezeket a dolgokat most ki tudnám fejteni. Az egyik a személyes akkumuláció és kizsákmányolásmentesség. Én ma ugy látom, hogy a kizsákmányolásmentesség bizonyos értelemben illuzió, ezt a kategóriát nem érdemes használni, nem tanácsos használni. A személyi jövedelmek akkumulációjáról nem lehet lemondani. Eddig se lehetett lemondani, a jövőben se kell lemondani, és keresni kell a racionális formáit. A kormányzat ezt már elkezdte sok formában, most a kötvény-formában kezdte el. A gazdasági mechanizmus elképzelt fejlesztésének mintegy alapkérdése az, hogy pénztulajdonosként sokan lépjenek fel, ne csak az állam. Ennek ez egy nélkülözhetetlen kelléke. Ez

borzasztó nehéz kérdés, nem lehet egyszerüen azzal elintézni, hogy legyen kizsákmányolásmentes.

A másik nagyon rövid megjegyzésem. Antal Laci, azt hiszem, nem volt itt, amikor Fekete Gyula a keleti bérek és nyugati adók kérdéséről és ennek kapcsán a személyi jövedelemadó ellen beszélt. Csak annyit mondanék a Pénzügyminisztérium védelmében, hogy ők ugy képzelik, hogy azzal az adóval meg is emelik a bruttó bért, és abból vonják le aztán az adót. Munka szerinti elosztás nem létezik, az szerintem mindig is fikció volt. A közteherviselés viszont reális elv, reális, hogy aki többet keres, az többet is adózzék. De mondom, az elképzelés az, hogy nagyobb bérdifferenciákat nivellálna az adó. Hogy ennek mi az értelme, azt már átengedem a Lacinak, beszéljen ő arról a legközelebbi találkozásnál, hogy mi értelme csinálni az egészet. De van értelme.

A következő kérdés nagyon fontos. Hadd beszéljünk a népesedés kérdéséről, a demográfiai kérdésről. Az, hogy milyen összefüggés van a létszám és a munkaerőforrás és a gazdasági növekedés között. Én azt hiszem, hogy adott esetben az összefüggés nem az, hogy Japánban és Amerikában azért volt sikeres a gazdasági növekedés, mert gyorsan nőtt a foglalkoztatott munkaerő száma. Arról van szó, hogy Japán és Amerika annyira versenyképes tudott lenni a világgazdaságban, hogy hatékonyen tudott foglalkoztatni egy gyorsan növekvő létszámot. Emellett Japánban még az adott társadalmi, gazdasági rendszer Nyugat-Európához, Amerikához képest nagyon erős gátat szab a munkanélküliségnek - noha már ma ott sem olyan erős a gát, mint korábban. De a mai világgazdaságban a nyugati gazdaságokban nem a munkaerőforrás határolja be a gazdasági növekedést, hanem forditva. Nyugat-Európában már ugy áll a kérdés, hogy Nyugat-Európa nem olyan versenyképes, és éppen ezért nem tudja foglalkoztatni a meglevő munkaerőforrást, és nem is nő ugy a foglalkoztatottak száma, mint Japánban, Amerikában.

Mi a helyzet Magyarországon? Magyarországon azt hihetnők, vagy a Szovjetunió esetében, hogy ott a gazdasági növekedés egyik alapvető korlátja a munkaerőforrás. A Szovjetuniónak most gazdasági szempontból is nagyon komoly fejfájása a népszaporulat csökkenése, arról nem is beszélve, hogy ami szaporulat van, az a közép-ázsiaiaknál van. De ott ez komoly kérdés. Egy kelet-európai hiánygazdaságban, a szovjet esetben /és azelőtt nálunk is igy volt, a kis országoknál is/ a gazdasági növekedés nagyon sulyos korlátja mindenféle erőforrásnak korlátozottsága, igy a munkaerőé is. Tehát a Szovjetunióban ez ma valóságos korlát. A kis országokban, köztük különösen Magyarországon ez a helyzet megváltozott az olajárrobbanás óta. A kis országokban az a helyzet - Magyarországon kiváltképp, de többé kevésbé Lengyelország, NDK, Csehszlovákiára is igy áll -, hogy ha nagyobb lenne a munkaképes koru népesség, akkor munkanélküliség

lenne. Az adott versenyképesség mellett nem tudnánk többet importálni és az importot versenyképesen exporttá átalakitani, és igy nem tudnánk több embert versenyképesen, hatékonyan foglalkoztatni. Tehát ma Magyarországon nem releváns korlát a foglalkoztatás, mint ahogy egyébként az állótőke sem, hanem az import exporttá való átalakitása a lényeges korlát. /Közbeszóló: Az öregedést is meghallgatnánk, hogy az hogy néz ki./ Jó, ezt csak nagyon általános sikon mondtam, ezen belül az eltartott és munkaképes lakosság aránya már valóban sulyos kérdés, csak itt nem erre volt kiélezve.

Az utolsó megjegyzéseim. Ami a kulturát, a környezetet illeti, egyetértek az itt elhangzottakkal. A jelenlevő ugynevezett reform-közgazdászok tudtommal nem tekintik piac által kormányzandó szférának se a környezetvédelmet, se a kulturát. Ebből nem az következik, hogy a kulturcikk nem tekinthető árucikknek, de ebbe most már tényleg nem megyek bele.

Tardos Márton

Nagyon köszönöm a magam és kollégáim nevében az érdekes vitát. Jó volt olyanokkal beszélgetni, akik nem szakmai oldalról közelitenek a közgazdaság kérdéseihez, hanem nemzetben és népben gondolkodva beszélnek a társadalom és igy a gazdaság gondjairól, szinte idegenkedve a közgazdaságtantól.

Junius 16. délelőtt

Kis János: KORLÁTAINKRÓL ÉS LEHETŐSÉGEINKRŐL

Vásárhelyi Miklós: A magyar ut a világban

➲ függelék: **268.** p. Mészöly Miklós

➲ függelék: **261–265.** p. Vásárhelyi Miklós

Vitavezető

Mészöly Miklós

Mészöly Miklós

Azt hiszem, hálásak lehetünk Vásárhelyi Miklós referátumáért: egészséges gellert kaphat tőle a beszélgetésünk. Meggyőzően hívta fel a figyelmet arra, hogy önmagunkról csak tágabb összefüggésben gondolkodhatunk. Beszámolójának másik elgondolkoztató eleme, hogy az ő kitekintőbb helyzetképe nem is annyira borus. Ez különösen a mi kétnapos köldöknéző beszélgetésünk után tünik fel. /Vásárhelyi: Nem jelent semmit, ilyen a természetem./ Ez a kevésbé borus kép mindenesetre nincs bölcsesség hiján. Rámutatott, hogy a determinált kereteken belül mit nem lehet, s mit kell elfogadnunk sorsnak. Ha ezt valóban felismerjük, akkor már tehetők lépések. Az ő referátuma és Kis János alapszövege egyébként sok vonatkozásban párhuzamos egymással. Kis János szövege az élesen sarkitott negativumok és nehézségek felsorakoztatása után egy igen logikusan felépitett tevékenységi programot is vitára bocsát. Ehhez és Vásárhelyi Miklós referátumához kellene most már valóban érdemben és gyakorlatiasabban hozzászólni, szakitva az elmult két nap kissé mazochista probléma feszegetésével.

Csengey Dénes

Azzal a becsvággyal kértem szót, hogy megpróbáljak gellert adni a tanácskozásnak. Lehet, hogy jellemző, mindegy. Ez esetben az jellemez engem, ahogy itt mindannyian állunk a dolgokkal. Felvetettem két nappal ezelőtt a kérdést, hogy mi is a mi szándékunk, vagy mi lehet a szándékunk ezen a tanácskozáson. Sokan megkérdezték tőlem, miért hagytam félbe azt a felszólalást, és miért nem igyekeztem megadni a magam válaszát a saját kérdéseimre. Azért, feleltem mindig, mert szerettem volna, ha ezeket a válaszokat ugy lehet megkisérelni, hogy azok már a kétnapos tanácskozás során kibomlott zsákokból is magukra göngyölhessék mindazt, ami a kérdések testét adja.

Viszont a kérdéseim hallatlanba vétettek.

Hát én most tovább lovagolnék szilaj nádparipámon, amikor kizárólag azokat a kérdéseket igyekszem megválaszolni, amelyeket ezek szerint csak saját magamnak - mert mások nem tettek rájuk ajánlatokat - feltettem. De nem fog mindjárt látszani a nádparipa, el fogják takarni valameddig némely időközben felmerült dolgok.

Még egy felszólaló tett fel megválaszolatlan kérdést: Tamás Gáspár Miklós, aki is szerintem alapvető fontosságu irányba célzott, amikor azt kérdezte, hogy az a minden dolgozatban és minden hozzászólásban valahol ott hullámzó, valahol

ott lebegő közérzet, mely szerint az elmult huszonöt év visszavonható vagy visszavonhatatlan, de mindenképpen tragikus és nagymértékü értékpusztulások időszaka volt, elrothadások és szétzilálódások időszaka volt, hogy ennek a közérzetnek, ezeknek az értékpusztulásoknak a mibenlétét hogyan tudnánk megragadni, melyek is voltak azok az értékek, amelyeket mi elpusztultnak, elpusztitottnak érzünk.

Én három ilyen értékpusztulás-sort látok. Hogy ezek valódi és egyetemes értékek, vagy nemzeti, népi, esetleg réteg érdek-képzetek voltak csupán a maguk idejében, s gazdáik később aztán egyszerüen eltekintettek tőlük - ujabb eldöntendő kérdések. Ezeket én egyelőre értéknek tekintem.

Az egyik ilyen érték maga a szocialista retorika. Maga az a hiedelem, hogy Európának vagy a földgolyónak ezen a részén egy olyan társadalmi kisérlet folyik, amelyiknek ha nem is közeli történelmi lehetősége, de mindenképpen immanens elvi lehetősége mindazokra a kérdésekre, amelyek ezidáig a társadalmi lét különböző formáiban az egész eddigi történelem során megoldhatatlanul merültek fel, érdemleges választ adni, történelmi kiutat teremteni. Persze ujabb problémákat hozva ezzel létre, de nem ugyanazokat, amelyek addig megvoltak.

Hogy ez valóságos érték vagy csak egy téves értékképzet volt, igen fontos eldöntendő kérdés, amelyet nem bocsátott valódi próbára az elmult negyven év gyakorlata. Az értékpusztulást éppen abban látom, hogy a hatvanas évek egy rövid időszakával, hatvannyolccal bezárólag megszüntek azok a kisérletek, amelyek a szocializmust, tehát nem feltétlenül annak megvalósult formáit, hanem magát a szocializmust mint egyfajta termelési módot, mint a társadalmi együttélés egy módját igyekeztek arra a történelmi méretü kisérletre alkalmasnak gondolni, amelyet megvalósitani remélt általa a negyvenes évek második fele és a hatvanas évek egy rövid szakasza. A szocialista ideológia nem követte a szaktudományok és a hétköznapi tudat által regisztrált társadalmi változásokat, védekezővé és türelmetlenné vált, elhasználva lassanként a szocialista retorika hitelét, és ezzel a társadalom lojális többségét egy cinikus konszenzusba szoritotta. Ez az egyik értékpusztulás, értékmegszünés, derülátóbban fogalmazva értékrejtőzés, amit látok.

A másik a nemzeti identitás, a nemzetként való együttélés megszünése, a nemzetfogalom voltaképpeni kiüresedése és egy olyan egysiku, egy szálra szövött védernyőként való fenntartása, amelyik nem tudja megtölteni magát tartalommal, vagy - kilépve a képzavarból - nem tudhat maga alatt mozgékony koreszméket, csak annyit tud mondani, hogy védekeznünk kell és megtartanunk kell, és valóban nemigen tud kapcsolódni - amint Kis János emliti dolgozatában; ez irányu fejtegetéseivel egyetértek -, valóban nem tud kapcsolódni közvetlenül azokhoz a su-

lyos társadalmi kérdésekhez, amelyeket az elmult időszak felvetett. A nemzeti érzésnek, a nemzeti identitásnak ma voltaképp az egyetlen megragadható tartalma, amiről itt is a legélesebb és legérdekesebb beszélgetés folyt, ami átvillanyozta az egész tanácskozást: a kisebbségi kérdés. Valójában a nemzeti identitás a jelenlegi gondolkodásunk szerint a kisebbségi kérdésben lakik, annak egy része, és nem mint ahogyan lennie kellene, hogy a nemzettudat tartalmazza egyebek mellett a kisebbségvédelem eszméit és taktikáját. Szó sincs róla, hogy a végső pusztulás veszélyével szembenéző nemzetiségeinket ki kellene tessékelnünk gondolkodásunkból, mindössze azt állitom, hogy a kisebbségvédelem egymagában nem helyettesitheti a nemzeti gondolatnak az egész magyarságot magába foglaló jövőképzetét. Ennek hiányát látom a második nagy értékpusztulásnak.

És az értékpusztulás harmadik irányát pedig akkor tudtam felfedezni, amikor például Konrád György a maga polgárosodáselképzelését vázolta, eléggé közel ahhoz az attitüdhöz, amelyet regényeiben, monológregényeiben is megfogalmaz. Amelynek a tulajdonosa magát egy sokszor illuzió-rendszeren keresztülverte, gumibotokon és egyéb tárgyakon, egy vesszőfutásos életen keresztülverte, s ezalatt elege lett a társadalomalakitásból, a közösségképző utópiákból és ösztönökből, nyugalmát ezek helyett egy megállapodott, bölcs, széttekintő, szemlélődő, a közösségi szolidaritást ugyan nem kizáró, mégis hangsulyozottan individuális magatartásban lelte meg.

Miként ez utolsót, mindhárom fajta értékpusztulást azzal lehet jellemezni és egyben összekapcsolni, hogy fellazulóban van az a meggyőződés vagy az a hit, hogy lehetséges az ember számára sorsa gazdájává előlépni a társadalomban, és evvel párhuzamosan terjed az a világ-attitüd, amely szerint a bajaink, az emberi jogok tekintetében elszenvedett bajaink, a nemzeti identitás megtartásában való ellehetetlenülésünk, a gazdasági szerkezet átalakitásában, annak a kisérletében megbizonyosodott gyengeségünk egyetlen módon látszik meghaladhatónak, tudniillik ugy, hogy pártjára kell állnunk a felfedezésnek, mely szerint mindezek a célok, az alapvető emberi célok nem közelithetők meg intézményes uton, nem közelithetők meg a politika eszközeivel, nem társadalmasithatók, következésképp a védelmükben vagy megvalósulásuk érdekében esedékes fellépés szubsztanciális okokból nem lehet közösségi vállalkozás, nem hozhat létre a maga folyamában csoportokat, nem teremthet társadalmi egységekre, mégoly kis társadalmi egységekre kiterjedő érdekközösségeket, politikai vagy társadalmi érdekközösségeket sem. Ezekhez mindössze három individuális ut vezet egy kiépülni látszó uj világattitüd szerint: a miszticizmus, az irónia és a sztoa.

Hát körülbelül igy láttam megnevezhetőnek egy értékpusztulássorozatot, amelynek a közérzete szemmel láthatóan elért és foglalkoztat bennünket.

Itt most áttérek arra, hogy milyen szerepzavarokat, szereptisztázatlanságokat, a magunkról való elképzelés milyen bizonytalanságait és esendőségeit észleltem ebben a háromnapos együttélésben. Két lehetőség volt, ahogyan álmodhattunk és megszólithattuk egymást. Az egyik a panaszkodó, a kétkedő, a szkepszist nyilvánitó beszéd. Ez nem tünt különösebben termékenynek. A másik pedig az az attitüd volt, amellyel egy virtuális magyar kormány miniszterelnöke kabinetjét az első ülésen tájékoztathatja talán. Természetesen minden szónok más összetételü kormányt látott maga előtt, ahogy körülpillantott itt, az itt ülőkből és a még távollevőkből elképzelte magának egy kabinet törzskarát, és igyekezett még olyan szemmel is körbekémlelni, hogy a kevésbé fontos tárcákat melyik másik szárny melyik emberének lehetne odajuttatni, és hogy ki mennyivel érné be. - Ezt a viccet azért mondtam, mert nyilvánvaló, hogy egyetlen kérdés kivételével, tudniillik a cigánykérdés kivételével, amit aztán gyorsan le is vettünk a napirendről, megtartóztattuk magunkat azoknak a pontoknak az elemzésétől, amelyeken az itt helyet foglalók gondolkodása ellentmondásban áll egymással, sőt talán tovább is lehet menni, megtartóztattuk magunkat azoknak a pontoknak érintésétől, amelyeken az itt homogénnek mutatkozó szellemi szárnyak belső ellentmondásokat hordoznak.

Voltaképpen ugy is értelmezhető ez, hogy mi mindannyian kényelmesen helyet tudtunk foglalni az itt töltött napok során Eötvös Józsefnek a tizenkilencedik század uralkodó eszméiről irott müvében, méghozzá annak néhány fejezetében, amelyeket is a szerző az uralkodó eszmék egymással való ellentmondásainak szentelt. Ugye a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméjéről van szó. A szabadság-eszme itt gazdaságra korlátozva jelent meg, mint egy minden vállalkozói erőt felszabaditó, piaci törvényeknek alávető és ilyen módon épitkező gazdasági mozgás képzete, a nemzetiség eszméje nem tartott önvizsgálatot a tekintetben, hogy értékképzetei mennyiben hozhatók összhangba a gazdasági igénybejelentésekkel, az egyenlőség eszméje pedig ugyszólván meg sem jelent, hacsak abban a tapintatban nem, amellyel az egymásnak ellentmondó gondolatok a konfrontációt elkerülték itt.

Nyilvánvaló az - nem ismételem most el Eötvös argumentumait, ezeket mindenki ismeri -, nyilvánvaló, hogy annak az egyetértésnek, annek a konszenzusnak, amit mi itt egyelőre gesztusokban és egymástól, egymásnak kölcsönzött bizalomban képviselünk, ennek megszilárditása, egyáltalán valóságossá tétele ugy volna lehetséges, ha az itt helyet foglaló szellemi körök tisztáznák, legalábbis artikulálnák egymással való ellentéteiket, és megkisérelnék egymás szempontjait befogadni. Teszem azt, a közgazdászok megkisérelnék ugy elképzelni a maguk gazdaságilag életképes rendszerét, hogy az mentes legyen attól a tulajdonságtól, amely miatt a maga idején nagyon sok értelmiségi megagitálható volt a tőkés gazdasági szerkezet ellen, azaz jó volna, ha ki tudnák iktatni rendszerüknek azt a tulaj-

donságát, melynek értelmében csakis a gazdaság lehet értékképző tényező, vagyis kizárólag gyakorlatilag és közvetlenül felhasználható javak vagy müködési rendszerek vehetők értékszámba. És jó volna ugyanakkor, ha a kultura felhagyna önmaga hasznosságának bizonygatásával, és máshol keresné létjogosultságának evidenciáit. Kétségtelen persze, hogy a kultura egy támadásra reagál ilyen bizonykodó módon, arra a támadásra, melyet Fekete Gyula ugy definiált, hogy aláfurnak a templomoknak és bordélyokat nyitnak a kegyhelyeken, hogy valami gyakorlati hasznuk is legyen. A kulturreformerek erre a gazdaságosság értékvakságába esett szakértelmiség felől érkező támadásra azzal a védekező mozdulattal válaszolnak, hogy a maguk kisérleteit - de a politikai reformkisérletekkel ugyanigy állunk - azzal igyekeznek megokolni, hogy tudniillik a kulturális és politikai reform az hasznos. Az állam és a társadalom számára hasznos, ha a polgárai müveltebbek, ha nagyobb, tágasabb, szabadabban lélegző kultura létezik, ha irányzatok lehetségesek, ha különböző politikai állásfoglalások születhetnek, csoportosulások létrejöhetnek, ez hasznos az államnak, hasznos a társadalomnak.

Hát természetesen nem hasznos, a monolit államnak egyáltalán nem hasznos ezek közül egyik sem, és közgazdász logikával azt is könnyen el lehet utasitani, hogy gazdasági szempontból hasznos lehet, tehát hogy használati értékké lehetne tenni valamilyen okfejtés során a kulturát. Ez bizonyára nem is lehetséges, és nem is szükséges. Mert az effajta reform-retorika müködtetése közben ugy fest a helyzet, hogy a politikai koncesszió birtokában lévő reform-közgazdász réteg, mint a hajóuton zavarba jött, veszélybe került legénység, ugy dobálja ki egymás után a hajójából a kulturális és politikai reformkisérleteket, annak érdekében, hogy továbbra is alkuképes maradjon egy, a gazdasági reform dolgában tétovábbá és tétovábbá váló politika szemében. És igy történik aztán az, hogy mondjuk Bauer Tamás, de más közgazdászok is, kezdik magukat élesen és alaposan megkülönböztetni a politikai koncesszió birtokában lévő közgazdász rétegtől. Világos ezek után, hogy a kultura, a politika reformjára gondolóknak sem ezzel a fajta közgazdásszsal van dolguk. Hiszen nevetséges egy ilyen réteg ellenében dilettáns módon azzal érvelni, közgazdaságilag tarthatatlan módon azzal érvelni, hogy a kultura és a politikai szabadság hasznos dolgok. Ez nyilván komolytalan tézis, és ugyanigy alkalmatlan politikusokat abba a lelkiismereti helyzetbe hozni, hogy ezen az alapon támogassák a reformot.

Nem, másról van szó véleményem szerint.

Hogy egy országban az emberek szabadon tájékozódhassanak, és érdekeik kifejtésére szabadon csoportosulhassanak, ezt a törekvést nem ugy kell megjeleniteni, mint ami hasznos az államnak és a társadalomnak, hanem azt az elemi kérdést kell felvetni, hogy a személyiség ugyan hogyan hasznosithatja a

jelenlegi módon létrejött társadalmasultságát, és milyen másfajta módon kivánna netán társadalmasulni. Az emberek ugyanis nem azért müvelődnek - ha teszik -, hogy még hasznosabb tagjai lehessenek a társadalomnak, és nem azért igyekeznek autonóm politikai állásfoglalásokat kialakitani, hogy még hasznosabb tagjai lehessenek a társadalomnak, és nem azért akarnak autonómiát és szuverenitásokat, mert ha ezeket elnyernék, akkor aztán már teljesen hasznos tagjai lehetnének a társadalomnak, hanem éppen ellenkezőleg, azért, mert olyan társadalmat kivánnak maguknak, olyanban óhajtanak élni, amelyikben személyiségüknek nemcsak a hasznos munkafolyamatokba vonható mozzanatai tudnak müködni és tenyészni, hanem teljes és harmonikus személyiség tud kialakulni, és hogy ugy mondjam, teljes és harmonikus közösségi pszichék, csoportpszichék tudnak kialakulni. El kell tehát tekinteni a mindenféle hasznossági érvelésektől, és ezt az elemi törekvést egyszerüen jogforrásként kell megjeleniteni. Természetesen ezzel az igénnyel nem lehet a hagyományos taktikázó módon közeliteni a kormányhoz, mint amiképpen most arról beszélünk, hogy milyen hasznos volna, ha meglehetne a kétheti lapunk, a Hitel. Nem lenne hasznos. Nekünk az lenne, nekik nem. ... Ezt hagyom is.

Visszatérve a legelőször feltett kérdésekre, hogy mik lehetnek a szándékaink ezzel, vagy ha ismétlődne, ezekkel az összejövetelekkel... azért fontos ezta kérdést feltenni és eldönteni, mert itt minannyian programokról, kibontakozási lehetőségekről gondolkodtunk és beszéltünk, ezeknek azonban vannak feltételei. Fel kell tenni például azt a kérdést, hogy ki adja a programot, tehát szükséges egy definiáló értelmezés a jelenlévőkre mint csoportra vonatkozóan. Szükséges, hogy kialakuljanak, kirajzolódjanak azok a pontok, amelyeken egyetértünk, amelyeket, mint egy közös magatartás mozzanatait, együttesen vállalni tudunk. És azután: Kinek adunk programot? El kell dönteni, hogy a célunk egy értelmiségi magatartásmód kialakitása vagy egy politikai magatartásmód kialakitása. Erre a körre vonatkoztatjuk-e, vagy legjobb reményeinkben az egész magyar értelmiségre netán?

Itt tennem kell egy zárójelet, egy rövid kitérőt. Azt is fogyatékosságnak éreztem, hogy a gondolatok és programok, amelyek megfogalmazódtak, ebben a formájukban és a mostani előadásmódban mintha kizárólag a kormány és a pártközpont felé lettek volna latensen irányozva. Mintha egyedül ezek irányában lennének szándékaink. Alkuformációkat észleltem, holott nem volt sehol a másik alkuvó fél. Noha ugyanakkor viszont van olyan közeg is, amelyik, legalábbis potenciálisan, vár valamit az itt egybegyült szellemi csoportoktól. Nem tud róla, ezért mondom, hogy csak potenciálisan. Tudniillik a magyar értelmiség, amely bizonyára kiváncsian hallgatná és olvasná mindazt, amiről mi itt beszélünk. Kiváncsian, de az eddig felmerült programok és kibontakozási kisérletek ismeretében azt hiszem,

kissé csalódottan is ugyanakkor. Csalódott lehet, mert e tanácskozás után nem érezheti magát igazán megszólítottnak. Nem érezheti magát programmal és attitüddel megszólítottnak. Pedig gondolnunk kellene arra, hogy a következő 20-30-50-100 évben, esetleg reménytelen, vagy még tovább romló, vagy nem sokat javuló helyzetben hogyan tudja megtartani az értelmiség azt a tulajdonságát, azt a megujulás éthoszára való folytonos fogékonyságát, amelyet szinte máris elveszitett, de amely nélkül azután csak megdermedt lenyomatok köpődnek ki élő gondolat helyett a vonal tulsó oldalán akkor, amikor esetleg a csillagok ugy állnak meg fölöttünk, hogy valami kibontakozásra lehetőség mutatkozik.

Kissé összekeveredtem a végére. Nem baj, itt most abbahagyom.

Laki Mihály

Ne tévesszük össze a közgazdászokat az adószedőkkel. Amennyire ismerem a magyar közgazdászokat, nem ellenségei a magas kulturának, néha elolvassák a krimiket is. Egyáltalán nem boldogak attól, hogy a könyvárak emelkednek, a koncertjegyek ára nő, és egyáltalán nem hiszem azt, hogy komoly pénzbevételeket remélnének attól, hogy a kultura területére áramló szubvenció csökkenni fog vagy csökken. Ne csináljunk ál-ellentétet ebből, csak annyit mondanék, hogy az valószinü, hogy ezeken a területeken is körülbelül akkora szinvonalon áll a pazarlás, mint máshol. /Közbeszóló: Nagyobb./ Nem tudom. Tehát amikor a gazdasági racionalitást hangsulyozzuk, akkor ezen a területen semmi rendkivüliről nincs szó, csak arról, hogy ne adják ki tul nagy példányszámban Edward Gierek müveit, mert nem olyan kelendők. Ez egy élő példa, a könyv körülbelül akkor jelent meg, amikor az emlitett ember már hatalmáról lemondófélben volt. Persze, vannak adószedők, akik imádnak adót szedni, de ez nem azonos a szakmánkkal.

Mészöly Miklós

Mint szépiró, egyáltalán nem érzem magamat fenyegetve a reformpolitikusoktól és reformközgazdászoktól. Azt a felelősséget, amit Csengey Dénes felvetett, a politikára lehet háritani, arra a politikára, amelyik fél egyszerre két ajtót kinyitni. Az egyik irányba biztositott viszonylagos liberalizmusért cserébe a másik oldalon szorit. A gazdasági életben elfogadott lazitások a kultura területén már rendkivüli veszedelmek képét vetitik a falra. A politikusok szemében. És ebbe bele van kalkulálva a meg nem irt, az elsorvadt, a deformálódott müvek szellemi anyagvesztesége. Mint ahogy a késleltetett vagy hibás

gazdasági intézkedésekbe a vesztett milliók. A kultura emberei és a közgazdászok, reformpolitikusok között tulajdonképpen érdekazonosság áll fenn, és a legtermészetesebb volna, hogy ez gyakorlati bajtársiassággá kovácsolódjon. Hiszen a dolguk egy: ködöt oszlatni, hogy lassan-lassan rájöjjünk, hogyan lehet fából fakarikát, vasból vaskarikát csinálni.

➲ függelék: **268–269.** p. Vargha János

Konrád György

Szeretném elismerésemet kifejezni Kis János tanulmánya iránt. A tőle megszokott alapos, értekező, érvelő modorban, amelyben arányosan jelöli meg a jelenségek helyét és egy-egy jelenségre nem sok szót veszteget, elérkezett okfejtésében a következő pontig: Itt van egy független személyekből álló, sokféle érdeklődésü, de egymás iránti bizalmat kifejezni hajlandó magyar értelmiség, amely különböző kis-csoportos vagy szélesebb körü kezdeményezésein tul mintha eljutott volna ahhoz a szinthez, hogy már bizonyos intézményesebb vagy jogszerü kivánalmakkal lépjen föl. Kis János ugy érzi, a közjogi szférát, a civiljogi szférától megkülönböztetve, hogy ebben a civiljogi szférában egy s más megtehető. Gondolom, azért is, mert itt lehet szilárdabban megvetnünk a lábunkat, lévén, hogy civilek vagyunk.

Fontosnak tartom Vásárhelyi Miklós elemzését is, amely szerint növekedett valamelyest a mozgástere a Kelet-Európa nyugati peremének, tehát a kelet-közép-európai országoknak, és ezen belül minden bizonnyal Magyarországnak is. Sőt, Magyarországnak talán valamicskét még inkább. Ebben a helyzetben érdekes utánagondolni annak, hogy mit jelent az, hogy mi, vagy mit jelent az, hogy én. Dénes nagyon kedvesen a regényeimből próbál kiolvasni valamiféle polgári individuális álláspontot. Csakugyan ki voltam már egyszer-kétszer zárva mindenféle diákszervezetekből polgári individualistaként, hüséges maradok ehhez az állásponthoz. Nem kapacitálnék másokat, hogy ugyanezt tegyék, de ugy gondolom, hogy először azt kell tudnom, hogy én hol állok. És akkor mondhatom csak azt, hogy én itt állok és mást nem tehetek. Csak olyan emberek kinyujtott kezét szoktam igazán névértéken venni, akikről ugyancsak látom, hogy szilárdan állnak a lábukon és van megbizhatósága a szavuknak, mert az egész őket nyomasztó világgal szemben körülhatárolták azt a keveset, amit ők gondolnak. /Közbeszóló: A köz föltétele a láb./ Igen. Autonómia nélkül tehát szolidaritás sincs. De az autonómia nem olyan virág, amely csak gyönyörködni akar magában. Hanem inkább közlekedési csomópont, ahonnan sokfele lehet utakat épiteni. Nem párt-szerü kapcsolatokra gondolok, mert azokat én ha tetszik a polgári individualizmusommal, de az irói létemmel sem szivesen fogadom el, mert a párt azt jelenti, hogy nekem megmondják, mit is gondoljak, és ha levoksolok az egyik igazság mellé, le kell voksolnom árukapcsolással a másik igazság vagy

ideológiai követelmény mellé is. Igy szokott ez a pártokban lenni, egész csomagot tesznek elénk. En viszont minden egyes kérdésről külön-külön meg szeretném fontolni, hogy mit gondolok róla. Éppen ezért, hogy jobban szeretem az ilyen ad hoc és tartalmi szövetségeket. Ez anarchisztikus álláspont, ezt is szivesen elfogadom, anarcho-liberális. Itt csupa olyan ember üldögél, akiket alkotó értelmiségiként lehet megtisztelni: mind irtak, csináltak valami személyes müvet. Tehetségük révén vannak egymással beszélő viszonyban. Ez valami rang-tartást is jelent, és rangadást is a másik iránt. Ebből következik, hogy senkit se látok, ha jobban megnézem, párt-embernek. Vannak értékek, megállapodások, amelyek a független magyar értelmiség konszenzusaivá érnek. És van egy csomó kérdés, amelyben semmiféle konszenzus nincs. Ha mi ugy politizálunk /mert politizálunk, mert politikai állatok vagyunk/ mint perszonális lények, mint független értelmiségiek, akkor megkereshetjük azt, amiben egyetértünk. Mik azok a szabadságok, amelyeknek deklarációjában egyetértünk. Minthogy 56-ban 23 esztendős voltam, ez volt az én számomra a legmeghatározóbb esemény. És akkor én arra jutottam, hogy háromféle szabadság elidegenithetetlenül összetartozik, és ez igy szép, ez a hármas ikercsillag. Az első a személyes szabadság, a közvetlen környezetben az önigazgatásban mindabban a közegben, ahol vagyunk személyesen, másik a többpártrendszerü parlamentális demokrácia, mint az intézményes szabadság-érvényesitésnek a módja. A harmadik a nemzeti szabadság, a nemzeti függetlenség, amely a semlegességi deklarációban nyerte el a maga legszebb szimbolikus formáját. Ez a három szabadság azóta is oly módon összetartozó érték a számomra, hogy mindig kételkedem az álláspontok végiggondoltságában, jóhiszemüségében. Valaki az egyiket a másikról lefejteni akarja. Ha csak az egyiket akarod, akkor biztos, hogy az a szabadság sem lesz meg. A szabadságok egymás ellen forditását nemcsak gyászosnak és meddőnek érzem, de ugy érzem, hogy elsorvasztja az embert, mert olyan dilemmákba kell hogy keveredjen, amelyek roncsolják a lelket. Ezért azt gondolom, hogy ne legyünk mi tulságosan politikusak, ne legyenek illuzióink arra vonatkozóan, hogy mi sokra megyünk nagy politikai furfangossággal, kalkulációkkal, tehát olyan szellemi manőverekkel, amelyek nem igazában az alkotó értelmiség rutinját alkotják, amiben azt mondhatnám, hogy az alkotó értelmiség ügyetlen, nem is igazán tehetséges. Ne ezekben próbáljunk jeleskedni. Hanem ott keressük a szót egymással, ahol olyan elvekben tudunk megállapodni, amelyek nagyjából megfelelnek a mai magyar társadalom szabadságakaratának.

Kis példákat mondanék. Tegnap előállott Ottilia egy javaslattal, ne legyen Magyarországon kényszermunka. Örülnék, ha állást foglalnánk ebben.

Hadd mondjak egy másik példát. Meg voltam hiva Bécsbe egy előadást tartani: Bécs a századfordulón és Bécs Közép-Eu-

rópában, Budapest-Bécs. Vittem az előadásomat, lefordittattam németre. Előzetesen óvatosan kijuttattam én azt más uton is, de gondoltam, hátha ez a más ut elakad, viszem magam az egyik példányt a kofferemben. A vámos elvette. Kicsit tréfáltam: nem fogom tudni megtartani az előadásomat, mert maga elvette. Elterjed a hire. Azt mondja: mi? előadás? hol az engedély? Nem is utazhat akkor% Az előadásom megérkezett a másik uton és meg is tartottam. Ehhez a kis esethez hozzátennék egy másikat. Tavaly külföldön voltam és hazaküldtem a könyveimet, amelyeket kinn vásároltam. 200 könyvet, abból 30 nem volt vámkezelhető - többek között az enyém. Jó szerzők is voltak köztük, meg kell mondanom. Megalázó, hogy mindenütt a határon megnézik, hogy az ember mit visz ki, mit visz be, könyvet, kéziratot, papirt. Hogy beleturkálnak a jegyzeteibe és naplóját lefoglalják. /Közbeszóló: Viszont Gedanken sind Zollfrei./ Eszmék és emberek szabad áramlása - csak a könyveké nem, csak a kézirataké nem. Iróembert a kézirat mozgása érdekel. Hogy titkosan ügykezeljék, és pecséttel lássák el, mielőtt átvinném a határon, ezt nyomoruságos állapotnak találom. Remélem, hogy ha egyszer majd ez a nemes értelmiségi közvélemény is eljut konszenzusos érdekképviselő elvek megfogalmazásához, hát tesz majd egy olyan nyilatkozatot is, hogy ennek most már legyen vége.

Lengyel László

előre bocsájtotta: nem fogja a közgazdászok nevében kikérni mindazt, ami ellenük elhangzott. Két dologról fog beszélni: az egyik Kis János dolgozatából következik, a másik azzal kapcsolatos, hogy milyen személyes tanulságokat vont le a két és fél napos tanácskozásból. Ezzel összefüggésben gyakorlati javaslatokat is készül tenni.

Kis János dolgozatát nagy intellektuális teljesitménynek tartja, és messzemenően egyetért a benne foglaltakkal. Ugy véli, a magyar értelmiség valóban megérett arra, hogy megkérdőjelezze a kormányzattal külön-külön kötött alkukat, és különböző csoportjai előbb egymással alkudozzanak, mielőtt a kormánnyal alkudoznának. Mert eddig ugy sikerült külön alkukat kötni és néha eredményeket elérni, hogy mindenki elégedetten jött ki azokból a szobákból, nem tudván, hogy egymás ellen forditották a dolgokat. Ez igy van az országon belül, és nagyon helyes volna megnézni az országon kivül is. Mi lenne, ha előbb tárgyalnánk egymással? Nem is biztos, hogy akkor be kellene menni azokba a szobákba: növelhetnénk autonómiánkat.

Kis János kérdésfelvetését ugy értelmezi - folytatta Lengyel -, hogy a ?0-as évek közepén itt, Magyarországon az értel-

miség, annak legkülönbözőbb rétegei egyenrangu félként tárgyalhatnak a kormányzattal, Meg tudunk fogalmazni bizonyos problémákat, külön-külön és együttvéve, és ezt a kormánynak valamilyen formában figyelembe kell vennie. Lengyel Lászlót ez a két-három nap is erről győzte meg.

Ugyanakkor igazat adott Csengey Dénesnek: a különböző szellemi irányokból jövők nem mindig találkoznak egymással, sőt, ellentmondás van közöttük. Azonban nem ért egyet azzal, tette hozzá, hogy a tanácskozás résztvevői végig a langyos vizben fürödtek volna. Próbáltak - több-kevesebb sikerrel - ellentmondani egymásnak. Valóban végig kellene beszélni az ellentéteket. De az ellentétek végigbeszélését csak ugy lehet megtenni, ha egyáltalán leülünk egymással tárgyalni. Ez eddig nem történt meg.

Erre Lengyel László a következő példát hozta föl. 1980-81-ben már világos volt a közgazdászok egy része előtt, hogy ha a növekedést visszafogják, akkor itt fel fog lépni a munkanélküliség. Először azokban az országokban, ahol nagyon nagy a visszaesés, majd folyamatosan a többiben is. Bele kell rohanni a munkanélküliségbe, amely lehet burkolt, kapun belüli, vagy teljesen nyilt. Lengyelországban ez nyilvánossá is vált. A gazdasági szakértők elő is terjesztették: munkanélküliség lesz, legyen munkanélküli segély, intézmények stb. Elutasították. Miért lett volna már akkor szükséges ez a találkozás? Azért, mert előre láthattuk, hogy Romániában a legsulyosabb munkanélküliség lesz. Nem is lesz, van. Rugdossák ki az embereket a gyárakból. És ha valakit ott kirugnak egy gyárból, akkor nem talál más állást a városban, akkor pedig elveszti a városi buletinjét, és el kell hagynia a várost. Ha el kell hagynia a várost, megfosztják az élelmiszerjegyétől. Ha megfosztják a jegyétől, akkor még ahhoz sem jut hozzá, ami tényleg létfeltétel. Beszélgettem erről ottani vállalatvezetőkkel, mondta Lengyel, akik rettegve fogták maguk alatt a széket, mert attól féltek, hogy elbocsátják őket. Havonta, naponta bocsátanak el munkásokat. Minden jogvédelem nélkül, románt és magyart egyaránt. Ezt előre láttuk, gazdasági nézőpontból megjósolható volt. De magyar közgazdász nem tud fellépni azzal, hogy a romániai munkanélküliségről ir. A nemzetiségi kérdéssel foglalkozóknak viszont ez valószinüleg egyik érve lehetne, egyik kérdése, amiben mi, közgazdászok, segiteni tudnánk, előre megnézhetnénk, megmondhatnánk sok mindent. Ugyanennek a kérdésnek egy másik vonatkozása: a közgazdászok látták, hogy Magyarországon a munkanélküliség először az ingázókat, a bejárókat érinti, akikről Csurka is szólt. Az építőipar visszazuhanása, a beruházások visszafogása azt fogja jelenteni, hogy el kell bocsátani a bejáró és ingázó segéd- és betanitott munkásokat. Elbocsátották őket. Hazaküldték téli szünetre, és nem vették vissza. Cigány segédmunkás - kész. Ezt előre láttuk. Aztán kétségbeesett levelek a tanácsoktól: Bor-

sod, Szabolcs, Zala, Nógrád. Itt vannak, hazajöttek, mit csináljunk velük? Semmi se történt. Semmi sem történt azon kivül, hogy hoztunk egy rendeletet a munkakerülők ellen. És a helyzet csak romlani fog az évtized végéig, egyre több fiatal hiába keres munkát.

És itt jutunk a szegénységhez, folytatta Lengyel. Nem állom meg - mondta -, kénytelen vagyok beszélni erről, annyiszor hallom már, hogy a közgazdászok viszik szegénységbe az embereket, meg a piac teszi tönkre a kulturát: végre is mikor merült föl először, hogy van szegénység, és meg kell vizsgálni a helyzetét? A 68-as reform idején, a piacgazdaság bevezetése után. Ekkor merült fel, hogy ki kell épiteni a szegénység szociális intézményeit, és ehhez tudnunk kell, hogy meddig a piac, és mettől kezdve már a szociális intézmény. Mert ezt ma nem tudjuk. Ebben az ügyben is le kellene ülnünk egymás között.

Ezután Lengyel László a gyakorlati javaslataira tért át. 1. Gondolkozzunk el azon - folyóirattal, amit nagyon támogat, nagyon jó dolognak tart -, hol találkozik közgazdaságtan, nemzeti kérdés, jogi kérdés, mert hiszen valóban felvetettek például munkaerő-problémákat a Beszélő hasábjain és másutt, a szegénységkutatástól a cigánykérdésig, Bős-Nagymarosig; és üljünk össze ezeket megtárgyalni. 2. A találkozásokat folyamatossá kell tenni. A folyamatossághoz pedig az kell, hogy a már meglévő intézményekben hivatalossá váljon a folyamat. Miért ne szervezhetne az Irószövetség olyan ankétot, ahová meghivja az ittlévő embereket. A Pénzügyminisztériumban Konrád György megjelenhetett 1983-ban és elmondhatta véleményét a lakáskérdésről. A Történettudományi Intézetben ott járt Antal Laci, sikeres előadást tartott; a történészeket is szivesen látja a közgazdaságtan. 3. A nemzetiségi ügyeket gazdasági oldalról is vessük fel. Kisebbségi ügyekben Lengyel szerint csak két dolog lehet hatásos: az egyik a pénz, a gazdaság, a másik a fegyver. A harmadikat, a demokráciát helyesli, mondta, de nem hisz a hatásosságában. Szó esett itt a fegyverről. Közvetve, ugy, hogy egy nagyhatalomhoz fordulunk, amely megfenyegeti a szomszédainkat, mert a magyar fegyverek, hál' Isten nem fenyegetőek. Megfenyegetni őket egy nagyhatalom háta mögül: a bukás politikája. Ezen csak veszithetünk. Lengyel László abban látja a megoldás - szintén idealista - utját, hogy erősitjük a közép-európai gazdasági kapcsolatokat. A kis országok közötti gazdasági kapcsolatok erősitése, a határok gazdasági megnyitása legalább annyira fontos, mint az, hogy ne vegyék el a határon a Bibliát és a kéziratot. Mert az se jobb, ha a hust veszik el. És ebben a magyar kormány még nem tett eleget, sőt, sokszor neheziti a magyar kapcsolatokat. Egy példa. Ha ma minket Szlovákiában vagy Romániában utálnak, az gazdaságilag arra is visszavezethető, hogy ezeknek az országoknak nem adunk a turistaforgalom szükségleteinek megfelelő mennyiségü forintot.

Például 1982-ben a csehszlovákoknak. Ebből következően nem tudtak átjönni vásárolni. Ilyenkor jönnek az ellenintézkedések, megtorlásra megtorlás.

A kis országok közötti természetes kapcsolat a gazdaságilag szabad átjárás lenne. Ezzel zárta Lengyel László a hozzászólását: gondolkozzanak el az irók a dolgon; a gazdasági autonómia kiterjedéséért is küzdjenek, ne csak a szabad sajtóért.

Elek István

Amihez szeretnék egy megjegyzést hozzáfüzni, az többször előkerült már, csak fölerősitem az elhangzottakat. Az az érzésem, hogy Dénes mondandója azért sikerült ilyen emelkedettre és azért érte szinte ütésként a jelenlévőket, mert az összejövetel legelején nem volt egészen világos - én ugyan nem voltam itt, de ahogy hallottam -, hogy mi a voltaképpeni célja a tisztelt gyülekezetnek. Ha akkor egyértelmü lett volna, hogy első alkalommal összejövő különböző szellemi csoportok képviselői egyelőre csupán szembesiteni akarják az eddig külön-külön képviselt felfogásukat, nézeteiket, és a következő vagy még több más alkalommal ugyanez a szándékuk, ám e sorozat valamelyik állomásán elérkezünk oda, hogy egy átfogó, határozott ideológiát, koreszmét, cselekvési stratégiát - ahogy itt az előadásokban szóba került - próbál megfogalmazni ez a társaság vagy másokat is bevonva egy másik, akkor más lett volna az egész akusztikája.

Szeretnék visszatérni Csurka gondolataihoz. Ugy érzem, ezek nagyon közeli rokonságban vannak azzal, amit Kis János kifejtett. Látszat csupán, hogy ellentmondanak egymásnak. Nevezetesen arra gondolok, hogy Csurka azt irta, ki kell lépni a politikai-hatalmi koordináták közül, fel kell adni a közvetlen politikai küzdelmet, meg kell találni egy olyan cselekvési stratégiát, amelynek az a lényege, hogy az egyéni önépitésre, az adott feltételek között lehetséges önépitésre helyezi a hangsulyt. Kis János pedig nagyon világosan megfogalmazta egy lehetséges és kivánatos rövid-, illetve középtávu politikai reformfolyamat lépéseit, különválasztva a köz- és a magánszférát. E kétféle felfogás szerintem szorosan összetartozik, kiegészíti egymást. Ennek a bizonyos átfogó ideológiának, stratégiának, nem tudom minek oly nagyot kell ölelnie, hogy szervesen kapcsolódhassék össze benne ez a két elképzelés. Ha ugyanis megmaradunk azon a szinten, amelyen Kis János dolgozata vizsgálta a kérdéseket, épp azt nem tudjuk elkerülni, ami a polgárjogi ellenzék nagy dilemmája volt eddig, hogy a társadalom, sőt az értelmiség jelentős rétegei ugy érezzék, hozzájuk nem szólnak ezek a gondolatok.

A hivatalos keretek között élő és ott továbbra is élni és dolgozni akaró értelmiség kezében gyakran csupán szellemi élvezeti cikkek a szamizdat irások, nincs más funkciójuk számukra. Nagy boldogság persze ezeket olvasniuk, de a mai helyzetben, melynek sürgetését, ugy tünik, mindenki érzi, amikor fölmerül az igény átfogó ideológiára, cselekvési stratégiára, akkor az nem elég, hogy ez csupán egy értelmiségi réteget érintsen meg - ahogy erre Dénes is utalt -, az egész társadalomnak mondania kell valamit. Határozottan meg kell szólitania azokat a rétegeket, amelyek ma valamiképpen azonosithatók. És ugy kell fölépülnie ennek az ideológiának, hogy figyelembe veszi azt a mindkét dolgozatban érvényesülő elvet, ami szerint a realitásokat szigoruan tisztelstben kell tartani, ez azonban nem jelentheti azt, hogy céljait ne fogalmazná meg nagyon világosan. Azokat a szabadságcélokat, melyekről itt például Konrád beszélt. Hogy ki kell bontakoznia a társadalomnak a totálisan ellenőrzött politikai rendszerből, és végső soron el kell jutni a politikai pluralizmushoz, hogy arányos vegyes tulajdonu gazdaságot kell létrehozni, biztositani kell az egyéni szabadságjogokat, a közösségi önszerveződés lehetőségét stb.

E célokat, azt hiszem, tudja vállalni a nevével az is, aki ma, mondjuk, a hivatalos keretek között egy kutatóintézetben dolgozik. Ha ez olyan ideológia lesz, amely a társadalom legkülönbözőbb szinterein élő és dolgozó embereknek egyaránt tud mondani valamit. Még a mai apparátusbelieknek is. Igen. Olyan programot kell felmutatni, amely legalábbis kedvező lehetőséget ad arra, hogy érzelmileg, szellemileg akár olyasvalaki is a magáénak érezhesse, aki teszem föl, ma a központi bizottságban ül. Hogy könnyebben elképzelhesse a saját politikai szerepét a központi bizottságban olyanformán, mint ami annak a fejlődési iránynak a segitésébe kapcsolódik bele, amibe a mai szamizdat lapok irói és létrehozói a maguk tevékenységét belefüzik. Csurka önépitésről szóló gondolatának épp az a jelentősége, hogy széles értelmiségi, illetve értelmes rétegeket, amelyek a legális keretek között élnek, közelebb hozhat szellemileg, érzelmileg, bizonyos értelemben gyakorlatilag is e formálódó gondolatkörhöz, ideológiához. Meg kell keresni a közös nevezőt az eltérő felfogásokban, hogy ehhez a bizonyos nagyivü programhoz eljuthassunk. Az a fajta pátosz, nem a frázisoké, hanem a nagy vállalkozásé, a nagy ölelésé, a lendületé, ami Csurka irását jellemezte, ebből a szempontból nagyon fontos. Az ideológiateremtő elszántság efféle kinyilatkoztatásának lényeges szerepe van akkor is, ha az nem egyetlen aktusra szól, hanem utána sorbavesszük a konkrét kérdéseket és többször leülünk még beszélni róluk.

Szabó Miklós

Én elsőnek Lengyel László szavaihoz kapcsolódnék, és arról próbálnék valamit mondani, hogy a társadalomnak és a hatalomnak a lehetséges párbeszéde hol áll. Hozzátenném azt, hogy a 60-as években, 56 után bekövetkezett semlegesitésből, közömbösitésből, atomizálásból, privatizálásból a 70-es években történt egy előrelépés. Egy lépés arra, hogy a társadalom ujra politikai közösségként, a politikai keretek lehetséges szubjektumaként értelmezze magát, méghozzá nemzetként. Ez szerintem a 70-es években nemzeti öntudatosodásának a jelensége. A társadalom olyan módon próbálta magát politikai közösségként értelmezni, ami fenntartja a különvalóságát a rendszertől, de nem feltétlenül konfrontál vele. Lényegében a másik oldalon tudomásul vették ezt, és elkezdtek közmegegyezésről beszélni. Azt akarják vele mondani, hogy nincs ellentét. De azért azt is mondják vele - ha nem is akarják mondani -, hogy a közmegegyezés kettő között történik, tehát nem áll fenn a rendszer és a társadalom azonossága. Az azonos nem beszél egymással. Ebből tehát létrejöhet majd a megegyezés, valóban. Eddig mindnyájan, anarcho-liberálisok és liberál-alternativak, ugy gondoltuk a rendszer és társadalom viszonyát, hogy a társadalom azonos az informális privát-szférával, és minden formalizált dolog a másik. Nagyon nagy jelentősége volna a gazdasági reformnak abból a szempontból, hogy kettéveszi,kétfelé választja ezt az eddig egységesitett szférát, és lenne egy gazdálkodási költségvetés, és lenne a régi értelemben szabályos költségvetés, a közhatalmiságnak az üzemköltsége. És ez ilyen módon valahogy a társadalom számára kalkulálható lenne. Valamint látható lenne, hogy mennyi is kellene arra tulajdonképpen.

Amit Kis Jancsi irt, azzal lényegében mindenben, mint lehetséges lépésben egyetértek. Amit Csengey Dénes mondott, ahhoz egy kis fejtegetéssel kapcsolódnék. Én is ugy gondolom, hogy bizonyos értelemben jobb helyzet volt, amikor ennek a környek régebbi generációja meg elődei egyfajta szocializmusban fogták fel saját platformjukat - revizionizmus meg eurokommunizmus vagy demokratikus szocializmus -, mint ahogy, ezt most nem kifogásolom, Kis Jancsi mondta, most egy kompromisszum-tudatosság van, mind a két oldalról lemondás, ami nem jó eszmei platform. A hatalom önkorlátozó totalitarizmus, az ellenzék önkorlátozó ellenzék. Mind a kettő azért csinálja ezt, hogy valami rosszabbat elkerüljön, nem azért, mert ezzel valami feltétlenül jobbá válik. Jobb volna valami olyan platform, amely a majdani kompromisszum által egykor létrejött dolgot valami modellként értelmezi, amit a szocialisták szocializmusnak tarthatnak, a demokraták demokratizmusnak, a magyarok Magyarországnak. Ebben benne van kétségkivül az ideológia mindenkori illuziója, ami az ideológiától eliminálhatatlan. Ha ez egy jó kompromisszum jó ideológiája lesz, akkor ez egy életépitő öncsalás lesz.

Bence György

Kis János tanulmányával és Vásárhelyi Miklós előadásával méltánytalanul bántunk. Nem szándékosan, egyszerüen időokokból. Mostanra melegedett csak föl a vita az előző három ülésszak témáiról, s amiről ők beszéltek, alig esett még szó. Ezt a méltánytalanságot nem birom helyrehozni, de én legalább az ő témáikhoz kapcsolódom. Három-négy rövid, lazán összefüggő megjegyzéssel.

Uj politikai formák.

Kis János és a közgazdászok, különösen Laki Mihály és Szalai Erzsébet bemutatta azokat a politikai cselekvési formákat, amelyek a hetvenes évek közepe előtt alig vagy egyáltalán nem müködtek Magyarországon. Kis János inkább a kollektiv akciókról, mozgalomszerü kezdeményezésekről beszélt, a közgazdászok pedig a korporativ jellegü érdekképviseleti formákról. Nemigen esett szó azonban egy olyan formáról, amelyben talán a legnagyobb áttörés tapasztalható az elmult években. Az egyesületi önszerveződésről.

Ennek illusztrálására elmondok egy történetet. Néhány évvel ezelőtt a Tanácsi Hivatal illetékese a tárgyban összehivott értekezleten - félhivatalos jelleggel - olyan nyilatkozatot tett, hogy bármi is áll az egyesületi törvényben, ténylegesen csak a szórakozás, a szabadidő, a hobbi körében fognak egyesületeket engedélyezni. - Ma már aligha lehetne ilyen nyilatkozatot tenni.

Felülről kezdeményezett reformok.

Vásárhelyi Miklósnak a legutóbbi választásokkal kapcsolatos megjegyzéseihez kivánok egy kiegészitést füzni. Észre kell vennünk, hogy a legfelsőbb politikai vezetésben feltürt egy személyiség, akinek a szóhasználata, a megnyilatkozásai sok helyütt egybevágnak azzal, amiről itt Kis János beszélt. Pozsgai Imrére gondolok. Több fontos beszédében és cikkében a társadalom és az állam szembeállitásával operál ő is. Bármi a célja ezzel, mindenképpen érdekes dolog. Azt mondja, hogy jelen politikai viszonyaink között egy egész nagy terület üresen marad a magánélet és az állam között. Ezt ki kell tölteni. És nekünk - mármint nekik - kell kitölteniük. Mert különben mások fogják kihasználni a vékuumot. Meg azért is, mert igy el lehet kerülni, hogy minden bajért közvetlenül a legfelsőbb vezetést tegyék felelőssé az érdekeltek. Legyen csak ott, középen - mondja Pozsgai - egy csomó más instancia is. Szidják őket, birkózzanak velük. Ehhez azonban valóságos hatalmat kell adni nekik.

Hazugság a politikában.

Konrád Györggyel vitatkozom. Más az igazság és a hazugság aránya a kormányzati politikában. Megint más az irodalmi és a publicisztikai müködésben. Az értelmiségi mondhatja azt - finnyásan -, hogy én bizony semmi olyant nem irok le, amiben nem hiszek. De mondhatja ezt egy politikus? Amikor Jimmy Carter azt mondta elnökké választása után, hogy én nem fogok hazudni nektek, ez mindenkit igen kinosan érintett. Mi lesz, ha tényleg nem fog hazudni?

Arányok kérdése az egész. Bizonyára erre célzott Vekerdi László, amikor azt mondta, hogy hazudni csak pontosan szépen... A szenteket kivéve, egy kicsit mindenki hazudik. És egy modern társadalomban az egyén kénytelen állandóan mozogni is az élet különböző területei között, ahol mindenütt a hazugság és igazság más-más aránya megengedett és kivánatos. Az egészséges politikai kultura - egyebek között - azt jelenti, hogy az egyén eközben nem veszti el az erkölcsi egyensulyát.

Értelmiség és uj középosztály.

Nem tartom igazán szerencsésnek, hogy szinte mindig az értelmiség feladatairól beszéltünk. Ez is fontos kérdés persze, különösen az értelmiségnek az, de nem szabad megfeledkezni a korlátairól.

Vagyük a gazdasági reform ügyét. Először is, nem olyan felhőtlen az értelmiség és a piaci reform viszonya, mint ahogy az eddigi vitából következtetni lehetne. Nem lehet elintézni azzal, hogy "az én könyvemet tisztán piaci viszonyok között is eladnák". Nem olyan biztos, hogy olyan jó az egész értelmiségnek, ha szabadabban müködnek a piaci erők. De tegyük föl, hogy a piaci reform - végső soron - mégsem ellentétes az értelmiségi többségének érdekeivel, amiben én is hiszek. Akkor is marad egy másik, ennél fontosabb probléma. Ha meg akarjuk találni azt a társadalmi többséget, amelynek támogatására - legalább elvben - számitani lehet a reform ügyében, szélesebb körben kell tájékozódnunk. Az értelmiség nem olyan csoport a modern társadalomban, amellyel más, politikailag aktiv csoportok könnyen azonosulni tudnának.

Én inkább az uj középosztályra tennék. Bizonyára ilyesmire gondol Konrád György is, amikor a polgárosodásról beszél. De azt hiszem, eltérések is vannak elképzeléseink között. A középosztályba beleértheti magát az az értelmiségi is, aki nemigen meri értelmiséginek tekinteni magát abban a fennkölt értelemben, amelyben itt használtuk a szót. A középosztály, ha valóban az, nyitva áll azok előtt is, akik semmilyen értelemben sem tekintik magukat értelmiséginek. A gazdasági vállalkozók, a tisztviselők, a hivatalnokok előtt. Az utóbbi két csoport alighanem polgárnak sem tekinti magát.

A társadalom csak akkor fogadja el az egész piaci reformot, ha hordozójaként egy olyan uj középosztály jelenik meg, amelyet érdemesnek tartanak a reform nyujtotta előnyökre. Amely méltónak bizonyul ezekre az előnyökre, mert kulturális és szociális felelősségérzetet tanusit. Nemcsak nyerni akar az egészen, hanem áldozni is tud.

Mindenki nem lesz boldog a reformtól, még a jogosságát vagy szükségességét sem fogja elismerni mindenki. Ha erre számithatnánk, akkor politikára nem is lenne szükség. Ahhoz, hogy legalább a többség - amelyben az előnyökben nem részesülők egy részének is benne kell lennie - elismerje, ahhoz nem elég, ha az értelmiség jelenik meg a reform legfőbb képviselőjeként.

Végezetül két javaslatot szeretnék tenni.

Az egyiket máris megfogadhatjuk. Kérem, ne felejtkezzünk meg arról, amit Solt Ottilia vetett föl. Foglaljunk állást, közfelkiáltással, szavazással, bárhogy.

A másik pedig egy esetleges jövőbeli találkozóra vonatkozik. Kicsit vad ötlet, de nem lehetne politikusokkal - ugy értem, hivatalban lévő politikusokkal - is találkozni? Vagy ha ez tényleg lehetetlen, legalább a politikusok vonzáskörébe tartozó politológusokkal? Nagyon hiányoznak itt az uj magyar politológiai iskola képviselői.

Solt Ottilia

Megint egy nagyon rövid javaslattal szeretnék előállni, amelyre Lengyel Laci hozzászólása ihletett mindenek előtt. Elek István azt mondta, hogy a szamizdat egy kellemes fogyasztási cikk az értelmiség kezében, és éppen ezért nem elég hatékony. De ez véleményem szerint nemcsak a szamizdat-termelőkön, hanem az olvasókon is mulik. Laci megbombázott minket egy csomó információval. Ez hallatlanul érdekes volt és egészen más megvilágitásba helyezett dolgokat, többek között a magyar kormány és román kormány viszonyát. Azt szeretném kérni, hogy a jövőben olyan információkat, amelyeket fontosnak tartanak, közöljék. Továbbá rögtön mondanám, hogy ha netán nehézségeik lennének a jövendő lappal kapcsolatban, akkor a szamizdat szeretettel várja a kéziratokat. Végig kell gondolni, hogy elszánják-e magukat arra, hogy a mondanivalóikat a szamizdatban közöljék. Én nagyon nagy esélyt nem jósolok annak, hogy komoly cenzura nélkül rendszeres lap hosszabb ideig müködni tudjon. Nyilván van a kompromisszumoknak egy ésszerü határa, és maguk el tudják dönteni, hogy ez hol van, de ha azon tulkerültek, akkor - ez is van.

Továbbá szeretném felhivni a figyelmet a Szeta létezésére. Ha a közgazdászok ugy látják, hogy munkanélküliség várható és mikor, akkor ezt az információt el lehet juttatni a Szetához. Ugyanigy a Hévizi-tó körüli problémákról én például most hallok először. A környezetvédőknek is van immáron szervezett csoportja. Nemcsak teljesen formátlan, civil társadalom létezik, nemcsak hivatalos intézmények léteznek, hanem a második nyilvánosság intézményes formái is léteznek, és ezeket be kéne kapcsolni az általános kommunikáció rendszerébe.

Ezek szerint a kényszermunka-törvénnyel kapcsolatos javaslatokról majd a végén.

Fekete Gyula

Mindezideig ugy értelmeztem, a mostani tanácskozásnak elsősorban az a célja, feladata, hogy beszélgessünk, eszmét cseréljünk és igy ismerkedjünk is, elég sokan most találkoztunk először. En továbbra is ezt tartom feladatának. Nem vagyok kész semmiféle közfelkiáltásra olyan dologban, amelyben nem vagyok tájékozott. En először személyesen szoktam tájékozódni minden olyan dologban, ahol közfelkiáltani is hajlandó vagyok. Az eszmecserét, gondolom, más se ugy fogta fel, hogy egymást meggyőzni jöttünk itt össze. Ennél többre kell itt becsülnünk egymást, hogy két-három nap alatt ilyen vitában vagy eszmecserében valaki is feladná évtizedek vagy évek során kialakult meggyőződését, álláspontját.

Ugyanugy érzem azt az érdektelenséget, közönyt a jelenlévők egy részétől abban a kérdésben, ami engem vagy Varga Domokost leginkább izgat - mi ugy tekintjük, az utánpótlás sorvadásával minden érték forrása és hordozója dugul el - ugyanugy érzem itt a közönyt, ahogy a hivatásos politikusok körében szoktam érezni. De ez nem jelenti azt, hogy ez a tanácskozás vagy ez az eszmecsere vagy ismerkedés nem volt nagyon hasznos és nem éreztem volna jól magam.

Szalai Erzsébet

Elgondolkodtam azon, hogy miért váltott ki ilyen heves indulatokat a határainkon tul élő magyarság kérdése és a cigánykérdés. Véleményem szerint elsősorban azért, mert esetükben olyan, viszonylag jól körülhatárolható társadalmi csoportokról van szó, melyek helyzete látványosan rossz. Ugy látom, hogy a mi magyar társadalmunkról kialakult képünk ennél sokkal homályosabb, aminek sok oka van. Adott rendszerünk logikájából következik, hogy a benne felemelkedőben lévő vagy lefelé tartó társadalmi csoportok csak kevéssé ismerhetőek fel, illetve csak jelentős késéssel mutatják meg magukat. Komoly problémák forrásának tartom, hogy nem ismerjük eléggé a mai magyar társadalom gazdasági és politikai tagoltságát, nem tudjuk valójában azt, hogy a társadalom különböző rétegei hogyan viszonyulnának azokhoz a célokhoz, melyeket mi fontosnak tartunk, és amelyekről itt sok szó esett. Egyetértek Kis Jánossal abban, hogy az értelmiség bizonyos kérdésekben megosztott, de ehhez hozzátenném azt is, hogy értékei meglehetősen labilisak, nehezen körülhatárolhatóak, és nincs átfogó programja. E jelenségek alapvető oka az, hogy nem találjuk a vonatkoztatási csoportunkat - nem biztos, hogy csak egy van. Vagyis azzal a társadalommal, mely vizsgálódásunk tárgya, és melynek nevében gyakran fellépünk, nincs igazán élő, valóságos kapcsolatunk. A különböző felmérések ezen valamennyit segitenek, de az alapproblémát nem tudják megoldani. En is csináltam egy felmérést, melynek fő tárgya a közvélemény egy részének a gazdasági reformhoz való viszonya volt. Meg kell mondanom, hogy a munka befejezése után sokkal bonyolultabbnak látom a kérdést, mint amikor hozzákezdtem. Fő tanulsága az volt számomra, hogy nagy valószinüséggel csak olyan gazdasági reformot lehet népszerüvé tenni, mely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi felemelkedést is nyujt. Ennek kidolgozásához azonban hangot kellene találnunk a különféle társadalmi csoportokhoz tartozó emberekkel. En komoly zavarban voltam, amikor kimentem interjuzni, mert amikor a magnót kikapcsoltam, ugy éreztem, hogy nekem is mondanom kell valamit, mert várták, hogy mondjak valamit. És én sokkal nyögvenyelősebben, nehezebben tudtam elmondani, hogy mit és miért tartok fontosnak, vagy válaszoltam konkrét kérdéseikre, mint ahogyan ők - interjualanyaim - megszólaltak. Ugy éreztem akkor, hogy mindig ugyanabban a körben mozgok, mi félszavakból is értjük egymást, csak ezekkel az emberekkel nem értjük egymást, akikért tulajdonképpen most itt vagyunk. Ez a gondolatom kapcsolódik ahhoz a beszélgetéshez, melyet tegnap Demszky Gáborral folytattunk, ő is hasonló dolgokat hiányol, mint én. Megfontolandónak tartom olyan fórumok létrehozását, ahol a társadalom legkülönfélébb rétegeivel teremthetnénk kapcsolatot. A kapcsolatteremtés lenne az egyik feltétele annak, hogy értékeinket meg tudjuk őrizni, folyamatosan kontrollálni tudjuk és képesek legyünk létrehozni valamiféle átfogó programot. Rendkivül fontos-

nak tartom a társadalmi kapcsolatokból származó empirikus tapasztalatokat, de hasonlóan fontos az is, hogy ne csak elvileg tudatositsuk magunkban sajátos társadalmi szerepünket, de konkrét helyzeteken keresztül át is élhessük: hol és miben van szükség ránk.

Tamás Gáspár Miklós

Következtetéseim közhelyesek lesznek. Kis János tanulmányában rendkivül fontosnak tartom azt, ahogyan a közjogi és civiljogi szférát elválasztja egymástól. Azt hiszem, ennek a fölosztásnak, amely valamilyen értelemben különbözik a szokásos állam-civil társadalom fölosztástól, nagy jelentősége lehet társadalmi gondolkodásunk operativitása szempontjából. Azok, akik a kelet-európai szovjet tipusu társadalmi berendezkedéseket birálták, megegyeztek abban, hogy egyik legföltünőbb vonásuk az állami tipusu szervezeteknek a nyugati demokráciákhoz viszonyitva óriási tulhatalma. Nemcsak arról van szó, hogy az állam maga, különösen az erőteljesebben diktatórikus korszakokban magába nyelte a társadalmi tevékenység számos formáját és részletekbe menő regulációval megszüntette az emberi mozgásszabadságot minden téren, hanem arról is, hogy az államhoz közvetetten kapcsolódó és a társadalmi tevékenység számára elvben teret nyujtani hivatott szervezetek is egyre inkább az állami szervezetek karakteréhez idomultak. Ugyanaz az állami szervezetekre jellemző hierarchikus beállitottság, s bürokratikus éthosz és a többi erőteljesen befolyásolt és továbbra is befolyásol minden szervezetet, amely a szüken értelmezett magánszféra és az állam között található. Azt gondolom, hogy ez az a tapasztalat, tehát a szervezeteknek, az emberi együttlét többékevésbé formalizált alakváltozatainak ez a karaktere, amit a rendszer kényszeritett rá ezekre a mozgásformákra, indokolhat olyan álláspontot, amit a legmarkánsabban Konrád György fejezett ki, akivel vitatkozni ugy látszik ujabban szokásommá vált. Benne egy másutt is nagyon széles körben tapasztalható ellenszenv él minden formalizált, a jövendő tevékenységére vonatkozólag valamiféle algoritmussal rendelkező szervezettel szemben, és ezt ráadásul ő anarcho-liberális nézőpontnak tartja. Azt hiszem, ez inkább romantikus, mintsem anarcho-liberális álláspont. Ugyanis ez a sarkitott szembehelyezése a szuverén és autonóm személyiségnek minden, bizonyos értelemben természetesen fegyelemre és önkorlátozásra kényszeritett csoporttal szemben - kétségkivül nem a liberális világnézet sajátossága. Itt érkezem el ahhoz a voltaképpeni, mint megigértem: közhelyes tételhez, amit exponálni szeretnék. Azt gondolom ugyanis, hogy az állami tulhatalom, amit nem kedvelek és elvetek, nem azáltal gyöngithető meg leghatékonyabban, hogy pusztán tartalmi kérdésekre, egyes problémákra helyezzük a hangsulyt és az ezek körüli egyéni beállitottságok és vélekedések végtelen pluralitását

szorgalmazzuk, hanem azt, hogy az állam annál gyöngébb, minél több független intézmény van. Nem hiszem, hogy a legátfogóbb és legerősebb intézményrendszer az intézmények számának és függetlenségének csekélysége arányában válik jelentéktelenné. Éppen ellenkezőleg. Azt gondolom, hogy minél több és minél nagyobb mértékü függetlenségnek örvendő szervezet és intézmény foglal helyet a Bence által is emlegetett köztes térben, annál fölfegyverzettebb lesz az állampolgár az állammal szemben, annál több lehetősége lesz arra, hogy ezt az államot mint saját eszközét használja fel az általa kivánt célok érdekében.

János tanulmányával kapcsolatban még egy szót. Azt gondolom, hogy ez a három napos beszélgetéssorozat ékesen bizonyitotta az ő tanulmányának egyik legfontosabb tézisét, amit ő nagyon rövid, ökonómikus, szerintem találó formulával a magyar értelmiség széttagolódásának nevezett. Ugyanis nem azt állitotta, hogy itt végtelenül éles érdekek és ideológiai értékek választanak el csoportokat, csak az egyes, ideológiailag és egyéb módon jellemezhető csoportok jellegzetes praxisa, ideológiai szokásai, szimbólumai és vonzalmai közötti viszonylag átjárhatatlan vagy kevéssé átjárt falak jelentőségére, nyelvek, nyelvhasználatok különbségére figyelmeztetett. És ezeknek a nyelvhasználatoknak a különbsége bárkinek, aki egy kicsit is érzékeny füllel figyelte ezeket a beszélgetéseket, erőteljesen föltünő kellett hogy legyen. Azt hiszem, hogy mindaddig, ameddig fönntartjuk azt az álláspontot, hogy nekünk nem elsősorban a saját magunk ilyen vagy amolyan megszervezésével, a csoportosulás valamilyen logikájával kell gondolkodnunk föladatainkról, hanem az egyes problémákra koncentrálva, addig a problémák kiváltotta többé-kevésbé hagyományos vonzalmak továbbra is tagolni fogják az értelmiséget abban a formában, ahogyan ezt János érthetőnek, ám a további fejlődés számára kétségkivül kedvezőtlennek tartotta és nevezte. Tehát nekünk, akik itt valamennyien vagy majd valamennyien a demokráciának egy nagyon absztraktul és általánosan megfogalmazott eszményében testvériesülünk, nem volna szabad föladnunk a demokrácia formális aspektusairól, a demokráciához szükséges filozófiai, erkölcsi és egyéb beállitottságokról való közös gondolkodást, a közös gondolkodás föltételeinek elméleti-diszkurziv megteremtését nem szabad elhanyagolnunk - nem szabad ezt egyrészt holmi csalóka egység kedvéért, másrészt a sürgető problémák tartalmi szempontjainak előtérbe helyezéséért leráznunk magunkról, mert különben sajnos soha nem lesz módunk arra, hogy az eszményeink által sürgetett párbeszédnek valóban hatékony és tartós formáját megteremtsük.

➲ függelék:
269–270. p.
Vargha János

➲ függelék:
270–274. p.
Kósa Ferenc

Mészöly Miklós

Nagyon hiányzott ez a hozzászólás. A helyzetfelmérések és utkeresések közé behozta az erkölcsi megfontolások nélkülözhetetlen szempontját. Erről eddig alig esett szó. Minden gyakorlati problémának kell legyen étosza. Mert ha nincs, a gyakorlatra lebontott cselekvésekkel is baj lesz. Voltunk néhányan irók itt - mégis egy filmes akadt, aki elmondta, amit mi elmulasztottunk. Annyira akartunk alkalmazkodni a "politikussághoz", a reformhoz, a közgazdasághoz, hogy elfelejtettük: a mi legbenső "asztalunk" valahol mégis csak ott fekszik, ahová ez a hozzászólás helyezte. Dehát rosszul mondom, nemcsak az irók "asztala" ez, hanem minden szakmáé, hivatásé - ha jól érti meg önmagát. Még egyszer: köszönöm a hozzászólást.

Csoóri Sándor

Barátaim! Csengey Dénesnek szeretnék mondani valamit. Ő nem látja elég világosnak ennek a mi háromnapos összejövetelünknek a célját. Kielégületlenségét én tökéletesen megértem. Csengey hosszu időn át a fiatal irók József Attila Körének a titkára volt. Gondolom, sok terv lassu sorvadását kellett neki ez idő alatt végignéznie, ami egy fiatal, egészséges agyat és lelket megbetegit. Jogosan remélhette, hogy ha mi itt nem a hivatalos szervek homlokráncolása alatt ülünk és beszélgetünk, hanem a sajátunké alatt, merészebb célt is kitüzhettünk volna magunk elé, mint ami most, a tanácskozás vége felé mindnyájunk előtt földereng. Ellentétben Csengeyvel én ugy látom, hogy a tanácskozás igenis elérte célját. Talán nem a szavakban érte el, hanem létrejöttében s lezajlásában. A gondolati, a politikai s a távlati célok mellett a legmerészebb cél mégis az volt, hogy azok az emberek, akik nem ismerhették egymást közelről, vagy ha ismerték is, de ködön át nézték, találkozzanak végre. Mélylélektani dolgokra célzok. Itt van például Fekete Gyula személye. Évtizedek alatt rengeteg előitélet halmozódott föl körülötte: ilyen meg olyan nacionalista, paraszti, nehézkes, türelmetlen, stb. Ugy érzem, hogy a mitoszgyártók malaclopó köpönyege kissé megtépázódott itt szemünk láttára. De ugyanugy megemlithetném Kis Jánost vagy Konrád személyét. Bármennyire mások, mint Fekete vagy Csurka, számos dologban hajszálnyira egyetértenek. Illetve ha különböznek is, a különös türelem közös alapot teremt számukra ahhoz, hogy megmutassák egymásnak önmagukat.

Akinek füle van a stilusok árnyalataihoz, elég határozottan megérezhették, hogy a föntebb emlitett különbség nem csupán a személyek körüli mendemondákban élnek elevenen, hanem a stilusban is. Kis János okfejtésének a hangja racionális, nemesen

száraz, visszafogottan érvelő, ezzel szemben Csurkáé gomolygó, nedves, indulatos, mindenestől odakötődik a nemzeti irodalom hagyományaihoz. Kölcseyhez és Szabó Dezsőéhez is. Egyszerüen szólva: ezt a kétféleséget innen és onnan is tudomásul kell vennünk. Az, hogy első "parlamentünkön" tulságosan is békésen beszéltünk egymással, nem olyan nagy baj. Ahhoz hogy elfogadjuk a mások gondolatait, meg kell mutatnunk a sajátunkét.

Egyetlen kérdésben érzek valami elintézetlent, rossz izt, valami lappangó feszültséget. Ez a cigánykérdés és a kisebbségi kérdés összekevert ügye. A jelenlévők egyik része egyet ért Enzensbergerrel, aki egy, Magyarországról szóló, irásában azt állitja, hogy a népieket, nemzetieket csakis a határokon kivüli magyarság ügye érdekli, a hazai cigányság ügye nem. A jelenlévők másik része vádnak is érezhetné, vagy érezheti ezt a véleményt. Az bizonyos, hogy a megbiráltak zöme nem tesz egyenlőségjelet a kisebbségi magyarság helyzete, sorsa, jövője és a cigányság sorsa, helyzete, jövője közé. Magam se teszek. Az első sokkal inkább történelmi érzelmek s érvek révén kapcsolódik a nemzet életéhez, a másik viszont - ha nem is kizárólag - szociális igazságtalanságok révén. A határainkon kivülieket a durva és erőszakos asszimiláció fenyegeti; egyetemes kulturájuk és népi kulturájuk elsorvasztása. A cigányság kiméletlen asszimilációját csak őrült agyak dajkálgatják. Nem egészen illendő módja a védekezésnek, de Sára Sándor Cigányok cimü dokumentumfilmje és a Földobott kő, amelyet Kósával s vele együtt irtunk, talán eléggé meggyőző erkölcsi kiállás volt a magyarországi cigányság mellett, akkor, amikor még sem a cigánykérdést, sem a kisebbségi magyarság ügyét nem csapta arcunkba a sors.

Remélem, mindenki számára világos, hogy én erkölcsileg nem rangsorolom a két kérdést, de nem is játszom ki egymás ellen őket. Mindegyiket önállóan, a maga drámaiságában és szervességében szemlélve kell megvitatnunk. Vádaskodás helyett határozzuk el, hogy az ittlévők legközelebb a cigánykérdést vitatják meg hasonló komolysággal és felelősséggel.

Demszky Gábor

Én ezt a tanácskozást biztató jelnek tekintem. Talán esély van Magyarországon is független közvélemény, független nyilvánosság létrehozására. Ugy gondolom, hogy a szovjet rendszerekben az értelmiség előtt álló legnagyobb kihivás hogy megteremti-e a független közvéleményt, hiszen a független nyilvánosság fórumai ezekben a rendszerekben sok mindent pótolnak. Olyan intézmények születhetnek ilyen módon, amelyek értékeket menthetnek meg, értékeket közvetitenek, olyan értékeket, amelyeket a torz társadalomfejlődés egyébként elpusztitana. Ugyanakkor minimális konszenzus szükséges egy ilyen nyilvánosság létrejöttéhez. Az

tudniillik, hogy ezeknek az ágensei, képviselői bizonyos elvekben megegyezzenek egymással. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy erre is van némi remény. A 70-es évek közepe óta eltünt Magyarországon a közgondolkodásból a marxizmus, mely a legfőbb vizválasztó volt, és ugy tünik, hogy azt az ürt, ami a helyén keletkezett, betöltheti egy konszenzus. De nem akarok ezekről a liberál-szociális, szociál-liberális elvekről beszélni, hiszen ezek tisztázása több ilyen tanácskozásnak a feladata. Inkább a következményekről. Arról, hogy amennyiben létrjönne a független közvélemény, amely képes a társadalmi folyamatok leirására, értékelésére, képes bizonyos ellenőrző funkcióknak a betöltésére, akkor milyen feladatok állnának előtte. Azt hiszem, nagyon fontos volna a politikai döntések és az ezek nyomán létrejövő társadalmi folyamatoknak értékelése, bizonyos cezurának a megvonása. Kimondani, megfogalmazni, hogy mi az, ami elfogadható számunkra az elmult 30 év társadalmi változásaiból és az egyes politikai döntésekben, és mi az, ami elfogadhatatlan. Hol van a határ a kontinuitás-diszkontinuitás között. Arra gondolok például, hogy a 60-as évek közepe óta a gazdasági életben számos olyan tendencia mutatkozik, amellyel alapvetően egyet lehet érteni, mellé lehet állni. A piacositásra, a decentralizációra gondolok, vagy az önigazgatási reformra, amellyel az elmult év óta kisérletezik a kormányzat.

De mely területeken kell a munkánkat az alapoknál, elölről kezdeni? A gazdasági reformok pandantja a jobi strukturában nincs meg. Ellenkező tendencia van - ezen a tanácskozáson csak a kényszermunka-törvény hangzott el, de számos olyan egyéb kemény, adminisztrativ jogszabályt lehetne emliteni, amelyek arra mutatnak, hogy ezen a területen ellentétes tendencia mutatkozik. Ezeket a változásokat el kell utasitani, ki kell mondani, hogy a normális társadalomfejlődés elengedhetetlen feltétele a parlamentarizmushoz való visszatérés, a törvényekbe vetett bizalom helyreállitása és a jogi cinizmussal való leszámolás.

Másról: Regionális összefüggésekben, az egész térség gondjait figyelembe véve kell gondolkodnunk Magyarországon. Föl kell ezért venni a kapcsolatot azokkal a létező, független nyilvánosság teremtésére történő csoportokkal, amelyeknek igenis van befolyásoló, orientáló, ellenőrző szerepük a környező országokban. Elsősorban Csehszlovákiára és Lengyelországra gondolok, de kialakulóban van a független gondolkodók köre Jugoszláviában is. Azt gondolom, hogy ez az értelmiség, ha együttmüködünk vele, a magyar nemzeti kisebbség ügyében is képes a cseh, lengyel közvélemény befolyásolására. A regionális kérdésekben való gondolkodás másik következménye, amit Vargha János is fölvetett a határokkal kapcsolatban, a határrevizió elutasitása mellett, a határok spiritualizálásának a kérdése. Jelenleg nem európai térelválasztók állnak országaink között. Ezek a határok népeket választanak el egymástól és népeket a kisebb-

ségeiktől stb. Ez nagyon sokféle problémát vet fel. Megemliteném, hogy mivel adminisztrative huzták és nem körzetek alapján ezeket a határokat, egy sor települést elvágtak a legközelebbi, de a határ tuloldalára eső központtól. A munkavállalás ezeken a területeken rendkivül nehéz, igy valóságos gyepük alakulnak ki az országhatárok körül. A kulturális érintkezést, az anyaország és az utódállamokban élő kisebbség együttélését könnyitené az, ha nemcsak a turizmust, de a munkavállalást a tuloldalon is lehetővé tevő spiritualizáltabb, európaibb határok állnának a kelet-európai országok között.

Csengey Dénes

Tekintettel az idő rövidségére, valóban csak két pontosan szerkesztett mondat. Az egyik: még a gondolata is távol áll tőlem annak, hogy az itt jelenlévő tisztelt társaságot kicsinyeljem, vagy a lezajlott tanácskozás hozadékát elutasitsam, pusztán keveslem ez utóbbit. A másik: emlékeztetek arra, hogy 1982-ben, amikor még nem volt divat a radikális ellenzék köreiben a cigánykérdést mértékéül tenni a magyar demokráciának - ami kétségkivül jogos felvetés -, már közöltem egy tanulmányt ugyanebben az értelemben, ami azóta már elég sok helyen szolgált hivatkozási alapul, többek között a Cigányok Világszövetségében helyet foglaló tisztségviselőknek, az ő vádjaikat tehát nem vontam magamra és a népiekre... Mindegy, hagyjuk, csak azt akarom mondani, hogy jó lenne elfelejteni ezt a hirtelen támadt összetorzsalkodást ebben a megvitatatlan kérdésben. Meg kellene vitatni egy következő alkalommal.

Kis János

Bevallom, a legnagyobb zavarban vagyok. Előadásom érdemi vitája - ugy érzem - elmaradt. Kaptam néhány dicsérő szót és pár észrevételt, de a vita másról folyt. Ugyhogy én is másról beszélnék inkább. Arról, hogy én hogyan látom igy utólag, mire is volt jó ez a találkozás.

Olyan emberek jöttek össze itt, akik korábban alkalmanként együttmüködtek már, vagy legalábbis figyeltek egymásra, de még nemigen váltottak gondolatot. Igy aztán mindenekelőtt megértési problémánk van egymással. Mielőtt tisztázhatnánk, hogy ki milyen értékeket vall a magáénak, milyen feladatokat lát maga előtt és milyen cselekvési lehetőségeket, először azt kell tisztáznunk, hogy ki mit ért a szavakon. Tamás Gazsi beszélt erről az előbb. Szerintem ez magyarázza, hogy olyan sok volt az óvatos tapogatózás, és olyan kevés a közvetlen polémia. Talán néhány rossz hangulatu szóváltásban is szerepe volt a kölcsönös félreértéseknek. Mindenesetre egyetértek Csoóri Sándorral: a feltételezett nézeteltéréseket megvitatni kell, és nem feltételezéseket egymás fejéhez vágni. De az az érzésem, hogy ez alapjában igy is történt. Ugy találtam, hogy nincs olyan vitás kérdés, amiről ne tudnánk megértéssel és valamilyen kölcsönös szolidaritást feltételezve vitatkozni, és ezért nagyon jól éreztem itt magamat.

Mintha néhány ponton valamiféle konszenzus is kialakult volna. Hol látom az egyetértés pontjait? Először is, abban a közös felismerésben, hogy az ország s az országhatárokon tul is terjedő nemzet nehéz, kockázatteli időket él. Cselekvésre, kezdeményező társadalmi fellépésre van szükség.

Másodszor, bár a helyzet nagyon nehéznek látszik, az önálló társadalmi kezdeményezés nem lehetetlen. Itt megállnék egy kicsit. Szeretnék emlékeztetni arra a kérdésre, amit Vági Gábor tett fel az első délután. Vági azt mondta, hogy mást mond az 56 utáni évtizedek trendjéről Csurka Pista, és mást mondunk, Bauer meg én. Csurka szerint a trend lényegében hanyatló volna, Bauer és én valamiféle fejlődésről beszélnénk. Nem az a fontos, hogy éppen Csurka vagy éppen mi mit állitottunk. A kérdés a fontos, hogy az 56 óta végbement folyamatot hogyan értékeljük. Azért tartom lényegesnek ezt a kérdést, mert ennek a megválaszolásától függ, hogy milyen cselekvési lehetőségeket látunk magunk előtt. Elgondolhatók-e korlátozott, de értelmes gazdasági és politikai reformok, vagy csak a magánéletbe való visszavonulás és a rendszer elleni lázadás között választhatunk.

Ugy látom, e két és fél nap alatt kialakult valami konszenzus-féle abban a kérdésben, hogy ezt a hosszu időszakot egészében hogyan látjuk. Sokan beszéltek róla, hogy a korszak alapvető jellemzője a társadalom modernizálódásának, tehát iparosodásának és urbanizálódásának jelentős előrehaladása. Ez nem helyi jelenség, valahogyan minden fejlődő ország átmegy rajta. De vannak sajátos, részben kelet-európai, részben magyar vonásai is.

Az egész térségre jellemző vonásokról főleg a közgazdászok beszéltek. Az iparosodás a rendelkezésre álló erőforrások kizsákmányolása utján ment végbe. Elmaradt az infrastrukturális alapok fejlesztése, gyenge a technikai fejlődés. Az egész a stagnációhoz tart, mihelyt a mozgósitható erőforrások, beleértve a munkaerő-tartalékokat is, kimerülnek. Gyökeres reformok hiján a rendszer nem képes másra, mint megpróbálni tovább bővíteni a mozgósitható tartalékokat. Például a munkaidő-alap növelésével, a tulmunka gerjesztésével.

És itt jutunk el a magyar sajátosságokhoz. Magyar sajátosság hogy több és rendezettebb lehetőség kinálkozik a munkaidőalap önkéntes, saját rendelkezésü bővitésére, mint más országokban: háztáji, magánkisipar, párhuzamos gazdaság, GMK, és igy tovább. A 60-as évek vége óta tartó, lényegében expanziv folyamat ez. Az alapvető, strukturális bajokon nem változtat, de a negativ következményeket korrigálja, és közben különböző autonómiák növekedésével is együttjár. Az előnyök és hátrányok mérlegét most nem tudnám megvonni; csupán arra emlékeztetnék, hogy mig Lengyel Laci a modern vállalkozói értékek terjedését várja ettől a folyamattól, Vági szerint a hagyományos paraszti önkizsákmányolás ujratermelődéséről van szó, aminek semmi köze modernséghez és vállalkozáshoz. Azt is fontosnak tartom, hogy a vállalkozói szféra a munkavállalók jelentős része előtt nincs nyitva - Szalai Erzsi, Bauer Tamás beszéltek erről -, és hogy van egy milliós nagyságrendü réteg, a Csurka Pista "bugrisai", akik az egész fejlődésről leszakadtak, a társadalom peremére szorulva tengődnek. Ugyhogy ez az 56 utáni magyar modernizálódás kvázi-modernizálódás, mondaná Csurka, és ennyiben, azt hiszem, itt mindenki egyetért vele.

Mégis, valamire érdemes felfigyelnünk. Bármennyi kóros vonása van a szovjet tipusu modernizálódás magyar változatának, van egy nagyon érdekes, kedvező vonása is: a társadalom nem csupán passziv tárgya a vele végbemenő folyamatoknak. Többről van szó, mint hogy az emberek megkeresik, kiügyeskedik a járható megoldásokat. Arról van szó, hogy maga az állam is kénytelen alkalmazkodni ahhoz, amit az emberek járhatónak, előnyösnek tartanak. Lásd a 70-es évek közepének háztáji-ellenes kampányát, amelyet az adóprés megszoritása kisért. A gazdaságok mindjárt csökkentették a sertés-kinálatot, amit a kormány nem mert vállalni, és az adóintézkedést egy éven belül visszavonták.

Ennél is több történt 1982-ben, amikor különböző kisvállalkozási formákat legalizáltak: ezek jelentős részben annak adtak törvényes keretet és elismerést, amit a párhuzamos gazdaság alvilágában az emberek már megteremtettek maguknak. Itt vitatkoznék a közgazdászokkal, Tardossal és másokkal, akik tegnap ugy fogalmaztak, hogy a reformok nálunk mindig felülről jönnek, és csak az a kérdés, hogy a társadalom elfogadja-e őket. Ez nem egészen igaz; voltak reformok, amelyekkel a vezetés a társadalom kezdeményezéseit vette tudomásul. Először megpróbálta akadályozni, azután tudomásul vette őket.

Tehát az 1956, de különösen az 1968 utáni fejlődés során növekedett a társadalom kezdeményező képessége, és vannak rá példák, hogy a kormányzat igazodik a társadalmi kezdeményezésekhez. Nemcsak a gazdaság terén. Szerintem a legutóbbi választójogi reform is egy ilyen - félresikerült, de nem érdektelen - alkalmazkodási kisérletnek fogható föl.

Kétségtelen, s ez a jelenlegi bizonytalanság egyik legfőbb oka, hogy a mai magyar vezetés már nem egészen az, ami pár évvel ezelőtt volt, és rövidesen alapos személyi változásokon fog átmenni. Már látni azokat az embereket, vagy egy részüket, akik fölfelé startolnak. Elképzelhető, hogy a személyi átalakulások hatása kedvezőtlen lesz, s az uj vezetői nemzedék kevésbé mutatkozik érzékenynek a társadalom kinyilvánitott vagy előre megsejthető kivánságai iránt. De azt hiszem, a helyzet szoritása meglehetősen szükre szabja azoknak a mozgásterét, akik centralizációt és rendcsinálást akarnak.

Ebből pedig az a tanulság, hogy valóban van valamilyen cselekvéstér a társadalmi kezdeményező csoportok előtt, méghozzá sajátos, a szomszéd országokétól különböző. Ugy érzem, ha ebben egyetértésre jutottunk, az már eredmény.

Ezen kivül bizonyosan egyetértésre jutottunk abban is, hogy az efféle tanácskozásokat folytatni kell: hogy a vitás kérdéseket felszinre hozzuk és végigvitassuk, és hogy megbeszéljük, mit lehet tenni olyan feladatokért, amelyekben egyetértünk. A vitás kérdések közül a cigánykérdés került itt előtérbe, azt hiszem, tulajdonképpen meg is állapodtunk abban, hogy legközelebbi tanácskozásunknak ez lesz az egyik témája.

A magam részéről ezzel be is fejeztem volna. Arra szeretném kérni Donáth Ferencet, egész összejövetelünk kezdeményezőjét, hogy ahogyan megnyitotta, zárja is be tanácskozásunkat.

Donáth Ferenc

Összejövetelünknek lehatárolt, korlátozott célja volt, nevezetesen, nem közös cselekvési program kidolgozására jöttünk össze itt, hanem egymás jobb megismerésére. Ez volt a cél, és ugy gondolom, hogy ezt a célt elértük. Abban a tekintetben itt egyetértés van, hogy beszélgetéseinket folytatni kell. Elhangzottak javaslatok, amelyeket majd meg kell vitatnunk.

Én azt akarom zárszóképpen elmondani, hogy mint koridős, én érzem a legerősebben az ország helyzetének ellentmondásosságát. Talán még sokkal sulyosabbnak látom ezt a helyzetet, mint a legtöbb fölszólaló. Mindenesetre abban, hogy a küzdelmet nem szabad föladni, akármiféle körülmények közé kerüljünk is, abban - én azt hiszem - itt teljes az egyetértés. Ezek után csak azt szeretném még megjegyezni, hogy maradt valami, ami talán nem került kellőképpen szóba, pedig feltételezem, hogy egyetértünk benne. Arra gondolok, hogy valamennyi azonos rendszerü kelet-európai ország társadalmának közös érdeke, hogy egy-egy ország belső felszabadulása és külső egyenjogusitása előre haladjon. Meggyőződésem például, hogy az a küzdelem, amely ma Lengyelországban folyik, a mi számunkra is fontos és tanulságos. Sok olyan kérdésre ad választ, amely itt megválaszolatlanul maradt. És az a mozgás, amely Magyarországon elindult és - reméljük - erőteljesen tovább fog haladni, az is fontos és tanulságos más kelet-európai országok hozzánk hasonlatosan gondolkodó polgárai számára. Tehát egymás kölcsönös megismerése, a kapcsolatok fölvétele is nagyon fontos feladat. Nagyon elmaradottak vagyunk ezen a téren, holott - csak igy zárójelben jegyzem meg - már a mi határontuli kisebbségeinknek is elemi érdeke, hogy a kapcsolatfelvétel, a nézetek cseréje előre haladjon.

Azzal zárom tanácskozásunkat, hogy ezt a két és fél napot hasznosan töltöttük el.

Mindenkinek megköszönöm, hogy itt volt velünk.

➲ függelék:
274. p.
Solt Ottilia

FÜGGELÉK
KIEGÉSZÍTÉSEK A MONORI TANÁCSKOZÁS JEGYZŐKÖNYVEIHEZ

➲ előadások jegyzőkönyve, **96.** p., vita jegyzőkönyve, **229.** p.

VÁSÁRHELYI Miklós korreferátuma[1]

Utálatos dolog, amikor az ember kezében van egy ilyen tartalmas és értékes tanulmány, és két nap vitája után nem azzal kezdi, hogy hozzászól mindahhoz, ami eddig elhangzott és ami a tanulmányban van, hanem elsőként olyasvalamit említ meg, ami nincsen benne. De mégis kötelességemnek érzem ezt, mert nem egyszerűen szervezési vagy szerkezeti hiányosságnak, hanem szimptomatikusnak tekintem a dolgot. Ezért összesen négy kérdést kívánok felvetni.

Elsőként azt kívánom felvetni, hogy mind a dolgozatból, mind pedig a beszélgetésből hiányzik egy dimenzió, és én valóban csak arra szorítkoznék, hogy ezt megemlítsem, és egypár szóval kifejtsem ezzel kapcsolatos véleményemet. Ez a dimenzió a nemzetközi helyzet, a világ, amelyik körülvesz minket. Igaz, hogy nekünk elsőrendűen az a dolgunk, hogy azt nézzük meg: itt mi a teendő és mit tehetünk, de lehetetlenség, hogy az útkeresést a világ hatalmas nagy útvesztőjében erre a talpalatnyi kis zugra korlátozzuk, amelyben mi élünk. Mégpedig oly módon, hogy alig-alig vesszük figyelembe, hogy mi van a világban. Ha ez csak itt lenne így, akkor nem tenném különösen szóvá. De mivel megítélésem szerint ez legalább 150 éve így van Magyarországon, s amikor magyar kérdések megvitatására kerül sor, annyira tipikussá, szimptomatikussá vált, úgy gondolom, hogy beszélni kell néhány szót itt erről. Az igaz, hogy [Kis] Jancsit a dolgozatában nem érheti szemrehányás azért, hogy megfelejtkezett volna arról, hogy mennyire függ belső alakulásunk külső mezőktől. Tételesen kimondja és szinte minden során érződik, hogy a magyar reformot, az átalakulást meghatározza helyzetünk a szövetséges rendszerben, de mivel Magyarország külpolitikai viszonylatát lényegében a Varsói Szerződésből eredő kötelezettségekre és a szovjet–magyar viszonyra korlátozza, azért mégis még néhány szót kell erről ejteni. Nem külpolitikáról kívánok itt értekezni, hanem szemléletünkről, illetve annak történelmileg kialakult, tehát hagyományokra visszatekintő beszűküléséről. Nem akarok ebben a szemléletben semmiféle nagy aspektust felfedezni, még arra sem korlátoznám, hogy a kis népeknél ez általában így van. Sőt, azt kell mondani, hogy sokszor nagy népeknél, világhatalmaknál is előfordul ez, ami eléggé hátrányukra van. De mi mindenesetre nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy úgy beszéljünk a belső kérdésekről, hogy közben nem vesszük észre, hogy egy kis pont vagyunk egy nagy világban. Természetes, hogy a mi elsőrendű feladatunk belső társadalmi, politikai, kulturális problémáinknak a kutatása. Ezekről a problémákról a múltban is hasonlóan folytak a viták – talán csak a reformkor kivétel ez alól. Döbbenetes az akkori újságokat olvasni, és látni, hogy például a harmincas, negyvenes években a lapok milyen részletesen számoltak be a spanyolországi, lengyelországi, itáliai eseményekről, amit még meg lehet érteni, mert kézenfekvő politikum, de a francia képviselőház üléseiről, vagy az évtizedekig elhúzódó angol–afgán háborúról stb. is. Ehhez képest ma valahogy úgy néz ki, hogy a rendkívül tartalmas és értékes gazdasági, kulturális, politikai tanulmányok mellett alig létező az az irodalom, amelyik nemzetközi kérdésekkel foglalkozik. Ha akár csak a legkiválóbb és a legjobb politikusainkat, politológusainkat nézzük, az ő életművükben is viszonylag nagyon csekély figyelmet szenteltek ezeknek a kérdéseknek ahhoz képest, hogy mennyit szenteltek a belső kérdéseknek. Sőt, egy na-

1 Vásárhelyi Miklós a monori találkozón 1985. június 16-án szabadon fejtette ki véleményét Kis János referátumával (Előadások jegyzőkönyve, 61–71. p., lásd a kötet 85–95. oldalán) kapcsolatban. A szamizdat jegyzőkönyvbe az általa megírt szöveg került (72–76., a kötetben a 96–100. p.). Mivel az írott szöveg az elmondottak csupán egy kisebb részét tartalmazta, illetve fejtette ki bővebben, érdemesnek tartottuk a szóban elhangzottakról készült leirat közlését is. A leiratot lásd ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985, 6-7/745/1985., 123–133. p.

gyon jellemző dologra szeretném felhívni a figyelmet, hiszen a mi találkozónkkal kapcsolatban gyakran felmerült Szárszó neve – érdekes például Szárszót is ebből a szempontból megnézni. Ott a marxista, nem marxista, különböző világnézetű emberek a maguk szemszögéből rendkívül értékes, érdekes, mai olvasó számára is tartalmas előadásokat tartottak, de az egész szárszói találkozón alig lehet érezni azt, hogy ezt az országot fél év múlva megszállják a németek. Valahogy annyira lekötötték a figyelmet a ténylegesen létező belső problémák, hogy egy ilyen elég jelentős dolog szóba sem került – egy hónappal az olaszországi partraszállás után, amikor a szövetségesek néhány száz kilométerre voltak a határainktól. Valóban a magyar értelmiség legkiválóbbjai, illetve azok jelentős része ült össze, és ez a kérdés nem merült fel. Ez még a köztudatban is valahogy így van, mert ha az ember elkezd például a népi–urbánus ellentétről vagy esztétikai kérdésekről beszélni, akkor azt mondják, hogy ez egy komoly ember, hallgatják, hogy mit mond. Ha elkezd külpolitikáról beszélni, akkor azt mondják, ez egy kávéházi Konrád, ez zaccból jóslás, komolytalan fecsegés. Igaz, hogy a java része tényleg olyan műveltségi színvonalon is áll, de ebben hibásak vagyunk, és ezen feltétlenül változtatni kell. Azt hiszem, ezek a szempontok egy csomó kérdésben segítenek bennünket a gondolkodásban, megközelítésben. Segítene, ha megnéznénk, hogy hogy és mint állnak a dolgok legalább itt a szomszédban, aztán egy kicsit messzebb, legalább Európában, meg a világban. Úgyhogy én azzal semmiképpen nem értek egyet, hogy mondjuk egy ilyen kezdeményezés, amelyik a kelet-európai népek problémájával foglalkozik, ne innen induljon ki.

Ha meggondolom, a két világháború közötti, sokszor emlegetett „reakciós, soviniszta, revizionista" Magyarország létrehozta a Teleki Pál Intézetet. Egy intézetet, amelynek kifejezetten az volt a feladata, hogy a szomszédos országok népeinek történelmével, gazdaságával, kultúrájával foglalkozzék, nem csupán magyar szemszögből. Egy ilyen kezdeményezés a mi részünkről rendkívül fontos volna. Kisebb próbálkozások vannak különböző intézetekben meg csoportokban, de azok teljesen komolytalanok. Viszont ezek a kisebb próbálkozások gyakorlatilag megkönnyítik a kérdés felvetését, hiszen lehet arra hivatkozni, hogy ilyenek már úgyis vannak az Irodalomtudományi Intézetben és a Közgazdaságtudományi Egyetemen meg másutt. Ezeket tényleg komoly emberekre kellene bízni és komolyan felfogni. Hangsúlyozni kívánom, hogy persze az ilyen kérdésekkel való komoly és tényleg tudományos foglalkozás nem zárja ki a tévedés lehetőségét, a hibás értékeléseket, de ez lényegében minden társadalomtudományra érvényes.

Ha már felvetem, akkor, úgy érzem, kötelesség is hárul rám, talán vitát is fogok provokálni, hogy egy bekezdést hozzáteszek ahhoz a műhöz, amit te írtál, mármint az én véleményemet persze: hogy látom én alapvetően ma azt a világot, amelyben élünk.

A hatvanas évek közepén mozgásba lendült a nemzetközi helyzet. A megmerevedett válaszfalak fellazultak, és fokozatosan tért hódított az enyhülés. Ám a valójában megalapozatlan és tartalmában tisztázatlan *détente* nem lehetett tartós. Amikor az érdekelt felek úgy ítélték, hogy kimerítették a benne rejlő lehetőségeket, illetve nem óhajtották vállalni a vele járó terhes következményeket, korlátozásokat és kötelezettségeket, akkor a hidegháború visszalopódzott, a légkör ismét zordabbra fordult, de mint a történelemben általában, a régi állapot nem állt helyre. A legjellemzőbben példázza ezt a SALT–II-nek a sorsa, amelyet a *détente* eufóriás korszakában kötöttek meg, és amelyet a mai napig sem ratifikáltak. Ennek ellenére tíz éve érvényben van, és pont most állapodtak meg abban, hogy bár nem ratifikálják, de az érvényességét továbbra is fönntartják. Egy évig, majd azután is – mindkét szuperhatalomnak érdeke fűződik ugyanis a kapcsolatok fönntartásához. Az ingaerő kilengett a *détente* felé, majd a hidegháború irányába, most a közép felé mutat. A Szovjetuniónak bele kell törődnie, hogy a másik fél nem hajlandó elismerni az enyhülés fogalmának általa erőltetett értelmezését, amelyik az enyhülést összeköti az expanzióval, az Egyesült Államok pedig felismeri, hogy a keményedés használható defenzív taktika, de nem alkalmazható stratégiai célok elérésére. Olyan nemzetközi egyensúlyhelyzet alakulhat ki, amely alkalmas a mellékszereplők mozgásterének bővítésére.. A *détente* euforikus pillanataiban, a felcsigázott várakozások közepette ugyanis a szuperhatalmak hajlamosak voltak arra, hogy szemet hunyjanak minden fölött, ami az együttműködést zavarhatná. Nyílt és durva beavatkozásokat egyszerű incidensekké degradáltak, hogy be ne árnyékolják a derűsnek minősített égboltot. Talán emlékszünk rá, hogy egy felelős nyugati államférfi az 1968-as prágai bevonulást közlekedési balesetnek mondotta, már a szuperhatalmak között. Ahogy azonban nem tér vissza a nyolcvanas évek első felében az ötvenes évek hidegháborúja, úgy nem ismétlődik meg a nyolcvanas évek második felében a korábbi *détente*. Új nemzetközi helyzet alakul ki, amelyben a folyamatos, küzdelmes, kemény egyezkedésekre kényszerült felek csak kölcsönös és kézzelfogható engedmények árán hajlandók a közeledésre, nem táplálnak illúziókat, és éberen figyelik egymás minden mozdulatát. Ez a helyzet nem biztat nyugalommal, enyhe légkörrel, de alkalmas arra, hogy Európa országai általában – és ezen belül Közép- és Kelet-Európa államai – növeljék autonómiájukat, cselekvési szabadságukat. Csak példaképpen szeretném megemlíteni ezzel kapcsolatban a Szovjetunió európai politikáját. Azt lehet mondani, hogy a prioritási listán a fegyverkezési verseny leállítása mellett ma a Szovjetunió közvetlen, de második célja az, hogy megpróbálja a nyugat-európai szövetségeseket – nem leválasztani, mert azt úgysem tudja, már megtapasztalta, hogy nem megy, de legalábbis lazítani az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok közötti viszonyt. Az viszont teljesen kézenfekvő, és azzal a szovjet politikusok is tisztában vannak, hogy ilyen célt reálisan csak akkor tűzhetnek maguk elé, ha ők is tesznek bizonyos engedményeket egy másfajta Európa, egy függetlenebb Európa létrejöttéhez. Az elképzelhetetlen, és ez is számukra világossá kell hogy váljon, hogy ők egyrészt azt várják, hogy ez a kapcsolat valamennyire lazuljon, és ugyanakkor ők a kelet-európai országokat ugyanolyan függésben tartsák, mint korábban. Hogy milyen árnyalatokkal, hogyan fog ez egyszer lezajlani, az már más kérdés. De realitása ennek az egész tervnek, amely pedig vitális jelentőségű az ő számukra, nagyon nagy fontosságot tulajdonítanak neki, reális tartalma csak ebben a formában van.

A második kérdés, amit fel szeretnék vetni, [Kis] János tanulmányának az a megállapítása, hogy az 1981-es lengyelországi rendkívüli állapot demoralizáló hatást tett az ellenzékre, bizonyos átmeneti elszigetelődésére is vezetett, és – ha ezt átmeneti jelenségnek minősíti is – fontosságát feltétlenül érzékelteti. Én ezen túlmennék, és azt kell mondanom, hogy ez a demoralizálódás nem csak az ellenzékre korlátozódik, hanem tulajdonképpen – ezt a két nap tanácskozása fájdalmasan igazolta – kiterjed az egész magyar társadalomra. Azt is hozzá kell tennem, hogy talán a legnagyobb veszélyt pillanatnyilag ebben látom, most már belső szempontból is. A reménytelenség és a kilátástalanság erősödése passzivitáshoz, közönyhöz, sőt még ellenérzéshez is vezet a kritikusokkal szemben, mert azokat egyszerűen izgága, nyugtalan embereknek minősítik, akik nem tudnak belenyugodni abba, amin már amúgy sem lehet változtatni. Megpróbálom néhány szóval megindokolni, hogy ez miért nem helyes, illetve miért egyoldalú ez a szemlélet. Részletekbe menni nincs idő, de mégis úgy jellemezném, hogy bizonyos fokú csőlátás van a köztudatban, amelyben nem egy filmszalag forog, nem egy folyamat megy végbe, hanem ilyen kimerevített drámai képek vannak 1956. november 4-ről, 1968. augusztus 20-ról, 1981 decemberéről, a szükségállapot kihirdetéséről. Sajnos, még folytathatnám a sort, és isten tudja, mit hoz a jövő.

Az a következtetés, amit ebből levonhatunk, hogy tudniillik mindenfajta megmozdulásnak, mindenfajta próbálkozásnak mégiscsak tragikus a kimenetele, az éremnek csak egyik oldala. Ezek tények, tudomásul kell venni, ugyanúgy, ahogy tudomásul kell venni azokat az alapvető realitásokat, amelyekről [Kis] János dolgozata is szólt. De van az éremnek egy másik oldala is, ami nem pillanatfelvétel, és talán ezért tűnik el a köztudatból. Ugyanilyen tagadhatatlan tény szerintem, hogy a szovjet befolyási övezetben, a szovjet birodalom helyzetében 1953-tól máig alapvető, számunkra nagyon fontos változások következtek be. Így a Szovjetunió hatalmának és befolyásának a mérséklődése ebben a régióban. Utólag derült ki, hogy milyen fontos volt az 1956. október 31-i nyilatkozat, amelyet a Szovjetunió szorult helyzetben tett. Hogy ezt milyen komolyan vette, azt mutatja, hogy négy nap múlva érvénytelenítette. Majd, ugye, harminc évig nem beszéltek róla, pedig ez a szovjet diplomácia páratlan, egyedülálló dokumentuma. Eddig nem beszéltek róla, mert kellemetlen doku-

mentum volt. Valóságos nemzetközi szenzációt keltett, amikor a magyar párt egyik vezetője, Szűrös Mátyás felelevenítette tavaly ennek a nyilatkozatnak az emlékét, és a Társadalmi Szemle, közölte a szöveget. Az történt, hogy a nyilatkozatot ugyan nem volt szabad emlegetni, és egyszerűen eltűnt, mint ahogy, azt lehet mondani, 56 valamennyi dokumentuma. De közben abból, amit ez a dokumentum tartalmazott, nagyon sok a megvalósulás útjára lépett. Persze nem ellenállás, nem visszaesések nélkül, de azt hiszem, nem vitatható, hogy a Szovjetunió és a többi szocialista ország viszonya ma más, mint 1956-ban volt, és a jelek szerint ez egy olyan folyamat, amelyet nem is nagyon lehet megállítani. Az utóbbi években például egyre több gond van az NDK-val, amit annak idején a csatlós állam mintaképeként emlegettek. Semmi sem mutat arra, hogy ezek a gondok csökkennének, sőt egy-két ország kivételével ilyen vagy hasonló gondok mindenütt felmerülnek. Ezzel egyidejűleg Európában rendkívüli mértékben csökkent a Szovjetunió külpolitikai befolyása. Itt is csak egy példát szeretnék említeni, hogy képletessé tegyem a dolgot. Togliatti 1951-ben odáig merészkedett, hogy kijelentette: ha egy imperialista támadás eredményeképpen a Szovjetunió visszaütne, s elérkezne Olaszország határáig, akkor az olasz nép felszabadítóként üdvözölné az odaérkező szovjet csapatokat. Ha ezt összehasonlítom azzal, hogy 1980-ban ugyanennek a pártnak az akkori vezetője, Berlinguer azt mondta: ő egyetért azzal, hogy Olaszország a NATO tagja, mert ez megvédi attól, hogy adott esetben testvéri segítségben részesüljön a nagy párt és barát részéről. Azért ez elég jelentős különbség, ez nem egyszerűen fogalmazási kérdés és nem egyszerűen az olasz kommunista párt befolyásának a kérdése, ez az erőviszonyok eltolódásának egy olyan jelentős mutatója, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Nekünk nem szabad sem a szovjet, sem az amerikai politikát emóciók és pillanatnyi benyomások hatása alatt megítélni. Nem helyes az a nálunk majdnemhogy általánosan elterjedt nézet sem, hogy a Szovjetunió merev, hajthatatlan, nem enged soha semmiből, és ahova egyszer beteszi a lábát, onnan többet ki nem megy. Ez egyszerűen nem felel meg a valóságnak. A szovjet külpolitika nagyon is pragmatikus. Ha beteszi valahova a lábát és nem kell onnan kimenni – akkor nem megy ki. De például kiment Észak-Iránból, kiment Ausztriából, feladta a harcot Görögországban és Koreában, amikor ott már nem látott esélyt. És amiről nálunk nagyon kevesen tudnak: 1948-ban Finnországban is megpróbálta ugyanazt megcsinálni, amit Csehszlovákiában, tehát kommunista munkásbrigádok mozgósításával megragadni a hatalmat. Ott a dolog nem sikerült – és amikor nem sikerült, akkor visszakozott.

A harmadik kérdés, amit fel szeretnék vetni, nemcsak e tanulmányra vonatkozik, hanem a többire is. Teljesen nyilvánvaló a diszkrepancia az egyes tanulmányokban az elemzési rész és a programrész között. Ez persze nem véletlen jelenség, hanem természetes, de szerintem helyes is. Kimondatlanul mindenkiben benne van, amit Kis János megfogalmaz, hogy a mi mozgásterünket meghatározza az, hogy egy szövetségi rendszernek vagyunk a tagjai és hogy ebben az országban érvényes a párt vezető szerepe. Ez realitás, mégpedig olyan realitás, amely még a határon kívüli magyarság kérdésének kezelésében is rányomja a bélyegét magatartásunkra. Felvetődött itt egy csomó javaslat, amelyek úgy „intéződtek el", hogy hát ezt nem lehet megtenni. Hozzátenném, hogy a magyar kormány is elsősorban azért nem teszi meg, mert külpolitikai vonatkozásaitól tart. Tudniillik, hogy mit szól hozzá a nagy Szovjetunió. Én a magam részéről, ha lehetőség lenne, ugyanúgy kezelném a magyar kérdést – már a határokon kívül élő magyaroknak a kérdését –, mint ahogy azt normális körülmények között egészséges országok, népek és államok kezelni szokták. Tudniillik az, ami Erdélyben és Szlovákiában, de különösen Erdélyben a magyarokkal történik a XX. század közepén Európában, az egyszerűen világbotrány! De nem lehet világbotránnyá tenni, tehát ez a korlátozás nemcsak belső kérdéseink megvitatásánál lép fel, hanem még ebben a kérdésben is korlátozza mozgásterünket.

De ha ez realitás, ahogy Kis János megfogalmazza a dolgozatában, akkor ugyanúgy realitás az is, ami itt harminc év alatt végbement. Azt mondta, hogy a reform egy engedmény, s lényegében minden haladás ilyen vagy olyan formában igenis engedmény, eltérés attól az eredeti modelltől, amelyet meg akartak valósítani és amelynek a megvalósítását ma már nem is tartják reálisnak. De erről nem beszélnek, hanem igyekeznek megtartani belőle minél többet. Így aztán kialakul egy különös helyzet: nem lehet programot megfogalmazni, nem

lehet nagy célokat kitűzni, inkább kis mozgások vannak, amiket utólag vagy az élet, vagy nem egy esetben maga a törvénykönyv is kanonizál. Ha meggondoljuk, mindaz, amit ma átélünk, amit egyértelműen különleges magyar szituációnak mondunk, abból indul ki, hogy valamikor valaki azt mondta, hogy a szocializmusban a kisparaszti gazdaság is belenőhet a szocializmusba.

A választásokkal kapcsolatban: egy ember, aki még öt évvel ezelőtt is a második ember volt az országban, fellép Vásárosnaményban, s ott megbukik mint képviselőjelölt! A szakszervezetek vezetői közül összesen hét mer föllépni a választásokon, és abból csak egy jött be. Az eddigi felmérések szerint több mint 50 tanácselnök és tanácselnök-helyettes bukott meg helyi választásokon. Ezek azért olyan dolgok, amelyekre fel kell figyelni, és meg kell mondani, hogy a hatalom sokkal jobban felfigyelt rá. Ebben a dologban én nagyon közel állok Bauer Tamáshoz, aki kis mai dolgokra koncentrál.

Végül utolsóként szeretném megemlíteni azt, ami a dolgozatokban is nagyon világosan meg van fogalmazva, de ami végigvonult az egész gondolatmenetünkön is, különösen tegnap, a gazdasági vita alkalmával nagyon erőteljesen jelentkezett: a veszélyérzet, ami benne van a levegőben. A konfliktusok, a támadások, a visszaesés, a visszafordítás lehetősége. Csak annyiban különbözünk, illetve azt szeretném hangsúlyozni, hogy nem a lehetőségéről kell beszélni, hanem a fenyegetésről. Arról, ami itt tegnap elhangzott, egy olyan demagóg szociális politikai programról, amely egyszerre hirdet gazdasági növekedést, az infláció megállítását és béremelést. Ez teljesen kézenfekvően magába foglalja az eddigi politika teljes megfordítását, a reform megbuktatását, egy abszolút reakciós politikát. Ugyanezt jelenti az, amikor egy vezető pártfunkcionárius azt mondja, hogy mi csináltuk az ötvenes éveket, mert ez megtagadja azt, amit eddig annyira hangsúlyoztak és kvázi a jelenlegi politika érettségi bizonyítványát: az ötvenes évek megtagadását. Az is nyugtalanít engem, hogy az újságok bűnügyi rovatát kinyitva egyik nap a cicababákról, a kamionos prostituáltak hálózatáról, a szolnoki gyermekgyilkosságról lehet olvasni, a másik nap pedig gazdasági bűncselekményekről és arról, hogy nagyon felelős vezetők szinte hadjáratot hirdetnek a harácsolás ellen. Az harácsoló, ugye, akit annak kinevezünek, és nem vitás, hogy lényegében az egész a vállalkozás ellen, tulajdonképpen mindazon kezdeményezések ellen irányul, amelyek az elmúlt években megindultak és sikerre vezettek. Az egész tulajdonképpen hangulatkeltés, politikai hangulatkeltés. Ily módon azt kell mondanom, hogy nyakig benne vagyunk a veszélyben. Óriási nagy baj ez, mert nem veszik észre. A reform legnagyobb ellenségét én nem külföldön és még csak nem is az itteni vezetésben látom, hanem abban, hogy a magyar lakosságot vagy népet ellene fordítják. Ez egyáltalában nem irreális lehetőség, ha figyelembe vesszük a sajtó és a tömegkommunikációs eszközök monopóliumát, amelynek segítségével lényegében olyan hangulatot terjesztenek, amilyet akarnak. Az itt összegyűlteknek ma még számos lehetőségük van arra, hogy a legkülönbözőbb fórumokon fellépjenek ez ellen, és úgy érzem, ez ellen kötelessége is fellépni mindenkinek a maga területén. Egész tanácskozásunk értelmét abban látom, amit, úgy érzem, szintetikusan érzékelhetünk Kis János dolgozatában. Egymás között tisztázva dolgokat, úgy érzem, legalábbis egy dolgot elértünk. Sokkal erőteljesebben és határozottabban tudunk fellépni mindazokban a kérdésekben, amelyek számunkra sorsdöntőek és fontosak. Ha ez így lesz, akkor valóban olyan jelleget ölt ez a társaság, hogy segített megtalálni azt a bizonyos magyar utat, amelyet a tanulmány is, a kétnapos tanácskozás is keresett.

DONÁTH Ferenc bevezető szavai[2]

➲ vita jegyzőkönyve, **138**. p..

Ma délelőtt a határokon túl élő magyarság helyzetének a problémáival fogunk foglalkozni. Csoóri Sándornak erről írt vitaindító tanulmányát mindnyájan olvastátok, a tanulmány nagy tényanyaggal, kiegyensúlyozott

2 Donáth Ferenc 1985. június 15-én délelőtt elmondott házigazdai bevezetője a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985, 6-7/745/1985., 11. p.

szempontok alapján ismerteti a kérdést. Azt hiszem, hogy a vita nem is akörül kell hogy kialakuljon, hogy ez a tényanyag mennyiben megőrizhető, mennyiben lehet még újabb szimptómákat felsorolni. Gondolom, hogy inkább abban az irányban kell majd haladni, hogy az egész kisebbségi probléma a hazai magyar társadalomnak a kérdése most már – ahogy tegnap is –, akár az okokra, akár a mai helyzetre, akár pedig bizonyos fokig a kialakulására vonatkozóan, s ezt hogyan látjuk. Az opponensi tisztséget Kenedi János látja el.

➲ vita jegyzőkönyve, **214.** p.

KENEDI János hozzászólása[3]

Azt hiszem, van egy olyan jellegű párhuzam, amelyik egész vitánkban könnyen eligazíthat az alapkérdésekben, amelyekről tegnap is vitatkoztunk.

Csurka tegnapi előadása a következő feltevésen alapult: 1956-ban a teljes magyar társadalom politikai döntést hozott arról, hogy másféle rendszert akar. Ezt a politikai döntést a forradalomban nyilvánította ki, és ami utána következett, az mindazt helyettesítette, ami a forradalomban történt. Valójában nem ugyanazokról az értékekről beszélt, mint amelyek egy ilyen politikai döntésben meghatározóak. A mai vitánkban is csupa olyan dologról van szó, amelyek nem politikai döntésen alapulnak, hanem általában az élet velejárói. Az emberek azon lehetőségek keretei között dolgoznak, olyan társadalmi-gazdasági szerkezetekben, vállalati gmk-ban vagy a háztáji gazdaságban – szabályozórendszerben, ahogy [Vági] Gábor mondta –, amiket az élet hoz.

Azt hiszem, ezt nem lehet közös nevezőre hozni, és nem lehetséges úgy beszélni, mint hogyha ez is önálló vállalkozás lenne, önálló politikai akarat-kinyilvánítás, mint ahogy 56 kétségkívül az volt. Azt hiszem, hogy mindazokról a kérdésekről, amelyek a gazdasági reform kapcsán szóba kerültek, meg kellene állapodnunk abban, hogy egy másikfajta, kifejezetten politikai akaratnyilvánítással kellene vitatkozni.

➲ vita jegyzőkönyve, **219.** p.

VARGHA János hozzászólása[4]

Az egész világon minden országnak – vagy a gazdaságnak – van egy olyan feladata, hogy enni adjon az embernek, és ehhez ugyanolyan tevékenységeket kell itt, Dél-Amerikában, Észak-Amerikában, Japánban, bárhol végrehajtani. Az államoknak van egy olyan törekvése, hogy előállítsanak olyan anyagokat, amelyek – rakéták segítségével eljuttatva a másikhoz – nagy durranást okoznak. Ehhez itt is, ott is ugyanazokat a folyamatokat kell működtetni. Ezzel a példával azt akarom mondani, hogy nagyfokú hasonlóság van a társadalmak között. Ugyanakkor van egy nagyfokú különbség is, hogy az egyik totalitárius állam, a másik pluralisztikus állam. Mindenki, aki pluralizmust szeretne, és így próbálja elérni azt, hogy a totalitárius államok lakossága jobban érezze magát, valamiféle közjó érdekében tevékenykedjen, nem tud mást ajánlani, mint a létező modelleket. Azok a modellek működnek mint pluralisztikus társadalmi modellek, amelyek a valóságban léteznek, mondjuk a nyugati féltekén vagy most már a Csendes-óceán körzetében. Azt hiszem, hogy valójában egy következetes gazdasági reform valamilyen rekapitalizálódást jelent, és ebben a rendkívül merev, centralisztikus vezetésben politikai ellenkezést vált ki. De nem hiszem, hogy ez az alapvető abban a mechanizmusban, amelyik a gazdasági reformokat újra és újra visszalöki és sárba tapossa. Azt hiszem, már Lengyel László utalt arra, hogy Bauernél ez másként néz ki, ugyanis kétféleképpen közelíthetjük meg az állam és gazdaság viszonyát.

Az egyik megközelítés szerint az állam, illetve a pártapparátus gyámkodik a vállalatok felett. Megmondja, hogy a vállalatok ezt vagy azt csináljanak, hogy az emberek ezt vagy azt egyenek, s ezzel elérhető a közjó,

3 Kenedi János rövid hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985, 6-7/745/1985., 73. p.

4 Vargha János hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd uo. 84–86. p.

legalábbis annyira, hogy az emberek nem lázadnak fel ellene. Azt hiszem, hogy ez valószínűleg kicsit másképp néz ki, inkább úgy, ahogy Lengyel László mondja. Tehát valójában a vállalatok és még inkább a különféle érdekcsoportok – de talán a nagyvállalatok közelítik meg legjobban a legerősebb érdekcsoportokat – képesek arra, hogy zsarolják a vezetést, és megőrizzék azokat a pozíciókat, amelyeknek a megváltoztatása – teszem azt, egy gazdaságtalan ágazat megszüntetése – számunkra drasztikus változást okozna, nagyon sok kényelmetlenséggel, átképzéssel, elköltözéssel járna. Ezek olyan kényszerek, amik ellen védekeznek az emberek. Azt hiszem, hogy az 1948-ban nálunk végrehajtott államosítás most meg fog szűnni, és a vállalatok manipulálják az államhatalmat. A gazdaság és az államhatalom egy és ugyanaz, egy és oszthatatlan lett. Olyan ágazatok képében jelenik meg, ahol az az államigazgatás, amelynek az volna a feladata, hogy azokat az eszméket, amiket a szellem képvisel a gyomorral szemben, valamilyen módon érvényre juttassa a gyomor eléggé szintetizált törekvéseivel szemben, nem tud semmiféle szellemi előrehaladást elérni. Ma ebben a társadalomban az állami közigazgatás gyakorlati termelési feladatokat lát el, és ezeknek az érdekei jutnak érvényre, szemben a szellemnek, a valamiben való hitnek vagy bárminek az érdekeivel szemben. A szellemi szabadság – a relatív szellemi szabadság – iránt mi csak sóvárgunk, és kielégítetlenek vagyunk. Tulajdonképpen ez lett volna, amit szerettem volna elmondani. Azok a tevékenységek, amelyekkel az egyes gazdaságok megvalósítják céljaikat, a hadigazdálkodás például, hasonló technológiák az egész világon; abban is, hogy csak egy részt hagynak szabadon az emberi élet számára.

Amiről még szerettem volna beszélni, az csak egy rövid kérdés a reformközgazdászokhoz. A környezeti erőforrások megvédéséhez szükséges elemeket miért nem építik be a teóriáikba, van-e ilyen törekvés? Én nagyon kevés jelét látom, de el tudok képzelni olyan elméleti munkákat, amelyek ilyen modelleket dolgoznának ki, és amelyek valamilyen módon a gyakorlatba átmennének.

Ma már úgy tűnik, hogy a kezdeti környezetvédelmi lépések legfőbb korlátját a nagy energiafogyasztó termelési folyamatok jelentik, amelyeket csak a távoli jövőben tudunk felcserélni. De azért jó volna ezeket jobb technológiákkal ellátni, amelyek Nyugaton egyre inkább terjednek, és javítják a környezet minőségét. Nálunk ez kifejezetten közgazdasági akadályokba ütközik e pillanatban. Az esetleg létrejövő autonóm környezetvédő, érdekvédő csoportok szövetségest kereshetnének a közgazdászok körében, hogy ezeket a nagyon rövid lejáratú célokat el lehessen érni, s ezzel sokat nyerhetnénk.

➲ vita jegyzőkönyve, **222.** p.

CSURKA István hozzászólása[5]

Ez után a drámai felszólalás után egy kicsit kínos beszélni, de azt hiszem, el kell mondani, mert ide tartozik. Itt a közgazdászok felszólalásaiból egyöntetűen olyan kép bontakozott ki, hogy a mostani gazdasági nehézségekért, azért, hogy a magyar gazdaság ilyen állapotban van, tulajdonképpen a gazdasági és társadalmi rendszer a felelős, tehát az eleve egy rossz konstrukció, ami nem is tud jól működni. Ha a magyar munkásság és parasztság komolyan venné azt a jelszót, hogy „dolgozz többet – jobban élsz!", akkor sem tudna ez a gazdasági rendszer rendesen működni. Akkor sem tudnánk többet termelni, akkor is nagyjából ebben a helyzetben volnánk.

Ez valószínűleg igaz, de én ehhez azért nagyon szükségesnek tartom hozzátenni, hogy ez azért nem egészen így van, nem egészen így történt azok alatt az évtizedek alatt. Hanem itt a változásokat mindig egy össznépi sztrájk kényszerítette ki – egy olyan országban, ahol nincs sztrájk. Talán szellemeskedőnek hat a fogalmazás, hogy mindazt, amit elértünk, mindazt, amiben vagyunk, reformhelyzetekben, engedményekben, azt a passzív rezisztencián is túlmutató szabotálás váltotta ki, aminek a következtében a rendszer mindig engedményekre kényszerült. Először adott háztájit, akkor elkezdett jobban működni a mezőgazdaság. Aztán

5 Csurka István hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd uo. 90–91. p.

adott különféle engedményeket különféle társadalmi rétegeknek: maszekoknak stb. Azok tartják el a társadalmat lényegében véve mostanáig, és most először kerültünk olyan helyzetbe, amikor ezek már egészen furcsa méreteket kezdenek ölteni. Egyesek már arról beszélnek, hogy ez már tulajdonképpen kapitalizmus – és tényleg, létezik magánvállalkozás meg hasonlók. De úgy gondolom, ezt nem lehet, nem elégséges csupán úgy leírni, mint a gazdasági reformgondolkodás következményét, hanem igenis ezt kikényszerítették a legszélesebb dolgozó tömegek oly módon, hogy nem fejtették ki munkaerejüket úgy, ahogy ki tudták volna fejteni. Ennek következtében kénytelenek voltak ilyen engedményeket tenni, hogy éhen ne haljunk. Ez az egyik, amit el akartam mondani.

A másik: a reformközgazdászokhoz volna egy jó szavam. Fontos, amit csinálnak. Nem abból a szempontból, hogy – talán sok tekintetben eredménytelenül, de – a reformot végül is bevezették, nem azért, mert ebben ők segítettek úgy, hogy cikkeik, felszólamlásaik, működésük eredménnyel járt. Úgy látom, nagyon fontos dolgot csinálnak, valamit, amit a magyar társadalom szintjén csak ők tudnak most véghezvinni. Ez pedig az, hogy objektíven beszélnek bizonyos dolgokról. Noha a reformközgazdászok legtöbben a rendszer fizetett alkalmazottai, mégis objektíven közölnek a társadalommal valamit. A társadalom nagy része nem is érti, de olyan hangot használnak, amibe bele lehet kapaszkodni. Ami nagyon nagy jelentőségű a társadalom szabadsága és a kultúra demokratizálása szempontjából. Csatlakozva az eddigiekhez, azt mondom, hogy a helyzet tragikus, és nem sok eredménnyel kecsegtet ez a reform. A megmaradás útja és a reformról való beszéd nagyon fontos, olyan eredményei is lehetnek és lesznek is, amit tulajdonképpen a közgazdászok nem is céloznak meg – az egész társadalmat felvilágosítják.

➲ vita jegyzőkönyve, **229.** p.

MÉSZÖLY Miklós bevezető szavai[6]

Azt hiszem, majdnem minden egyes vitapontra az ő [Kis János] szövegében találunk majd utalást, áthallást. Próbáljuk valahogyan szintetizálni az elmúlt két nap vitaanyagát az ő szövege alapján, azon politikusabb kategóriákat használva, amelyeket az ő írása használ. Próbáljuk tartani magunkat ahhoz, ami állandóan kísér bennünket: feltérképezés mellett a kilábalás lehetőségeit is keressük. Az ő szavát használva, hogy milyen irányban lehet elindulni a feltérképezés után. Most azt kellene talán körvonalazni.

➲ vita jegyzőkönyve, **237.** p.

VARGHA János hozzászólása[7]

A gazdaság valóban irracionális, és nagyon helyes törekvés, hogy racionalizálni kell. De én azért egy nagyon racionális gazdaságtól is félek. Nagyon racionális gazdasági tevékenységnek – aminek közelítő példáit megtalálhatjuk a fejlett kapitalista országokban – is vannak olyan markáns következményei, amelyek nálunk is jelentkeznek. A gazdasági tevékenységnek nálunk is ugyanazok a következményei, amelyekre még rárakódik az irracionalitás okozta veszteség és egyfajta fogyasztói értékrend kialakulása. Itt eléggé differenciálatlanul beszéltünk lakosságról, népről, és talán fontos lenne megkeresni vagy egyáltalán megvizsgálni azt, hogy azoknak a törekvéseknek, amiket itt így vagy úgy képviselünk – úgy mondanám: a progressziónak –, milyen tömegbázisa van ma Magyarországon.

6 1985. június 16-án délelőtt került sor Kis János tanulmányának vitájára. A bevezető szavak a jegyzőkönyvből kimaradtak. Hiányos leiratát, mint „egy ismeretlen férfi felszólalását" lásd ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985, 6-7/745/1985., 122. p. Előző napon Donáth Ferenc tartotta a bevezetőt, az állambiztonsági leiratok azonban általában azonosították őt. Az utolsó napon Mészöly Miklóst elnökölt, akit a leiratok rendre „ismeretlen férfiként" határoztak meg. Kósa Ferenc felszólalásából (lásd alább a függelékben) kiderül, hogy a szintézis, szintetizálni szót Mészöly Miklós használta. Ezért véltük úgy, hogy a rövid bevezetőt Mészöly Miklós mondta.

7 Vargha János hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd uo. 145–146. p.

Ezzel kapcsolatban elhangzottak eléggé kétkedő álláspontok, hogy nincs, nem lehet – de én azt hiszem, hogy lehetséges. Ez a pesszimizmus abból fakad, hogy nem végeztük el a csak összefoglalóan emlegetett lakosság analízisét. Még az értelmiség is nagyon nagy kategória. Ezt is tovább kellene bontani. Amikor a Duna-vízlépcső-ellenes dolgot elindítottuk, elkezdtünk azon gondolkodni, hogy az a hat-hétezer aláírás kevés-e vagy sok abból a szempontból, hogy ha mondjuk szavazásos alapon dőlne el a kérdés. Ez a szám nem reprezentál politikai erőt. De ha beszámítjuk a kommunikáció nehézségeit meg az emberek félelmét és így tovább, akkor ez a szám mégiscsak jelentősnek mondható. Nagyon fontos, hogy analizáljuk, és megtaláljuk azokat a potenciális szövetségeseket a társadalomban, akik a progresszió mellé állhatnak, ennek súlyt adnak; hogy ezekkel egy kommunikációt alakítsunk ki. Azt hiszem, hogy ebben a pillanatban vagy ebben a rövid távú folyamatban, ami most éppen van, teljességgel lehetetlen ezt valamiféle engedélyezett kommunikációs fórummal megvalósítani. [Csoóri] Sándor, neked mondanám: egy pillanatra mintha megfeledkeztél volna arról, hogy a Mozgó Világot két éve nyírták ki. Én nagyon markánsan látom azt, hogy a tömegkommunikációban néhány éve – ennek megindulása vagy felerősödése körülbelül egybeesik a Mozgó Világ-üggyel – egy olyan irányváltás ment végbe mindenfajta hivatalos, engedélyezett sajtó vagy a Rádió irányításában, amely retrográd vonásokat mutat. Azt a veszélyérzetet, amiről Vásárhelyi Miklós beszélt, ez teljes mértékben igazolja. A hatalom, hogy a legális próbálkozásoknak elejét vegye, igenis nagyon keményen rátette a kezét a tömegkommunikációra, és különösen a tévében a progressziónak nagyon kevés jelét találjuk. Éppen ebben a leghatékonyabb médiumban a legnehezebb a progresszió bármilyen jelét felfedezni.

➲ vita jegyzőkönyve, **252.** p.

VARGHA János hozzászólása[8]

A politikai cselekvés egyik lehetősége: megteremteni a létező ellensúlyt. Az államhatalomtól-törvénytől független és formai jegyeikben is lényegesen különböző csoportokat. Ekkor azonban el kell kerülni azokat a cselekvési módozatokat is, amelyek e formákat rákényszerítik ezekre a csoportokra. Mi elindítottunk egy autonóm környezetvédelmi mozgalmat, amely e pillanatban látszólag egyetlen témára korlátozza magát. Ez a vízlépcső kérdése. Ennél azért egy kicsit szeretnék továbblépni. De nagyon tudatosan korlátozzuk magunkat mind formai, mind tartalmi szempontból, másrészt méreteinkben. Így képzeljük el a környezetvédelmi érdekképviseletet ebben a pillanatban. Nem kell, hogy alávessük magunkat olyan megfontolásoknak, amelyek miatt a hivatalos érdekvédelmi hivatal nap mint nap lefekszik. Ez csak úgy képzelhető el, ha ez a környezetvédő mozgalom apró csoportokból épül fel, amelyeknek nincs fix centrumuk, hanem lebegő centrummal rendelkeznek, amely bármikor változhat. Nagy hiba volna lekötni és fixálni ezt a centrumot. Viszont nagyon fontos elem a csoportok közötti kommunikáció módozatainak kialakítása. Megint csak visszakanyarodom így ahhoz a kérdéshez, hogy meg kell teremteni a túlsúlyban lévő hatalmi szervezetektől – az állami szervezetektől – független hatékonyságot. Amit tulajdonképpen a szamizdat már részben megcsinált. Mi is csináltunk egy lapocskát, és úgy vélem, hogy e pillanatban nagyon sok csoportnak megvan a lehetősége arra, hogy csináljon egy lapocskát.

A környezetvédelem kérdése egy kicsit más, mint azok a szakkérdések, amelyekről itt szó volt, s amelyek tulajdonképpen politikai, társadalmi, gazdasági kérdések. Az ökológia mint friss tudományág megállapított új összefüggéseket, például a genetika jelentőségét, szerepét a világ fennmaradása és evolúciója szempontjából. Ez nagyon röviden azt jelenti, hogy a genetikai anyag egy bizonyos – nagyon nagy – számú variációja szükséges ahhoz, hogy fennmaradjon az a folyamat, amely az életvilágot létrehozta, az evolúció. Az ipari folyamatok teljes mértékben ez ellen hatnak, és csökkentik ezt a genetikai állományt a fajok kiirtásával. Csökkentik a genetikai variabilitást. Azt azonban senki nem tudja megmondani, hogy a genetikai varia-

8 Vargha János hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Leiratát lásd uo. 174–175. p.

bilitás csökkenése mikor ér el egy olyan mértéket, amely visszafordíthatatlan degradációhoz vezet. Az ilyen szempontokat szerintem egyszerűen nem lehet beépíteni egy releváns gazdasági rendszerbe. Ezeknek állandóan független képviselet kell, amely megteremti az ellensúlyt azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek szintén reálisak, szükségleteink kielégítését biztosítják. Egyáltalán nem kell őket teljes mértékben ellenezni, csak meg kell találni az egyensúlyt a különböző érdekek között. Én az egészet mindig így fogom fel.

A pluralizmus is azért fontos, hogy egy állandóan változtatható, többpontú, többcentrumú társadalmat hozzon létre vagy teremtsen meg – ellentétben azzal a teljesen egyoldalú társadalommal, amelynek fenntartása egyébként rettenetes pazarlással és állandó erőfeszítéssel jár.

Beszéltünk tegnap a kisebbségi kérdésről, a nemzeti gyűlölet fennmaradásáról. Az állandó indoktrinációt, pumpálást, a kisebbségi gyűlölet állandó szítását igényli. Megszűnése bizonyos politikai struktúrák vagy esetleg hatalmi csoportosulás eltüntetése által csökkenthető vagy oldható meg. Ez önmagában visszavesz feszültségeket, energiatakarékosabb, kevesebb energiát fogyasztó, kiegyensúlyozottabb társadalmat hoz létre, amelyben a különböző érdekképviseletek jobban megtalálják a kompromisszumot. Ebben a mai társadalomban viszont jelenleg egyetlen kisebbségnek van hatékony érdekképviselete, a kommunistáknak.

➲ vita jegyzőkönyve, **252.** p.

KÓSA Ferenc hozzászólása[9]

Kedves barátaim, üldögéltem itt a fűben, hallgattam a különféle hozzászólásokat, és azon tűnődtem, szóljak-e vagy sem. Nem vagyok se író, se tudós, se politikus, csak afféle filmes; s bár mi, filmesek általában érdeklődünk a társadalom, a történelem és a politika kérdései iránt, hivatásunk szerint inkább képekben, művekben próbálunk gondolkodni a világról. Így aztán, ha művön és műfajon kívül kell megszólalnunk, néha gátlások szorongatják a torkunkat… Nem tagadom, most is bújkál bennem némi szorongás. Félreértés ne essék, akár itt, akár másutt el merem mondani, amit gondolok, mivel feltétlen híve vagyok az őszinte szónak, és nincsenek titkolni való gondolataim. Itt azonban fontos kérdésekről beszélgetünk, korunk és jövőnk ügyes-bajos dolgairól; a pontos gondolkodás legalább annyira kívánatos volna, mint az elfogulatlanság. Olyan világba születtünk és olyan világba nőttünk bele, melyben öröklött és újratermelődött gondjainkat éppen a pontatlan, meg nem gondolt gondolatok hatványozzák – gyakran az abszurditásig. Rögtönzött helyzetelemzéseink során óvatosságból vagy vakmerőségből, sündisznó vagy kamikaze módjára hajlamosak vagyunk látókörünk leszűkítésére, az arányok és az árnyalatok elhanyagolására. Ezek a megjegyzések természetesen arra is vonatkoznak, amit az elkövetkezendő percekben mondani kívánok… Egyszóval, azért próbálok mentegetőzni, mert tágasabb és elmélyültebb gondolkodást igényelnék magamtól is, mint amilyenre itt és most, a rögtönzés műfajában képesnek érzem magam… Mindezek ellenére mégiscsak fölnyújtottam a kezem, és két röpke megjegyzés, valamint egy szelíd javaslat erejéig bekapcsolódnék a tanácskozás munkájába.

Mészöly Miklós az imént megpendítette a tanácskozásunk érdemi összegzésének, valamiféle általánosabb érvényű szintézis megvonásának az igényét. Ilyesmire valóban szükség volna, de úgy érzem, ennek a lehetőségétől még távol vagyunk. Az itt elhangzó, tematikailag széttagolt, néha mélyről sugárzó, de néha fejbevágóan nyers és nem ritkán egymással is ellentétes gondolatok mérlegét megvonni már csak az idő rövidsége miatt is lehetetlen volna. Nem tudom, helyesen érzékelem-e, de az a benyomásom, összejövetelünk jelentősége nem az elhangzott hozzászólások kiérleltségében és összehangolhatóságában rejlik, hanem abban a kimondatlan készségben, hogy esetleges és kölcsönös fenntartásainkat, ilyen-olyan előítéletes nyavalyáinkat félretéve odafigyeljünk egymásra, igyekezzünk megismerni s talán meg is érteni egymás nézeteit, érzékenységét. Mivel először veszek részt ilyen tanácskozáson, nem ismerek mindenkit, de föltételezem,

9 Kósa Ferenc hozzászólása a vita jegyzőkönyvéből kimaradt. Ez a szerkesztett szöveg először a *Beszélő*ben jelent meg A másik ember címmel (1999. 5. szám 89–92. p.).

valamennyien a nyitottság szándékával, elfogulatlan lélekkel jöttünk ide, keserves történelmi tapasztalatok, írott és íratlan erkölcsi törvények tereltek össze minket, aggodalmunk az ország és felelősségünk mindazok sorsáért, kiket Csíkszeredától Chicagóig „magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom". Nem egymás inkvizítoraiként üldögéltünk itt a fűben vagy kuporogtunk a sátorban, hanem egymás gondolkodó – néha igencsak eltérő módon, de mégiscsak gondolkodó társaiként, amint az erkölcsileg is felnőtt emberekhez illik. Ha tisztességünket, gondolkodói nyitottságunkat személyes kötelezettségként értelmezzük, akkor e közös készség, ami idevezérelt bennünket, megbecsülendő, igazi érték. Olyasmi, amit minden időben, még gyanakvásra hajlamos körülmények között is őriznünk kell magunkban, amit roppant esendő és érzékeny jellege miatt oltalmaznunk kell mindenféle hátsó gondolattól, bármiféle kisajátíthatósággal, sekélyes politikai manőverekkel szemben. Nem feledhetjük: az efféle kitárulkozókészséget nemcsak a történelmi fasizmusok irtották tűzzel-vassal, világháborús tébolyultsággal, Rákosiéknak is kedvenc időtöltésük volt, ha a Don-kanyar vagy Auschwitz poklából megtérő embermaradványokat egymás torkának ugraszthatták. S valljuk meg, imittamott, szűkebb-tágabb világunkban még ma is akadnak ferde hajlandóságú bajkeverők, akik életművük csődjének tekintik, ha mi itt a monori akácfák között nem egymás torkát harapdáljuk. Ezek az urak ferde szemmel néznek ránk, és csikorgatják majd a fogaikat. Ismerjük el, a ferde tekintet és a fogcsikorgatás indokolt lehet, hiszen ahogy Dosztojevszkij mondaná: átnéztünk rajtuk, mint pók a klozetajtón… Ez volna az első, az egyszerűbb megjegyzésem…

Gondolkodásunk szükséges és lehetséges tágításáról szólva valaki említette a bartóki léptéket… Ehhez kapcsolódna a második megjegyzésem… Amikor a bartóki mérték szóba került, elheveredvén a fűben, éppen az ég végtelen térségeit nézegettem, és azon töprengtem, vajon képesek vagyunk-e – már vagy még – a bartóki gondolkodás tisztaságára, tágasságára és elfogulatlanságára? Attól félek, nem. Egyebek közt azért sem, mert a hozzászólásokat hallgatva az az érzésem, túlságosan belegabalyodunk a merően politikai folyamatok és fejlemények szövevényébe, és ezáltal léptéket vesztünk, el-elfeledjük, hogy az ember több mint az állampolgár. Pedig ahhoz, hogy közelebb juthassunk a bartóki mértékhez, mindenekelőtt ezt az emberi többletet kellene működtetnünk magunkban, ennek a megnyilatkozási lehetőségeit kellene kicsikarnunk a világtól. Amikor az egyetemes emberi létezéssel arányosabb látás és megszólalás igényét emlegettem, nem személyes kényelemről, tehát nem kockázatmentes elvonatkoztatásokról ábrándozom. Mint gyakorló filmes, tapasztalatból ismerem a léptékváltás alattomos csapdáit; tudom, ha az ábrázolás során nem küzdi, nem rágja át magát az ember a konkrét politikai vagy szűkebb nemzeti létezésünk közegein, hanem valamiféle magasröptűség reményében megpróbál átlibbenni rajtuk – szerves gondolatok helyett csupán erőtlen elvontságokhoz jut, s ahelyett hogy a politikai létezés fölé kerekedett volna, mélyen a köznapi politika ülepe alatt lelheti magát magasröptű blöffjeivel együtt. Ilyenformán szuverén emberi mivoltunkból akkor is alattvalókká degradálódhatunk, ha hidegen hagy, és akkor is, ha túlteng bennünk a politika. De akármilyen nehéz is ráéreznünk a kívánatos arányra – mégiscsak muszáj rátalálnunk. Erkölcsi megőrződésünk érdekében vállalnunk kell akár a naponta ismétlődő sebesüléseinket is, de nem engedhetjük meg magunknak, hogy gondolkodásunk belezsugorodjék sebesüléseink fájdalomkörébe. Nehezíti a dolgunkat, hogy a bartóki többletre, a létezésünkkel arányosabb, szabadabb és teljesebb látásra egy vesztébe igyekvő, velejéig meghasonlott világban kellene rátalálnunk, amelyben – mint mondani szokták – nincsenek egyértelmű jelzőtáblák. Az útkeresés nehézségei persze nemcsak minket nyomasztanak; én legalábbis úgy érzékelem, hogy a semmi világszerte föl akarja falni a valamit.

Az elmúlt két hétben Tokióban voltam, filmfesztiválon. Még frissen él, itt zümmög bennem az a félszáz film, amit ömlesztve végignéztem. Ezeket a filmeket Európa, Amerika, Ázsia és Afrika legkülönfélébb országaiban készítették, az egyiket például pápua filmesek Új-Guineában. Különös élmény és roppant tanulságos megpróbáltatás, ha az ember két héten át reggeltől késő estig átengedi magán a filmek áradatát. A legszembetűnőbb jelenség, hogy az eltérő nemzeti sorsok és látásmódok ellenére mennyire összerándult a világ,

mennyire hasonlóak a gondok mindenütt. A filmekben feszülő aggodalmak, szorongások, fenyegetettségek láttán önkéntelenül is fölmerül az emberben, mik lehetnek az okai ennek a világméretű indiánosodásnak?... Voltak ott filmek, amelyek az ember és a természet végzetesen megbillent egyensúlya miatt aggodalmaskodtak; mások a termelés oltárán föláldozott humán értékeket siratták, megint mások az önkényre hajlamos hatalmi alakzatokkal szemben lázadoztak... Több százan voltunk ott meghívott filmesek, sokat vitatkoztunk az így vagy úgy ellehetetlenülő sorsokról, életekről, a századvég várható fejleményeiről, de a tekintetben nem volt vita köztünk, hogy az emberiség jelenlegi legalapvetőbb gondja a fegyverkezési őrület, a „lenni vagy nem lenni" kérdése körül keresendő. Erről tanúskodik Kuroszava végrendeletszerű filmje, a Ran (magyarul: Téboly), amely a háborúk ontológiai gyökerét a kizárólagosságra törő hatalomvágyban keresi; erről készít filmet Sindo, a Kopár sziget rendezője, erről beszélgettünk Gleb Panfilov barátommal, aki elmondta, hogy valamelyik moszkvai színházban éppen Hamletet rendez, és a „lenni vagy nem lenni" monológot prológusként is el akarja mondatni a darab előtt... Folytathatnám gondolkodó társaink névsorát Bergmantól Wim Wendersig, Elem Klimovtól Zanussiig, Heinrich Bölltől Ajtmatovig, de bízom benne, további bizonygatás nélkül is nyilvánvaló, hová is akarok kilyukadni... Akármilyen nyersen hangozzék is, kimondom: a bartóki lépték számomra annak a világtörténelmi ténynek a tudomásulvételét jelenti, hogy az emberiség képessé vált a teljes önpusztításra, a földi élet teljes megsemmisítésére, s ezáltal eddigi történelmétől eltérő, merően új korszakába lépett. Meggyőződésem szerint e fordulat sorsdöntőbb, mint a világtörténelem összes eddigi korszakváltása együttvéve. Mint tudjuk, a világban jelenleg százmilliárd ember elpusztításához elegendő atomfegyver van fölhalmozva. E tökéletesen képtelen helyzethez tökéletesen képtelen kérdés illik: honnét vegyünk ennyi embert...??! A „lenni vagy nem lenni" sóhaja ma már korántsem csak a dán királyfi lelkéből szakadhat föl, ezt kérdezheti minden élőlény, sőt: az utolsó fűszál is a földön. Súlyosbítja a helyzetet, hogy mi, átlagos halandók – bárhol éljünk is a földgolyón – legföljebb csak kérdezhetünk, a válaszra nem vagyunk följogosítva. Hovatovább az a látszat kerekedik, mintha nem rendelkeznénk a saját életünkkel. Amilyen mértékben föltartóztathatatlan és ellenőrizhetetlen a fegyverek halmozódási folyamata, olyan mértékben súlyosbodik a kiszolgáltatottságunk; ahogy Nagy László mondta: „megvakul velünk a történelem..." Nemcsak a tudatunk, a képzeletünk is a valóságos fejlemények után kullog... Még néhány pillanat, és bármi történhet velünk... Akármennyire meghaladja is az erőnket, a rideg tényekkel muszáj szembesülnünk, különben csak lebegnek a gondolataink, mint az ökörnyál. Még az a körülmény sem akadályozhat minket, hogy a fegyverek hatalma szinte természeti jelenséggé idegenedett tőlünk, arányaival azt a látszatot kelti, mintha semmi közünk nem volna hozzá. Ám az önpusztítás esélyét mi, emberek hoztuk létre, mi engedtük, hogy elhatalmasodjon fölöttünk, teremtményünket rajtunk kívül senki más nem fogja hozzánk szelídíteni... Tudom, Konrád György is régóta foglalkozik ezekkel a kérdésekkel; mikor az imént fölvázolta a személyi, a társadalmi és a nemzeti szabadságeszmények triptichonját, vártam is, hogy szól majd szabadságtörekvéseink, megmaradásunk egyetemesebb föltételeiről, de nyilván ő is berzenkedett a rögtönzés veszélyeitől, az élő beszéd csapongásaitól. Megértem; túl nagy a tét, könnyen görcsbe rándul az ember, e témakörben átkozottul nehezen gördülnek elő a kimondásra érdemes mondatok... Miközben beszélek, úgy érzem, mintha egy nagy görögdinnyébe akarnék beleharapni: nem tilos, csak szinte lehetetlen... Akkor éreztem hasonlót, amikor a Guernicát forgattam. A barátaim korholtak is a rögeszmém miatt. Sehogyan sem fért a fejükbe, miért választok olyan feladványt magamnak, amelynek jelenleg semmiféle megoldása nem létezik. Nemcsak gyakorlatilag, elméletileg is teljes a gémberedettség. Az elméleti szakemberek közelítési kategóriái a nyihogó paripák és a hurrázások korából valók. Akkora képtelenség ez is, mintha mondjuk a Tejúton akarnánk biciklizni. Akármilyen dicséretes is a biciklitudományunk, félő, hogy a kedvünkért és helyettünk senki sem fogja kiaszfaltozni a Tejutat... Komolyra fordítva a szót: az emberiség jelenlegi, önpusztításra alkalmas korszakában másként merülnek föl a kérdések, mint az eddigi tizennégyezer-valahány háború bármelyikében. Kritikus határhoz érkeztünk. Az ismert kártyajáték hasonlatával élve: húsz van a kezünkben, ha lapot kérünk még, csak veszíthetünk. Ilyenkor már a legvakmerőbb hazardírozók is megtorpannak. Mi se tehetünk mást. (Közbevetőleg megjegyzem, Kuroszava Ranja éppen egy ilyen megtorpanási jelenettel ér véget. Egy szeme világát vesztett ember égbe meredő kőfalon lépked, és elérkezik a fal végéhez. Csak megállhat vagy visszaléphet – minden egyéb mozdulat jóvátehetetlen.) Néhány pillanatra meg kell tehát állnunk, és újra kell gondolnunk emberi létezésünk legelemibb kérdéseit. Akkor is meg kell ezt tennünk, ha némelyik barátunk megvetően legyint ránk, amiért nem a népi–urbánus tökölődés legfrissebb pletykáin rágódunk; akkor is, ha lehülyéznek, megaláznak vagy akár fejbe is kólintnak minket a különféle ragadozó ideológiák nevében. Egyébként tapasztalatból mondhatom, Magyarországon ma szabad érdemi módon gondolkodni a fegyverkezés kérdéseiről. A kísérletért járó megaláztatások semmivel sem súlyosabbak, mint amilyenekhez a kontraszelekció általános gyakorlatában az utóbbi esztendőkben hozzá kellett szoknunk... Miféle elemi kérdésekre gondolok?... Például... Érvényes-e az a tétel, mely szerint a világban csak azoknak lehet igazuk, akik győznek? Mint tudjuk, a kezdeti időkben a győztesek meg is etették a legyőzötteket, és lakmározás közben mi másra gondolhattak volna, mint hogy telik a bendőjük, tehát igazuk van. Később leszoktunk az emberevésről, rabszolgákat, hadifoglyokat, városokat, országrészeket, még később piacokat és befolyási övezeteket zsákmányolgattunk egymástól. A győztesek ünnepeltek, a vesztesek temetkeztek. Az utóbbi időkben már megkülönböztettünk igazságos és igazságtalan háborúkat, de soha nem történt meg, hogy valamelyik győztes fejet hajtott volna a legyőzött előtt, és elismerte volna annak igazát. A torzonborz emberevőket jól fésült diplomaták váltották föl, de az igazság kérdésében ugyanúgy a fegyverek döntöttek, mint annak idején a kőbunkók korszakában... Jól van ez így?... Muszáj, hogy a fegyverek igaza erősebb legyen, mint az embereké?... Egyáltalán, igaza lehet-e bárkinek is, aki el akarja pusztítani valamelyik embertársát csupán azért, mert az a másik nyomorult tőle keletre, nyugatra, északra vagy délre él, vagy mert másként szólítja istenét, vagy más a bőre színe, netán a frizurája? A szakemberek erre azt mondják, ne keverjük össze a dolgokat. Más a béke és más a háború. Békében az emberölés tilos, de háborúban dicsőség; ez így volt, mióta a világ világ... Igen, de meddig világ még a világ?... Hiszen nehezen megtermelt szellemi és anyagi értékeink nagyobbik hányadát ma már békében is önnön pusztításunkra tékozoljuk. Ráadásul nemcsak személyes, nemzeti, hanem egyetemes értelemben vett önpusztításunkra. Ha ez így megy tovább, mi marad kenyérre, könyvre, ivóvízre, lélegzetvételre? Mi marad a jókedvünkre, az álmainkra... a szabadságunkra?... Csodálkozhatunk-e, ha a világ vásznain indiánosodnak a tekintetek? Még ha csak indiánosodnának, hagyján, de kiüresednek. Személyesen is ismerek olyan hatalmat bitorló emberféleségeket, akiknek a szemében annyi belátás sincs, mint mondjuk egy galapagosi őshüllő tekintetében. Néha elnézem és sajnálom őket; az egyikkel viszonylag rendszeresen találkozom, az évek során amolyan laza munkakapcsolatba kerültünk, s valahányszor belenézek a szemébe, mindig belém nyilall a sejtés: valami nagy baj lehet a világban, ha valakin ennyire nem látszik már meg, hogy hajdanán embernek született.

Mi, európai emberek, leginkább azáltal váltunk európaiakká és emberekké, hogy már réges-régen szelíd és tiszteletre méltó kalandokba bocsátkoztunk. Kitaláltuk magunknak az erkölcsi igazságok mítoszait, szembeszálltunk az istenekkel, a hatalmakkal, amivel kellett. Eszményi teremtményeink valószínűleg nemcsak az írott tragédiákban léteztek, hanem köztünk és bennünk is, különben nem tudtunk volna életet lehelni belé jük. A Prométheuszokat, az Antigonékat, az Elektrákat, a Rómeókat és a Júliákat azért próbáltuk életre kelteni, mert nem volt kedvünk a kiszolgáltatottság és a közöny unalmában tengődni, és valamiféle emberi többlet után vágyakoztunk. Legalábbis a stílustalanság vétkébe esnénk, ha hagynánk magunkat lebeszélni erről a régi szokásunkról, és csak bámulnánk a ránk meredő rakétákra, mint marha a vágóhídra. A szakemberek persze biztatnak minket, azt tanácsolják, maradjunk veszteg, bízzunk a kölcsönös elrettentés doktrínájában, az majd mindent megold helyettünk. Talán igazuk van: a vaslogika szerint erőt csak ellenerő tarthat nyugalomban. A maghasadás nem érzékeny az emberi többletekre. Mégis úgy gondolnám, amíg kontinensünkön egymilliószor annyi atomfegyver van, mint amennyi Hirosimát letarolta a föld színéről, a vaslogikán túl léteznie kell egy líraibb, emberibb logikának is. Amerikai szakemberek szerint a harmadik világháborút meg lehet

nyerni, mert az előzetes számítások szerint Európában csak 320 millió ember pusztul el. Ne kételkedjünk, tételezzük föl, a számítások pontosak, a komputerek vaslogika szerint működtek. Az általam elképzelt lírai logika mentén azonban rögtön földereng a kérdés: mi az, hogy csak 320 millió ember? Nem tehetek róla, az én fülemnek ez a csak furcsán hangzik, mert nem hihetem, hogy akadna bárhol is egy olyan ostoba komputer, amelyik ne számítana bele minket, magyarokat ebbe a 320 millióba. Mivel a várható fejleményeknek nemcsak nézői, hanem kiszemelt szereplői is volnánk, a lírai logika szerint az is felötlik bennem, mi, magyarok kis országban élünk, nekünk a 320 millió forintban is sok, nemhogy lélekszámban; azonkívül olyan érzékenyek vagyunk, hogy számunkra egyetlen ember elvesztése is észbontó gondot jelent, néha még évtizedek múltán is, különösen, ha az illető életét valamely embertelen hatalom fegyverei oltották ki… Persze, meg kell értenünk, egy világra méretezett vaslogika nem lehet tekintettel a mi apró-cseprő érzékenységeinkre; a győzelem ünnepe majd feledteti a lélek sebesüléseit. Meg is értenénk a dolgot, ha nem tudnánk egészen biztosan, hogy az elkövetkezendő világháborúban a föltételezett győztes éppúgy hamuvá válik, mint a föltételezett vesztes. Némi nehézségbe ütközne különválasztani a hamut a hamutól, különösen egy földgolyó méretű hamutengerben. A mi sajátos lírai logikánk szerint bölcsebben cselekednénk, ha a győzelem fogalmát végleg kiiktatnánk a számításainkból, és elhelyeznénk a letűnt világok múzeumába, a dinoszauruszok mellé. Meglehet, ma még hebehurgyának minősítenek minket az efféle javaslatainkért, de ha győzzük türelemmel, holnap talán már foganatjuk is lesz.

Végezetül: elnézést, ha eltértem volna tanácskozásunk mai témájától. Nem tudhatom, futotta-e erőmből és időmből néhány érdemi gondolatra is, vagy csak megugattam a fegyverkezés témakörét, mint ahogyan a kutyák szokták megugatni az óljuk fölött elmorajló repülőket. Ha így volna se kárhoztassatok; az agyonbeszélés és az agyonhallgatás zűrzavarában még egy elfogulatlan vakkantás is valamirevaló lehet… A félreértések elkerülése végett megemlíteném, nem vagyok se hívő, se pacifista; de vannak eszméim és eszményeim, amelyekért kész vagyok harcolni, és ha nagyon muszáj, meghalni is. A szándékom ezzel a szerény hozzászólással csupán az volt, hogy jelezzem, az egyetemes önpusztítás témakörében volna miről gondolkodnunk, s mi, magyarok talán képesek volnánk mondani is valamit a világnak. Tragikus történelmünktől érzékeny látást örököltünk. Fél évezred óta nem voltak győzelmeink, amelyek elvakíthatnának minket. Ilyen szempontból tán még szerencsésnek is mondhatjuk magunkat: van némi fogalmunk arról, mit jelent a másik ember. Ez pedig komoly esély dolgaink végiggondolásához még bartóki mértékkel mérve is…

Ez volna hát a második megjegyzésem.

Ami pedig a javaslatomat illeti, jó volna, ha legközelebbi tanácskozásunkat Szárszón tartanánk. Úgy érzem, fölösleges volna megmagyaráznom, miért éppen ott, hiszen Szárszó többszörösen is jelképes hely. Javaslom továbbá, hogy a munkát, amit elkezdtünk, ne tekintsük elvégzettnek; próbáljuk meg továbbgondolni mindazt, amire itt és most nem maradt időnk. Bővítenünk kéne a tanácskozók körét is, mert minden látszat ellenére sokan vannak még a hazában és a hazán kívül, akikről föltételezhetjük, hogy képesek és hajlandók József Attila második hexameterének sugallata szerint gondolkodni.

➲ vita jegyzőkönyve, **259.** p.

SOLT Ottilia felhívása[10]

Tekintettel arra, hogy a társaság jelentős része nincs már itt, ez csupán egy verziója a lehetséges tetteknek, hogy itt hozzunk valami közös megállapodást, határozatot arról, hogy mi a véleményünk a kényszermunkatörvényről. Először válaszolnék azokra az ellenvetésekre, amelyek itt elhangzottak. Elsősorban: aki tájékozódni akar, az a Népszabadságból, a HVG-ból, valamint a Beszélőből megteheti.

10 Solt Ottilia felhívása Donáth Ferenc tanácskozást lezáró szavai után hangzott el, s a jegyzőkönyvből kimaradt. Leiratát lásd ÁBTL 2. 7. 3. 6-7/498/1985, 6-7/745/1985., 200. p.

Úgy gondolom, hogy az álláspontunk a kényszermunkatörvénnyel kapcsolatban teljesen független attól, hogy hány emberrel szemben hajtják végre ezt a törvényt. Továbbá attól is független, hogy vajon jól vagy rosszul bánnak a kényszermunkásokkal a munkatáborokban. Egyáltalán nem ígérhetem, hogy bármikor többet fogok arról tudni, hogy milyen mértékű ez a végrehajtás. Az Igazságügyminisztérium, a legfőbb ügyész az év végén alighanem ugyanúgy közölni fogja az erre vonatkozó statisztikákat, mint ahogyan a statisztikát általában közölni szokta. De szerintem nem várhatunk ezzel az év végéig, különös tekintettel arra, hogy mint mondtam, nincs összefüggés a két dolog között. Tehát, hogy tízezer embert érdekel, százezret vagy hármat. Ez a törvény ellentmond a nemzetközi konvencióknak, az emberi jogoknak, valamint a méltányosságnak. Ezért azt javaslom, hogy engedjék meg nekem a jelenlévők, hogy sorban és kivétel nélkül mindenkit megkeressünk egy megfogalmazott petícióval, amelyet majd kibocsátunk egyszer. Azok írnák ezt alá, akik ezzel egyetértenek, de minden jelenlévőt megkeresnénk, és utána szélesebb körre kiterjesztenénk ezt az aláírási akciót, majd benyújtanánk a Parlament Jogi Bizottságának, az Elnöki Tanácsnak, amely a törvényerejű rendeletet hozta, továbbá a Politikai Bizottságnak, tehát ezeknek a fórumoknak.

A TANÁCSKOZÁS RÉSZTVEVŐI

ANTAL László közgazdász (1943)

Az Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem pénzügy szakán végzett 1967-ben. 1967–77 között a Pénzügyminisztériumban dolgozik, a *Pénzügyi Szemle* szerkesztője, 1977–87-ben a Pénzügykutató Intézet tudományos osztályvezetője, 1987–88-ban igazgatóhelyettese, 1988–90-ben a Minisztertanács főtanácsosa, a gazdaságpolitikai titkárság vezetője, 1989–90-ben miniszterhelyettes. 1990–92-ben a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos főmunkatársa, 1992-től a Magyar Külkereskedelmi Bank elnökének tanácsadója. 1997-től a Budapesti Pénzügyi Központ Rt. felügyelőbizottságának elnöke. 1988-ban az Új Márciusi Front alapító tagja.

BAUER Tamás közgazdász (1946)

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanult 1964–68 között. 1968–88-ban a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa, főmunkatársa, 1988-tól a Frankfurti Egyetem professzora. 1966–74 között az MSZMP tagja (kizárták), 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége és a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete alapító tagja, az Új Márciusi Front felhívásának egyik aláírója, 1985–88-ban a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja (lemondott). 1988-tól a SZDSZ Országos Tanácsának, 1992–95 között az országos tanács elnökségének tagja, 1995–96-ban és 1998–99-ben az SZDSZ ügyvivője. 1994–2002 között országgyűlési képviselő.

BENCE György filozófus (1941)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult filozófiát 1961–66-ban. 1966–68-ban a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete tudományos segédmunkatársa, 1968–69-ben az Akadémiai Kiadó segédszerkesztője. 1969–72-ben Lukács Györgynél, majd Márkus Györgynél aspiráns. 1973-ban a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című, Márkus Györggyel és Kis Jánossal írt könyve miatt foglalkozási tilalom alá kerül, ezután külföldön és szamizdatban publikál, 1986–89 között a párizsi *Magyar Füzetek* főmunkatársa. 1982-től, miután először kap nyugati útlevelet, több éven át az USA-ban dolgozik, 1986-ban, illetve 1988–89-ben a New York-i New School for Social Research vendégelőadója. 1989-ben rehabilitálják, 1989–91-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Társadalomfilozófia és Etika Tanszékén docens, 1990-től tanszékvezető, 1991-től egyetemi tanár.

BENDA Gyula történész (1943)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett magyar–történelem szakos diplomát 1966-ban. 1966–67-ben a strasbourgi Centre des Hautes Études Européennes-en tanult. A Központi Statisztikai Hivatal történeti-statisztikai kutatócsoportjában kezdett dolgozni, közben 1968–71-ben a strasbourgi egyetemen magyar lektor. 1975-től a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának vezetője, majd a Népességtudományi Intézetben osztályvezető. A hetvenes évektől publikált szamizdatban, emiatt 1979-ben kizárták az MSZMP-ből, elbocsátották a munkahelyéről. 1980–90-ben a Néprajzi Múzeum munkatársa. A Szabad Kezdeményezések Hálózata és a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1990-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársa.

BENDA Kálmán történész (1913–1994)

Eötvös-kollégistaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett történelem–földrajz szakos diplomát 1937-ben. Tanult Bécsben, Berlinben és Párizsban is. 1938–42-ben a tatai népfőiskola igazgatója, 1941–42-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozik. 1942–45-ben a Magyar Történettudományi Intézet beosztott intézeti tanára, 1945–47-ben igazgatóhelyettese. 1945–49-ben a budapesti egyetem magántanára, 1947–48-ban a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatóhelyettese. Állásából elbocsátották, alkalmi munkákból élt, majd levéltáros volt. 1957–58-ban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete igazgatóhelyettese, 1958–83-ban tudományos munkatársa, majd főmunkatársa, 1983–87-ben osztályvezetője, illetve tudományos tanácsadója. 1980-tól a Ráday Gyűjtemény igazgatója.

CSENGEY Dénes író (1953–1991)

1976–83 között a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–történelem szakon tanult. Egyetemista kora óta jelentek meg írásai. Szabadfoglalkozású író, 1983–84-ben a Fiatal Írók József Attila Körének titkára. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, 1989-től elnökségének tagja. 1988-tól a *Hitel* szerkesztője, 1990-től országgyűlési képviselő.

CSOÓRI Sándor költő, író (1930)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Orosz Intézetében tanult 1951–52-ben. Ettől kezdve jelennek meg írásai. 1953–54-ben a *Szabad Ifjúság,* 1954–55-ben az *Irodalmi Ujság* munkatársa, 1955–56-ban az *Új Hang* szerkesztője, 1957–58-ban tisztviselő, 1962–63-ban *A Jövő Mérnöke* munkatársa. 1968-tól a Mafilm dramaturgja. Az 1980-as évektől a népi írói mozgalom szellemi vezetője, a monori és a lakiteleki tanácskozás (1987) egyik előkészítője, szervezője. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, 1988–93-ban elnökségi tagja. 1988–92 között a *Hitel* szerkesztőbizottságának elnöke, 1992-től főszerkesztője. 1992–96-ban a Hungária Tv Alapítvány kuratóriumának elnöke. 1991–2000 között a Magyarok Világszövetsége elnöke, 2000-től örökös tiszteletbeli elnöke.

CSURKA István író (1934)

A Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanult dramaturgiát 1952–57-ben. 1956-ban a főiskolai nemzetőrség vezetője, amiért fél évre internálják. 1954-től jelennek meg írásai, 1956-tól írásaiból él. 1973–86-ban a *Magyar Nemzet* tárcaírója, 1988–89-ben a *Hitel* szerkesztőbizottságának tagja, 1981–92-ben a Magyar Írók Szövetsége elnökségének tagja. 1987-ben az Magyar Demokrata Fórum egyik kezdeményezője, 1988–93 között országos elnökségének, 1991. január–június között ügyvezető elnökségének tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1993-ban kizárták az MDF-ből, 1993-tól a Magyar Igazság és Élet Pártja elnökségének tagja, 1993–94-ben társelnöke, 1994–2005-ben elnöke. 1989–90-ben a *Magyar Fórum* főszerkesztője, 1991-től a szerkesztőbizottság elnöke. 1990–94 és 1998–2002 között országgyűlési képviselő.

DEMSZKY Gábor jogász, szociológus, politikus (1952)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán végezte tanulmányait 1970–76 között, majd a Bölcsészettudományi Karon 1978–81-ben szociológiát tanult. 1972-ben politikai szervezkedésért kizárják az egyetemről. 1976–81-ben a *Világosság* munkatársa. A demokratikus ellenzéki mozgalom egyik vezető személyisége. 1979-ben bekapcsolódott a Szegényeket Támogató Alap (Szeta) tevékenységébe, 1981-ben megalapította az AB Független Kiadót. 1983–89-ben a *Hírmondó* szerkesztője. 1984-ben hat hónapi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja, 1988-tól az SZDSZ Országos Tanácsa tagja, 1989–90-ben és 1994–2000 között a párt ügyvivője, 2000–2001-ben az SZDSZ elnöke. 1990-ben és 1998-ban országgyűlési képviselő. 1990 óta Budapest főpolgármestere.

DONÁTH Ferenc politikus, agrártörténész (1913–1986)

1930–34-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot tanult. 1932-ben bekapcsolódott az illegális kommunista diákmozgalomba. 1934-ben belépett az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjába. 1937-ben bekapcsolódott a Márciusi Front szervezésébe. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, 1939–44-ben a *Szabad Szó* rovatvezető szerkesztője. 1940 tavaszán őrizetbe vették, szabadulását követően, 1940–42-ben munkaszolgálatos. 1945–51-ben a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége tagja. 1945-ben

a földreform-előkészítő bizottság tagjaként dolgozott. 1945–48-ban a Földművelésügyi Minisztérium államtitkára. 1948–51-ben az MDP KV tagja, a Főtitkársági Iroda vezetője. 1951-ben letartóztatták, tizenöt év börtönre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. 1954–56-ban a Közgazdaság-tudományi Intézet osztályvezetője, majd igazgatóhelyettese. 1956. október 23-án az MDP KV titkárává választották. Október 28-a után bekapcsolódott a konszolidációs folyamatot elősegítő tárgyalásokba. November 1-jén az MDP feloszlatása után megalakult Magyar Szocialista Munkáspárt Intéző Bizottságának tagja lett. November 4-én a jugoszláv követségen kért és kapott menedékjogot. Snagovba internálták. 1958 júniusában, a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték, 1960 áprilisában egyéni kegyelemmel szabadult. A Károlyi Mihály Mezőgazdasági Könyvtár, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1976-tól az MTA Szövetkezeti Kutató Intézetének munkatársa volt 1983-as nyugdíjazásáig. A magyar demokratikus ellenzék vezető egyénisége. Az 1979-es *Bibó-emlékkönyv* szerkesztőbizottságának elnöke, a monori tanácskozás fő kezdeményezője és szervezője.

ELEK István közíró, kritikus (1955)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–történelem szakon tanult 1974–80-ban, majd a Bécsi Egyetemen 1981–82-ben Herder-ösztöndíjasként politológiát hallgatott. 1982–85-ben nyelvi referens a Gorkij Könyvtárban, 1985–87-ben nevelőtanár az örkényi szakmunkásképzőben. 1987-től Kerecsenden él, szellemi szabadfoglalkozású, kertész. 1980–85-ben a Fiatal Írók József Attila Köre, illetve a József Attila Kör vezetőségi tagja. 1982–89 között a *JAK-füzetek* szerkesztőbizottságának tagja, a *Dolog és Szellem* szerkesztője. 1989–90-ben a *Magyar Napló* rovatvezető szerkesztője. 1995–98-ban a *Magyar Nemzet* főmunkatársa, 1998–2002-ben a miniszterelnöki kabinet kulturális titkárságának munkatársa. 2000-től a Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány elnöke, a *Heti Válasz* főszerkesztője. A Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, 1989–93-ban az országos választmány tagja, 1988–90-ben ügyvivője. 1993-ban felfüggeszti párttagságát, majd kilép. 1990–93-ban a Magyar Demokrata Fórum, 1993–94-ben a Fidesz országgyűlési képviselője.

FEKETE Gyula író (1922)

A József Nádor Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán tanult. 1945-ben Debrecenben a Nemzeti Parasztpárt központjában dolgozik, Borsod megyében földosztó miniszteri biztos, majd a parasztpárt észak-magyarországi titkára. 1947–53-ban Budapesten a *Március Tizenötödike*, a *Szövetkezet*, majd a *Szabad Szó*, a *Világosság*, az *Esti Budapest* szerkesztője. 1949-ben belép a Magyar Dolgozók Pártjába. 1951-től jelennek meg írásai. 1956-ban az Írószövetség titkára, a forradalom után az ún. kis íróperben elítélik, tíz hónapot

tölt börtönben. 1965–68-ban a *Budapest* szerkesztője, 1988–89-ben a *Hitel* munkatársa. 1981–89 között az Írószövetség alelnöke. 1989-ig a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségének tagja. 1988–90-ben a Magyar Demokrata Fórum elnökségi tagja, 1990–91-ben a Magyar Néppárt elnöke. 1992-től a Magyar Újságírók Közösségének elnökségi tagja. A Magyarok Világszövetsége elnökségének tagja, 1995–96-ban ügyvezető alelnöke.

FÜR Lajos történész (1930)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult történelmet 1950–54-ben. 1954–56-ban a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történeti Intézetének tanársegéde. A forradalom alatt a Debreceni Kossuth Kör, majd a Hajdú-Bihar Megyei Forradalmi Bizottság titkára. A szovjet csapatok rövid időre internálták, 1957-ben Franciaországba emigrál, néhány hónap múlva hazatér. 1957–58-ban állástalan, 1958–61-ben a debreceni református kollégium nagykönyvtárában dolgozik, majd rakodómunkás, általános iskolai tanár. 1964–78-ban a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa, főosztályvezetője. 1978–80-ban az Írószövetség könyvtárának tudományos főmunkatársa, 1980–87-ben a Mezőgazdasági Múzeum tudományos titkára, 1988–90-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti tanszékén docens, 1990-től egyetemi tanár. 1990–94-ben honvédelmi miniszter. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, 1989–96 között az elnökség tagja, 1991-ben az MDF alelnöke, 1991–93-ban ügyvezető elnök, 1994–96-ban a párt elnöke, 1989-ben köztársasági elnökjelöltje. 1990–98 között országgyűlési képviselő (1990–96-ban az MDF-frakció tagja, 1996–98-ban független).

HALDA Alíz tanár (1928)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett magyar szakot 1953–58-ban. 1945-től Budapesten munkás, gépíró, 1949–50-ben a Nemzeti Színház könyvtárosa. 1950–55-ben, 1956 szeptembere és 1957 márciusa között a Magyar Rádió irodalmi osztályának szerkesztője, mindkétszer elbocsátják. Gimes Miklóshoz fűződő kapcsolata miatt nem tud elhelyezkedni, 1957–62-ben alkalmi munkákból él, 1962–83-ban a Fényes Elek Szakközépiskola leánykollégiumának igazgatója, 1983-tól nyugdíjas. 1947–56-ban a Magyar Kommunista Párt, illetve a Magyar Dolgozók Pártja tagja. Részt vett a demokratikus ellenzék tevékenységében. 1988–90-ben a Történelmi Igazságtétel Bizottság vezetőségi tagja. 1988-tól az Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1991–98 között országgyűlési képviselő.

HARASZTI Miklós író, politikus (1945)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett magyar–filozófia szakon 1964–67-ben, illetve 1968–70-ben. 1963-tól jelennek meg írásai. 1969–70-ben a diákmozgalmak egyik szervezője, 1970-ben rendőri felügyelet alá helyezik. 1970–71-ben a Ganz-Mávag és a Vörös Csillag Traktorgyár marósa. 1973-ban *Darabbér* című könyvének kéziratát lefoglalja a rendőrség, államellenes izgatás címén nyolc hónapi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélik. A demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége, 1981-ben a szamizdat *Beszélő* egyik alapító szerkesztője. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, 1989-től a Szabad Demokraták Szövetsége tagja, 1989–91 között és 2000–2001-ben ügyvivője, 1991-től az országos tanács tagja. 1990–94-ben országgyűlési képviselő.

HAVAS Gábor (F. Havas Gábor) szociológus, népművelő (1944)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult magyar–népművelés szakon 1962–67-ben. 1967–70-ben Pécsett a járási tanács népművelési előadója, 1970–71-ben szellemi szabadfoglalkozású, szociológiai kérdezőbiztos, 1971–73-ban a budapesti Szlovák Gimnázium magyar nyelv- és irodalomtanára, 1973–90 között a Népművelési Intézet, illetve jogutódai (Művelődéskutató Intézet, Országos Közművelődési Központ) szociológus tudományos munkatársa. A Szegényeket Támogató Alap (Szeta) alapító tagja. 1986–88-ban a szamizdat *Beszélő* munkatársa, 1989-től szerkesztője, 1994–95-ben főszerkesztője. 1994-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos főmunkatársa. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, illetve a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja, 1988–89-ben és 1990–91-ben az országos tanács tagja. 1990–94-ben országgyűlési képviselő.

KENEDI János író, kritikus (1947)

A Magyar Újságírók Országos Szövetsége Újságíró Iskolájában tanult 1967–68-ban. 1966–68-ban a *Budapester Rundschau* gyakornoka, szerkesztője, 1969–70-ben a Magvető Könyvkiadó szerkesztője. Elbocsátották, szabadfoglalkozású, a demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége. A *Máshonnan Beszélő* társszerkesztője. 1988-tól a Nyilvánosság Klub ügyvivője, 1989-től a *Holmi* szerkesztőbizottságának tagja. 1991-től az 1956-os Intézet tudományos munkatársa.

KIS János filozófus (1943)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán filozófia szakon végzett 1967-ben. 1967–73-ban az Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa, 1973-ban elbocsátják, publikációs tilalom alá helyezik, szabadúszó fordító, a demokratikus ellenzék egyik kezdeményezője és vezetője. 1981-ben a szamizdat *Beszélő* egyik alapító szerkesztője, 1990–91-ben szerkesztőbizottságának elnöke. 1988–89-ben a New York-i New School, 1996-ban a New York University vendégtanára, 1990–98-ban ismét a Filozófiai Intézet munkatársa, 1992-től a budapesti Közép-európai Egyetem politikatudományi tanszékvezető professzora. 1988–91-ben a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd a Szabad Demokraták Szövetsége ügyvivője, 1990–91-ben elnöke, 1991–99-ben az országos tanács tagja. 2002-ben kilépett az SZDSZ-ből.

KISS Ferenc irodalomtörténész, kritikus (1928–1999)

A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett magyar–történelem szakon. 1956-ban a Csokonai Rádió vezetője, nyolc hónapi börtönre ítélik, majd a Kossuth Lajos Tudományegyetem aspiránsa, az egyetem Irodalomtörténeti Intézete, később a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete tudományos munkatársa, az MTA Irodalomtudományi Bizottságának tagja. 1985-ben nyugalomba vonult.

KONRÁD György író (1933)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar szakon végzett 1956-ban. 1956–57-ben az *Életképek* szerkesztője, 1957–59-ben állástalan, 1959–65 között a Budapest VII. Kerületi Tanács gyámhatóságán ifjúságvédelmi felügyelő, közben a Magyar Helikon Könyvkiadó szerkesztője. 1965–73-ban a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet városszociológusa, 1973-tól szabadfoglalkozású író. 1988-ig megtiltják műveinek publikálását. 1987–88-ban a Colorado Collegeban világirodalmat tanít. 1990–93-ban a Nemzetközi PEN Club elnöke, 1997-től a Berlin-Brandenburgi Művészeti Akadémia elnöke A Szabad Demokraták Szövetsége Országos Tanácsának tagja. 1993-ban a Demokratikus Charta szóvivője.

KÓSA Ferenc filmrendező (1937)

A Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanult 1958–63-ban. 1962-ben a Balázs Béla Stúdió alapító tagja. 1963-tól a Mafilm asszisztense, majd rendezője, forgatókönyvíró, az 1967-es cannes-i filmfesztiválon a legjobb rendezés díját nyerte el. 1975–90-ben a Filmművész Szövetség külügyi titkára, 1989–92-ben az Objektív Stúdió művészeti vezetője. 1964–89 között a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja, 1989-ben a Reformszövetség vezetője, 1989–2000-ben a Magyar Szocialista Párt elnökségi tagja, 1990-től országgyűlési képviselő.

LAKI Mihály közgazdász (1946)

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult 1964–68-ban. 1968–82-ben a Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1982–89 között az MTA Szövetkezeti Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

1989-től a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete tudományos munkatársa. 1992-től a budapesti Közép-európai Egyetem politológiai tanszékének vendégprofesszora. 1988-tól a Szabad Demokraták Szövetségének tagja.

LENGYEL László közgazdász, politológus (1950)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán tanult 1969–74-ben. 1974–76-ban a Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézete, 1976–87-ben a Pénzügykutató Intézet tudományos munkatársa. 1987-től a Pénzügykutató Rt. munkatársa, 1989–90-ben tudományos igazgatója, 1990-től elnök-vezérigazgatója. 1991-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán tanít. 1986–87-ben a *Fordulat és reform* című gazdasági reformprogram egyik szerkesztője. 1988-ban kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból. 1988-ban az Új Márciusi Front alapító tagja. 1988–89-ben a Nyilvánosság Klub ügyvivője, 1989-től a *2000* szerkesztője, főmunkatársa. 1992–97-ben a Kereskedelmi Bank Rt. igazgatóságának alelnöke. 1993–97-ben a Magyar Mozgókép Alapítvány játékfilmes szakkuratóriumának elnöke. 1994-ben a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagja.

LEVENDEL László orvos, tüdőgyógyász (1920–1994)

A Szegedi Orvostudományi Egyetemen végzett 1949-ben. 1941–44-ben munkaszolgálatos. 1949–51-ben a szegedi egyetemen, majd a Hódmezővásárhelyi Kórház jórészt gyógyíthatatlan tüdőbetegeket ápoló szanatóriumában dolgozik. 1952-től haláláig az Országos Korányi Tbc- és Pulmonológiai Intézet orvosa, majd osztályvezető főorvosa volt.

LITVÁN György történész (1929)

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult 1946–50-ben. 1950–57-ben középiskolai tanár, a korai magyar munkásmozgalom kutatója. 1955–56-ban a Nagy Imre-féle pártellenzék, a Petőfi Kör tagja. 1956 tavaszán elsőként követelte nyilvánosan Rákosi eltávolítását, részt vett a forradalom utóvédharcaiban, 1958-ban hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult, 1963–71-ben az Árpád Gimnázium könyvtárosa, 1971-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársa, 1991–99-ben az 1956-os Intézet igazgatója. 1995-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézetének egyetemi tanára. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság vezetőségi tagja. 1988–2005 között a Szabad Demokraták Szövetsége Országos Tanácsának tagja.

MÉSZÖLY Miklós író (1921–2001)

A Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot tanult 1938–42-ben. 1943–44-ben katonai szolgálatot teljesített, 1944–47-ben munkás, malomellenőr, terménybegyűjtő, 1947–48-ban Szekszárdon lapszerkesztő.

1949–51 és 1952–56 között munkanélküli író, 1951–52-ben a Bábszínház dramaturgja. 1956-tól szabadfoglalkozású író, 1989-től a *Magyar Napló* állandó munkatársa, 1990-től az Írószövetség elnökségi tagja. 1993-ban a Demokratikus Charta szóvivője.

PERJÉS Géza hadtörténész (1917–2003)

1939-ben avatták honvédtisztté a Ludovika Katonai Akadémián. Csapattisztként vett részt a világháborúban. 1945–48-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult szociológiát. 1948–57-ben segédmunkás. 1957–62-ben a Magyar Tudományos Akadémia, 1962–82-ben a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának munkatársa. 1990-ben a honvédelmi miniszter tanácsadó testületének tagja. 1993–98-ban a Magyar Történelmi Film Alapítvány kuratóriumának elnöke.

RADNÓTI Sándor esztéta, kritikus (1946)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara magyar–filozófia szakán végzett 1969-ben. 1969–72-ben a Magvető, 1972–80-ban a Gondolat Könyvkiadó lektora, 1980–89-ben szabadfoglalkozású író. 1989-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem esztétika tanszékén tanít, 1993-tól egyetemi tanár. 1989-től a *Holmi* című folyóirat társszerkesztője. A demokratikus ellenzék tagja, 1988–89-ben a Szabad Demokraták Szövetsége Országos Tanácsának tagja.

RAJK László építész, díszlettervező (1949)

A Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karán tanult 1967–72-ben, majd a montreali McGill Egyetemen 1975–76-ban. 1972–75-ben a Lakóterv, 1972–86-ban az Iparterv építésze, 1989-től a Mafilm díszlettervezője. A Non-tocton csoport, a Minimum Cost Housing Group, a Sulphor Group, 1972–75-ben a Kovács István Stúdió tagja. 1992-től a Színház- és Filmművészeti Főiskola (Egyetem) filmfőtanszakán díszlettervezést tanít. 1981-ben lakásán megnyitja a szamizdatokat terjesztő „Rajk-butikot". 1985-ben országgyűlési képviselőjelöltségét meghiúsítják. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja, 1989–91-ben ügyvivője, 1991-től az országos tanács, 1992–97-ben az országos tanács elnökségének tagja. 1990–96-ban országgyűlési képviselő.

RÉZ Pál irodalomtörténész, műfordító (1930)

Eötvös-kollégistaként az Eötvös Loránd Tudományegyetem francia–magyar szakán végzett 1954-ben. 1951–89 között a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztője, 1989-től a *Holmi* főszerkesztője. Több mint ötven könyv fordítója és számos kötet sajtó alá rendezője.

SÁRA Sándor operatőr, rendező (1933)

A Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanult 1953–57-ben. 1957-től a

Mafilm munkatársa, 1962-től játékfilmek operatőre, 1968-tól rendezője is. 1993–2000 között a Duna Tv elnök-főigazgatója.

SINKOVITS Imre színész (1928–2001)

A Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanult 1947–51-ben. 1951–57-ben a Nemzeti Színház, 1957–63 között a József Attila Színház, 1963-tól ismét a Nemzeti Színház tagja, 1989-től örökös tagja.

SOLT Ottilia szociológus (1944–1997)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–filozófia szakon tanult 1962–67-ben. 1967–72-ben a Gazdaságkutató Intézet munkatársa, 1972–74-ben a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, illetve Történettudományi Intézete, 1974–81-ben a Fővárosi Pedagógiai Intézet szociológus kutatója. 1989-től az ELTE Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa. 1993-tól a Wesley János Lelkészképző és Teológiai Főiskola szociálismunkás-képző tanszékének vezetője. A magyar demokratikus ellenzék egyik vezető alakja, a Szegényeket Támogató Alap (Szeta) egyik kezdeményezője, 1981-től a szamizdat *Beszélő* szerkesztője. Állásából elbocsátották. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata és a Szabad Demokraták Szövetsége alapítója, az előbbinek szóvivője, utóbbinak ügyvivője. 1989-től az SZDSZ Országos Tanácsának tagja. 1991–92-ben az SZDSZ ügyvivője. 1990-től országgyűlési képviselő.

SZABÓ Miklós történész (1935–2000)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–történelem szakon tanult 1954–58-ban. 1958–59-ben a váci 204. számú Szakmunkásképző Intézet nevelőtanára, 1959–67-ben az Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete könyvtárosa, 1967-től tudományos munkatársa. 1978-tól részt vett a demokratikus ellenzék tevékenységében, a Repülő Egyetem kezdeményezője. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata szóvivője, 1988-tól az Szabad Demokraták Szövetsége Országos Tanácsának tagja, 1988–90-ben ügyvivője. 1990-től 1998-ig országgyűlési képviselő.

SZALAI Erzsébet szociológus (1948)

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult 1966–70-ben. 1970–71-ben a Pénzügykutató Intézet tudományos segédmunkatársa, 1971–87-ben tudományos munkatársa. 1987–89-ben a Pénzügykutató Rt., 1989–94-ben a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete tudományos munkatársa, 1994–95-ben főmunkatársa, 1995-től a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete tudományos főmunkatársa. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata Tanácsának tagja.

SZÜCS Jenő történész (1928–1988)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelem–levéltár szakon tanult 1948–53-ban. 1952–60-ban a Magyar Országos Levéltár munkatársa. 1960-tól a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, majd főmunkatársa, 1976-tól osztályvezetője, illetve főosztályvezetője.

TAMÁS Gáspár Miklós filozófus, politikus (1948)

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem filozófia szakán tanult 1966–67-ben, illetve 1969–72-ben, a Bukaresti Egyetemen klasszika-filológiát 1967–69-ben. 1972–75-ben az *Utunk* című kolozsvári hetilap szerkesztője, 1975–78-ban korrektora. 1978-tól Magyarországon él, 1981-ben kiutasítják Romániából. 1979–81-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófiatörténeti Tanszékén tudományos munkatárs, ellenzéki magatartása miatt megfosztják állásától. A demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége. 1986-tól amerikai, angol és francia egyetemeken tanít, 1989-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Filozófia Tanszékén docens, 1991–94-ben az Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete igazgatója. 1994-től a Chicagói Egyetem vendégtanára. 1985-ben országgyűlési képviselőjelöltségét megakadályozzák, 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata szóvivője, 1988–90-ben a Szabad Demokraták Szövetsége ügyvivője, 1992–94-ben az országos tanács elnöke, 1994–96-ban tagja. 1990 januárjától 1994-ig országgyűlési képviselő. 2000-ben kilépett az SZDSZ-ből.

TARDOS Márton közgazdász (1928)

A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen tanul 1947–48-ban, majd a leningrádi Tervintézetben 1948–52-ben. 1946–48-ban a kommunista diákmozgalomban dolgozik. 1953–56-ban az Országos Tervhivatalban osztályvezetőhelyettes, 1956-ban a forradalmi bizottság tagja, a forradalom után elbocsátják. 1958–64-ben a Magyar Kereskedelmi Kamarában, 1964–80-ban a Konjunktúra- és Piackutató Intézetben kutatásvezető, főosztályvezető. 1981–87-ben az Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete osztályvezetője, 1987–90-ben a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója. 1990–93-ban a Budapesti Értéktőzsde, 1993–95-ben a Magyar Nemzeti Bank felügyelőbizottságának tagja. 1989–90-ben a Minisztertanács Világgazdasági Tanácsadó Testületének tagja. 1965-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára. 1945–48-ban a Magyar Kommunista Párt, 1948–56-ban a Magyar Dolgozók Pártja tagja. 1988-ban az Új Márciusi Front, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1988-tól az SZDSZ Országos Tanácsának tagja, 1992–96-ban, 1997–98-ban ügyvivője. 1990–2002 között országgyűlési képviselő.

TORNAI József író, költő, műfordító (1927)

1947–48-ban a sertésvágóhídon segédmunkás, 1948–49-ben a Csepel Vas- és Fémművek betanított munkása, 1949–61-ben a Csepel Autógyár diszpécsere. 1961–76-ban szabadfoglalkozású, 1976–87-ben a *Kortárs* rovatvezetője. 1989–97-ben az Írószövetség elnökségi tagja, 1992–95-ben elnöke.

VARGA (Vargha) Domokos író (1922–2002)

A József Nádor Műegyetem soproni Erdőmérnöki Karán tanult 1940–44-ben. 1945–46-ban Debrecenben kataszteri mérnök, 1946-tól újságíró. 1947–48-ban a *Cserkészfiúk,* 1948-ban a *Március Tizenötödike* szerkesztője, 1948–49-ben a *Szabad Nép*, 1949–52-ben a Rádió munkatársa. 1952–54-ben szabadfoglalkozású, 1954–56-ban az *Irodalmi Ujság* rovatvezetője. Az 1956-os forradalomban való részvételéért 1957-ben letartóztatták, 1958-ban szabadult. 1958–68-ban erdőmérnök, 1968–69-ben az *Élet és Irodalom* munkatársa, 1969-től szabadfoglalkozású.

VARGHA János biológus, újságíró (1949)

A szegedi József Attila Tudományegyetem biológus szakánt tanult 1972–77 között. 1976–80-ban a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Központjának tudományos munkatársa. 1980–85-ben a *Búvár,* 1985–86-ban a *Tudomány* munkatársa. Állásából elbocsátották, szabadfoglalkozású. 1984-ben a Duna Kör alapítója és vezetője. 1991–97-ben az ISTER Kelet-európai Környezeti Kutatások Alapítvány vezetője. 1998–2000-ben környezetpolitikai kormány-főtanácsadó. Tisztségéről lemondott, 2000-től szabadfoglalkozású fotográfus.

VARGYAS Lajos népzenekutató, folklorista (1914)

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–néprajz szakon tanult 1932–36-ban, majd a Zeneakadémia egyházzenei szakán 1937–38-ban. 1939–41-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem gyakornoka, 1941–42-ben a néprajzi tanszék tanársegéde, 1942–52-ben az Egyetemi Könyvtár munkatársa. 1952–61-ben a Néprajzi Múzeum Zenei Osztályának vezetője, 1961–69-ben az Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának munkatársa, 1970–73-ban igazgatója. 1973–81-ben az Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének tudományos tanácsadója. 1982-től nyugdíjas.

VÁGI Gábor szociológus (1947–1990)

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen elméleti közgazdaságtant tanult 1966–70-ben. 1970–73-ban a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, 1973–79-ben a Konjunktúra- és Piackutató Intézet (Kopint) tudományos munkatársa. 1979-től az Államigazgatási Szervezési Intézetben dolgozott. 1989-től a *Holmi* alapító szerkesztője.

VÁSÁRHELYI Miklós történész, politikus (1917–2001)

A Római Egyetemen tanult 1936–37-ben, majd a debreceni Tisza István Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1937–42-ben. 1942–44-ben munkaszolgálatos, 1944–45-ben részt vesz a fegyveres ellenállásban. 1945–49-ben a *Szabadság,* majd a *Szabad Nép* munkatársa. 1950-ben a Magyar Rádió igazgatója, 1951–52-ben a *Művelt Nép* felelős szerkesztője, 1952–54-ben a *Hungary–Vengrija* főszerkesztője. 1954–55-ben a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnökhelyettese, elbocsátják, 1955–56-ban a Művelt Nép Könyvkiadó könyvtárosa, a Nagy Imre-féle pártellenzék tagja. A forradalom alatt a kormány sajtófőnöke, a forradalom bukása után Romániába deportálják, 1957-ben letartóztatják, 1958-ban a Nagy Imre-perben ötévi börtönre ítélik. 1960-ban amnesztiával szabadul, szabadfoglalkozású fordító, kiadói lektor, az *Élet és Tudomány* szerkesztője, 1964-ben elbocsátják, 1964–72-ben anyagbeszerző. 1972-től a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. 1984–89-ben a MTA–Soros Alapítványban Soros György személyes képviselője, 1989-től a Soros Alapítvány kuratóriumának elnöke. 1938-ban belép az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjába, 1945–48-ban a Magyar Kommunista Párt, 1948–55-ben a Magyar Dolgozók Pártja tagja, kizárják, 1956-ban visszaveszik. A demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége. 1988-ban az Új Márciusi Front és a Szabad Kezdeményezések Hálózata alapító tagja. 1988–91-ben a Történelmi Igazságtétel Bizottság elnöke. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja, 1989-től az országos tanács tagja. 1990–94-ben országgyűlési képviselő.

VEKERDI László tudománytörténész (1924)

Sopronban tanult erdészetet, majd Debrecenben szerzett orvosi diplomát 1951-ben. Klinikai orvosként dolgozott Budapesten. Később a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetének, 1970-től az MTA könyvtárának munkatársa, majd főmunkatársa.

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
3.

X 5546

1985. JÚNIUS 14–16-ÁN A MONORIERDŐI KEMPINGBEN TALÁLKOZOTT NEGYVENÖT MAGYAR ÉRTELMISÉGI. **„GONDOLATAINKAT KICSERÉLNI JÖTTÜNK ÖSSZE, MIVEL NYOMÓS KÖRÜLMÉNYEK SÜRGETIK, HOGY KERESSÜK A KIUTAT TÁRSADALMUNK ROMLÓ ÁLLAPOTÁBÓL ÉS AZ ORSZÁG NEHÉZ HELYZETÉBŐL. EZ JOGUNK ÉS KÖTELESSÉGÜNK** IS[illegible] FOGALMAZTA ÖSSZE A TANÁCSKOZÁS CÉLJÁT A SZERVEZŐK VEZÉRCIKKÜKBEN, A TALÁLKOZÓ HÁZIGAZDÁJA, DONÁTH FERENC AMIKOR [illegible] ÉV [illegible] KÖZREADJUK AZ OTT ELHANGZOTTAK ALAPJÁN [illegible] SZÖVEGET, AZ ELŐADÁSOKAT, KORREFERÁTUMOKAT ÉS A [illegible] KÖNYVÉT, NEMIGEN TALÁLHATUNK PONTOSABB MEGHATÁROZÁST A MONORRÓL.

ISBN 963 86635 2 9

3900 Ft

A MONORI TANÁCSKOZÁS 1985. JÚNIUS 14–16.

32
M84

'56
1956-os INTÉZET

A MONORI TANÁCSKOZÁS
1985. június 14-16.